

AMIKOR „FELLAZULT TÉTELLEN FOGALMAZÓDOTT MEG A VILÁG”

•

Magyarország a hatvanas években

Szerkesztette

ÓLMOSI ZOLTÁN ÉS SZABÓ CSABA

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001097440

A kötet a Magyar Országos Levéltárban 2011. október 28-án tartott
– „50 éve történt. A Kádár-rendszer megszilárdulásának levéltári forrásai” –
konferencia szerkesztett előadásait tartalmazza.

X 2 1 4 1 8 5

© A szerzők, 2013
© Ólmosi Zoltán, Szabó Csaba (Szerk.), 2013
© Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, 2013
© L'Harmattan Kiadó, 2013

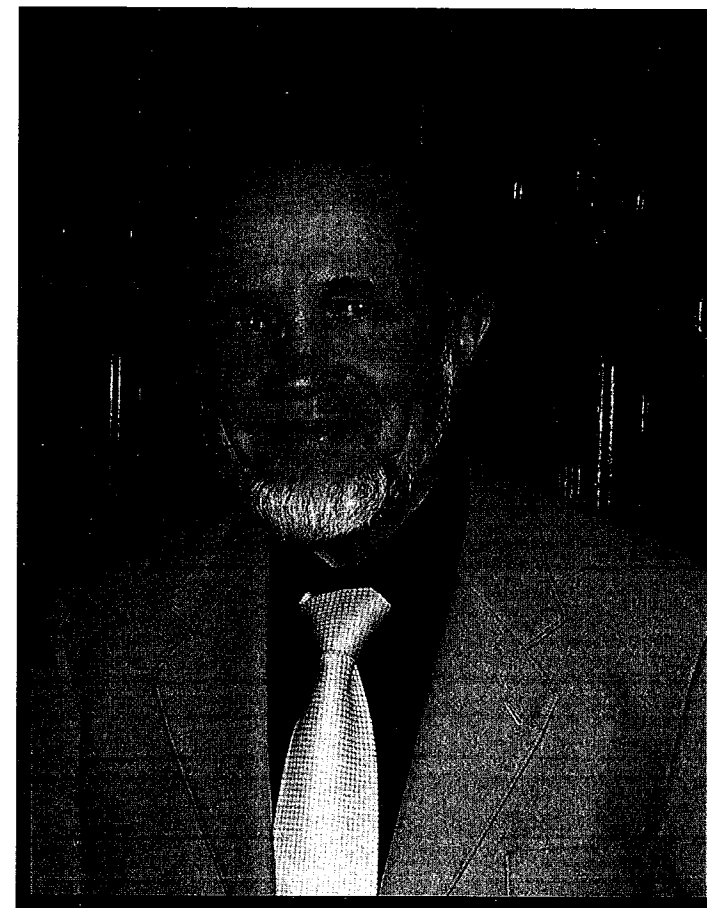
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4.
Tel.: (+36 1) 225-2800
Postacím: 1250 Budapest, Postafiók 3.
E-mail: info@mol.gov.hu
Honlap: mnl.gov.hu

ISBN 978-963-236-740-8

A kiadásért felel Mikó Zsuzsanna és Gyenes Ádám
A kötet megrendelhető, illetve kedvezménnyel megvásárolható:

L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth Lajos u. 14–16.
Tel.: (+36-1) 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Budapest, Horánszky utca 20.
Tel.: (+36-1) 445-2775
parbeszedkonyvesbolt@harmattan.hu
www.konyveslap.hu

G. VASS ISTVÁN
(1942–2011)

Borítóterv: Ujváry Jenő
Az előkészítés Kállai Zsanett,
a nyomdai kivitelezés a Kódex Könyvgyártó Kft. munkája.
Felelős vezető: Marosi Attila

Tartalom

DR. G. VASS ISTVÁN (1942–2011)	9
ELŐSZÓ	12
SZABÓ CSABA: Azok a „hatvanas évek”	15
SIMON ISTVÁN: A kádári konszolidáció és a rendszer eladhatósága	34
KISS ANDRÁS: A berlini kérdés magyar szemmel	45
GARADNAI ZOLTÁN: Magyarország nyugati nyitási politikája. A „francia kapcsolat” (1962–1964)	64
SOÓS VIKTOR ATTILA: A megtorlás éve. Az Állami Egyházügyi Hivatal és a Belügyminisztérium fellépése a „klerikális reakció” ellen	84
REISZ T. CSABA: Felekezetek közreműködése az egyházi anyakönyvek levéltári mikrofilmezésében a „mormon akció” idején	110
LAKOS JÁNOS: A Levéltári Szemle az 1960-as évek magyar levéltárügyében	131
KATONA KLÁRA: Konszolidálódó Határőrség. Határőrizetünk 1957 és 1963 között	143
NÉMETH LÁSZLÓ SÁNDOR: A határ átlépésének oka: szerelem. NDK és NSZK állampolgárok tiltott határátlépési perei Magyarországon az 1960-as évek második felében	167
MIKÓ ZSUZSANNA: Az 1963-as közkegyelemtől a kárpótlási törvényekig	180
KERESZTES CSABA: Kultúrpolitika szóban és írásban. Részletek a Művelődésügyi Minisztérium Kollégiumának szósz szerinti jegyzőkönyveiből	196
KOCSIS PIROSKA: Változások a munka világában a Kádár-rendszer megszilárdulása idején	223
TÓTH ESZTER ZSÓFIA: Az esztergályos, a vasutas, a feleség meg a szeretője. Magánélet és pártfegyelem az 1960-as évek fordulóján	262

KATONA CSABA: Metszéspont: egy író és egy fotós életútjának rövid találkozása	286
NYESTE SÁNDOR: A Munkácsytól a Kékesig. A székesfehérvári televízió-gyártás hajnala	299
G. VASS ISTVÁN szakirodalmi munkássága (Összeállította Vass Johanna)	320
Névmutató	345

Dr. G. Vass István

(1942–2011)

Váratlanul hagyta itt bennünket! Utolsó találkozásunkkor kezet ráztunk elköszönésképpen, és talán úgy éreztük, hogy mindent megbeszéltünk, akkor. De lehet-e mindent megbeszélni, lehet-e elköszönni, elbúcsúzni úgy, ha sejtjük, ez lesz az utolsó alkalom? Biztosan nem lehet, mert akkor az ember inkább szünet nélkül beszélne, újabb és újabb témákat vetne fel, csak hogy a végtelenbe nyújtsa a pillanatot. Akik itt maradunk, nem tudjuk elhinni, hogy nem látjuk egymást többé. Reményik Sándor így ír erről *Viszontlátásra* című versében:

„Viszontlátásra, – mondom, és megyek.

Robognak vonatok és életek –

Bennem, legbelül valami remeg.

Mert nem tudom,

Sohasem tudhatom:

Szoríthatom-e még

Azt a kezet, amit elengedek.”

Akik ismertek, vallják, hogy volt abban valami megnyugtató, ha az ember Veled beszélt. Szelíd mosolyod, halk, nyugodt hangod, gesztusaid elcsendesítették a harsányakat is. Arthur Schopenhauer sorai jutnak eszünkbe Rólad: „A mély gyász, amelyet egy szeretett lény halálakor érzünk, abból a megérzésből fakad, hogy minden egyénben rejlik valami leírhatatlan, valami, ami csak rá jellemző, és ezért teljességgel pótolhatatlan.”

* * *

G. Vass István 1942. január 30-án született a Békés megyei Gádoroson háromgyermekes földműves család legifjabb tagjaként. Orosz hadifogságba esett édes-

apját hároméves korában vesztette el. Özvegy édesanyja és bátyjai áldozatvállalásával nyílt lehetősége a továbbtanulásra. Gimnáziumba Orosházán járt, majd 1960–1965 között a Szegedi József Attila Tudományegyetemen a magyar nyelv és irodalom–történelem szakot végezte el, és szerzett középiskolai tanári diplomát. Egyetemistaként elsősorban irodalommal és irodalomtörténettel foglalkozott. Tanárnak készült, ilyen állást azonban nem talált, így 1965. augusztus 1-jén Békéscsabán a Békés Megyei Múzeumok Igazgatóságának Munkácsy Mihály Múzeumában helyezkedett el történész muzeológus munkakörben. Érdeklődésének középpontjába a történettudomány, a helytörténet művelése került. 1972-től megyei múzeumigazgató-helyettesként tevékenykedett. Több kiállítás rendezése mellett kiterjedt helytörténeti kutatásokat folytatott, és publikációi jelentek meg a XIX–XX. század fordulójának agrárszocialista mozgalmairól, az első világháború és a forradalmak, valamint a második világháború utáni politikai élet témakörökből. Múzeumi időszakának kiemelkedő műve *A Békéscsabai Múzeum története* című, 1979-ben kiadott monográfiája. Doktori címét 1976-ban szerezte.

Harmincnyolc éves múlt, amikor szakmát váltott: muzeológusból levéltáros lett. 1980. május 1-jével alkalmazta az 1945 utáni forrásanyagokat őrző Új Magyar Központi Levéltár, ahol rövid ideig csoportvezető levéltáros, majd 1981-ben az újonnan szervezett Vállalati Osztály vezetőjévé nevezték ki. Öt év múlva, 1986-ban főigazgató-helyettesévé lépett elő. 1989 júniusától az intézmény megszűnéséig (1992. június 30.) megbízott főigazgatóként az egész intézmény vezetésének ezernyi gondja szakadt rá. Nagy szorgalmával, munkabírással és az egy évtized alatt szívós munkával megszerzett levéltárosi ismereteivel, tapasztalataival felvértezten sikeresen vezette az intézményt a rendszerváltás levéltári szempontból igen nehéz időszakában. Az Új Magyar Központi Levéltárban végzett munkássága kiemelkedő jelentőségű. Megszervezte a nagyvállalatok levéltári anyagának kezelésére létrejött új szervezeti egységet, a Vállalati Osztályt, bekapcsolódott az intézmény nagy intézménytörténeti vállalkozásába, *A magyar Állam szervei* lexikon munkálataiba, hosszú éveken át ismertette a Levéltári Szemlében a *Der Archivar* című kitűnő nyugatnémet szakfolyóiratot. Főigazgató-helyettesként irányította a levéltár szakmai munkáját, nagy súlyt fektetett a levéltári nyilvántartások és segédletek rendbetételére, az illetékességi körbe tartozó szervek iratkezelésének ellenőrzésére, az iratátvételre és a hirtelen megnőtt kutatói igények kiszolgálására. 1990-ben összeállította és megjelentette a levéltár fond- és állagjegyzékét. Korán felismerte a számítógép levéltári alkalmazásának jelentőségét, vezetésével kisebb-nagyobb alkalmazások valósultak meg. Az 1980-as évek végétől kiállt a levéltári kutatásokat gátló korlátozások lebontásáért. Az 1990-es évek elején embert próbáló feladatot jelentett az elmúlt

rendszerek kárvallottjainak kárpótlásáról rendelkező törvényekből fakadó hatalmas levéltári adatszolgáltatási kötelezettség teljesítése. Nagyrészt az Ő érdeme, hogy az intézmény sikerrel oldotta meg ezt a feladatot.

Huszonkét évvel létrejötté után, 1992. július 1-jével megszűnt az Új Magyar Központi Levéltár, betagozódott anyaintézménye, a Magyar Országos Levéltár szervezetébe. G. Vass István ettől kezdve főigazgató-helyettesi posztot töltött be 1994. március 31-ig. Ebben az időszakban tevékeny részt vállalt az egyesült intézmény vezetésében és új szervezetének kialakításában, irányította az általa felügyelt osztályok feladatvégzését. Főigazgató-helyettesi megbízásának lejártakor kiváló munkájának elismerésül főtanácsosi és címzetes főigazgatói címet kapott. Főlevéltárosi munkakörben dolgozott tovább a VI. Osztályon. Többek között elkezdte az Országos Tervhivatal tetemes iratanyagának rendezését, első segédleteinek összeállítását, de részt vett a gyűjtőterületi munkában is. 1998 januárjától 2003 júniusáig az V. Osztály főosztályvezetőjeként működött, majd közvetlen főigazgatói hatáskörben főleg kiadványokon dolgozott. 2005. június 30-án nyugállományba vonult, de továbbra is rendszeresen bejárt az intézménybe. A Hess András téri épület III. emeletén lévő kis irodájában szorgalmasan dolgozott az 1945 utáni minisztertanácsi jegyzőkönyvek forráskiadásán, irányította a jegyzőkönyvek napirendi jegyzékeinek összeállítását, szerkesztette a kiadott köteteket, részt vett az iratdigitalizálást előkészítő munkákban. 2005-ben jelent meg kitűnő forráskiadványa, *Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei*, 2003–2008 között pedig a napirendi jegyzékek általa szerkesztett négy kötete. Mindeközben – mint korábban is – tanulmányokat, cikkeket publikált szakmai folyóiratokban, többször a sajtóban is.

G. Vass István tartalmas és eredményes szakmai pályát futott be. Bármilyen vezetői vagy beosztotti munkakört töltött be, becsülettel és odaadással munkálkodott mindig a levéltárügy, sohasem a saját érdekében. Tudományos munkái alapvetőek, a történeti és levéltári irodalom becses művei. Érdemei elismeréseként a rendszerváltozást megelőzően kétszer is átvehette az akkori miniszteri díjat. 2003-ban pedig a Széchényi Ferenc-díjat, 2004-ben a Magyar Országos Levéltár Ember Győző-díját adományozták számára.

Egyénisége, szakmai és tudományos eredményei tiszteletet parancsolóak, sokat tanulhat belőlük az ifjabb történész, levéltáros nemzedék. Velük együtt az idősebb kortársak, akik az elmúlt évtizedekben együtt tevékenykedtek G. Vass Istvánnal, érzik, milyen nagy űrt hagyott maga után. Becsülettel és kegyelettel megőrizzük emlékét.

Budapest, 2013. január 5.

Lakos János, Mikó Zsuzsanna és Szabó Csaba

Előszó

A hatvanas évek

A 60-as években nyár felé tetőzött az ifjúsági probléma.
Emlékszem nap mint nap hajóval átmentünk Almádiból Siófokra.
Ó, a régi, ó, a Balaton, régi nyarakon, bár nem volt vitorlás hajónk.
Ó, a régi, ó, a teraszon, ültünk nyarakon, úgy néztünk végig a tavon.
Filmek is készültek, vászonról ránk néztek autóstoppos fiatalok.
Tvisztelve nézték a víztükröt s hallgatták mit csacsognak a vízhabok.
A 60-as években fellazult tételben fogalmazódott meg a világ.
Kafkában, Sartre-ban és távoli bölcsekben csodálta meg önnönmagát.
Ó, a régi, ó, a Balaton, régi nyarakon, bár nem volt vitorlás hajónk.
Ó, a régi, ó, a teraszon, ültünk nyarakon, úgy néztünk végig a tavon.
Táguló gyűrűben konszolidációt hullámozott a szép Balaton.
Emlékszem átmentünk Bélatelepről Révfülöpre egy nyári napon.
Ó, a régi, ó, a Balaton, régi nyarakon, bár nem volt vitorlás hajónk.
Ó, a régi, ó, a teraszon, ültünk nyarakon, úgy néztünk végig a tavon.
(*Levél nővéremnek* – Bereményi Géza, Cseh Tamás, Másik János, 1977)

Cseh Tamás mélabús, melankolikus ragyogó dalában régi emlékeket felidézve, szíveket sajdítóan szólal meg e két sor: „... *A hatvanas években, fellazult tételben fogalmazódott meg a világ. / Kafkában, Sartre-ban és távoli bölcsekben csodálta meg önnönmagát. ...*” Mit is jelentettek a „hatvanas évek” nekünk, magyaroknak? Mindazoknak, akik megélték, vagy csak akkor, annak köszönhetően (például az 1967-ben bevezetett Gyermekgondozási Segélynek, GYES, vagy a dalban is megénekelte „fellazulásnak”, egy kicsit jobban kiszámítható létnek köszönhetően) fogantak, vagy jóval később jöttek a világra, de szüleik „átörökítettek” nekik valamit abból, amit a hatvanas évekből hoztak magukkal.

A máig talányos, mágikus, érdekes „hatvanas évek” politikai, gazdasági és társadalmi, mindennapi életének nyomában szerveztek 2011. október 28-án a

Magyar Országos Levéltár munkatársai konferenciát „*50 éve történt. A Kádár-rendszer megszilárdulásának levéltári forrásai*” címmel. Az intézmény munkatársai az általuk kezelt iratokból válogattak, illetve kutatásaik eredményét tarták az érdeklődők elé. Jelen kötethez a tudományos ülésen elhangzott előadásait dolgozták át, illetve bővítették tanulmánnyá. Szomorú aktualitást adott a rendezvénynek G. Vass István címzetes főigazgató konferenciát megelőző halála, aki lelkesen, tervekkel tele készült a tanácskozássra. A *Minisztertanács hatvanas évek elejei működéséről* szándékozott előadást tartani. A konferenciát is, és a most megjelenő kötetet is az 1942-ben született, 70. életévében elhunyt barát, kiváló kolléga, egykori levéltári vezető emlékének ajánljuk.

A Magyar Országos Levéltár nemcsak az interneten is közzétett és bárki számára szabadon kutatható több száz ezer digitális felvétel elkészítésével és közreadásával, nemcsak a rábízott közel 90 kilométer terjedelmű, maradandó értékű iratanyagának kezelésével, hanem időről időre, komoly szakmai eredményeket felmutató konferenciáival, és tudományos kiadványaival is szolgálja a magyar történelem tudományos igényű feldolgozását. Így került sor 2005-ben a Magyar Országos Levéltár szervezésében arra a háromnapos konferenciára, amely a Kádár korszak és a rendszerváltozás emlékezetének első átfogó szakmai megközelítését hozta. A szerkesztett tanulmányokat tartalmazó kötet *Távolodás és közelítések. A rendszerváltás és Kádár-korszak*. (Szerkesztette Majtényi György és Szabó Csaba. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Kossuth Kiadó, Budapest, 2008. 582 oldal) mára antikváriumai ritkaságnak számít.

A folyamatosan, sorozatban megjelent kutatási segédletek és forrásközlések, az oklevelek, a különféle összeírások, a minisztertanácsi- és pártjegyzőkönyvek stb. kiadása mellett egy-egy tudományos konferencia, és az előadásokat tartalmazó kötetek az iratokat kezelő levéltárosokban keletkezett „lenyomatok”, szintézisek.

A levéltár 2010-ben egy sikeres DVD-Rom kiadványt adott közre az első szabad választások 20. évfordulójára: *Rendszerváltozás Magyarországon 1987–1990*. DVD-ROM. (Szerkesztő: Majtényi György – Mikó Zsuzsanna – Szabó Csaba. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2010.). A multimédiás DVD egy összefoglaló tanulmányt, részletes kronológiát és névmutatót, továbbá 300 iratot (mintegy 5000 oldal), 272 fényképet, 70 plakátot, 125 hanganyagot (több mint 40 óra) és 24 filmrészletet (közel 2 óra) tartalmaz. Az év végén a Levéltár munkatársai egy konferenciát is rendeztek a rendszerváltozás témakörében, amelynek szerkesztett anyaga a következő évben nyomtatásban is megjelent a *Levéltári Közlemények* LXXXII. évfolyamának 1. számában (szerkesztette Ólmosi Zoltán. Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2011. 304 oldal).

Ezek után határozta el magát a Levéltár vezetése, hogy a jövőben rendszeresen lehetőséget ad a munkatársainak arra, hogy a raktárakban őrzött iratokat felhasználva beszámoljanak munkájukról, azokról az érdekességekről, amelyek néha még a tudományos kutatók figyelmét is elkerülik.

Így rendezték meg 2011 őszén a konferenciát a „hatvanas évekről”. Az elhangzott előadások és a most közölt tanulmányok is egyértelműen bizonyítják, hogy a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára munkatársai napi szakmai feladataik ellátása mellett komoly tudományos tevékenységet folytatnak, s ebben az értelemben a Levéltár egyben jelentős szaktörténeti műhely is.

Az 1960-as évek eleje a szocializmus történetének olyan „fordulópontot” idéző időszaka, amikor már enyhültek az 1956 utáni félelmek, a börtönökből lassan hazatértek az ’56-os elítéltek, a rendszer ugyanakkor továbbra is keményen fellépett (pl. egyházi téren) az ellenzékkel szemben. Minden átmenetinek, bizonytalannak tűnt, ugyanakkor mindenki telve volt valami alig meghatározható változás reményével. Még kevésbé látszottak azok a gazdasági és jóléti kedvezmények, amelyek aztán néhány évtizedre a stabilitás látszatát keltették, ma pedig irreális nosztalgikus vágyakozást támasztanak a lakosság egyes részeiben.

Kötetünk szerzői igyekeztek tanulmányaikban a korszak fontos jellemzőit bemutatni, ugyanakkor az egyes témákat kutatásaik jelenlegi szintjének megfelelően eltérő mélységben dolgozták fel a MOL levéltáros-történészei. Volt, aki csak kis mértékben bővítette előadását, mások a közleményük mellett, annak illusztrálására, állításaik igazolására, függelékként forrásokat is közölnek, de előfordulnak a kötetben egyes témákat nagy részletességgel feldolgozó tanulmányok is.

A publikációkban felsejlik a XX. századi magyar történelem talán legellentmondásosabb politikusának, a 2012-ben 100 éve született Kádár Jánosnak alakja, gondolkodása, politikai problémamegoldó képessége is.

Budapest, 2013. március 2.

A szerkesztők

SZABÓ CSABA

Azok a „hatvanas évek”

A „hosszú hatvanas évek” (periodizációs felvetés)

Az 1960-as évek elvileg az 1960 és 1969 közötti éveket jelentik, de a „hatvanas évek” kifejezés egy sokkal összetettebb fogalmat takar. Jelenti egyúttal a korszak egymásra utaló kultúráit és politikai eseményeit.

A történészek előszeretettel osztják fel a történelmet szakaszokra, mivel úgy vélik, hogy az egyes történeti ciklusoknak megvannak a maguk specifikumai, és ezek jól elkülönülnek egymástól. Valóban elválik a Rákosi-korszaktól a Kádár-korszak is, az ötvenes évektől a hatvanas évek. De hol kezdődik az elválás? Lehet-e egy korszak kezdetét minden esetben egyetlen történelmi eseményhez, konkrét dátumhoz kötni? Véleményem szerint Magyarországon a „hatvanas évek” 1956-tal kezdődik. A föld más országaiban talán közelebb van a korszakkezdet az 1959/60-as év fordulójához, és természetesen egészen mások a meghatározó „élmények”. Idehaza 1956 jelentette azt a törést, ami élesen elválasztotta az ötvenes éveket a hatvanasoktól. Nem a rendszer vagy annak működése változott meg ’56-nak köszönhetően, hanem az emberek gondolkodása, viszonya a fennálló rendszerhez. Ez a megállapítás igaz a társadalom minden tagjára, állhattak a hatalmon belül, de akár azon kívül is.

Mennyire kapcsolódnak egymáshoz a történelmi évtizedek? Az ötvenes évek szerves folytatása, mintegy következménye-e a negyvenes éveeknek? A hatvanas az ötvenesnek, hetvenes a hatvanasnak és a nyolcvanas a hetvenesnek? Jogos lehet a kérdés, hiszen az előző évtized tapasztalataira kell épülnie a következőnek. Csak így lehet logikus. A hatvanas éveket sem lehet megérteni önmagukban, az ötvenesek ismerete nélkül. Az egész évtizedet nem lehetne feldolgozni 1956 nélkül. Mégis, mintha *fényévnyi* lenne a különbség az ötvenes évek és a hatvanas évek között, mint ahogy persze *fényévnyi* lesz a különbség a hatvanas és a hetvenes évek között is.

Ötven év távlatából a hatvanas évek még mindig izgalmasan lüktető, a komor, nehéz ötvenes évekhez képest, de a hetvenes évek is sápadtabbnak, kevésbé érdekesnek tűnik. A hatvanas évek itthon és a világban egyaránt a „nagy generá-

ciók” évtizede a művészetekben, a sportban, a tudományban, és a zenében is. A filmművészet nagyhatású rendezőinek legsikeresebb évei a hatvanasok. *Antonioni, Fellini, Pasolini, Bergman, Tarkovszkij* és *Jancsó* talán a legkiérleltebb filmjeiket forgatták. De ugyancsak a hatvanas években jelentek meg olyan alkotók, mint *Jiří Menzel* (Szigorúan ellenőrzött vonatok, 1966-ból) vagy *Milos Forman* (Fekete Péter, 1964-ből).¹ A képzőművészetben *Andy Warhol, Vasarely* jelentős alkotásai születtek a hatvanas években. *Updike, Abe Kobó, Dürrenmatt, Semprun, Golding, Capote, Steinbeck, Sartre, Beckett, García Márquez* írták meg halhatatlan műveiket.

A hatvanas évek a sport nagy évtizede: három olimpián (Róma, 1960; Tokió, 1964; Mexikóváros, 1968) születtek azok a legendás aranyak, amelyek például a félnehézsúlyú ökölvívó *Cassius Marcellus Clay* (később *Muhammad Ali* néven a profi ökölvívás egyik legismertebb egyénisége lett) nevéhez fűződnek. Az etióp *Abebe Bikila*, a római olimpián a maratoni futás győztese. 1964-ben – ebben a számban a játékok történetében elsőként – meg tudta védeni bajnoki címét. *Bikila* mindkét bajnoki címét világrekord időeredménnyel nyerte. A *Real Madrid* futballistái 1960-ban sorozatban ötödször is megnyerték a Bajnokcsapatok Európa-kupáját (BEK, ma Bajnokok Ligája), és megkapták az eredeti serleget. A döntőben *Puskás Ferenc* négy, *Di Stéfano* három gólt szerzett az *Eintracht Frankfurt* három találatával szemben. A Real a hatodik BEK győzelmét 1966-ban aratta.

A futball világbajnokságok történetében Brazília sikersorozatát (1958-ban Svédországban, 1962-ben Chilében, 1970-ben Mexikóban szereztek a dél-amerikai futballisták aranyérmet) 1966-ban megtörte Anglia.

A hatvanas évek a magyar sport nagy csapataié is (nem egy „arany-”, hanem több kicsi). Futballistáink két olimpiai aranyérmet is nyertek (1964-ben és 1968-ban), de ekkor születtek az első „aranyos” sikerek azokban a sportágakban, amelyek máig hagyományos sikerágai a magyar sportnak (vízilabda, kajak-kenu, öttusa, sőt a birkózásban is). Még a mai fiatalok is fel tudnak sorolni néhány nevet a „nagy generációk” tagjaiból.²

A hatvanas évek a „forradalmak kora” is. 1960-ban került az amerikai piacra az *Enovid*, az antibébi tableta (the Pill) prototípusa. A szer megjelenése erősen hatott a „szexuális forradalom” hatvanas évekbeli kiteljesedésére. A kis zöld színű golyócska a 20. század azon találmányai közé tartozik, amelyek alapvetően

¹ FAULSTICH, 2005.; 1001 FILM, 2006.; BORDWELL–THOMPSON, 2010.

² KAHLICH – GY. PAPP – SUBERT, 1977.; CHANDLER, 2008.; <http://www.fifa.com> (hozzáférés: 2012. szeptember 21. 16:18). – A magyar sportolók Rómában hat, Tokióban tíz és Mexikóban is tíz aranyat szereztek.

megváltoztatták az emberi életet. 1965-ben az amerikai férjzett nők 41 százaléka használta az antibébi tablettát. VI. Pál pápa 1968-ban kiadott *Humanae vitae* kezdetű enciklikájában bűnnek nyilvánította, és elutasította a fogamzás elleni hormonális védekezést. 1976-ban az amerikai 18-19 éves nők háromnegyede használta a pirulát.³ A könnyűzene forradalma, a beat és a rock 'n roll átütő sikere is a hatvanas évekhez tartozik. A zene egyre nagyobb szerepet kapott a fiatalok életében, többé már nemcsak a tánc kísérője, hanem üzenetet is hordozott. A hatvanas évek mások mellett a *Beatles*, a *Rolling Stones*, a *Doors*, *Joan Baez*, *Bob Dylan*, *Jimi Hendrix*, *Janis Joplin*, a *Cream*, a hippik, a „béke”, a szex, a könnyű kábítószer (marihuána, LSD) és a nagy fesztiválok (Monterey, 1967; Woodstock, 1969) korszaka. Magyarországnak is volt nagy beat-rock zenei generációja, amit főként az *Illés*, *Omega*, *Metró* hármasával szokás jellemezni. A népszerű „Ki mit tud”-ok (1962-től) és a „Táncdalfesztiválok” (1966-tól) pedig – éppen ellenőrizhetőségük miatt – a hatalom támogatását is élvezték. Az értelmiség és a fiatalok kicsit felülről is (meg)vezetve a nyugati minták „mámoreában” keresték helyüket a világban.⁴

A tudományban a hatvanas évek már nem az atomkorszakot jelenti, hanem a világűr meghódítását. A szovjet *Gagarin* és az amerikai *Glenn* űrhajósok, a Vosztk és az Apollo programok kezdete a hatvanas évek.⁵

A nemzetközi politika⁶

A világpolitikai helyzet csak nagyon lassan változott az 1956-os magyar események és a szuezi válság után. Az úgynevezett „második berlini válság” megoldására ültek össze Genfben az érdekelt államok külügyminiszterei (1959. május 11.).⁷ Ezt követte *Richard Nixon* amerikai alelnök szovjetunióbeli és lengyelországi látogatása (1959 júliusában), majd 1959 szeptemberében *Nyikita Szergejevics Hruscsov* kéthetes körútja az Amerikai Egyesült Államokban. A két nagyhatalom kapcsolatát egyáltalán nem lehet békésnek nevezni, legalább két évtizedig még alig oldódott a bizalmatlanság és a rivalizálás. A politikai elemzők gyakran

³ ASBELL, 1996.

⁴ SZÖNYEI, 2005.; CSATÁRI, 2007.

⁵ Jurij Gagarin 1961-es világűr-repülése jelzi az évtized kezdetét és az Apollo 11 amerikai űrhajósainak 1969-es holdra szállása jelöli ki az évtized végét.

⁶ A nemzetközi áttekintés összeállításához felhasznált fontosabb irodalom: LUKACS, 1970.; BORHI, 1994.; HOBBSAWM, 1995.; BORHI, 2000.; JOHNSON, 2000.; MAZOWER, 2000.; JUDT, 2006.; NOLTE, 2009.

⁷ KISS, 2011.

felfedezni vélték a mindkét fél részéről már ezekben az években tapasztalható komoly lépéseket a „békés egymás mellett élés” irányába. A két nagyhatalom kapcsolatrendszerét és így a világpolitikát is egyfajta kettősség jellemezte. A Szovjetunió részt vett a leszerelési konferenciákon, és határozott engedményekre is hajlandónak mutatkozott. Atomkísérleteit időről időre szüneteltette, de éppen ebben az időben emelkedett a rakétakísérletek száma mind a Szovjetunióban, mind az Egyesült Államokban. Ugyancsak az ötvenes évek második felében indult komoly versengés a két hatalom között a mesterséges holdak előállításának terén.

Az Amerikai Egyesült Államokat hatvanas években a tényleges jogegyenlőségért küzdő afroamerikai polgárok megmozdulásai, a polgárjogi mozgalom is feszítette. Az USA-ban élő mintegy 28 millió fekete bőrűnek – a törvényekkel ellentétben – alapvetően más volt a szociális helyzete, mint a fehéreknek. Nehezebben jutottak munkához, kevesebb bért kaptak, egyes államokban nem mehettek be meghatározott szórakozóhelyekre, közintézményekbe. Az afroamerikai polgárjogi mozgalom vezetőinek, aktivistáinak és tagjainak célja a fehérek és feketék között fennálló jogi egyenlőtlenség és a feketékkel szembeni faji megkülönböztetés megszüntetése volt. Különböző vallásokból, ideológiákból, politikai és filozófiai gondolatokból összegyűrt vegyes elképzelések mentén számos polgárjogi irányzat alakult ki az USA-ban. A hatvanas évek a politikai merényletek évtizede is Amerikában. *Malcolm Little*, másként *El-Hajj Malik El-Shabazz*, vagy csak egyszerűen *Malcolm X*, amerikai muzulmán papot, fekete emberjogi aktivistát 1965-ben gyilkolták meg. *Martin Luther King* fekete bőrű tiszteletest, polgárjogi aktivistát 1968-ban lőtték le. A *John F. Kennedy* elnök ellen elkövetett 1963-as dallasi merénylet máig spekulációk forrása. Mellette szinte feledésbe merül, hogy öt évvel később az elnök öccsét, *Robert F. Kennedyt* is meggyilkolták.⁸ A hatvanas évek Amerikája egy generáció lázadásának szimbóluma is,⁹ amely Európára is komoly hatást gyakorolt az 1968-as diákmegmozdulásokban. A nyugat-európai nagyvárosok marxista–maoista, kissé anarchista diákmegmozdulásai lényegében a fogyasztói társadalom, az elszemélytelenedés ellen irányultak.¹⁰

Az *átmeneti* pápának szánt 78 éves XXIII. János 1959. január 25-én a római Szent Pál bazilikában jelentette be először, hogy római egyházmegyei, majd „ökumenikus zsinat” összehívásával akarja a katolikus egyházat megújítani. A ka-

tolikus egyház fő bejelentése jócskán meglepte a világot. Egy olyan korszakban került egy csapásra a katolikus egyház az érdeklődés középpontjába, amikor a föld valószínűleg minden lakójának figyelmét nap, mint nap a két nagyhatalom, és szövetségi rendszereik egymással szembeni magatartása kötötte le. A politikai elemzők, titkosszolgálati szakemberek nyugaton és keleten egyaránt elcsodálkoztak a pápa szándékán. Lázasan keresték az okokat, hogy mi húzódnhat meg a Szentatya kijelentése mögött. A Vatikán a hatvanas évektől kezdődően óvatosan nyitott a kelet európai szocialista országok irányába is. Az úgynevezett *keleti politika* (Ostpolitik) és a *II. vatikáni zsinat* (1962–1965) nemcsak a katolikus egyház belső reformját, megújítását eredményezte, de hatással volt a nagyhatalmak kapcsolatára, a kelet-nyugati közeledésre is, sőt, jelentősen hozzájárult a Magyar Népköztársaság külpolitikai elszigeteltségének oldásához is. Máig vitatott az *Ostpolitik* megítélése. Tény, hogy a Szentszékek határozott elképzelései voltak Magyarországot és a szocialista országokat illetően. Ez elsősorban a tárgyalások felvételében és folytatásában fogható meg. Az addigi elszigeteltség helyett egyre több információhoz jutott Róma, és az 1964-es „részleges megállapodás” után lehetővé vált a felmerülő vitás kérdések kölcsönös tisztázása. A kelet-nyugati kapcsolatok fejlődése érdekében, és a szocialista országok jobb megítélése céljából Budapesten, illetve Moszkvában is lehetett vállalni a magyar–vatikáni közeledést. A hatvanas évekbeli magyarországi események beleillettek a szocialista tábor hrucsovi – később brezsnyevi – kettős elvű politikai elképzeléseibe. A szocializmus kereteit semmilyen szempontból sem lehetett veszélyeztetni, ugyanakkor valamivel nagyobb önállóságot kaptak az egyes országok, hogy nemzeti sajátosságaik, adottságaik figyelembevételével építsék tovább a szocializmust.¹¹

A német-kérdés az ötvenes évek végén is terhelte a nemzetközi politikát, és a hatvanas évek elején ismét Berlin került a figyelem középpontjába. A Német Demokratikus Köztársaság kormánya 1961. augusztus 13-án szögesdróttal, majd betonfallal és kiépített védelmi zónával választotta el Berlin keleti és nyugati felét, megakadályozva a havi kb. 30 000 NDK állampolgár nyugatra távozását. A fal a védelmet szolgálta, az NDK megvédte állampolgárait, hogy ne tudjanak tömegesen *átmenekülni* a szabadságot jelentő Nyugat-Németországba. A fal a hatvanas évek egyik jelképe.¹²

A hatvanas évek a nagy és mély válságok korszaka. Egy év sem telt el a berlini fal kiépítésétől, a világ figyelme már a kubai rakétaválságra irányult. Egy amerikai U-2 típusú kémrepülő 1962 augusztusában számos fényképet készített a kubai föld-levegő rakétatelepek építéséről. *John F. Kennedy* elnök szeptember

⁸ ADAMS, 2008.; NÁZER, 2008. 46–61.

⁹ A generációs kiábrándulás a hatvanas évek végének filmjeiben is kifejeződött: A *Zabriskie Point* 1970-ben bemutatott színes, amerikai filmdráma, Michelangelo Antonioni első amerikai filmje. A film zenéjét a Pink Floyd komponálta. Ugyancsak 1970-ben készült Stuart Hagmann kultuszfilmje, az *Eper és vér*.

¹⁰ FREI, 2008.

¹¹ MÉSZÁROS, 2001.; ADRIÁNYI, 2004.; SZABÓ, 2005.; FEJÉRDY, 2011.

¹² EISENFELD – ENGELMANN, 2001.

elején még arról tájékoztatta a Kongresszust, hogy Kubában nincsenek támadó jellegű rakéták. Az első közepes hatótávolságú ballisztikus rakéták (R-12 Dvina) valóban csak szeptember 8-ika éjszakáján érkeztek meg Havanna kikötőjébe. A szovjetek kilenc indítóállás építéséhez kezdtek hozzá, de a terveikben negyven indítóállvány szerepelt, ami 70%-kal növelte volna a szovjetek kapacitását az első csapásra. Az amerikaiak csak október közepén vették észre a San Cristobal mellett épülő indítóállást. Október 19-ig még négy harcképes indítóállást fedeztek fel a kémrepülők. Kennedy október 22-én televíziós beszédében jelentette be a létesítmények felfedezését és kijelentette, hogy egy Kubából induló támadást úgy fognak venni, mintha az a Szovjetunióból indulna, és ennek megfelelően is fognak válaszolni. Kubát blokád alá vonta az amerikai haditengerészet, hogy megelőzzék a további szovjet fegyverszállításokat. Az atomfegyverekkel történő kölcsönös fenyegetőzés nem világháborút, hanem a világ megsemmisülését jelenthette volna. A konfliktust végül kompromisszummal zárták le a nagyhatalmak.¹³ A nukleáris katasztrófa veszélyének kijózanító hatása a későbbiekben elvezetett a két hatalom fokozatos közeledéséhez. Ugyanakkor az amerikai elnök kihirdette az Eisenhower-doktrínát, amelynek értelmében az USA katonai segítyt helyezett kilátásba az arab országok számára kommunista beavatkozás esetén. A Szovjetunió viszont jelentős gazdasági segélyben részesítette Egyiptomot, igaz ezzel egy időben Hruscsov azt is kijelentette, hogy a Szovjetunió nem támogatja Kína agresszív külpolitikáját.

Kína a hatvanas évek közepén, 1964/1966-tól „vívta” *kulturális forradalmát* (1976-ig, Mao Ce-tung haláláig). Az afrikai és részben ázsiai térségben a hatvanas évek (már az ötvenes évek közepétől, sőt, egyes helyeken már a második világháború végétől) a hagyományos gyarmati berendezkedések korának vége, nem kevés drámai, véres eseménnyel, az emancipáció és a re-orientáció ellentmondásos jelenségeivel. 1964-ben kezdődött az amerikai csapatok tömeges részvétele a *vietnami háborúban* (csúcspontja 1968, amikor több mint félmillió amerikai katona állomásozott a távol-keleti országban).¹⁴

A Közel-Keletet az 1956-os szuezi válságot követő évtizedben a mindennapos határincidensek jellemezték. Ennek következtében egyáltalán nem lehetett feszültségmentesnek nyilvánítani a térséget. A hatvanas évektől a szír határnál állandósultak a kisebb-nagyobb katonai összetűzések. A Golán-fennsíkon állomásozó szír alakulatok rendszeresen támadták a zsidó polgári és katonai célpontokat, amire az izraeliek ellencsapásokkal válaszoltak. 1967. június 3-án az

¹³ SPENSER, 2009, 297–320 és ANDY, 2009, 321–342.

¹⁴ HALLIDAY – JUNG, 2005.; KLEIN, 2007.; MARX, 2004.; ROTHERMUND, 2006.; GREINER, 2007.

izraeli parlament jóváhagyta a megelőző háború megindítását. A Közel-Kelet mára állandósult konfliktushelyzetében nagy szerepe van Izrael „második születésének”, az 1967-es *hatnapos háborúnak*. Az izraeli hadsereg mintegy 70 ezer négyzetkilométernyi területet hódított el az arab országoktól, több mint egymillió lakossal, ugyanakkor a zsidók aránya a megnövekedett országban 63 százalékra csökkent. Izrael megszerezte a Sínai-félszigetet egészen a Szuezi-csatornáig, a Gáza-övezetet, a Golán-fennsíkot, Ciszjordániát, valamint Jeruzsálem óvárosát. Izrael mai problémái részben 1967-től származnak. A zsidó állam „túlnyerte” magát. A környező arab országok területe 12 millió km², több tízmillió lakossal. A világ olajkészletének háromnegyed része a Közel-Keleten található. A terület birtoklása, ellenőrzése nemcsak az olajkészletek miatt, de geopolitikai szempontból is óriási jelentőségű. A térségében a víztartalékok, a Jordán folyó hasznosítása a feszültség egyik állandó forrásává vált.¹⁵

1953 Berlin, 1956 Budapest után 1968-ban egy újabb szocialista fővárosban borult fel ideiglenesen a rend. 1968 januárjában *Alexander Dubčeket* választották a kommunista párt főtitkárának, aki a párt hegemoniájának megtartása mellett megkísérelte átalakítani a csehszlovák gazdaságot és államot. Többek között szabaddalra helyezték a politikai elítélteket, enyhítették az utazási korlátozásokat, megszüntették a cenzúrát. A Szovjetunióban nevelkedett Dubček számára a Moszkvához fűződő viszony megkérdőjelezése fel sem merült. Ugyanakkor helytelenül mérte fel, hogy reformjai mekkora kihívást jelentenek a szomszédos országok vezetői számára, akik a reformokat, a cseh példát elutasították. Augusztus 21-én szovjet csapatok lépték át Csehszlovákia határát, lengyel, magyar és bolgár csapatok támogatásával. A *prágai tavasz* véget ért, az új főtitkár Gustáv Husák lett.¹⁶

A hatvanas évek közepén *Nyikita Szergejevics Hruscsovot* (1894–1971) eltávolították a hatalomból. Sztálin halála után lett a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) első titkára. Kezdetben elődje politikai vonalát követte, de az SZKP XX. kongresszusán, 1956 februárjában desztalinizációt hirdetve elítélte Sztálin politikáját. Reformjait nem tudta megvalósítani. 1964-ben helyére *Leonid Iljics Brezsnyevet* (1906–1982) választották meg. Hruscsov élete utolsó hét évét háziőrizetben töltötte egy vidéki dácában. Bukásához a nehéz gazdasági helyzet mellett leginkább a pártvezetésen belüli, hatalomért folytatott harc, a korabeli zsargon szerint „a kollektív vezetés elhanyagolása” vezetett. A Brezsnyev-korszakban általában konszenzus uralkodott a pártban, és bár komoly hatalmi

¹⁵ SEGEV, 2007.; SZABÓ, 2008, 225–250.

¹⁶ KUN, 1998.

harc dúlt Brezsnyev és Szuszlov között, de Brezsnyevnek mindig sikerült megfelelő szövetségesekkel (Koszigin, Podgornij) megerősítenie hatalmát.¹⁷

A hatvanas években a kialakuló két nagyhatalom patthelyzetéből fakadóan már elkezdődött valami erjedés, de csúcspontját csak a későbbi évtizedekben érte el. A kelet–nyugati kapcsolatok nagyon lassú enyhülése a hetvenes években következett csak be.

A magyar belpolitikai helyzet

Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc bukása tragédiát jelentett a magyarság számára. A több ezer áldozat és a csaknem kétszázezer menekült elvesztése is hatással volt a magyar társadalom későbbi fejlődésére. Elsősorban fiatalok hagyták el a hazát, hogy szabaduljanak a várható megtorlástól, a lehetőségek korlátozott voltától, a kilátástalanságtól. A hatvanas évektől kezdve fokozottan hiányoztak azok a húszas, harmincas generációk, akik 1956–1957-ben hagyták el az országot. Nemcsak a demográfiai összefüggésekre (pl. a várható születésszám csökkenése) gondolunk, hanem a társadalom szellemi veszteségére, a munkaerőhiányra is. Számos magyar értelmiségi is arra kényszerült 1956 után, hogy Nyugaton alapítson új egzisztenciát. Többek között orvosok, tudósok, művészek találták meg – gyakran életükben először – a hivatásukból fakadó perspektívákat a befogadó országokban.

1956 és következményei azonban nemcsak az emigránsok esetében jelentettek egyéni és kollektív tragédiát, hanem az itthon maradottak számára is. A legtöbb ember, aki nem azonosult a rendszerrel, lassan ráébredt, hogy az ellenállás értelmetlen a Szovjetunióval és annak hazai szövetségeseivel szemben, és a Nyugattól sem lehet segítségre számítani. Megpróbáltak mindent túlélni; ha érdekeik megkívánták, „összekacsintottak” a hatalommal, és a hatvanas évektől kezdve egyre inkább elfogadták a lehetőségek látszatát, a később „gulyáskommunizmusnak” nevezett életteret.

A forradalom és szabadságharc bukását követően a kommunista párt lényegében 1956 előtti szerepéhez tért vissza. A párt vezetői a posztisztálinista, kemény fellépést alkalmazták a társadalommal szemben: a felmerülő problémákat többnyire „adminisztratív úton”, erővel oldották meg. Miért nem tudott a pártállam a helyzet következményeihez alkalmazkodni, más módon reagálni? Minden jel szerint azért, mert egyáltalán nem voltak felkészülve az 1956-os forradalomra, semmilyen cselekvési alternatívával nem rendelkeztek. Ugyanakkor valami még-

is megváltozott, megtört, emiatt a teljes visszatérés 1956 előtthöz lehetetlenné vált. A forradalom és szabadságharc meghatározó élmény minden individuum, minden társadalmi csoport, szervezet számára. Az állampárt és képviselői nem feledhették, hogy hatalmuk a szovjet vezetés támogatásán múlik.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc leverését követően a Kádár János vezette, szovjet támogatással megalakított Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány egyáltalán nem élvezte az ország lakosságának bizalmát. A tényleges hatalom a szovjet csapatok mellett az egykori ÁVH-sok és hűséges MDP-párttagok köréből verbuválódott pufajkások, valamint a nagy gyárakban, üzemekben működő munkástanácsok kezében volt.¹⁸ A forradalom és szabadságharc leverését követően az állami és a pártszervekben is csak lassan indult meg a munka.

A Magyar Dolgozók Pártjának közel milliós tagsága 1956 októberében gyorsan eltűnt. Az 1956. november 1-jén Kádár János által alakított utódpart, a Magyar Szocialista Munkáspárt taglétszáma 1956. december 1-jén 37 818 volt. Január, február folyamán a tagok száma hetente 8–12 ezer fővel növekedett, és elérte a 190 ezret. 1957 júniusában a párt már 345 733 tagot számlált. Köztük voltak a Nagy Imre örökségét valamilyen formában vállaló reformkommunisták éppúgy, mint a Kádár híveinek számító „középutasok” és a „keményutas” sztálinisták.¹⁹ A „kemény kéz” hívei még a hetvenes, nyolcvanas években is érvényre juttatták akarataikat. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Magyarországon a pártállam vezetői nem tekinthetők homogén csoportnak. A párton belül léteztek különféle elképzelések. A közeledésnek, az erődemonstrációnak, a nyílt szakításnak éppen úgy megvoltak a hívei, mint az ellenzői. A különféle érdekek, blokkok az éppen aktuális időszaknak megfelelően hol erősebben, hol gyengébben jelentek meg.

Az ötvenes évek kommunista rendszeréhez Rákosi Mátyás adta a nevét, a hatvanas évektől kezdve Kádár János a szocialista rendszer „arca”. A posztisztálinista, megtorló, kemény kéz Kádár Jánosa lassan átalakult. 1961 decemberében a Hazafias Népfrent Országos Tanácsának ülésén elhangzott Kádár híres mondata: „Aki nincs a Magyar Népköztársaság ellen, az vele van; aki nincs az MSZMP ellen, az vele van; és aki nincs a Népfrent ellen, az vele van.” A szöveg a Kádár-rendszer új jelszavává vált: „aki nincs ellenünk, az velünk van”. A hatalom ki akart egyezni a társadalommal, szövetségeket keresett. Kádár János megfjetet-

¹⁷ MEDVEGYEV, 1989.; KÖLM, 1991.; VOSLENSKY, 1991.

¹⁸ A szovjet csapatokat december közepén vonták vissza laktanyáikba. A Kádár-kormány tárgyalásokat kezdett a munkástanácsokkal, hogy időt nyerjen. A munkástanácsokat csak december elején sikerült felszámolni.

¹⁹ MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 27. ó. e. Az MSZMP Intéző Bizottságának ülése. 1957. május 28. – Jelentés a párttagság számának alakulásáról és összetételéről; ROMSICS, 2000. 408.

te a Rákosi-rendszer elutasításának talán legfőbb okát, a kilátástalanság miatti csüggedést. Ezért hosszú távú, tartós perspektívákat kínált a népnek. Mindazok, akik nem vétettek a rendszer normái ellen, azok tervezhették életüket, tanulhattak, gyarapodhattak (egy bizonyos, ellenőrzött határig). Hatásos életszínvonalpolitika vette kezdetét. A kis kedvezményektől a tömeges lakás-építésekig (az első panel-lakótelep felavatása Budapesten 1966-ban) széles a skála. Egyre jobban terjedtek a tartós fogyasztási cikkek, a televízió, az autó (1963-tól már részletre is lehetett vásárolni, igaz éveket kellett várni). Átalakult az életmód: egyes dolgok lassan veszítettek a jelentőségükből (hagyományok, vallásosság), mások felértékelődtek (szerzés, birtoklás). Egyre többen jutottak el belföldön nyaralni (SZOT-üdülés, Balaton), sőt lassanként külföldre (évente keletre, háromévente már nyugatra) is. Ugyanakkor hozzátartozott a Kádár-korszakhoz az alkohol-fogyasztás, az alkoholizmus mértékének, az öngyilkosságok számának kiugró növekedése is.

Rainer M. János érdekes párhuzamot vél felfedezni az ötvenes és a hatvanas évek között, mégpedig két-két szakaszra osztva a korszakot. Az 1956. november 4-től 1962–1963-ig terjedő csaknem hét esztendő lényegében megismételte a magyarországi szovjet rendszer kiépítésének 1947–1953-as folyamatát. Az újrakiépítés érintette a klasszikus rendszer valamennyi alkotóelemét. Kádár János a politikai hatalom visszaszerzésének mozzanatával kezdte, a politikai ellenfelekkel való véres és elhúzódozó, kampányszerű leszámolással folytatta (a forradalmi résztvevőkkel szembeni megtorlás – ideértve a kommunista párt eretnekjeit, a „revizionistákat” is – 1956–1959, katolikus egyház: 1961, ortodox sztálinisták: 1961–1962). Lezajlott a tulajdontól való megfosztás folyamata a mezőgazdaságban (1958–1961). A gazdaságpolitika egy rövid átmenet után, különösen a második ötéves terv kidolgozása során visszaállt az erőltetett iparosítás, a centralizált parancsgazdaság pályájára. A szellemi életben folytatott ötvenes évek végi – hatvanas évek eleji kampányok az ideológiai monopólium megszerzését célozták. Az első (eredeti) rendszerépítő folyamatban diszkrimináltak kirekesztése és marginalizálása folytatódott (a téesszervezés most is gazdagparaszt-ellenes jel-szavakkal indult, a „volt uralkodó osztályok”, az „osztályellenség” gyermekeivel szembeni megkülönböztetés a felsőoktatásba való felvételik során 1963-ig folyamatos volt stb.)²⁰

Rainer szerint az 1962–1963-tól 1972–1974-ig terjedő szakaszban az 1953–1954-es korrekció, majd az 1955–1956-os rekorrekció némiképp elmosódottabb, egymásba mosódó remake-je játszódott le. Markáns politikai enyhítésekkel kezdődött: az 1962-es pártkongresszus határozatával (arról, hogy a szocializmus

²⁰ RAINER, 2004, 14–15.

alapjainak lerakásával megszűntek létezni a rendszerrel frontálisan szembenálló „osztályok” és rétegek), az 1963-as politikai amnesztiával. Folytatódott a szövetkezetek belső életét, gazdálkodását a szovjet kolhoz-modelltől eltávolító, a közös és a magángazdaság együttélésének talajára helyező reformcsomaggal. 1964-től 1968-ig átfogó gazdasági reformterv készült, amelyet – bár igen erős „fékekkel” – 1968-ban életbe is léptettek. A szellemi életben minden különösebb deklaráció nélkül, sőt olykor ilyenek ellenére bizonyos pluralizmus és nyitottság jelentkezett. A szovjet mintájú szocializmussal szembenállónak tételezett társadalmi csoportokat sújtó közvetlen diszkrimináció számottevően enyhült.

A kézenfekvő párhuzam valójában csak szerkezeti azonosságokon nyugszik, ugyanis a két korszakban, adott esetben azonos cél érdekében alkalmazott módszerekben is számos eltérés tapasztalható.

Az 1956 utáni megtorló perek alig összehasonlíthatóak az 1948 utáni koncepciók perekkel. Jóllehet céljuk mindkét korszakban a rendszerellenséggel történő leszámolás, de a módszer lényegében változik meg. Az 1956 utáni perek a klasszikus „kevert” vagy „vegyített” perek közé tartozik. 1956 lényegében „lehetőséget” kínált a hatalom számára, hogy felszámoló, kiiktató, megtorló eljárásaikhoz ne a korábbi hagyományoknak megfelelő kirakatpereket használják, amelyekben „valóságparányokból” építettek fel egy új valóságot, így kreáltak fikcióval és valósággal kevert „mammutügyeket”. 1956-ban a korábbi, később jogfolytonosnak tartott jogrend alapján számos „valós bűncselekmény” történt. Amíg az ötvenes években a kém-, szabotázs- és egyéb ügyeket kreálni kellett, vagy legfeljebb jelentéktelen, de valóságos cselekményekből születtek vádiratok, addig 1956-ban valóban megtörténtek a kommunista állam létét fenyegető események (a szervezkedéstől az uszításon, röplapterjesztésen keresztül a fegyveres ellenállásig). Mindezekért az új hatalom birtokosai, akik minden tekintetben maguk is az ötvenes évek örökösei voltak, bosszúért lihegtek, és nem kívánták elszalasztani a kínálkozó lehetőséget, hogy az 1956 utáni bosszú alkalmat adjon a nemkívánatos elemek kiiktatására. Mivel azonban az 1956-os forradalom tömegeit a hatalommal egyben szövetséges munkások adták, valós szerepüket jóval felnagyítva kívánt a hatalom példát statuálni az amúgy is ellenségnek tartott rétegekkel (egykori tőkésék, 1945–1948 előtti politikusok, papok stb.).²¹

A Kádár-rezsim már 1957 tavaszán létrehozta a politikai számonkérés 1945 után is bevált intézményét. Elsőként a Legfelsőbb Bíróságon állították fel a népbíróági tanácsot. Ennek a négy népbírón kívül csak egy hivatásos, jogvégzett tagja volt. 1957 tavaszától a nyilvánosság teljes kizárásával megkezdődtek a je-

²¹ MIKÓ, 2006, 121–169.

lentősebb perek. Az Elnöki Tanács csak 1961. április 16-án szüntette meg a népbíróságokat.²²

A katolikusok elleni perek a hatvanas években, hasonlóan a Rákosi-korszakhoz, teljes intenzitással folytatódtak. Az 1960–1961-es több száz katolikust érintő letartóztatások, majd a konstruált perek („Fekete Hollók”) csak a nyitány volt. Az 1963-as amnesztiával szabadultak egy-két éven belül ismét ülték. További perhullámok követték egymást 1965-ben, majd 1967-ben. Az utolsó katolikusok elleni perre, négy egykori domonkos szerzetes elítélésére 1972-ben került sor. *Lénárd Ödön* piarista szerzetes (18 és fél év összbüntetést követően) szabadult 1977-ben, Magyarországon utolsó katolikusként.²³

Rákosi Mátyás Magyarország (természetesen az 1953–1954 közötti korrekció alatt is) az egységes szovjet blokk egyik szatelitállama volt. Külpolitikai téren, a Nyugat irányába a teljes elszigeteltség jellemezte. Kizárólag Moszkva utasításainak megfelelően jelent meg bárhol a világon. A Magyar Népköztársaság Kádár János alatt is a szovjet rendszer szerves része maradt mindvégig, de Moszkva tudtával éppen a hatvanas évek elejétől aktívabb nyugati külpolitikát folytathatott. Az 1957 és 1962 közötti időszakban az MSZMP Politikai Bizottságának diplomáciai kapcsolatokat érintő határozatai a szocialista országok kivételével a harmadik világ gyarmati sorból éppen csak felszabaduló államaira, azok közül is a baloldali berendezkedésűekre korlátozódott. Az ENSZ közgyűlések napirendjén 1956 után gyakran szerepeltek a magyar ügyek.²⁴ A magyar külpolitika minden szinten kereste az összeköttetéseket a Nyugattal. A kapcsolatok normalizálása céljából kezdődtek titkos tárgyalások a Magyar Népköztársaság és az Amerikai Egyesült Államok megbízottai között. Már 1960 májusában készült egy előterjesztés a Politikai Bizottság számára a magyar–amerikai (és egyben a vatikáni) viszony rendezéséről.²⁵ Komoly előrelépés 1962-ben történt. A meginduló párbeszédnek köszönhetően jött létre 1962. október 20-án egy megállapodás: az USA az ENSZ közgyűlésével elfogadtatta a magyar kérdés levételét a napirendről (1962. december 20.). Ezzel párhuzamosan néhány magyar főpapot

²² SZAKOLCZAI, 2001, 147–166.

²³ SZABÓ, 2012, 860–862.

²⁴ Az ENSZ 1959. november 26-ai közgyűlése a magyar küldöttség ellenkezése ellenére napirendre tűzte a magyar kérdést. A kisebbségek védelmére és a diszkrimináció megszüntetésére felállított bizottság ugyancsak 1959-ben a magyar egyházak helyzetével foglalkozott. Az Állami Egyházügyi Hivatal a magyar Külügyminisztérium megbízásából részletes jelentést készített az egyházak helyzetéről. MNL OL XIX-A-21-d-0030/1959.

²⁵ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 183. ő. c. 58–63. Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve. 1960. május 17. Az előterjesztést a PB nem tárgyalta meg, június 14-én, majd augusztus 16-án foglalkoztak ismét a kérdéssel. Akkor az amerikaiaktól várták a kezdeményezést, a magyar reagálást pedig a nemzetközi helyzet alakulásától tették függővé.

kiengedtek a II. Vatikáni Zsinatra, ahol azok óvatos utalásokat tettek a magyar–vatikáni tárgyalások lehetőségére.

Magyarország külpolitikai elszigeteltsége jelentősen csökkent 1963 folyamán, különösen miután deklarálták azt az ENSZ-határozatot, amelynek értelmében többek között Magyarország ENSZ tagságát is helyreállították. A nemzetközi elszigeteltség végét jelezte az is, hogy 1963-ban Nagy-Britannia, Franciaország és Belgium, 1964-ben pedig Svédország, Olaszország, Svájc, Ausztria és Kanada emelte nagyköveti szintre Magyarországgal fenntartott diplomáciai kapcsolatát. A Kádár-rendszer pozitívabb megítéléséhez természetesen hozzátartozott az általános amnesztia kihirdetése is (1963. március 21.).²⁶ Néhány év múlva, 1967 novemberében már megérkezett az USA kinevezett nagykövete is Budapestre, Magyarország pedig az ENSZ BT nem állandó tagja lett.

Kádár János nemcsak Nyugaton vált egyre inkább „szalonképessé”, de megítélése a szovjet pártvezetésben Hruscsov és Brezsnyev alatt is stabil, pozitív maradt. Előbbivel csaknem baráti viszonyt ápolt, bukásakor (1964 októbere) nyíltan kiállt mellette. Az 1964. október 18-án Varsóból hazaérkező Kádár János a Nyugati pályaudvaron beszédet tartott, amelyben kiemelte Hruscsov érdemeit. Október 23-án pedig az MSZMP KB fogalmazott levelet Brezsnyevnek Hruscsov leváltása ügyében. November 9. és 10. között Kádár már Moszkvában tárgyalt az új szovjet vezetőkkel (Brezsnyevvel és Podgornijjal).²⁷ Hamarosan konszolidálódott Kádár kapcsolata Brezsnyevvel. 1965 januárjában Brezsnyev és Podgornij vadásztak Magyarországon. A következő év szeptemberében Brezsnyev ismét Budapestre látogatott. Egy újabb év múlva, 1967. szeptember 9-én, a Budapesten tartózkodó Brezsnyev aláírta az új szovjet–magyar barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződést. A „barátság megszilárdult”.²⁸

A Szovjetunióhoz fűződő szilárd kapcsolatok a gazdasági együttműködések területén is megnyilvánultak. 1962 áprilisában fejeződött be a szovjet–magyar Béke villamos-távvezeték és a Barátság kőolaj-vezeték építése. Az év novemberében Moszkvában megkötötték a magyar–szovjet timföld-alumínium egyez-

²⁶ A februári országgyűlési választások eredményeként megalakult új országgyűlés első ülésén (1963. március 21.) jelentette be Kádár János az általános amnesztiát. Március 22-én az Elnöki Tanács törvényrendeletet alkotott az általános amnesztiáról: a fegyveres harcolókat kivéve szabadultak az 1956-os tevékenységük miatt elítéltek; a közkegyelem kiterjedt a személyi kultusz éveiben elkövetett törvénytelenések elkövetőire és az 1956–1962 közötti évek politikai bűncselekményeire is.

²⁷ FÖLDES, 2000, 42–49; FÖLDES, 2001a, 88–94.

²⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 354. ő. c. Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve. 1964. december 15.; Uo. 406. ő. c. Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve. 1966. október 4.; Uo. 432. ő. c. Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve. 1967. augusztus 15. – Vö. FÖLDES, 2001b, 103–113.

ményt.²⁹ A magyar lakásépítési program kiteljesedésében nagy jelentősége volt az első budapesti házgyár felavatásának (1966. június 18.), amely szovjet segítséggel létesült. Megindul a fővárosi panelházak gyorsütemű építése.³⁰ Ugyanakkor a Világbank és az IMF között Magyarország lehetséges csatlakozásáról 1967 februárjában megkezdett tárgyalásokat³¹ a szovjet vezetés júniusban leállította.

Magyarországon a „hatvanas évek” elején Kádár János hatalmának megszilárdulását mi sem jelezte jobban, mint a „mezőgazdaság szocialista átszervezésének sikere”. A Tsz-szervezés vagy *kollektivizálás* gazdasági és társadalmi következményei az utóbbi évek eredményei ellenére sem kellőképpen feltártak.³² Az 1959 és 1962 közötti folyamat éppen olyan ellentmondásos, mint általában a Kádár-rendszer politikai, társadalom- és gazdaságtörténeti megítélése. Elég csak az új gazdasági mechanizmusra, illetve annak „bukására” utalni.³³ Életbelépésének pillanatától „beárnyékolta”, hogy a hasonló reformok Csehszlovákiában politikai reformokba, majd a szovjet rendszer hegemoniáját veszélyeztető eseményekbe torkolltak. A „Prágai tavaszt” a Varsói Szerződés csapatai – köztük a Magyar Néphadsereg alakulatai – fegyveresen verték le. Kádár szimpatizált Dubčekkel,³⁴ de megéreztte, hogy Brezsnyev nem nézi jó szemmel a reformokat. Beáldozta az új gazdasági mechanizmust, hogy hatalmon maradhasson.

A Kádár-rendszer hatvanas évekbeli „sikerességéhez” nemcsak a belső, a magyar társadalom jelentős részével történt „kiegyezés” járult hozzá, hanem a Magyar Népköztársaság nyugati elfogadása is. Rainer M. János megállapításait elfogadva, a „hatvanas években” magyar társadalom térben és időben nyithatott. A következő évtizedekben azonban kiderült, hogy kommunista rendszer történetében ez a nyitás sohasem válhat teljessé. De valami elszabadult, visszazárni már lehetett. A magyar „hatvanas évek” legfontosabb hozadéka talán éppen az, ami más

²⁹ MNL OL M–KS 288. f. 8. cs. 282. ő. e. Röpszavazás a magyar delegáció utazásáról Moszkvába a szovjet–magyar alumínium-egyezmény megkötésére. 1962. október 16.

³⁰ MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 372. ő. e. Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve. 1965. augusztus 17., továbbá MNL OL M–KS 288. f. 4. cs. 92. ő. e. Az MSZMP KB kibővített ülésének jegyzőkönyve. 1968. június 19–20.

³¹ MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 420. ő. e. Az MSZMP PB ülésének jegyzőkönyve. 1967. március 21.

³² Ö. KOVÁCS, 2012.

³³ RAINER, 2010, 40–44.

³⁴ Kádár János 1968. január 20-án találkozott első alkalommal a Csehszlovák Kommunista Párt új főtitkárával, Alexander Dubčekkel. Az év során további találkozókra, megbeszélésekre is sor került a két pártvezető között (februárban, júliusban, sőt augusztus 17-én is). Kádár több alkalommal tett kísérletet a közvetítésre a cseh és a szovjet vezetés között, utoljára augusztus 12. és 15. között. Jaltán Brezsnyevvel is tárgyalt az intervenció előtt. Vö. PATAKY, 1996.; BÉKÉS, 2008, 97–115.

szovjet típusú társadalmakkal összehasonlítva egyáltalán nem kevés: a többi szocialista országban az a fajta nyitás, amely Magyarországot jellemezte, sohasem következett be, vagy csak jóval kevesebb ideig tartott.³⁵ Ennek következtében alakulhatott ki bennünk magyarokban egyfajta jóleső „felsőbbrendűségi” érzés, már-már elégedettség, hogy lám csak, valóban a miénk a „legvidámabb barakk”.

Forrás- és irodalomjegyzék

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MNL OL XIX–A–21–d	Az államigazgatás felsőbb szervei, Állami Egyházügyi Hivatal, TÜK iratok
MNL OL M–KS 288. f. 4. cs.	MSZMP Központi Szervei, Központi Bizottság
MNL OL M–KS 288. f. 5. cs.	MSZMP Központi Szervei, Politikai Bizottság (Intéző Bizottság)
MNL OL M–KS 288. f. 8. cs.	MSZMP Központi Szervei, Röpszavazások

Szakirodalom

1001 film

2006 1001 film, amit látnod kell, mielőtt meghalsz. Gabo Kiadó, Bp., 2006.

ADAMS

2008 ADAMS, WILLI PAUL: *Die USA im 20. Jahrhundert*. Oldenbourg, München, 2008.

ADRIÁNYI

2004 ADRIÁNYI GÁBOR: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978. A Mindszenty-ügy*. Kairosz Kiadó, Bp., 2004.

ANDY

2009 ANDY, JOSHUA C.: *Operation »Anadyr«*. Die sowjetische militärische Führung und die Kubakrise 1962. *Krisen im Kalten Krieg*. Szerk. GREINER, BERND–MÜLLER, CHRISTIAN TH.–WALTER, DIERK. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 2009. 321–342.

ASBELL

1996 ASBELL, BERNARD: *Die Pille und wie sie die Welt veränderte*. Verlag Antje Kunstmann, München, 1996.

³⁵ RAINER, 2004, 26.

BÉKÉS

- 2008 BÉKÉS CSABA: Kádár János és a prágai tavasz. *Beszélő*, 2008. 7–8. sz., 97–115.

BORDWELL–THOMPSON

- 2010 BORDWELL, DAVID–THOMPSON, KRISTIN: *Film History. An Introduction*. 3. kiadás, McGraw-Hill, New York, 2010.

BORHI

- 1994 BORHI LÁSZLÓ: *Az Egyesült Államok és a szovjet zóna. 1945–1996*. História, MTA Történettudományi Intézet, Bp., 1994.

BORHI

- 2000 BORHI LÁSZLÓ: *A vasfüggöny mögött. Magyarország nagyhatalmi erőterében 1945–1968*. Ister Kiadó, Bp., 2000.

CHANDLER

- 2008 CHANDLER, NICOLA: *Az Olimpia világa*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2008.

CSATÁRI

- 2007 CSATÁRI BENCE: *A Kádár-rendszer könnyűzenei politikája*. ELTE BTK Doktori értekezés, Kézirat, 2007.

EISENFELD

- 2001 EISENFELD, BERND–ENGELMANN, ROGER: *13. August 1961. Mauerbau, Fluchtbewegung und Machtsicherung*. Verlag Edition Temmen, Berlin–Bremen, 2001.

FAULSTICH

- 2005 FAULSTICH, WERNER: *Filmgeschichte*. Fink, Paderborn, 2005.

FEJÉRDY

- 2011 FEJÉRDY ANDRÁS: *Magyarország és a II. Vatikáni Zsinat 1959–1965*. MTA Történettudományi Intézet, Bp., 2011.

FÖLDES

- 2000 FÖLDES GYÖRGY: Kádár és Hruscsov. Barátság felsőfokon. *Rubicon*, 2000. 7–8. sz., 42–49.

FÖLDES

- 2001A FÖLDES GYÖRGY: Barátság felsőfokon. Kádár és Hruscsov. *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életéről*. Rubicon–Aquila–Könyvek, Bp., 2001. 88–94.

FÖLDES

- 2001B FÖLDES GYÖRGY: Kötélhúzás felsőfokon. Kádár és Brezsnyev. *Ki volt Kádár? Harag és részrehajlás nélkül a Kádár-életéről*. Rubicon–Aquila–Könyvek, Bp., 2001. 103–113.

FREI

- 2008 FREI, NORBERT: *1968. Diáklázadások és globális tiltakozás*. Corvina Kiadó Kft, Bp., 2008.

GREINER

- 2007 GREINER, BERND: *Krieg ohne Fronten. Die USA in Vietnam*. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 2007.

HALLIDAY–JUNG

- 2005 HALLIDAY, JON–JUNG, CHANG: *Mao. Das Leben eines Mannes, das Schicksal eines Volkes*. Karl Blessing Verlag, München, 2005.

HOBBSAWM

- 1995 HOBBSAWM, ERIC: *Das Zeitalter der Extreme. Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts*. Hanser, München–Wien, 1995.

JOHNSON

- 2000 JOHNSON, PAUL: *Modern kor*. XX. Század Intézet–Kairosz Kiadó, Bp., 2000.

JUDT

- 2006 JUDT, TONY: *Die Geschichte Europas von 1945 bis zur Gegenwart*. Hanser, München–Wien, 2006.

KAHLICH–GY. PAPP–SUBERT

- 1977 KAHLICH ENDRE–GY. PAPP LÁSZLÓ–SUBERT ZOLTÁN: *Olimpiai játékok 1896–1976*. Sport Kiadó, Bp., 1977.

KLEIN

- 2007 KLEIN, THORALF: *Geschichte Chinas. Von 1800 bis zur Gegenwart*. UTB, Paderborn, 2007.

KÖLM

- 1991 *Kremelchefs. Politisch-biographische Skizzen von Lenin bis Gorbatschow*. Szerk. KÖLM, LOTHAR. Dietz, Berlin, 1991.

KUN

- 1998 KUN MIKLÓS: *Prágai tavasz – Prágai ősz. 1968 fehérvári foltjai*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1998.

LUKACS

- 1970 LUKACS, JOHN: *Konflikte der Weltpolitik nach 1945*. Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 1970.

MARX

- 2004 MARX, CHRISTOPH: *Geschichte Afrikas. Von 1800 bis zur Gegenwart*. UTB, Paderborn, 2004.

MAZOWER

- 2000 MAZOWER, MARK: *Der dunkle Kontinent. Europa im 20. Jahrhundert*. Alexander Fest Verlag, Berlin, 2000.

MEDVEGYEV

- 1989 MEDVEGYEV, ROY A.: *Hruscsov* (politikai életrajz). Laude Kiadó, Bp., 1989.

MÉSZÁROS

- 1971 MÉSZÁROS ISTVÁN: *Mindszenty és az „Ostpolitik”*. *Adalékok az Ostpolitik történetéhez 1957–1971*. Kairosz Kiadó, Bp., 2001.

MIKÓ

- 2006 MIKÓ ZSUZSANNA: A forradalom utáni megtorlás bírósági és ügyészégi szervezete, 1956–1961. *Történelmi Szemle*, XLVIII. évf. 2006. 1–2. sz., 121–169.

NÁZER

- 2008 NÁZER ÁDÁM: Mérföldkövek. Az amerikai polgárjogi mozgalom főbb állomásai. *Rubicon*, 2008. 9. sz., 46–61.

NOLTE

- 2009 NOLTE, HANS HEINRICH: *Weltgeschichte des 20. Jahrhunderts*. Böhlau, Wien, 2009.

Ö. KOVÁCS

- 2012 Ö. KOVÁCS JÓZSEF: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945–1965*. Korall, Bp., 2012.

PATAKY

- 1996 PATAKY IVÁN: *A vonakodó szövetséges. A Magyar Népköztársaság és a Magyar Néphadsereg közreműködése Csehszlovákia 1968. évi megszállásában*. Zrínyi, Bp., 1996. Második, bővített kiadás, Rastafari Bt., Bp., 2008.

RAINER

- 2004 „Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok. Szerk. RAINER M. JÁNOS. 1956-os Intézet, Bp., 2004. 14–15.

RAINER

- 2010 RAINER M. JÁNOS: *Magyarország története. A Kádár-korszak 1956–1989*. Kossuth Kiadó, Bp., 2010. 40–44.

ROMSICS

- 2000 ROMSICS IGNÁC: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Bp., 2000.

ROTHERMUND

- 2006 ROTHERMUND, DIETMAR: *The Routledge Companion to Decolonization*. Paperback, London–New York, 2006.

SEGEV

- 2007 SEGEV, TOM: *1967. Israels zweite Geburt*. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 2007.

SPENSER

- 2009 SPENSER, DANIELA: Die Kubakrise 1962 und ihre Folgen für das kubanisch-sowjetische Verhältnis. *Krisen im Kalten Krieg*. Szerk. GREINER, BERND–MÜLLER, CHRISTIAN TH.–WALTER, DIERK. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 2009. 297–320.

SZABÓ

- 2005 SZABÓ CSABA: *A Szentiszák és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években*. Szent István Társulat – Magyar Országos Levéltár, Bp., 2005.

SZABÓ

- 2008 SZABÓ CSABA: Izrael hatnapos háborúja és a magyar külpolitika. *Történelmi Szemle*, L. évf. 2008. 2. sz., 225–250.

SZABÓ

- 2012 SZABÓ CSABA: A katolikus egyház elleni koncepciós perek Magyarországon (1946–1972). *A történelemtudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsenyi Lajos tiszteletére*. Szerk. BARÁTH MAGDOLNA–MOLNÁR ANTAL. Magyar Országos Levéltár, Bp.–Győr, 2012. 851–862.

SZAKOLCZAI

- 2011 SZAKOLCZAI ATTILA: Megtorlás és restauráció, 1956–1963. A megtorlás feltételeinek megteremtése. *A magyar forradalom eszméi. Eltérésük és győzelmük (1956–1999)*. Szerk. KIRÁLY BÉLA–CONGDON, LEE W. Atlanti Kutató és Kiadó Társulat–Alapítvány, Bp., 2001. 147–166.

SZÖNYEI

- 2005 SZÖNYEI TAMÁS: *Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990*. Magyar Narancs Könyvek, Bp., 2005.

VOSLENSKY

- 1991 VOSLENSKY, MICHAEL: *Sterbliche Götter. Die Lehrmeister der Nomenklatura*. Ullstein, Frankfurt–Berlin 1991.

SIMON ISTVÁN

A kádári konszolidáció és a rendszer eladhatósága

Az 1956 utáni években óriási volt a tét a berendezkedő, konszolidálódó hatalom számára Magyarországon: megnyerni a társadalom többségének legalább is beletörődő közreműködését, együttműködését.¹ Ehhez hitelesnek tűnő és kézzelfogható engedményeket és eredményeket kellett felmutatni, bizonyítandó, hogy az új rezsim valóban más stílust és részben másfajta tartalmat jelent a korábbiakhoz képest, persze megtartva-megőrizve a rendszer alapvető jellegéből következő vonásokat, tartalmakat, elvárásokat.²

¹ Itt a 2009-ben, *A levéltári iratok és a rendszerváltás* című konferencián elhangzottakra – a rendszer működésének, működtetésének olyan olvasatára – utalnék, amely szerint a Kádár-korszak értelmezhető egy reform-kényszerpálya, illetve reform-illúzió időszakaként. Ennek a társadalmi kiegyezésre, pontosabban a hatalomnak és a társadalomnak a hallgatólagos konszenzusára építő, épülő taktikának és stratégiának fontos mozzanatait, történéseit a '60-as évek elején fogalmazódtak meg (az a bizonyos szimbolikus jelmondat is ekkor hangzott el a Hazafias Népfront Országos Tanácsának 1961. december 8-ai tanácskozásán „Aki nincs ellenünk, az velünk [van]”). (Az előadás szövege megjelent *Levéltári Közlemények*, 2011. 1. sz. 227–238.) Természetesen nem azért lehet izgalmas ennek a tartalomnak a vizsgálata, mert magától értetődő, hogy az ellenkező, fordított értelemezés képest (aki nincs velünk, ellenünk) egy megengedő attitűd a hatalom részéről, egy együttműködésre inspiráló helyzetet, politikai környezetet feltételez, hanem mert a *nincs ellenünk* értelmezésének *árnyalatai* felfedik, világosabbá tehetik ennek a bizonyos kiegyezésnek és ezen keresztül a rendszer kifelé és befelé történő eladhatóságának kérdéseit.

² „A véleményeltéréseknél nekünk abból kell kiindulnunk, hogy az eltérő véleménnyel fellépő ember szándéka tisztességes, együtt kell megvitatnunk a véleményeket, hogy hamar egyetértésre jussunk abban, amiben egyetértésre kell jutnunk, hogy ne okozunk a népnek felesleges vívódást, anyagi veszteséget a fejlődésben...” A szocializmus szempontjából nem hasznos, ha parancsszóval vezetik a pártonkívülieket – fogalmazta meg a korszak névadója a társadalmi kiegyezés „filozófiáját” 1958-ban a HNF október 4-ei ülésén. MNL OL M–KS 288. f.11. cs. 380. ő. e. – Egy másik nagyon jellemző kádári-kijelentés ebből az évből: „Aki nem szereti pártunkat, kormányunkat, politikánkat, azt senki sem fogja kényszeríteni arra, hogy vasárnap a piac főterén dicsérje [...], ha nem szereti, nem szereti, az ő privát ügye. Majd megszereti. Máris szokik hozzá...” (Felszólalás a Láng Gépgyárban október 15-én. MNL OL M–KS 288. f. 21. cs. 1958/6. ő. e.

1956–1957. fordulóján, illetve 1957 nyarán vezetőtestületi párthatározatokban³ megfogalmazott ún. *kétfrontos harc* kijelölte a kádári vezetés szándékait, és elhelyezte az akkori megfogalmazás alapján a *jobboldali revizionista osztályrulás* és a dogmatikus sztálinista bűnök elutasításával egy józan, kiegyensúlyozott, kiszámítható és kompromisszumokra hajlandó mezőbe a kádári-vonalat és egyúttal Kádár személyét is. A kádári hatalomnak a társadalmi kiegyezésre hajlandó szövetségi politikája garancia lehet(ett) arra – legalábbis a szándékai szerint –, hogy nem ismétlődnek meg az ötvenes évek bűnei, amelyek úgymond foltot ejtettek a *forradalmi munkásmozgalom* eredendően tiszta szándékain, törekvésein. Mit ajánl fel a hatalom, melyek azok a kézzelfogható mozzanatok, amelyek a (nemzetközi) politika tőzsdéjén is piacképes árut jelentenek a hatvanas évek elején?

Az 1960 és 1963 között több lépcsőben megvalósított amnesztia-rendeletek,⁴ illetve a „szocialista törvényesség megsértésével” összefüggő vizsgálat és a meg-

³ *MSZMP Ideiglenes Központi Bizottság december 2–5-ei ülése*. NÉMETHNÉ-SIPOS, 1993. 139–249; *MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottság 1957. február 12-ei ülése*. NÉMETHNÉ-URBÁN, 1993. 107–136.

⁴ 1960-as ún. részleges (1960. évi 10. tvr.), illetve az 1963. áprilisi amnesztia-rendelet. – 1960 áprilisában részesült – többekkel együtt – egyéni kegyelemben például Déry Tibor, Farkas Mihály és Péter Gábor is.

Déry 1960 júniusában Szirmai Istvánhoz írott levelében megfogalmazottak jól illusztrálják a társadalmi kiegyezés tartalmi határait. Nem akar politikai szerepeknek, elvárásoknak megfelelni, dolgozni szeretne íróként. Szirmai következtetése: segíteni kell Déryt, hogy közelebb kerülhessen a szocialista valósághoz, eltávolodva az időtlen, általános humanizmustól. Egzisztenciális lehetőséget biztosítanak (fordítási megbízások, szerkesztői munkák) de eredeti írásait csak akkor adják ki, ha azokban szembe mer nézni az *ellenforradalommal* és saját tevékenységével. (Szirmai feljegyzése Kádár János részére, 1963. október 9. – MNL OL M–KS 288. f. 47. cs. 733. ő. e.; Déry Tibor 1963. márciusban levélben köszönte meg Kádárnak büntetésének törlését: „Most olvastam elkésve az amnesztia hírt. Hálásan és megindultan köszönöm Önnek és a pártnak, ezt az elhatározásukat. Igaz tisztelettel híve.” MNL OL M–KS 288. f. 47. cs. 733. ő. e.

A különböző, politikailag nehezen összeegyeztethető személyek kegyelmi-ügyeinek összekapcsolása is a *kádári-centrum* által képviselt *kétfrontos harc* kereteibe illeszkedett. Kádár egyik – MSZMP KB ülésen elhangzott érvelése – szerint az írók kegyelmi ügyének összekapcsolása a Farkas-üggyel az autonóm döntés bizonyítéka (nem külső nyomásra cselekedtek).

Az 1963-as általános közkegyelmi rendelettel összefüggésben meg kell említeni a *magyar kérdés* lekerülését az ENSZ napirendjéről. Az MSZMP VIII. kongresszusán jelentette be Kádár János, hogy „az ellenforradalmi bűnökért elítéltek 95%-a szabadlábon van.” Ezt a bejelentést hosszas diplomáciai alkudozás, egyeztetés előzte meg.

hurcolt munkásmozgalmi emberek rehabilitációját kimondó párthatározat⁵ az előbb említett *kétfrontos harc*nak fontos pillérei voltak.

A kelet-nyugati párbeszéd szempontjából egyre kényelmetlenebbé váló szociáldemokrata emigráció tevékenysége, befolyásának szűkítése fontos szegmense volt a kádári időszak propaganda politikájának, összefüggésben az ideológiai, eszmei *fellazítás* kölcsönhatásainak kérdéseivel.⁶ A rendszer eladhatóságának lényeges eleme volt a nyugati ellenzék korábbihoz képest sokkal árnyaltabb kezelése, értékelése, a megfelelő cél és eszközrendszerek elvi és gyakorlati kiépítésével.⁷ Az MSZMP vezetőtestületeinek határozatai alapján⁸ is jól érzékelhető

⁵ Az 1962. augusztusi központi bizottsági határozat alapján a Belügyminisztériumból 77, az Igazságügyi Minisztériumból egy, Legfelsőbb Ügyészségtől nyolc, Legfelsőbb Bíróságtól tíz főt váltottak le vagy nyugdíjaztak. ÁVH tekintetében: 249 személy volt érintett, mint elkövető (11-et elítéltek, elbocsátottak fegyelmivel 26 főt, fegyelmi nélkül 97-et, nyugállományba helyeztek nyolcat, meghalt tíz fő (egyét felakasztottak, egyet agyonvertek, három öngyilkos lett, öt „természetes körülmények” között hunyt el), disszidált négy fő, 1962 májusában BM állományban volt még 76 [!], leszerelték saját kérésre hat főt.

⁶ A stockholmi nagykövetség 1964. decemberi jelentése a szociáldemokrácia – az ideológiai fellazítást célzó – közös taktikájáról tartalmaz információkat. Nagyhatalmi játszmák részeként az USA változó – árnyaltabb megközelítést feltételező – taktikai vonalába illeszti a *harmadik utas*, szociáldemokrata-modell népszerűsítésének kérdését. A J. F. Kennedy adminisztráció által követett új vonalba illeszthető az ún. „*harpsundi irányvonal*”, „mint a szociáldemokrata alternatíva és fellazítás lehetséges eszköze” – olvasható a dokumentumban. Ennek célja, hogy eltérő megközelítésekkel, a gazdasági, kulturális együttműködés kiszélesítésével fokozatosan leválassa a keleti blokk országait a Szovjetunióról. A szociáldemokrata pártok által követendő taktika összehangolásának szükségessége – a jelentés szerint – az 1962-es Kennedy és Tage Fritiof Erlander svéd miniszterelnök közötti megbeszélésen vetődött fel, majd egy évvel később Johnson alelnök stockholmi látogatásán ismételtlen egyeztettek róla. A jelentés szerint az első – titkosan kezelt – harpsundi konferenciát 1963-ban, a másodikat 1964 augusztusában tartották. Ezen az egyeztetésen egy szűk körű, a Szocialista Internacionálé vezető pártjaihoz kapcsolódó társaság vett részt: Erlander svéd miniszterelnök mellett, Nilsson külügy, Lange kereskedelmi, Palme tárcanálküli miniszter és Geijer szakszervezeti központ elnöke. A házigazdákön kívül Skandináviát Krag dán miniszterelnök, és Brattellie norvég frakcióvezető képviselte. Az SPD részéről Willy Brandt, a Brit Munkáspárttól Harold Wilson vett részt az egyeztetésen. MNL OL M–KS 288. f. 32. cs. 1964/28. ő. e.

⁷ 1956 után a hatalom taktikát váltott az emigrációval kapcsolatban. A semlegesítés, a megnyerés lett a döntő tartalom, cél. Lásd ehhez: SZABÓ JULIET: Fellazítási politika a Kádár-rendszerben. Az MSZMP propagandatevékenysége 1958 és 1963 között. *Múltunk*, 2009. 2. sz. 180–221.

⁸ Az emigrációval kapcsolatos legfontosabb vezetőtestületi határozatok: 1958. július 29. (PB) MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 88. ő. e., 1959. február 3. (PB) MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 116. ő. e., 1960. május 17. (Tikárság) MNL OL M–KS 288. f. 7. cs. 78. ő. e., 1961. június 6. (PB) MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 232. ő. e., 1967. december 28. (PB) MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 442. ő. e.

az emigrációval kapcsolatos propagandapolitika taktikai és stratégiai hangsúlyainak változása.

A pragmatikus megközelítés az 1956-os *disszidensekkel*, az emigrációban élő százazekkel kapcsolatban egy olyan felosztást jelentett, amely a kezdeményező fellépés racionális lehetőségeit is feltételezte már a hatvanas évek elejétől.

A *megtévesztett* disszidensek hazajövetelének anyagi támogatásától, a lojális, nem ellenséges baloldali emigráció tagjainak befolyásolásán keresztül, együttműködő szervezetek létrehozásáig, anyagi, erkölcsi támogatásáig széles bázison nyugodott az MSZMP emigrációs politikájának eszközrendszere.⁹ A határozatok nagyon pontosan megfogalmazták az állami és pártszervek feladatait, hatáskörét, illetve az együttműködésük kapcsolatrendszerét, a végrehajtásért felelős érintettek megnevezésével.

Mindez a pozitív Magyarország-kép – amely nehezen volt elhatárolható a szocializmus elfogadtatásának problematikájától – kialakítását célozta a '60-as évek elején. A „lojális” emigráns szervezetekkel való szoros együttműködés, újak létrehozásának fontossága, „lojális” lapok hazai tájékoztató anyaggal való ellátása, útlevelek, vízumok kiadása mind egy irányba mutatott, egy célt szolgált: a bomlasztás elősegítésével is segíteni a rendszer elfogadottságát.

A Magyarok Világszövetsége (MVSZ), a Hazafias Népfront, a Külügyminisztérium adott feladatain, hatáskörén, illetékességén túl a Szakszervezetek, a KISZ, sőt még a Nőtanács is megkapta a profiljának megfelelő feladatokat ebben az együttműködésben.

Az 1961. júniusi Politikai Bizottsági ülésen¹⁰ elégedetten állapították meg, hogy a „párt politikai vonala módosította az emigráció véleményét”, amit az MSZMP kiegyezésre törekvő lépéseivel, gesztusaival magyaráztak. A „magyar kérdés elhalása, nyugati tényezők pragmatikus, gyakorlatias hozzáállása is segíti a rendszer fokozatos elismerését és az együttműködési hajlandóságot. A burzsoá sajtó sokkal objektívebben ábrázolja a magyarországi viszonyokat. A külföldön élők elhatárolódnak a kormányok zsoldjában állóktól, és igénylik a normális kapcsolatok kialakítását az anyaországgal. Sikerült kompromittálni – különböző kedvezmények segítségével – reakciós személyeket, szervezeteket. Sikerült önkéntes hazatérésre és együttműködésre bírni 12 ismert emigránst és a *Látóhatár* c. kiadvány szerkesztőségét szétrobbantani. A nagykövetségek és a MVSZ élénk

⁹ Kádár János elégedetten állapíthatta meg az 1958. júliusi PB ülés vitájában, hogy az emigráció megbontása szempontjából helyes intézkedés volt a disszidensek hazatérésének a hatalom részéről történő, hivatalos támogatása. Kádár egyúttal meghúzta a határvonalat a „Kéthly és Kövágó-féle csirkefogók” irányába, akik az „emigrációból és hazaárulásból élnek.” MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 88. ő. e.

¹⁰ MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 232. ő. e.

kapcsolatokat épít ki lojális vagy legalább is nem ellenséges szervezetekkel, illetve támogat újakat megalakulásukban.”¹¹

Az MSZMP KB érintett osztályai által – az amnesztia-rendelet hatásairól – a Politikai Bizottság számára készített jelentés¹² többek között megállapította, hogy a „rendelet pozitív hatást váltott ki a rendszerrel nem mindenben egyetértő, sőt ellenséges körökben is.”

A *polgári sajtó* véleményeit tükröző összeállítás kiemelte, hogy „a nyugati világ legjelentősebb, vezető sajtó orgánumai általában objektíven, sőt számunkra kedvezően foglaltak állást”. A kádári propaganda számára bizonyára önigazolás szempontjából is megnyugtató volt olyan vélemények tálalása, rögzítése, mint pl. a *Daily Sketch* a „majdnem tökéletes politikai amnesztiáról”. A nyugati sajtó jelentősebb kommentárjai aláhúzták: „az amnesztia rendelet a magyar helyzet konszolidációját, a kormány erős helyzetét tükrözi. Sok kommentár annak a véleményének adott kifejezést, hogy ez az intézkedés kedvezően befolyásolhatja Magyarországot és a Nyugat kapcsolatainak javítását. A legtöbb ide vágó elemzés szerint a magyar kormány ezzel a lépéssel pontot tett az 1956-tal kapcsolatos eseményekre.” A pozitív hangvétel mellett a kritikai észrevételek is helyet kaptak az összefoglalóban. Az *ünneprontó* kifogások a rendelet megkésettiségre, illetve bizonyos *izléstelenségre* (a forradalom elítélteit, a Rákosi elnyomó apparátus tagjait és a köztörvényeseket együtt szerepeltették) vonatkoztak.

A Politikai Bizottság határozatához kapcsolódóan a Külügyminisztérium október 31-én készített egy feljegyzést, illetve munkatervet¹³ magyar emigráció helyzetével kapcsolatos változásokról, és a kapitalista országokban élő magyarok közötti munkáról. A bomlasztás, az elfogadtatás, az együttműködés, és a fellazítás repertoárját felvonultató intézkedési terv egyik érdekessége, hogy egyes elő-

¹¹ A kádári konszolidáció és az emigráció bomlasztása szempontjából nagy *fogás* lett volna Kéthly Anna végleges hazatérése Magyarországra. Ravasz Károly 1962. november 17-én találkozott Kéthlyvel Brüsszelben, aki szkeptikusan hallgatta a magyarországi fejlődésről szóló beszámolót. A jelentés szerint Ravasz felvetette, hogy a családegyesítés érdekében szeretné, ha a hatalom gesztust tenne, ezzel bizonyítva *humánus* hozzáállását.

A december 30-án kelt Ravasz-jelentésről 1963. január 11-én folyt vita a Politikai Bizottság előtt. Az ott megfogalmazottak alapján érdekes megállapításra jutottak: Kéthly személye továbbra is az ellenséges kategóriába tartozott: „Kéthlyvel szemben nincs helye alkudozásnak, egyezkedésnek. A MNK nélküle is meg volt és a jövőben is meg lesz. Jobban tenné, ha felhagyna ellenséges tevékenységével.” Egy kiskaput azonban nyitva hagytak számára: „Hazatérése esetén szerény anyagi támogatás mellett nyugodtan élhetne.” MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 289. ó. e.

¹² KB PTO, APO és Admin. Osztályának együttes jelentése. MNL OL M–KS 288. f. 30. cs. 1963/18. ó. e.

¹³ MNL OL M–KS 288. f. 22. cs. 1961/1. ó. e.

irányzott feladatai alapjait jelentik a későbbi évek, évtizedek élénk kereskedelmi, magán-turista kapcsolatain alapuló szocializmus-kép kialakulásának.

A kedvező kádári Magyarország-kép felépítésében nagy szerepet szántak a nem ellenséges, rétegek (művészek, sportolók, tudományos kutatók, politikusok, szakszervezeti funkcionáriusok, újságírók) bevonására a kétoldalú kapcsolatok szélesítésében. Így például a Magyarok Világszövetsége, illetve a Külügyminisztérium volt felelős az ún. *haladó, lojális* művészek fellépésének megszervezésében, emigrációs lapok anyagi támogatásának megszervezésében, propaganda anyagokkal való ellátásuk biztosításában. Fontos szempontot jelentett az „irányított turista és magánlátogatások, nyári üdülési akciók” szervezése.

Az *irányított* hazalátogatások megfogalmazott célja az ellenséges emigráció szervezeti bázisának bomlasztása, ezen keresztül befolyásuk csökkentése az emigráción belül.¹⁴

A Külügyminisztérium felügyeletével, irányításával nem maradhatott ki – az IBUSZ-szal koordinálva – olyan kereskedelmi és utazási vállalatok létrehozásának terve, amelyek az utaztatás mellett népművészeti tárgyak, könyvek és más magyar jellegű árucikkek árusításán keresztül „bázisát képezik a magyarok közötti munka anyagi támogatásának”.

A rendszer – eladhatósága, hitelességének bizonyítása szempontjából – nagy jelentőséget tulajdonított a kifelé irányuló propaganda, agitáció kérdésének.¹⁵ Az ún. rendszerrel szemben *nem ellenséges*, együttműködésre hajlandó baloldali emigráció az egyik fő célcsoport volt ekkor. Ők demonstrálhatták, hitelesíthették a kiépülő gulyáskommunizmus eredményeit, és fontos láncszemet jelenthettek az ingadozó emigránsok meggyőzésében, sőt ami még fontosabb az ún. *jobboldali* emigráció bomlasztásában is.

Ravasz Károlynak fontos szerepe volt az *baloldali* emigrációval való félhivatalos kapcsolattartásban. A hatalom az emigrációban kialakított kapcsolataira építhetett 1962-től. *Nemes Dezső*nek a Politikai Bizottság számára összeállított jelentésében megfogalmazottak szerint „javaslatai a velük való bizonyosfajta

¹⁴ A munkaterv általános irányelvek mellett, konkrét célszemélyekre lebontott feladatokat is tartalmazott. A *jobboldali* szociáldemokrata emigráció *leleplezése* érdekében. MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 704. ó. e.

¹⁵ Az 1961. júniusi PB ülésen elégedetten állapították meg, hogy a párt politikai vonala módosította az emigráció véleményét és a nyugati közvéleményét is. A PB számára készített jelentés többek között kiemelte, hogy a burzsoá sajtó sokkal objektívebben ábrázolja a magyarországi viszonyokat. A külföldön élők elhatárolódnak a kormányok zsoldjában állóktól, és igénylik a normális kapcsolatok kialakítását az anyaországgal. Sikertől kompromittálni – különböző kedvezmények segítségével – reakciós személyeket, szervezeteket. Sikertől önkéntes hazatérésre és együttműködésre bírni 12 ismert emigránst és a *Látóhár* című kiadvány szerkesztőségét szétrobbantani.

érintkezésre, a közöttük levő hazatérési tendenciák erősítésére, az emigrációban működő reakció bomlasztására és fokozottabb elszigetelésére” tették alkalmassá Ravaszt a hatvanas évek első felében.

Az MSZMP KB irataiban található első dokumentum alapján, Ravasz november 25-én Zürichben találkozott a szociáldemokrata Presser Istvánnal. A jelentés szerint Presser kinyilvánította szándékát hazatérését illetően, „ezt az óhaját lehetőleg a pártközpontban tolmácsoljam”. Presser a végleges hazatérés feltételeit tisztázandó, az 1963 Húsvét körüli időpontot jelölte meg, azzal a várakozással, hogy a Központi Bizottság illetékeseivel tárgyalhat. Ravasz szerint Presser arra is célzást tett, hogy a Párt valamelyik tudományos intézetében fejthetne ki „hasznos tevékenységet” végleges hazatérése után.

Presser szándékaival kapcsolatban egy négytagú *grémium*¹⁶ alakított ki véleményt. Ez alapján felhatalmazták Ravaszt, hogy közölje Presserrel: kérését a kívánt helyen tolmácsolta, és azt jóindulattal fogadták a párt illetékesei. Ennek értelmében ajánlotta Ravasz Pressernek a hazalátogatást, majd a végleges hazatérést. Az összefoglaló jelentés kiemelte az esetleges hazatérés pozitív hatását a nyugati (baloldali) emigráció köreiben, ezért „helyénvaló a hazatérést általában megkönnyíteni.”

Az egyeztető megbeszélésre 1963 áprilisában került sor a Központi Bizottság épületében. A találkozáson Presser kijelentette, hogy a párt politikájával egyetért, és *igen pozitívak* a benyomásai. Tapasztalata alapján a nép sokat változott, az emberek hangulata jó. Budapesten lüktető az élet, fejlődő város képét mutatja. Úgy érzi, hogy „az valósul meg, amiért évtizedeken át harcolt.” Az emigrációban a hangadók jórészt a „Horthy-fasizmus emberei, a volt szociáldemokraták között a Kéthly–Szélig-féle szélső jobboldali társaság.”¹⁷

Nagyon sokatmondó a jelentésben leírtak alapján Presser kijelentése, amely szerint „ő ideológiai és politikai nézetek tekintetében teljesen szakított a nyugati szociáldemokrata pártokkal, akik feladták a társadalom megváltoztatására irányuló mindenféle terveket és a kapitalizmus talajára helyezkedtek.”¹⁸

¹⁶ Szirmai István, Orbán László, Erdélyi Károly és Nemes Dezső voltak e bizottság tagjai.

¹⁷ MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 297. ó. e.

¹⁸ A kijelentés másik olvasata, hogy a szociáldemokráciának létezhet egy következetesen antikapitalista tartalma.

A baloldali szocialista küldetéstudat itt kapcsolódik a kádári szocializmus által egyesekben keltett illúziókhoz. Az MSZMP *reformszocializmusa* a baloldali szociáldemokrácia hagyományainak örököse, ezt jeleníti meg a kádári *gulyáskommunizmus* szociális biztonsága. A klasszikus szociáldemokrata felfogástól és gyakorlattól idegen marxista–leninista ideológiájú rendszer szíriénhangjaival szemben a Kéthly és Szélig képviselte szociáldemokrata emigráció soha nem fogadta el a kádári-modellt.

Presser kérései a következők voltak: megfelelő kertés, földszinti lakás biztosítása. A korábbi kívánságát megismételve, kinyilvánította, hogy a munkásmozgalom történetével foglalkozva dolgozna, leleplezve a „Kéthly–Szélig-féle jobboldali szociáldemokraták tevékenységét.” Amennyiben nem kaphatna állást, akkor olyan nyugdíj-ellátás biztosítását kérné, amely *megfelelő életszínvonalat* biztosítana számára (ami nem marad el lényegesen a Svájcban élvezettől). Végül, kifejezte óhaját, hogy a társadalmi–közéleti tevékenység kereteit a Hazafias Népfrontban képzei el. Kinyilvánítva egyetértését a párt politikájával, jelezte belépési szándékát az MSZMP-be.

Orbán László, az APO vezetője közölte Presserrel, hogy a beszélgetés célja a tájékozódás, és hazatérését nem kívánják politikai feltételekhez kötni. A feljegyzés alapján tulajdonképpen nem zárkoztak el a párt illetékesei Presser kéréseinek teljesítésétől, de sok minden – érthetően – még nyitott kérdés maradt. Az Orbán által leírt javaslatok is kettősséget mutatnak: a megfelelő megélhetési keretek biztosításán túl (lakás, munkahely), a pártba való felvételét egyelőre nem tartotta időszerűnek az MSZMP illetékese.

Presser, visszatérése után 1964 áprilisában találkozott Gyémánt András berni magyar nagykövettel. A feljegyzésből érzékelhető bizonyos fokú csalódottság részéről, amely végül bizonytalanná tette, illetve megváltoztatta eredeti elképzeléseit. Elsősorban azt nehezményezte, hogy (benyomásai alapján) nem politikai, hanem pártonkívüli szakemberként számíttatának tapasztalatára, tudására.¹⁹ Annak a véleményének adott hangot, hogy az „ország elhagyása és nyugati emigrációs múltja miatt politikai fenntartással kezelik”.

A *propagandaharc frontján* meg kell említeni egyes külföldi, elsősorban baloldali szociáldemokrata tudósításokat is a hatvanas évek elejéről,²⁰ amelyek a

¹⁹ Gyémánt feljegyzése alapján Presser ezt a véleményét arra alapozta, hogy Orbán László állás-ügyben Trautmann Rezső építésügyi miniszterhez küldte, aki – Presser óhajával ellentétben – nem mélyépítési, hanem magasépítési területre vonatkozó álláslehetőséget említett. Ráadásul nem kapott biztos ígéretet arra vonatkozóan sem, hogy félnapos szakmai elfoglaltság mellett, másik félnapban történeti, politikai tevékenységet folytathatna. MNL OL M–KS 288. f. 7. cs. 200. ó. e.

²⁰ Lásd ehhez pl. egy svéd szociáldemokrata újságíró írását: „A magyar fémipari munkások szakszervezetének épülete kb. úgy néz ki, mint ahogy a legtöbb szakszervezeti helyiségek kinéztek Svédországban 25–30 évvel ezelőtt. Meglehetősen szürke és kissé szűk, de jó besztástú épület. Az egyik funkcionárius kávéval és itallal fogad szobájában két csinos nő munkatársával együtt. Mindnyájan tisztában vagyunk azzal, hogy különböző politikai nézeteket képviselünk, de ennek ellenére a légkör csakhamar szívélyessé válik. A búcsú pillanatában egy kedves kis porcelán medvécskét kapok ajándékként és egy olyan meleg ölelést, mely igen messze áll attól a politikai fagyosságtól, melyet a világunk manapság átél. De a magyarok melegvérű és barátságos emberek. Kevesen vannak, akik merev ideológiai formulákba bonyolódnak. [...] Szembetűnő e között a magyar gyár és az orosz megfelelő-

maguk eszközeivel cáfolták az úgynevezett hidegháborús szellemiségű véleményeket a kádári Magyarországról. A pártilletékesek megfogalmazásai szerint is néha túlzásokba esve, sokkal rózsaszínűbben ábrázolták a rendszer hétköznapijait, a konszolidáció eredményeit.

Az éppen kialakuló kelet-nyugati párbeszéd, fegyverzetkorlátozási tárgyalások az *enyhülési politika* pragmatikus kényszere találkozott a kádári politika céljaival, elvárásaival. A bizonytalanság, kiszámíthatatlanság veszélyét jelentő zavaró fejlemény – ha mégoly magasztos is – alárendelt ebben a történetben egészen a nyolcvanas évek végéig. *Kéthly Anna* és a többi emigrációban élő *jobboldali* szociáldemokrata emigráns – mint például *Szélig Imre* – többször figyelmeztettek az elveket, erkölcsi megfontolásokat háttérbe szorító pragmatizmus, célszerűség későbbi káros hatásaira.²¹ Következtes álláspontjuk képviselésének, hangoztatásának mellett az eredménye, a hetvenes évek elején az emigráns pártoktól megvonták a tanácskozási státust a SzocIntern szervezetén belül. (1963-as amszterdami kongresszuson Henri-Paul Spaak, korábbi belga miniszterelnök követelte, hogy az emigráns pártok szüntessék be a „hidegháborús propagandát”. A Brit Munkáspárt pedig két alkalommal is kihátrált kelet-közép-európai javaslatok mögül azzal az érveléssel, hogy zavarnák a kelet-nyugati párbeszédet, konkrétan az éppen Moszkvában tárgyaló Munkáspárti delegáció pozícióját.

A társadalom életösztönből is mit tehetett egyebet, mint elfogadta a hatalom által felkínált lehetőségeket, és akaratlanul is része lett a kiegyezésnek. A „tudjuk, hogy tudjátok, hogy mi tudjuk” fél-hazugságok és fél-igazságok mezsgyéjén köttetett alkuk, látszat-engedmények üzenete az is lehetett: nem nézzük teljesen *hülyének* az embereket, akik ezért hálások lesznek.

A hatvanas évek közepére megteremtődött, kialakult az a hallgatolagos *élni és élni hagyni* elvén működtetett társadalmi béke, amely alapját jelentette a minél szélesebb társadalmi bázison kialakított ún. *szocialista* építőmunkának.

je közötti különbség. Itt nem látható azoknak a vörös plakátoknak az erdeje fehér szöveggel, melyek felszólítják a munkásokat nagyobb erőfeszítésre a szocialista társadalom felépítése érdekében. Semmi transzparens, amely elmesélné, hogy Johansson újabb rekordot állított volna fel, és négy csavarral többet gyártott az elmúlt héten, így tehát esélyes, hogy a következő nyáron az egyik fürdőhelyen nyaral. [...] Az egyetlen plakát, melyet láttam, zöld volt és a következő egyszerű szöveg állott rajta: „Tegyél meg minden tőled telhetőt a balesetek elkerülésére.” MNL OL M–KS 288. f. 32. cs. 1960/10. ő. e.

²¹ Kéthly családottságának adott hangot az új hangsúlyokkal és elvárásokkal kapcsolatban, kijelentve, hogy a gyarmatosítás (bármilyen formájának) megszüntetése nélkül nem lehet hitelesen kelet-nyugati párbeszédéről beszélni. Szélig Imre az általános elvi megközelítésű következetes antikommunizmust kérte számon a nyugati magatartással kapcsolatban. Szerinte a Nyugat támogatja a renegát kommunista pártokat, beemelve őket a demokratikus mezőbe, ezzel a kommunizmus elleni harcot helyettesíti a Szovjetunió elleni harccal.

Bizonyára sokakban felvetődött, nem szabad elfeledkezni arról a meghatározó tényről, hogy itt állomásozott a „baráti” szovjet hadsereg, és ez megkerülhetetlen az egész rendszer működtetésének szempontjából. Ez kétségtelenül igaz, mivel egyaránt alkalmazkodási keretet jelentett a hatalom képviselői, alakítói és elszenvetői, azaz a társadalom számára. A történelem nem adhatott lehetőséget arra, hogy ellenpróbán tesztelhezzük a fent vázolt folyamatot, mi és hogyan történhetett volna másképpen a szovjet katonai jelenlét nélkül.

Forrás- és irodalomjegyzék

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MNL OL M–KS 288. f. 7. cs. –	MSZMP Központi Szervei, Titkárság
MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. –	MSZMP Központi Szervei, Politikai Bizottság
MNL OL M–KS 288. f. 21. cs. –	MSZMP Központi Szervei, Párt- és Tömegszervezetek Osztálya (PTO)
MNL OL M–KS 288. f. 22. cs. –	MSZMP Központi Szervei, Agitációs és Propaganda Osztály
MNL OL M–KS 288. f. 30. cs. –	MSZMP Központi Szervei, Adminisztratív Osztály
MNL OL M–KS 288. f. 32. cs. –	MSZMP Központi Szervei, Külügyi Osztály (Nemzetközi Pártkapcsolatok Osztálya)
MNL OL M–KS 288. f. 47. cs. –	MSZMP Központi Szervei, Kádár János titkársága

Forrásközlések

NÉMETHNÉ–SIPOS

1993 *Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. kötet. 1956. november 11. – 1957. január 14.* Szerkesztette és a jegyzeteket készítette NÉMETHNÉ VÁGYI KAROLA és SIPOS LEVENTE. Interna Rt., Bp., 1993.

NÉMETHNÉ–URBÁN

1993 *Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. II. kötet. 1957. január 25. – 1957. április 2.* Szerkesztette és a jegyzeteket készítette NÉMETHNÉ VÁGYI KAROLA és URBÁN KÁROLY. Interna Rt., Bp., 1993.

Szakirodalom

SIMON

2011 SIMON ISTVÁN: Egy kiegyezés vége. Reformok és illúziók. *Levéltári Közlemények*, 2011. 1. sz. 227–238.

KISS ANDRÁS

A berlini kérdés magyar szemmel

Bevezetés

Az 1961. évi berlini válság és vele párhuzamosan a németországi helyzet minden kétséget kizáróan talán az egyik leginkább foglalkoztatott kérdése volt az 1945 utáni politikai és gazdasági világrendnek. Tanulmányunkban arra teszünk kísérletet, hogy a legfontosabb külügyi és pártdokumentumok alapján bemutassuk az 1961. évi második berlini válsággal kapcsolatos magyar álláspont főbb vonásait és a döntések hátterében húzódó tényezőket. A téma nemzetközi beágyazottsága és fontossága miatt a történész szakma a német kérdést az európai hidegháborús hatalmi politika és egyensúly kontextusában vizsgálta. A témáról Nyugat-Európában és 1990 után Magyarországon is számos tanulmány és dokumentumgyűjtemény látott napvilágot, azonban a kérdés feldolgozottsága és németországi társadalmi *kibeszéltsége* korántsem kielégítő.¹ A berlini kérdéssel kapcsolatos levéltári források egy részét a rendszerváltást követően *Ruff Mihály* közölte munkájában.² Tanulmányában a berlini magyar nagykövetség 1961. évi jelentéseit vette alapul, amelyek közül többre itt is hivatkozunk. A berlini magyar nagykövetség jelentései a német kérdésnek, ezen belül Berlin státuszának mindig is kiemelt figyelmet biztosítottak és értékes jelentésekkel látták el a Központot.³ Ezeknek az elemzéseknek a vizsgálatánál azonban szembe kell tűnő, hogy az NDK szerveinek elemzésein, a „baráti” országok diplomatáival történt beszélgetéseken, a keletnémet propagandakiadványokon és sajtóhíreken alapultak. Tartalmuk azért is fontos, mert tükrözik az adott politikai helyzet és a tömeghangulat romlását, a kérdésre adandó magyar válaszok és lépések alakulását.

¹ A kérdés részletes feldolgozásához lásd NÉMETH, 1993. 273 p.; HORVÁTH–NÉMETH, 1999. 455 p.; NÉMETH, 2004. 874 p.; MASÁT, 2001. 148 p., valamint német részről: HEIDELMAYER–HINDRICH, 1965.; WETZLANGK, 1985.

² RUFF, 1997. 164–238.

³ A *Központ* megjelölés alatt a magyar nagykövetségek minden esetben a Magyar Külügyminisztériumot értették. A berlini magyar nagykövet ebben az időszakban Rostás István (1906–1989) volt.

A magyar külügyi vezetés Berlin kérdését a német egység részkérdéseként értelmezte, ennek értelmében az álláspontja egyértelműen a keletnémet magyarázatokhoz állt közel. Eszerint a megoldás – a Német Szocialista Egységpárt (NSZEP) Központi Bizottságának 30. ülése és az NDK kormányának 1958. július 26-ai nyilatkozata alapján – a német nép feladata, az egység csakis a két német állam közeledése alapján valósítható meg. A keletnémet tézis része volt az is, hogy a majdan létrehozandó egységes német kormány alapja egy népfrontos koalíció lehetne, ennek azonban az '50-es évek végén sem volt egyáltalán realitása. Tanulmányunkhoz az 1961. évre vonatkozó MSZMP és külügyi dokumentumokat használtuk fel, kiemelve például *Walter Ulbricht*⁴ és *Kádár János* levélváltásait, valamint Magyarországnak a Varsói Szerződésben való szerepvállalásával kapcsolatos dokumentumait.⁵

Az 1961. évi válság nemzetközi politikai körülményei

A második világháború végeztével kevesen számoltak a kelet-nyugati irányú kapcsolatok rövid időn belül bekövetkező romlásával. Figyelemre méltó *George F. Kennan*⁶ amerikai diplomata 1945 nyarán kelt megállapítása: „Az az elképzelés, hogy Németországot az oroszokkal együtt kormányozzuk, örültség. De ugyanilyen örültség azt képzelni, hogy az oroszok meg mi egy szép napon udvariasan visszavonulunk, és a vákuumból egy békés, szilárd és baráti Németország fog kiemelkedni. Nincs más választásunk, mint hogy saját németországi övezeteinket a függetlenség olyan formájához vezessük el, amely annyira kiegyensúlyozott és biztonságos, olyan fölényben van, hogy a Kelet nem veszélyeztetheti. Inkább egy feldarabolt Németországot, amelynek legalább a nyugati része bástya a totalitárius rendszer erőivel szemben, mint egy egységes Németországot, amely ezeket az erőket az Északi-tengerig engedi előrejutni.”⁷ Nyilatkozata a történelmi tények birtokában és az 1961. évi berlini események fényében minden kétséget kizáróan előrelátónak, és közel 16 évvel a nyilatkozatát köve-

⁴ Walter Ulbricht (1893–1973), kommunista politikus, a Németország Szocialista Egységpártjának főtitkára 1950-től, 1960-tól a Német Demokratikus Köztársaság Államtanácsának elnöke.

⁵ A témáról lásd még Kiss, 2011.

⁶ George F. Kennan (1904–2005), az amerikai külügyminisztérium tervezési főosztályának egykori vezetője. 1946-os Moszkvából küldött ún. Hosszú táviratában, valamint 1947 júliusában nyilvánosságra hozott *The Sources of Soviet Conduct* c. híres cikkében foglalta össze a Szovjetunió feltartóztatásának elvét.

⁷ Idézi BIHARI, 2002. 281.

tően is időtállóan bizonyult. Az 1945 és 1961 közötti esztendőket Németország történelmének egyik leginkább mozgalmas és vitatott éveiként tartják számon. A két Németország létrejöttében testet öltött a második világháború utáni új bipoláris világrendszer, élén a Szovjetunióval és az Amerikai Egyesült Államokkal, amelyben a német nép viszonylag gyorsan, már 1948-ra a keresztútjában találta magát.⁸

A NSZEP, de a keletnémet társadalom is, 1958-ra a németországi status quo mindenkit megnyugtató rendezésében reménykedett. A pozíciójában 1957-re megerősödött *Ny. Sz. Hruscsov*⁹ 1958 folyamán diplomáciai manőverbe kezdett annak érdekében, hogy a berlini kérdést a szovjet érdekek mentén rendezzék. 1958. november 27-én a nyugati hatalmakhoz intézett diplomáciai jegyzékében fellépett a nyugatiak berlini jelenléte ellen, és tárgyalásokat ajánlott, amelyek, ha megíúsulnak, akkor a Szovjetunió átadja az NDK-nak a Berlinbe vezető utak feletti rendelkezést.¹⁰ A Szovjetunió békeszerződés-javaslatát, amely Nyugat-Berlin demilitarizált, szabad várossá történő nyilvánítását ajánlotta, nyugtalan-ságot keltett Kelet-Németországban. Hruscsov szavaival élve: „A berlini kérdés legjobb, legrealisabb megoldását akkor érhetjük el, ha elismerjük azt a tényt, hogy két német állam létezik két különböző rendszerrel. Ha ebből indulunk ki, akkor leghelyesebb Berlin nyugati részét szabad várossá nyilvánítani, saját kormányval, saját társadalmi és államrendszerrel. [...] Mi normális feltételeket

⁸ 1948 nyarán a Nyugat-Németországban és Berlin három nyugati övezetében végrehajtott valutareform miatt a Szovjetunió első lépésben lezárta a berlini belnémet határt, és intézkedéseket tett a keleti megszállási övezetben érvényes fizetőeszköz (keletnémet márka) kibocsátására. A berlini blokád ideje alatt a nyugati szövetségesek mindössze légi úton tudtak gondoskodni a város ellátásáról. Az első berlini válságként elhíresült blokád csaknem tíz hónapig akadályozta az áruforgalmat a két városrész között, 1949. májusban azonban az átkelés újra szabadddá vált. Második lépésben kimondták, hogy Németország nyugati megszállási zónáiban kiadott pénzjegyek forgalma tilos a szovjet megszállási zónában, valamint Nagy-Berlin területén. A Szovjetunió célja végeredményben nem volt más, mint hogy a nyugati szövetségeseket Nyugat-Berlin elhagyására kényszerítse, s ezzel befolyása alá helyezze az egész várost. 1948 második felétől egymást követték azok a lépések, amelyek végeredményben előkészítették Németország kettébontását. 1949. szeptember 15-én megalakult Németország nyugati részében a Bundestag, amely Konrad Adenauert választotta a Német Szövetségi Köztársaság kancellárjává. Minderre válaszul Németország keleti övezeteiben a Német Néptanács ideiglenes Népi Kamarává alakult, amely az alkotmány elfogadásával létrehozta a Német Demokratikus Köztársaságot.

⁹ Nyikita Szergejevics Hruscsov (1894–1971), szovjet politikus, 1953–1964 között a Szovjetunió Kommunista Pártja első titkára, 1958 és 1964 között pedig a Minisztertanács elnöki posztját is betöltötte.

¹⁰ A Szovjetunió kormányának jegyzékét Hruscsov-ultimátumnak is nevezik. A dokumentumot közli: NÉMETH-TOLLAS, 2008. 178–191.

akarunk teremteni a probléma megoldására, hogy a Nyugat-Berlinben élő különböző nézetű és meggyőződésű embereket ne kényszerítsük akarataik ellenére olyan rendszer elfogadására, amely nekik nem tetszik.”¹¹ Hruscsov Berlin helyzetéről az említett jegyzékben nyíltan megmondta: „Berlin szerepét a nagyhatalmak viszonyában a puszkaporos hordó közelébe helyezett parázsló kanóchoz lehetne hasonlítani.”¹² A magyar kormány a Szovjetunió lépései után az NDK Külügyminisztériumának küldött jegyzékében megerősítette korábbi álláspontját. Eszerint a Magyar Népköztársaság politikáját mindig is a béke megvédésére irányuló szándék jellemezte, és úgy gondolja, hogy a berlini kérdés békés rendezésétől függ az európai béke biztosítása. A jegyzék megerősíti, hogy a Magyar Népköztársaság biztosítja a Német Demokratikus Köztársaságot, hogy továbbra is támogatni fogja minden olyan törekvésében, amely a német egység és azon belül is a berlini kérdés békés úton történő megteremtésére irányul.¹³ A kelet-német sajtóban egyre több olyan egybehangzó vélemény jelent meg az NDK-val kötendő békeszerződéssel kapcsolatban, hogy a különbéke az NDK és az NSZK között tovább mélyíti közötti feszültséget, a belnémet kereskedelem idővel meg fog szűnni, ami végül az életszínvonal visszaesését okozza.¹⁴ A nyugati hatalmak elutasították a szovjet jegyzéket, „hiszen a nyugati megszálló csapatok kivonása után semmi sem biztosította volna, hogy Nyugat-Berlint az NDK nem kebelezi be, ez pedig az európai status quo megváltoztatását jelentette volna.”¹⁵ A magyar álláspont 1958-ban a korábbi évekhez képest lényegében változatlan maradt, a szovjet, valamint a többi szocialista ország álláspontjához idomult, a magyar pártvezetés minden elhatározását, állásfoglalását egyeztetette a Szovjetunióval. Az 1958-ra kialakult nyugat-berlini helyzetet a magyar vezetés – az éves külügyi elemzés szerint – úgy értelmezte, hogy a nyugati városrész a nyugati élet kirakátának szerepére korlátozódott, amelynek mintát kell nyújtania a kelet-berlini lakosság számára. A városrész eközben az egyik legnagyobb közép-európai hírszerző és propagandaközpontjává vált.¹⁶ Az elemzés a továbbiakban helyeslően említette meg, hogy az NDK szerveinek ellenőrző intézkedései a csempészés és

¹¹ MNL OL XIX-J-1-j-TÜK-(1945-64)-99. tétel-Sz. n./1958. (4. d.) A szovjet kormány javaslatai a berlini kérdésben. Sajtókonferencia 1958. november 27-én a Kremlben. Hruscsov válasza a France Presse hírügynökség tudósítójának kérdésére.

¹² NÉMETH-TOLLAS, 2008. 178.

¹³ MNL OL XIX-J-1-j-NDK-(1945-64)-11/c-00265/1959. (17. d.) A Magyar Népköztársaság Külügyminisztériumának jegyzéke az NDK budapesti nagykövetségéhez.

¹⁴ MNL OL XIX-J-1-j-NDK-(1945-64)-5/a-005960/1961. (8. d.) Nagyköveti jelentés az NDK gazdasági, bel- és külpolitikai, valamint kulturális helyzetének egyes kérdéseiről.

¹⁵ BÉKÉS, 2008.

¹⁶ MNL OL XIX-J-1-j-NDK-(1945-64)-006/9/1958. Az 1958. évi magyar külügyi elemzés a továbbiakban megemlíti, hogy Nyugat-Berlin a keletnémet szakemberek és

a feketekereskedelem, valamint egyéb ügynöki tevékenységek megakadályozására a helyzet automatikus következményei. Az 1958-ban készült külügyminisztériumi munkaanyag egyik sarkalatos megállapításai közé még két fontosabb tartozott. Az egyik szerint a nyugat – katonai ütőképességére támaszkodva, s benne az NSZK újrafelfegyverzésével és NATO-tagságával¹⁷ – kényszeríti ki a két német állam egyesítését, ami jogos félelmekkel töltötte el az NDK-t. Ez az értelmezés azonban ideológiai alapot nyújtott az NSZK és nyugati hatalmak irányában folytatandó, az európai status quo és a béke felborításán alapuló propagandára is. A másik fontos, de megkérdőjelezhető állítás szerint az NDK által irányított egységpolitika sikere attól függ, hogy a Német Demokratikus Köztársaság életszínvonala mikor hagyja el az NSZK-ét, azaz az NDK mikor válik minden tekintetben vonzó példává a nyugat számára. Erre persze semmilyen reális esély nem mutatkozott, amit az NDK-t elhagyók nagy száma bizonyított.

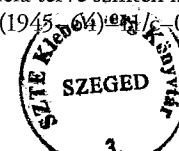
Az 1958 és 1960 közötti évek diplomáciai próbálkozásainak mind a nyugati hatalmak, mind pedig a Szovjetunió részéről nem voltak kézzel fogható, maradandó eredményei.¹⁸ A magyar külügyi vezetés e *köztes* időszakban külképviseletei útján mindössze az események láncolatának pusztá követésére, az információk begyűjtésére szorítkozott, ahogy azt a Külügyminisztérium 1960. november 19-én kelt utasítása is tartalmazza: „Tekintettel arra, hogy jövő tavasszal újra magas szintű nemzetközi tárgyalások napirendjére kerülhet a nyugat-berlini kérdés, szükséges, hogy rendelkezésünkre álljon a háború utáni berlini helyzet dokumentumainak komplexuma. A Szovjetunió és az NDK e kérdésben kifejtett és kifejtendő erőfeszítéseit is csak abban az esetben tudjuk hathatósabban támogatni, ha eredeti dokumentumokra tudunk hivatkozni.”¹⁹

szakmunkások elcsábításának is a központja, ahova a jobb élet reményében hetenként négy-hatezer ezer ember távozik.

¹⁷ Az 1949-ben létrejött katonai szervezet, az Észak-atlanti Szerződés Szervezete, a NATO 1955-ben tagjai sorába fogadta Nyugat-Németországot, ami kulcskérdésnek bizonyult az európai politikai rendszer helyreállításának szempontjából. Minderre válaszul 1955-ben megalakult a szovjet blokk katonai szervezete, a Varsói Szerződés Szervezete.

¹⁸ A Szovjetunió 1959. január 10-én kelt jegyzékében Nyugat-Berlin kérdését összekötötte a német békeszerződés megkötésével, amelynek alapján 1959. május 11-ére összehívták a genfi külügyminiszeri konferenciát. A Szovjetunió egyik javaslata az volt, hogy a nyugati hatalmak nyugat-berlini haderőiket és fegyverzetüket „szimbolikus kontingensre” korlátozzák, szüntessenek meg minden propagandát, amely az NDK és más szocialista ország ellen irányul, valamint a nyugati hatalmak kötelezzék magukat arra, hogy Nyugat-Berlinben nem állomásoztatnak atom- és rakétatelepet. A konferencián nem születtek egyezmények, a június 20-ai munkaértekezleten a négy nagyhatalom külügyminisztere csak abban állapodott meg, hogy a konferenciát elnapolják. Az 1960 májusában, Párizsban rendezendő csúcskonferencia terve szintén kudarcba fulladt.

¹⁹ MNL OL XIX-J-1-j-NDK-(1945-64)-006/9/1958-007557/1960.

A sorozatos diplomáciai próbálkozások midig az előrelépés újabb reményét vetették fel a nyugat-európai társadalmakban és a keletnémet közvéleményben egyaránt. Ennek egyik megnyilvánulása volt Hruscsov és J. F. Kennedy²⁰ 1961. júniusi bécsi találkozója, amely szintén megállapodás nélkül ért véget. Kennedy ugyanis ragaszkodott ahhoz az állásponthoz, hogy a nyugati hatalmaknak továbbra is joguk legyen Nyugat-Berlin szabad elérésére, valamint kötelességük a nyugat-berliniek önrendelkezési jogának és a szabad választásoknak a biztosítása. A magyar vélemény a fent említett kérdéskörökkel kapcsolatban 1961-re lényegében változatlan maradt. A Szovjetunió és a szocialista országok a szabad választások lehetőségének kérdését sajátosan értelmezték, amely szerintük mindössze egy álca a nyugati propaganda kezében, ami arra szolgál, hogy befolyásukat mind jobban kiterjesszék Nyugat-Berlinre. Az elmélet egyik meghatározó eleme szerint a németek önrendelkezési jogának biztosítását szembe kell állítani azzal, ahogy a gyarmattartó hatalmak sárba tapossák a gyarmati népek önrendelkezési jogait, vagyis érdekeiknél éppen azt nem veszik egyáltalán figyelembe. Tehát a magyar álláspont szerint is a nyugati önrendelkezési jog felajánlása mögött a szocialista NDK likvidálásának a törekvése húzódik meg, ami elfogadhatatlan a szocialista blokk számára.

A magyar állami és pártvezetés intézkedéseit az 1961. évi berlini eseményeket megelőzően is a Varsói Szerződés Szervezete Politikai Tanácskozó Testületében (VSZ PTT) és a szocialista országok honvédelmi minisztereinek értekezletein hozott döntések határozták meg. A magyar külpolitika irányításában a következő három tényező egyenlő szerepet játszott. Az egyik, a Szovjetunióhoz fűződő *konstruktív lojalitás*. Ennek alapján Magyarország megbízható partner kívánt lenni a Szovjetunió szemében, de az *ami nem tilos, azt szabad* elv alapján párhuzamosan *tesztelte* a szovjet–magyar kapcsolatokat. A másik fontos tényező a magyar álláspontok kialakításánál a nyugat-európai országokhoz fűződő viszony alakítása és ápolása volt, amely elsősorban a nyugattal folyó gazdasági kapcsolatok fejlesztését jelentette. Harmadszor, meghatározó tényezőként a kelet-európai országokhoz fűződő sokszor bonyolult – ellentmondásos – kapcsolatrendszer emelhető ki.²¹ Mint már említettük, az 1961. évnek a berlini kérdéssel kapcsolatos nemzetközi várakozásai és egyeztetései a többi szocialista országhoz hasonlóan a magyar pártvezetést is arra készítették, hogy naprakész információval rendelkezzen a kérdés rendezésének lehetőségeiről. A várakozások ellenére elmaradó német békeszerződés megkötése, a leszerelés kérdésében holtpontra jutó tárgya-

lások és ebből következően az 1961. évre kialakult újabb hidegháborús hangulat felerősödése hozzájárult ahhoz, hogy a Varsói Szerződés tagállamai katonai együttműködésüket a korábbinál szorosabban vonják. Ez a fajta együttműködés a szocialista blokk országai között két formában jelentkezett: egyrészt *internacionalista elvek* alapján, a katonai szervezeten belüli együttműködés összehangolásában, másrészt pedig az egyes tagállamok nemzeti honvédelmi és katonai fejlesztési politikájának kialakításában. A kommunista és munkáspártok képviselőinek 1960. novemberben elfogadott nyilatkozata kimondta, hogy az adott nemzetközi helyzetet figyelembe véve a szocialista országok minden eszközzel erősíteni fogják a szocialista tábor hatalmát és védelmi képességét. Ennek értelmében Hruscsov levelet írt a szocialista országok kommunista és munkáspártjainak vezetőihez, amelyben aggodalmát fejezte ki a szocialista országok fegyveres erőinél mutatkozó katonai technológiai és fejlesztési hiányosságok miatt, ezért kérte, hogy a katonai fejlesztésekkel kapcsolatos kérdésekben felmerülő problémákat a Moszkvában, 1961. márciusában tartandó Politikai Tanácskozó Testület ülésén vitassák meg. 1961. február 15–16-án *Czinege Lajos*²² honvédelmi miniszter vezetésével a magyar vezetés Hruscsov kérésének megfelelően előzetes tárgyalásokat folytatott *A. Grecskóval*,²³ a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erők főparancsnokával, amelyen ismertették a Magyar Néphadsereg fejlesztésére vonatkozó terveket.²⁴ A Magyar Néphadsereg fejlesztésére 33 milliárd forintot szándékoztak felhasználni, a változtatásoknak megfelelően azonban az új fejlesztési tervek immáron 43 milliárd forintnyi kiadással jártak volna. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága a bővített fejlesztési tervet viszont nem hagyta jóvá, a kérdésre csak 1961. március végén tért vissza. Czinege Lajos levélben tájékoztatta Grecskó marsallt arról, hogy a szovjetek számára adott, Magyarország katonai kiadásaira vonatkozó előzetes információk pontatlanok voltak.²⁵ Egyúttal kiemelte, hogy az új, bővített hadsereg-fejlesztési terv az ötéves tervet és annak belső arányait jelentősen megváltoztatná, ezért a Politikai Bizottság csak olyan tervet

²⁰ John Fitzgerald Kennedy (1917–1963) az Amerikai Egyesült Államok 35. elnöke.

²¹ Lásd BÉKÉS CSABA: *Külpolitikai konferencia – Nem mindent a Szovjetunió határozott meg a rendszerváltozás előtt sem*. <http://galamus.hu/index.php?view>

²² Czinege Lajos (1924–1998), kommunista politikus, 1960. május 17-ei hatállyal honvédelmi miniszter. E tisztséget – végül hadseregtábornokként – 1984-ig töltötte be. 1984–1987 között a Minisztertanács elnökhelyettese

²³ Grecskó, Andrej Antonovics (1903–1976), a Szovjetunió marsallja. 1953-tól 1957-ig a Németországban állomásozó szovjet megszálló erők parancsnoka. 1960-tól a Varsói Szerződés Egyesített Fegyveres Erők parancsnoka, 1967-től haláláig honvédelmi miniszter.

²⁴ A honvédelmi fejlesztési terv azért is megemlítené, mert a Magyar Népköztársaság 1961–1965. évekre szóló ötéves tervének elkészítése ekkor már befejező szakaszában volt.

²⁵ MNL OL M–KS 288. f. 9. cs. 1961/21. ó. e. – A 33 milliárd forintnyi KB által jóváhagyott fejlesztési terv értelmében az 1962–1965. években a teljes költségvetés 9–10%-át katonai kiadásokra irányozták elő.

hagyhat jóvá, ami még nem veszélyezteti a magyar népgazdaság egyensúlyát.²⁶ A miniszter levele záró soraiban aláhúzta: „lehetetlenség lemondanunk arról, hogy a dolgozók életszínvonala a tervidőszak alatt, ha csak minimális mértékben is, de tovább növekedjen.” A magyar pártvezetés az 1961. márciusra összehívott VSZ politikai tanácskozó testületi ülésen²⁷ végül is kötelezettséget vállalt arra, hogy az egyezményből eredő feladatokkal kapcsolatban a magyar kormány megfelelő intézkedéseket tesz a hadsereg harckészségének fokozására és az ország felkészítésére. Ennek megfelelően a Déli Hadseregcsoporthoz részére kijelöltek szállító csapatokat, felemelt üzemanyag-tartalékokat, elhelyezési lehetőségeket, raktárakat és hírközlési infrastruktúrát, amit a magyar hadseregnek kellett biztosítani.²⁸ A már többször említett márciusi VSZ PTT-ülés azért is fontos volt a szovjet blokk államainak egységes álláspontja szempontjából, mivel Walter Ulbricht, az NSZEP főtitkára azt próbálta hangsúlyozni, hogy ha a berlini szektorhatárok továbbra is átjárhatók maradnak, akkor nem teljesíthetők a KGST-országokkal szembeni gazdasági kötelezettségek. Ezzel Ulbricht nyilvánvalóan azt kívánta a szovjetek és a szocialista országok vezetőinek tudomására hozni, hogy a német pártvezetés csakis olyan megoldásban érdekelt, amely drasztikus, de egyben hatékony ellenszer a két Berlin határán kialakult helyzet ellen.

A magyar pártvezetést mindezek mellett érdekes módon kisebbfajta kritika is érte. A német, valamint az európai biztonság kérdésében 1961. május 22–27. között Prágában tartott nemzetközi értekezleten egyes *baráti országok* képviselői aggodalmuknak adtak hangot, amiért Magyarországon nem foglalkoznak kellően a német kérdéssel. Az értekezletről készült beszámoló szerint az egyik csehszlovák küldött elmondta, hogy Magyarországon előadásokat tartott a német imperializmusról, és Budapesten párt és állami funkcionáriusok között érdektelenséget tapasztalt a kérdés iránt.²⁹ Az értekezleten további kritikus megállapítások is elhangzottak, egy keletnémet résztvevő többek között a magyar–nyu-

²⁶ Uo. Az 1961. év a magyar népgazdaság szempontjából azért is fontos évnek számított, mivel megkezdődött az 1956 után a szocialista országoktól kapott, de döntően a Szovjetuniótól felvett kölcsönök törlesztése.

²⁷ A Varsói Szerződés Szervezete Politikai Tanácskozó Testülete jegyzőkönyvét 1961. március 30-án írták alá Moszkvában, amelyet a források *márciusi egyezmény*ként említenek. Az ülésen elfogadott határozat kimondta, hogy az 1961. év folyamán be kell fejezni a Varsói Szerződés valamennyi tagállama fegyveres erőinek anyagi-technikai ellátásával kapcsolatos, háború esetére szóló tervek kidolgozását, figyelembe véve az egyes országok lehetőségeit. (MNL OL M–KS 288. f. 9. cs. 1961/3. ő. e.)

²⁸ MNL OL M–KS 288. f. 11. cs. 1961/914. ő. e.

²⁹ MNL OL M–KS 288. f. 11. cs. 836. ő. e. – Lakos Sándor feljegyzése a Titkárság részére a német kérdéssel és Európa biztonságáról Prágában megtartott nemzetközi értekezletről. Az értekezleten a Szovjetunió, Lengyelország, Csehszlovákia és az NDK külpolitikai

gatnémet kereskedelmi kapcsolatok növekedését bírálta, mert ezzel nem csökken a Nyugat-Németországgal szembeni hátrányos gazdasági függés, ami éppen Kelet-Németország nemzetközi elismertsége szempontjából hátrányos. A keletnémet propagandisták az értekezleten önmagukkal szemben is kritikusak voltak, mert propagandájukban nem adtak reális képet a nyugatnémet gazdasági helyzetről. Sokan ezért saját tapasztalatuk alapján akartak meggyőződni, és emiatt vándoroltak ki Nyugat-Németországba. Lakos Sándor a konferenciáról készült feljegyzésében úgy fogalmazott, hogy „A párt propagandája és a valóság közötti ellentmondás megingatta sok értelmiségi hitét a jövőben.” Több keletnémet résztvevő úgy vélte, hogy a továbbtanulási lehetőségek erősebben hatottak az elvándorlásra, mint pusztán az anyagi előnyök.³⁰

Berlin keleti és nyugati átkelő pontjainak a lezárása előtti hetekben egymást követték a színpalak mögötti tárgyalások, amelyek előkészítették az NDK vezetésének döntését. 1961. július 5-én Walter Ulbricht levelet írt Kádár Jánosnak, amelyben megerősítette igényét, hogy a békeszerződés és a berlini kérdés békés megoldásának előkészítése érdekében a kommunista és munkáspártok első titkárai közösen tanácskozzanak. Ulbricht levelében úgy fogalmazott, hogy „Hruscsov elvtárrsal konzultáltunk ebben a kérdésben. Neki semmi kifogása nincsen egy ilyen találkozás létrejötté ellen és az időpontot is lehetségesnek tartja.”³¹ Az események folyamatában tehát az egyik legfontosabb mérföldkőnek az 1961. augusztus 3–5-ei, az NSZEP által kezdeményezett moszkvai tanácskozás bizonyult. A tanácskozáson az Albán Munkapárt főtitkárának kivételével valamilyen „baráti” állam első számú pártvezetője kifejtette álláspontját. A felszólalásokban hangsúlyos szerepet kapott a háborús veszély lehetősége, amely legélesebben Hruscsovnak az amerikaiak irányába intézett korábbi, itt is megismételt kijelentésében hangzott el: „Említette [t. i. Hruscsov], hogy MacCloy útján tudtára adta Kennedynak: ha háborút kezd, háborúval válaszolunk. Én leszek a főparancsnok, én adom ki a parancsot. Kennedy azt hiszi, hogy mi semmiképp nem vállaljuk a háborút, és a háborúval való fenyegetés hatására meghátrálunk. Mi nem kezdünk háborút, de ha ultimátum jön, elfogadjuk. Kennedynak megüzenem, hogy ha háborút kezd, akkor legyen tudatában annak, hogy ő lesz az USA

folyóiratainak szerkesztője és a nemzetközi kérdéseket tanulmányozó tudományos intézetek képviselői vettek részt.

³⁰ Uo. Egy 1961. júliusi felmérés során a nyugatnémet hatóságok 2810 menekültet kérdeztek meg arról, hogy milyen szándék vezettet disszidálásukhoz. Lásd NÉMETH–TOLLAS, 2008. 218–219.

³¹ MNL OL M–KS 288. f. 9. cs. 1961/4. ő. e. – A tárgyalások előkészítésének fontosságát jelzi, hogy a NSZEP KB Politikai Bizottsága kérte az MSZMP vezetőségét, hogy véleményét a tárgyalási javaslatról egyenesen Hruscsovvál közölje.

utolsó elnöke.”³² A tanácskozáson Hruscsov megállapította, hogy a katonai összeütközés esélye ugyan nem nagy, de mégis lehetséges, ezért állandóan felkészülni kell lenni. Tanulmányunk szempontjából azonban Kádár János felszólalása tartalmaz érdekes és a kérdéssel kapcsolatban következetesen végigvitt megállapításokat. A két Németországgal kötendő békekötésről kijelentette, hogy ha Nyugat-Németország nem hajlandó rá, akkor azt csak a Német Demokratikus Köztársasággal kell megkötni, ezzel is erősítve a keletnémet állam nemzetközi jogi elismerését. Beszédének második fontos eleme volt Nyugat-Berlin különleges államjogi státuszának következetes hangsúlyozása. Az értekezleten Kádár is helyeselte a Nyugat-Berlinben folyó kémtevékenység megszüntetését és az NDK területén áthaladó személy- és áruforgalom új szerződéseiben történő rendezését. Mindezeket túl Kádár a helyzet súlyosságával kapcsolatban úgy vélekedett, hogy a háború valószínűsége kevés, a gazdasági bojkott lehetősége viszont nagy, ennek ellenére minden szóba jövő megoldást számba kell vennie az értekezletnek. Kádárnak talán az a mondata a legfontosabb, amely a szocialista országok katonai felkészítésére vonatkozott. Eszerint: „A részletek érintése nélkül magától értetődőnek tartjuk, hogy értekezletünkötől megbízást kap Grecsó marsall, főparancsnok elvtárs a megfelelő egyeztetett felkészülésre az egyesített fegyveres erők vonalán.” Kádár szerint a továbbiakban különös fontosságú, hogy a szocialista országok jól működő szerveket hozzanak létre minden területen országaik lépéseinek egyeztetésére. Ennek fényében tett javaslatot arra, hogy a békeszerződés és más diplomáciai lépések előkészítésére a szovjet, a keletnémet és a lengyel külügyminiszterek kapjanak megbízást, természetesen szovjet vezetéssel. Hasonlóképpen vélekedett a szocialista táboron belüli propaganda összehangolásáról, hogy az összes ország „haladónak” tekintett békeszerető közvéleményét a kérdés rendezése mellé állítsák. Kádár János és Walter Ulbricht augusztus 5-én külön megbeszélést folytatott, amelyen a keletnémet vezető az NSZK és a NATO-államok feltételezett gazdasági szankcióinak kivédéséhez és az NDK ipari termelésében végrehajtandó profilváltoztatásához a Magyar Népköztársaság legkülönbözőbb területeket érintő segítségét kérte, mint például egyes iparágak közös fejlesztését, pótalkatrészek, nyersanyagok, köztük bauxit és egyes közszükségleti cikkek szállítását. Kádár János 1961. augusztus 9-ei levelében tájékoztatta Walter Ulbrichtot, hogy utasítást adott a magyar pénzügyminiszternek, hogy – amennyiben az NDK Nemzeti Bankjától megkeresés érkezik – a szokásos feltételek mellett bocsássonak tíz millió nyugatnémet márkát hat-

³² MNL OL M–KS 288. f. 9. cs. 4. ő. e. Az 1961. augusztus 3–5-i moszkvai tanácskozás.

hónapos lejáratra rendelkezésükre. Kádár tehát az NDK-t a legteljesebb szolidaritásáról biztosította.³³

A Varsói Szerződés országainak pártvezetői 1961. augusztus 3–5. közötti moszkvai értekezletén jóváhagyták Ulbricht javaslatát, hogy a két berlini városrészt elválasztva szögesdrót-akadályt állítsanak fel. A határ 1961. évi lezárása előtti napokban már napi 1500–1900 menekültet regisztráltak a nyugat-berlini menekülttáborokban. 1961-ig az NDK-t összesen három millió személy – köztük magasan kvalifikált munkavállalók – hagyta el Nyugat-Németországba távozva a jobb élet- és munkakörülmények reményében.³⁴ A keletnémet menekültek számának folyamatos növekedése negatív hatással volt az NDK gazdasági fejlődésére és teljesítményére. A fal építésének megindításáról szóló parancsot Walter Ulbricht augusztus 12-én írta alá, amelynek nyomán még aznap éjjel a keletnémet katonaság és rendőrség egységeit felfegyverezve a berlini övezethatárokat irányították.³⁵ Augusztus 12-én éjjelkor riadókészültséget rendeltek el, és megkezdtek a kezdetleges szögesdrót-akadályok felállítását, hogy megakadályozzák a közlekedést és az átjárást.³⁶ Az NDK nagy erőket mozgósított, a város központjában lévő Brandenburgi kapuhoz mintegy ezer főből álló egységet vezényeltek. A határzárlat megvalósítása tehát rendkívül gyorsan, a jelentések szerint szinte percek alatt történt. A fontosabb átkelőhelyeken néhány páncélos harcjármű mozgása volt észlelhető, ahova a rendőrség további erősítésként vízágyúkkal és páncélautókkal vonult fel.³⁷ A drótakeadályok előtt pár méterrel az utcákon árkot ástak, amelyekkel szintén az autós áttöréseket akarták megakadályozni. A két városrész közötti mindennemű közlekedés megszakadt. A fal építkezési munkálataival egyidejűleg az NDK vezetése megerősítette az NSZK-val határos nyugati határátkelőhelyeket. Az NDK Minisztertanácsának 1961. augusztus 12-én hozott határozata azonnali változtatásokat fogantatosított Berlin térségének teljes közlekedési hálózatában, többek között a távolsági forgalomban, a berlini városi vasúti forgalomban, a földalatti-vasút, a személyhajó- és autóbuszforgalomban. Elvágta a városi gyorsvasút és a metró összeköttetéseit is, mindössze az S-Bahn Friedrichstrasse állomása maradt meg, ahol egy határállomást állítottak fel. A kelet-berlini városvezetés még jóval az augusztus 12-ei eseményeket megelőzően sürgette a határjárók kérdésének megoldását, amire a nyugat-

³³ Uo.

³⁴ HORVÁTH–NÉMETH, 1999. 95.

³⁵ Az NDK Minisztertanácsának erről szóló határozata 1961. augusztus 13-án jelent meg.

³⁶ Az építkezés ideje alatt összesen 85 keletnémet katona szökött nyugatra az épülő falon át, továbbá 800 polgári személy.

³⁷ MNL OL XIX–J–1–j–NDK–(1945–64)–11/c–006556/1961. Az augusztus 13-át követő öt nap eseményeinek és hatásának összefoglalása.

berlini városvezetés nem reagált. Nyilvánvalóan ezzel függött össze, hogy *Friedrich Ebert*³⁸ Kelet-Berlin főpolgármestere augusztus 4-én kelt rendeletében a határjáró személyeket (Grenzgänger) regisztrálásra kötelezte. A fal építésével és a minisztertanácsi határozat megjelenésével egyidejűleg „rendezték” az ún. Grenzgänger-kérdést, vagyis annak a Kelet-Berlinben élő 50 ezer munkásnak a problémáját, akik Nyugat-Berlinbe jártak át dolgozni. Kelet-Berlin magisztrátusa 1961. augusztus 13-án (augusztus 12-ei keltezéssel) közleményt adott ki, amely egyszerűen kimondta, hogy Kelet-Berlin polgárai többé nem dolgozhatnak Nyugat-Berlinben. A munka felvétele céljából a legutóbbi kelet-berlini munkahelyükön, vagy a munkaközvetítő hivatalnál kellett jelentkezniük.³⁹ Ezek a munkások az első napokban a kelet-berlini városháza előtt csendes demonstrációt tartottak, de látva a járőröző katonai egységeket, abbahagyták a tüntetést.⁴⁰

A moszkvai tanácskozáson elhangzottakat – a keletnémet beavatkozást és a terveket kivéve – Kádár János 1961. augusztus 10-én közölte az MSZMP Központi Bizottsága ülésén. A Központi Bizottság 1961. szeptember 12-ei ülésén – tehát egy hónappal a határ lezárását követően – Kádár János az augusztus 10-ei üléssel kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy „Az akkori ülésünkön nem volt lehetséges erről beszélni, mert ez harci taktikai kérdés volt, teljesen meglepetésszerűen kellett végrehajtani. A határoknak a lezárása – mondanom sem kell – az imperialisták manőverezési lehetőségeire igen nagy csapást mért, és politikailag is nagy csapás volt számukra, mert elég világosan megmutatta, hogy határozott lépésekre kész a szocialista tábor. [...] A Német Demokratikus Köztársaság állami tekintélyét hallatlan mértékben növelte, erősítette. Általában véget vetett ott annak a zsidvásárnak, ami Berlin körül volt.”⁴¹ Rostás István berlini nagykövet az NDK-ban és közvetlenül a határokon tapasztaltakkal kapcsolatban azonban meglehetősen közönyös kijelentést tett egyik jelentésében. A határokon kialakult személyi tragédiáért egyértelműen *Willy Brandt*-kat⁴² tette felelőssé, akik megszüntették az NDK hatóságai által a határon felállított és átutazási engedélyeket kiadó irodákat. A hosszú távú kilátásokat illetően a magyar nagykövet annak a véleményének és elképzelésének adott hangot, hogy a belnémet

határon kialakult egyéni tragédiák – amelyek szerinte általában minden határon vannak – idővel, a békekötés után rendeződni fognak, alapvetően pedig egy városban húzódó határnál mindez egy tömegesebb jelenség, s Berlin esetében is ezért figyeltek fel rá többen, hiszen a város amúgy is a nagyhatalmi politika és figyelem középpontjában volt.⁴³ Az intézkedéseknek mindezeket túl különböző más irányú hatásai voltak, amelyeket a berlini magyar nagykövetség a legkülönbözőbb forrásokból (pl. keletnémet funkcionáriusoktól) próbált beszerezni. Kétségtelen, hogy a határok lezárását követően mind Nyugat-, mind pedig Kelet-Berlinben a közhangulat romlásáról beszélhetünk. A berlini magyar nagykövetség az általános hangulatban bekövetkezett változásokat megpróbálta úgy bemutatni, hogy az elsődlegesen Berlin nyugati városrészét érintette érzékenyen. Rostás István szerint háttérbe szorult az a korábbi politikai irányvonal, amely az emberekkel a jobb kapcsolat kiépítését és így a párt politikájának való megnyerését célozta. Mindez az adott helyzetben csakis másodlagos szempont lehetett a rend és a nyugalom helyreállítása érdekében. A továbbiakban úgy fogalmaz: „Saját tapasztalatainkból is tudjuk, de a sajtóból is ismeretes, hogy az új helyzetben sokan bizonytalanságban voltak a párt politikáját illetően. Úgy gondolták, hogy a párt letért az „emberi kapcsolatok kiépítése” néven ismeretes, az Államtanács Nyilatkozatában lefektetett politikai irányvonalról.”⁴⁴ Mindebből arra következtettek Berlinben, hogy az augusztus 13. „szükségyszerű kitérő” volt, s a helyzet stabilizálódása után a NSZEP politikája ismételten a keletnémet tömegek megnyerésére irányulhat. A keletnémet hangulat romlásáról – a honvédelem megerősítéséről szóló törvény elfogadása után – a nagykövetség Lemnitz keletnémet oktatásügyi minisztertől megtudta, hogy egy Anklam nevű északi kisváros iskolájának teljes osztálya a Népi Kamarában hozott határozatok elleni tiltakozását úgy fejezte ki, hogy egyik napon az osztály tagjai gyászoltözékben jelentek meg, egy másik iskola tagjai pedig temetést rendeztek és szimbolikusan Walter Ulbricht fényképét temették el.⁴⁵

A hazai propaganda is csatlakozott a tábor irányvonalához. Az augusztus 12–13-ai berlini intézkedéseket követően 1961. augusztus 18-án *Szirmai István*⁴⁶ tájékoztatót tartott a megyei és a budapesti kerületi agitációs és propaganda titkároknak, a napilapok, a Rádió és az Magyar Távirati Iroda főszerkesztőinek. A KB titkára megállapította, hogy a német kérdés foglalkoztatja a magyar köz-

³⁸ Friedrich Ebert 1948. november 30. és 1967. július 5. között volt Kelet-Berlin főpolgármestere.

³⁹ Németh István: *A német kérdés*. I. m. 157–160.

⁴⁰ MNL OL XIX-J-1-j-NDK-(1945–64)–11/c–006556/1961.

⁴¹ MNL OL M–KS 288. f. 4. cs. 43. ő. c. Szószserinti jegyzőkönyv az MSZMP Központi Bizottságának 1961. szeptember 12-ei üléséről.

⁴² Willy Brandt (eredetileg Herbert Ernst Karl Frahm (1913–1992). Béke Nobel-díjas német szociáldemokrata politikus. 1957 és 1966 között Nyugat-Berlin főpolgármestere. 1967–1987 között Németország Szociáldemokrata Pártja (SPD) elnöke, 1966 és 1969 között alkancellár és külügyminiszter, 1969–1974 között az NSZK kancellárja.

⁴³ MNL OL M–KS 288. f. 32. cs. 1961/12. ő. e.

⁴⁴ MNL OL XIX-J-1-j-NDK-(1945–64)–11/c–006556/1/1961.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ Szirmai István (1906–1969). 1957. július és 1959. december között az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztályának vezetője, az MSZMP 1959. évi VII. kongresszusán a PB póttagjává, egyben a KB titkárává választották, amit haláláig betöltött.

véleményt, és bizonyos rétegekben háborús félelem is tapasztalható.⁴⁷ Előadásában kiemelte, hogy az eddigénél sokkal többet és részletesebben kell írni és beszélni a Német Demokratikus Köztársaság életéről, eredményeiről, létének politikai jelentőségéről. Hangsúlyozta, hogy a magyar kormánynak és vele a magyar népnek internacionalista kötelezettségeiből fakadóan fel kell készülnie arra, hogy szükség esetén gazdasági segítséget nyújtson az NDK-nak, még a magyar nép saját életszínvonalának rovására is. Szirmai István szerint a német kérdésben folytatott agitációt össze kell kötni a magyar népgazdaság helyzetének ismertetésével, így a biztató gazdasági eredményeink fényében kommunikálható lesz a keletnémet gazdaság és társadalom támogatása. Szirmai tájékoztatójában kiemelte, hogy a Berlinben bevezetett intézkedések nem növelték a háborús veszélyt, úgy vélekedett, hogy éppen annak elmulasztása okozhatta volna egy háború kialakulását.⁴⁸ A propaganda irányítói tehát arra építették taktikájukat, hogy adatokat közöljenek a magyar népgazdaság 1961. első félévi aktuális teljesítményéről és a várható terméskilátásokról. A magyar pártvezetés és a népgazdaság számára azonban a magyar életszínvonal tartása jelentette a legnagyobb kihívást. Czinege Lajos korábban idézett nyilatkozatának realitása a dolgozók életszínvonalának tervidőszak alatti növekedéséről, 1961 augusztusa végére a kötelezettségvállalások következtében felborulni látszott. A krízis napjai alatt tehát jelentős agitációs feladat hárult a magyar társadalmi szervezetek zömére, köztük az Országos Béketanácsra és a Hazafias Népfrontra. Az Országos Béketanács 1961. szeptember első felében tervet készített, amelyben meghatározták a Béketanács és a népfront bizottságok tevékenységének főbb irányait. Az agitációs tervet egyeztettek az MSZMP KB Agitációs- és Propaganda Osztályával, az NDK budapesti nagykövetségével, Kulturális és Tájékoztató Irodájával.⁴⁹ Szeptember folyamán a Béketanács valamennyi megyében aktívaülést tartott. Szeptember 20-ig Diósgyőrben, Dorogon, Szombathelyen, Tiszaföldváron, Egerben és Szolnokon tartottak nagyszabású gyűléseket.⁵⁰ Összességében elmondhatjuk, hogy a német és ezzel egyidejűleg a berlini kérdés hazai politikai agitációját jól előkészítették, ami hozzájárult az NDK intézkedéseinek elfogadható megítéléséhez Magyarországon.

Czinege Lajos a Varsói Szerződés honvédelmi minisztereinek 1961. szeptember 8–9. között Varsóban tartott tanácskozásán kijelentette, hogy a magyar

⁴⁷ MNL OL XIX-J-1-j-NDK-(1945-64)-11/c-006543/1961.-1961. augusztus 19. Feljegyzés Szirmai Istvánnak a német kérdéstről tartott tájékoztatójával kapcsolatban.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ MNL OL M-KS 288. f. 21. cs. 1961/19. ő. e.

⁵⁰ Uo. Szombathelyen Ortutay Gyula, a Hazafias Népfront főtitkára mondott beszédet nagyjából ötezer ember előtt.

kormány jóváhagyta a Magyar Néphadsereg békelétszámának emelését, és egyetértett a tartalékos állomány egy részének behívásával, a sorállományú harcosok, tisztesek és tiszthelyettesek tényleges szolgálati idejének meghosszabbításával. Ugyancsak egyetértett kellő mennyiségű gépjármű népgazdaságból történő kivonásával, szükség esetén igénybevételével, valamint a Magyar Néphadsereg harckészségét szolgáló egyéb intézkedések végrehajtásával.⁵¹ Az Egyesített Fegyveres Erők Főparancsnokságának utasítása értelmében a Magyar Néphadsereg harckészségének fokozását elősegítő, egy sor más intézkedést is elfogadtak, többek között átszervezték az ország légvédelmének vezetési rendszerét, a vezetést közelebb vitték a csapatokhoz, új légvédelmi egységeket hoztak létre, továbbá újjászervezték a rádiótechnikai csapatokat és szakalegységeket. A szárazföldi csapatok harckészségének növelésére meggyorsították a hadsereg új hadosztályainak és különféle rendeltetésű csapatainak létrehozását. A csapatok hadművelési vezetésének biztosítása érdekében felállítottak egy tábori hadseregtörzset is. A szárazföldi csapatoknál a magyar katonai vezetés intézkedett a magasabb egységek és azok szervezetének megváltoztatására, a csapatok mozgékonyabbá tétele érdekében. A tervek célul tűzték ki, hogy 1961. szeptember hónapban befejezik az áttérést az új szervezetre. A célkitűzéseknek megfelelően a kérdéses időre döntöttek a hadosztályok személyi állományának 100%-os feltöltése mellett. Felszólalásában Czinege Lajos kiemelte, hogy a magyar párt és kormány realisan számolt az ország szükségleteivel és a lehetőségekkel, valamint megtette a szükséges intézkedéseket, amelyek komoly erőfeszítést követelnek az országtól, de *realisak* és jelentősen erősítik Magyarország védelmi képességét, a hátszáz szilárdságát. Hozzá kell tennünk azt is, hogy Czinege felszólalásában arra is utalást tett, hogy az intézkedéseken túl a Magyar Néphadsereg harckészségének további emelésére tett kísérletek várhatóan akadályokba fognak ütközni, elsődlegesen lőszer, fegyverzet és a technika tekintetében. Mindezzel nyilvánvalóan azt is érzékeltetni kívánta, hogy a hadsereg a rövid, de gyors intézkedésekkel csak egy bizonyos határig tudott elmenni. Czinege a VSZ honvédelmi miniszterei előtt azt is kifejezésre juttatta, hogy hadseregünk ütközésszerűségét tekintve nem rendelkezik elegendő harckocsival, tüzérséggel és rádiótechnikai eszközökkel, továbbá a magyar ipar a felkészülési idő rövidsége miatt nem lesz képes a szükséges technika legyártására. Jelezte azt is, hogy a technikai eszközök és fegyverzet egy jelentős részét import útján kell beszerezni.⁵² Mindezeket túl Czinege Lajos

⁵¹ MNL OL M-KS 288. f. 11. cs. 1961/914. ő. e. Czinege Lajos honvédelmi miniszter felszólalása a Varsói Szerződés tagállamai honvédelmi minisztereinek Varsóban, 1961. szeptember 8–9. között rendezett tanácskozásán.

⁵² Uo. – Ezt követően intézkedtek 3092 fő tartalékos (tisztokkal együtt) bevonultatására.

végül úgy fogalmazott: „Világos, hogy a berlini kérdés megoldása egy adott probléma, de az egész hadsereg tényleges felkészítése tovább kell folyjon, amit 2-3 éven belül lehetőleg magas szintre kell emelni.”⁵³ Ahhoz, hogy vállalt kötelezettségeit a magyar kormány teljesíteni tudja, a szovjetek segítsége kellett. Hruscsov Kádár Jánoshoz 1961. november 24-én intézett levelében bejelentette, hogy 1961-ben a Szovjetunió további jelentős mennyiségű, mintegy kilenc millió rubel értékű haditechnikai eszközt bocsát a Magyar Népköztársaság rendelkezésére.⁵⁴

Mint a fentiekből is látszik, az 1961. augusztusi eseményeket követő időszak rendkívül mozgalmasnak bizonyult a magyar pártvezetés életében. A berlini eseményekből eredően olyan korábban vállalt kötelezettségeknek próbált megfelelni és eleget tenni, ami a gazdaság állapota miatt csak hosszú távon látszott biztosíthatónak. Kádár Jánosnak az MSZMP KB ülésén elmondott beszéde jól érzékelteti azokat a kétségeket, amelyek a döntés mögött álltak és rámutatnak azokra a dilemmákra, amelyek a magyar pártvezetés döntéseit meghatározták. Kádár megfogalmazása szerint: „Mit jelentenek ezek az intézkedések a gyakorlatban? Mennyiben, hogyan és miképpen érinti az a nép életét? Hát sokban, természetesen. Például a haditermelés növelése, az bizonyos mértékig nehezíti és zavarja a mi tervszerinti békegazdálkodásunkat. Ez magától érthető. [...] Itt majd meg kell néznünk, hogy hogyan csináljuk, mert ezek általában olyan természetű intézkedések, amit célszerű – a katonai titoktartást figyelembe véve – mégis amennyire lehet, a nép színe előtt megcsinálni. Megindokolni, hogy mire van, és megmondani, hogy mit csináljunk. Mert az jobb, mint titokban. Mert ezt nem lehet titokban tartani, hogy mit tudom én, 25 ezer katonát visszatartani, ezt úgysem lehet titokban csinálni. [...] Mert ilyen suba alatti politizálást ilyen fontos kérdésben nem lehet csinálni, mert akkor könnyen olyan érzés keletkezhet a tömegekben, hogy az isten tudja, hogy még miket határoztak el itt és csinálnak, amiről mi nem tudunk.”⁵⁵ Az 1961. augusztusi keletnémet intézkedéseket követően lépések történtek a berlini magyar nagykövetség és az ott szolgálatot teljesítő diplomaták biztonságának a megerősítésére is. Egy 1961. decemberi rejtjeltávirat, amely egy külügyminisztériumi utasítás alapján bemutatja a berlini nagykövetségen és a kereskedelmi kirendeltségen – békés, kritikus (rendkívüli állapot) és háborús időszak esetén – kötelezően végrehajtandó intézkedéseket, ezt a szándékot támasztja alá. Ennek értelmében egy szovjet–amerikai

⁵³ MNL OL M–KS 288. f. 11. cs. 1961/914. ő. e. Czinege Lajos összefoglalója a Varsói Szerződés honvédelmi minisztereinek varsói tanácskozásáról.

⁵⁴ MNL OL M–KS 288. f. 9. cs. 1961/21. ő. e. N. Sz. Hruscsov levele Kádár Jánoshoz. A szállításokra vonatkozó szerződést a két fél 1961. október 10-én írta alá Moszkvában.

⁵⁵ MNL OL M–KS 288. f. 4. cs. 43. ő. e.

katonai konfliktus esetén – amelyet a magyar pártvezetés nem tartott valószínűnek, de a *biztos, ami biztos elv* alapján mégis fel kívánt készülni rá – az első tendő intézkedések között szerepelt a külképviseleten található valamennyi titkos minősítésű irat megsemmisítése. Második helyen szerepelt a külképviseleten dolgozók és családtagjainak a hazaszállítása, ilyen és ehhez hasonló intézkedésekre azonban nem került sor.⁵⁶

Következtetések

A nyugati hatalmakat nem érte váratlanul a fal építésének híre, egy katonai konfliktus kockázatát a Szovjetunióval – akárcsak más európai konfliktusokat, mint például az 1953. júniusi kelet-berlini felkelés, valamint az 1956-os magyar események – azonban nem kívánták felvállalni. A NATO Tanácsa a berlini kérdésben úgy foglalt állást, hogy az ügy az érdekelt tagállamokra – köztük Nagy-Britanniára, Franciaországra, az NSZK-ra és az USA-ra – tartozik, ezért nekik kell a javaslatokat benyújtani.⁵⁷ A fal felépítésével az NDK egyrészt önálló létét kívánta demonstrálni, másrészt megannyi sikeres és sikertelen próbálkozása után rendszerének konszolidáció-képességét akarta igazolni. A fal felépítése utáni nyugati reakciók hallatán az NSZK számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a nyugati hatalmak a német (és a berlini) kérdést a két superhatalom, a Szovjetunió és az Egyesült Államok enyhülési politikájának rendelik alá. Mindeközben a magyar pártvezetés a nagyhatalmak közötti sajátos játszmák közepette megpróbált saját, de mégis egyeztetett álláspontot elfoglalni. A magyar álláspont szerint a döntés előtt mérlegelni kellett a német kérdéssel kapcsolatos összes számba jöhető lépést, és ennek az óvatos, megfontolt politikának az eredménye volt a Német Demokratikus Köztársaság nemzetközi tekintélyének emelkedése, az akcióval pedig a nyugati hatalmak előtt nyilvánvalóvá vált a szocialista országok egysége.⁵⁸ Egy magyar külügyi elemzés annak a véleménynek is hangot adott, hogy a fal építését követő újabb egyoldalú intézkedés – például egy esetleges különbéké-szerződés az NDK-val – nem adott volna lehetőséget a nyugatiak számára, hogy a szocialista tábor országainak kezdeményezései következtében kialakult *szorult* helyzetből kiutat találjanak, mindez pedig egy háborús provokációba kényszerítette volna a nyugatiakat. Az elemzés szerint a

⁵⁶ MNL OL XIX–J–1–j–NDK–(1945–64)–1/a–0089/1961.

⁵⁷ A NATO Tanácsának állásfoglalása a berlini kérdésben (1961. augusztus 14.). Közli NÉMETH, 1993. 160.

⁵⁸ MNL OL XIX–J–1–j–NDK–(1945–64)–006543/1961. Néhány gondolat a német kérdés jelenlegi állásához.

szocialista tábor a műszaki zár felépítésével lehetőséget biztosított a nyugati hatalmak számára, hogy bebizonyítsák, a valóságban is keresik az érdemi meg egyezést és megoldást Berlin kérdésére. A megelőző intézkedés elve – vagyis az, hogy a berlini műszaki zár felépítése nélkül a háború kockázata nagyobb lett volna, mint azzal – az események folyamatát ismerve nem nevezhető reális helyzetértékelésnek, mivel a döntés mögött elsődlegesen nem a béke megvédésének szándéka húzódott meg, hanem a gazdasági tényezők és a szocialista blokk erődemonstrációja. A szocialista országok főbb célkitűzései az eseményeket követően lényegében változatlanok maradtak, békeszerződéssel kapcsolatos terv végrehajtását azonban lassították. Az eseményeket követően továbbra is érvényben maradt az a tézis, hogy a világpolitika fő tartalma a szocialista országok harca egy bármikor bekövetkező nyugati agresszió és háború előkészítés ellen. Az elkövetkezendő években az ideológiai harc központi témája maradt a nyugatnémet imperializmus elleni harc, az NSZK revansista törekvéseinek leleplezése és külpolitikai elszigetelése.⁵⁹

Forrás- és irodalomjegyzék

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MNL OL XIX-J-1-j	Az államigazgatás felsőbb szervei, Külügyminisztérium, TÜK iratok
MNL OL XIX-J-1-k	Az államigazgatás felsőbb szervei, Külügyminisztérium, Adminisztratív iratok
MNL OL M-KS 288. f. 4. cs.	MSZMP Központi Szervei, Központi Bizottság
MNL OL M-KS 288. f. 5. cs.	MSZMP Központi Szervei, Politikai Bizottság
MNL OL M-KS 288. f. 9. cs.	MSZMP Központi Szervei, Központi Bizottság irodája
MNL OL M-KS 288. f. 11. cs.	MSZMP Központi Szervei, Információs anyagok vezetőtestületi tagok részére
MNL OL M-KS 288. f. 21. cs.	MSZMP Központi Szervei, Párt- és Tömegszervezetek Osztálya

⁵⁹ MNL OL XIX-J-1-k-(1945-64)-11/c-Sz. n./1961. Néhány gondolat a német kérdés jelenlegi állásához. 1961. november 23.

Szakirodalom

BÉKÉS

- 2008 BÉKÉS CSABA: Szuperhatalmi politika a hidegháborúban 1945–1962. *Magyar Tudomány*, 2008. 3. sz. 292–300.

BIHARI

- 2002 BIHARI PÉTER: *A németek – 2000 év Európa közepén*. Műszaki Könyvkiadó, Bp., 2002.

HEIDELMAYER

- 1965 HEIDELMAYER, WOLFGANG–HINDRICH, GÜNTER: *Die Berlin-Frage. Politische Dokumentation 1944–1965*. Fischer, Frankfurt am Main, 1965.

HORVÁTH–NÉMETH

- 1999 HORVÁTH ISTVÁN–NÉMETH ISTVÁN: ... *És a falak leomlanak. Magyarország és a német egység (1945–1990)*. Magvető, Bp., 1999. 455 p.

KISS

- 2011 KISS ANDRÁS: 50 éve épült a berlini fal. *Archívnet*, 2011. 4. szám.

MASÁT

- 2001 MASÁT ÁDÁM: Magyarország és a két német állam kapcsolatának alakulása 1949 és 1989 között. *Újrakezdések krónikája 1867–2001. Magyar–német diplomáciai kapcsolatok*. Szerk. UJVÁRY GÁBOR–PRÖHLE GERGELY. Corvina, Bp., 2001. 148 p.

NÉMETH

- 1993 *A német kérdés. Dokumentumgyűjtemény*. Válogatta NÉMETH ISTVÁN. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 1993. 273 p.

NÉMETH

- 2004 NÉMETH ISTVÁN: *Európa 1945–2000. A megosztástól az egységig*. Aula Kiadó, Bp., 2004. 874 p.

NÉMETH–TOLLAS

- 2008 Berlin, a megosztott város. Szerk. NÉMETH ISTVÁN–TOLLAS GÁBOR. ELTE Eötvös Kiadó, Bp., 2008. 627.

RUFF

- 1961 RUFF MIHÁLY: A magyar nagykövetség jelentései az 1961. évi berlini válságról. *Múltunk*, 1997. 4. sz. 164–238.

WETZLANGK

- 1985 WETZLANGK, UDO: *Berlin und die deutsche Frage*. Verlag Wissenschaft und Politik, Köln, 1985.

GARADNAI ZOLTÁN

Magyarország nyugati nyitási politikája

A francia kapcsolat (1962–1964)

Bevezetés

Az 1958–1962 közötti válságok ráirányították a nemzetközi politikai élet szereplőinek a figyelmét a hidegháborús feszültség fokozásának kockázatára. A nagyhatalmak a konfliktusok erősítése helyett a közeledésre helyezték a hangsúlyt, aminek első jele volt, hogy megegyeztek a légköri atomkísérletek korlátozásában. (1963. július 25.) A két tábor közötti bizalmatlanság továbbra is megmaradt, hiszen a hidegháború történetének újabb katonai konfliktusát jelentő vietnami háború 1963-tól kezdett egyre intenzívebben kibontakozni, ez viszont csökkentette az Európán belüli nagyhatalmi szembenállás hevesességét.¹

A nemzetközi kapcsolatok változására ható újabb fontos tényezőt a kínai–szovjet ideológiai–politikai konfliktus nyílt kirobbanása jelentette. (1963. június 13.) Ez tovább növelte a szereplők politikai–diplomáciai mozgásterét, de a jelentőségét az adta, hogy megbomlott a szocialista országok közötti egység, ami a szovjet politikát az európai szintén nagyobb rugalmasságra készítette. Ezzel párhuzamosan a *békés egymás mellett élés* politikájának megerősödése 1956–1962 között a konfliktuskereső magatartás hibáival való szembenézést is jelentette. Ez az új politika egyelőre inkább a *kivárás* jeleit mutatta, de a tendencia érezhetően a vitás kérdések tárgyalásos alapon történő megoldása felé mozdult el. 1963 elején a francia külpolitika is újabb válaszúthoz érkezett. Az év elején *Charles de Gaulle* elnök már számos olyan diplomáciai lépést tett, amellyel egyértelművé tette Franciaország egyedi viszonyát Európához, és egyben demonstrálta a nyugati szövetségi rendszerhez fűződő viszony megváltoztatásának szándékát. A brüsszeli tárgyalások során képviselt francia álláspont, majd a britek közös piaci felvételének megvétőzése (1963. január 14.) lényegében beleilleszkedett de Gaulle kontinentális Európáról alkotott koncepciójába, hiszen Angliát geopo-

litikai és történelmi tényezők miatt nem tartotta az európai kontinens részének.² Ehhez a döntéshez szorosan kapcsolódott az 1958–1963 közötti fokozatos francia–német közeledést szentesítő, ún. Elysée-szerződés megkötése (1963. január 22.), amely új helyzetet teremtett az Európán belüli viszonyokban, és egyértelműen hatott a kelet-európai államok nyugati nyitási politikájára, de a *francia kapcsolat* formai és tartalmi elemei országonként eltértek egymástól.³

A francia diplomácia helyzetértékelése (1963)

Kelet-Európa jelentőségének növekedését mutatja, hogy a francia Külügyminisztériumban szükségét érezték annak, hogy egy követi konferencia folyamán részletekbe menően elemezzék a szocialista államokkal kialakítandó kapcsolatok lehetőségeit és azokat a változásokat, amelyek a szocialista országokon belül és közöttük megfigyelhetők voltak.⁴ A követhető stratégia kialakításához a szocialista országokba akkreditált követek és nagykövetek mellett, az amerikai, német, brit és brüsszeli nagykövetek véleményét is kikérték, és azokat a gazdasági, kulturális kapcsolatok területeivel együtt elemezték. Fő céljuk az volt, hogy a különböző szempontból megfogalmazott véleményeket, információkat egybevessék, és megpróbáljanak olyan következtetéseket levonni, amelyekre a keleti politikájukat alapozhatják. Az elemzések elsősorban a gazdasági, kulturális kapcsolatok fejlesztésének a lehetőségeit járták körül, és azokat minden ország esetében külön értékelték.⁵

A konferencia *Maurice Couve de Murville* külügyminiszter általános helyzetértékelésével kezdődött (1963. május 6.), aki szerint Franciaország külpolitikája fordulóponthoz érkezett. Hangsúlyozta, hogy a nemzetközi kapcsolatok minden területén krízishelyzet és bizonytalanság alakult ki, mivel a szereplők közül mindenki (Franciaország, Európa, az Atlanti Szövetség és a kelet-nyugati kapcsolatok résztvevői) a saját maga útját kezdte keresni, és Franciaország is új helyzetbe került a gyarmatokkal való kapcsolatok rendezése (az algériai háború lezárása) után. Az értékelés szerint lényeges változást jelentett, hogy Franciaország az energiáit és lehetőségeit azokra a dolgokra tudta fordítani, amelyek közül a külügyminiszter két fontos feladatot emelt ki:

² VÁJSSE, 1998, 23.

³ FEJÉRDY–GARADNAI, 2004, 208–231.; GARADNAI, 2001, 113–158.; GARADNAI, 2002, 65–73.

⁴ Lásd GARADNAI, 2007, 172–194.

⁵ CADN Moscou Série B. Carton 187. Note. Réunion des Chefs de mission en Europe Orientale.

¹ SOUTOU, 2001, 426–436.

1. Franciaország biztonságának megteremtése.
2. Az európai politikai egyesülés elősegítése.

Ennek keretében a fő diplomáciai célként a következőt fogalmazta meg: „Meg kell teremteni az új egyensúly feltételeit, biztosítani kell egy egységes európai rendet, normálisabb kapcsolatokat kell kialakítani Nyugat-Európa és Oroszország között. [...] Egységbe kell vonni azokat az országokat, amelyeknek ugyanazok a hagyományaik, az elképzeléseik, meg kell teremteni annak a feltételeit, hogy eljátszhassák azt a szerepet, amelyre hivatottnak és képesnek érzik magukat, lehetőségeik és civilizációjuk függvényében.”

Couvé de Murville Európa valódi függetlenségére alapozódó egyesülési folyamatot képzelt el, de eltérően a britek szándékaitól, azt kontinentális keretek között tartotta megvalósíthatónak. A kelet-nyugati kapcsolatok alakulását bizonytalannak minősítette, és a Kelet problémáit némiképpen a Nyugathoz hasonlónak ítélte meg, mindazonáltal a kínai kérdést tartotta a fő problémának. A szovjet gazdaság belső gondjait, a fegyverkezési verseny terheit súlyosnak ítélte meg, és a hrucsovi politikát az 1960-as sikertelen csúcstalálkozó után zavarosnak és érthetetlennek minősítette.

A kelet-közép-európai szocialista országokkal a konferencia délutánján foglalkoztak. A bevezető előadást a francia Külügyminisztérium Kelet-Európa szakértőjének számító *Jean Laloy* tartotta, aki három alapvető témát vázolt fel:

1. A szocialista országok viszonya az európai kérdésekhez.
2. A kínai–szovjet konfliktus és annak a blokkon belüli következményei.
3. A szocialista országok viszonya a harmadik világhoz, különös tekintettel Észak- és Fekete-Afrikára, illetve a Közel-Keletre.

A konferencián a szocialista országokban szolgálatot teljesítő diplomaták bemutatták *országait*, és az instrukcióknak megfelelően a belpolitikai, külpolitikai/diplomáciai, gazdasági–kulturális kérdések egymás után sorra kerültek. *Maurice Dejean* nagykövet helyzetértékelése szerint (1963. május 7.) a Szovjetunióban a desztalinizáció ellentmondásos formában zajlott le, és a kubai válság után a külpolitikai vonalvezetésben is zavar volt tapasztalható. Egyrészt a presztízsvesztés miatt Hruscsov személyével szemben elégedetlenség alakult ki, amely a kínai–szovjet ellentétek kiéleződését, a belpolitikában az ortodox kommunisták ellentámadását eredményezte. Másrészt azonban a szovjet változásokat pozitívan értékelte, mivel a belpolitikai élet normálissá vált, már nem volt olyan erős rendőrelnyomás, mint korábban, és a kisebb szocialista országok is nagyobb politikai függetlenséget élvezhettek. A Szovjetunió nyugati integrációs politi-

kával szembeni ellenszenvét elsősorban azzal magyarázta, hogy az *hagyományosan* minden európai egyesüléssel szemben ellenséges (elsősorban a németek megerősödésétől tartva), ugyanakkor a fő politikai problémát a nyugati gazdasági sikereknek a kommunista mozgalom vonzerejére gyakorolt hatásában látta.

A moszkvai nagykövet után a szocialista kisállamokban szolgálatot teljesítő misszióvezetők is sorra bemutatták az országaikat. A lengyelországi nagykövet megállapította, hogy a lakosság és a kommunista elit között nem csökkent a távolság, amit az is erősít, hogy a lakosság 95%-a hívő katolikusnak tartotta magát, és a földek 86%-a magántulajdonban maradt: „Ebben az értelemben ki lehet jelenteni azt, hogy Lengyelország nem kommunista ország”. A Varsóban szolgálatot teljesítő követ az ország helyzetét ellentmondásosnak értékelte, mivel a politikai egypártrendszer mellett a kulturális életben megmaradt a nyílt belpolitikai viták lehetősége. A lengyelek ugyanakkor egyszerre és egyformán gyűlölik a németeket és az oroszokat, ez azonban a németek felé féloldalas formában jelenik meg, mert a gazdasági teljesítmény miatt tiszteletet is éreznek, és a fiatalok, akik egyszerre kiábrándultak, hívők és nacionalisták, elsősorban az anyagi jólétet keresik.

A csehszlovák és a bolgár misszióvezetők elsősorban az ortodox sztálinizmus megmaradását emelték ki, amihez a csehszlovákok esetében a lengyelekéhez hasonló németellenesség társul, miközben a bolgárok számára a fő külpolitikai problémát a Jugoszláviához fűződő viszony, illetve a látenszen továbbra is dédelgetett Nagy-Bulgária álma jelenti. A sorban teljesen sajátos helyett foglalt el Románia, ahol a desztalinizáció a nacionalizmushoz kapcsolódott, ami különlegessé tette az országot. A rendszer ugyanakkor a csehszlovák és a bolgár modellhez hasonlóan teljesen sztálinista maradt, a kommunista elit szilárdan kézben tartotta a hatalmat, de a lakosság Romániában is nagyon nyitott maradt a nyugati kultúra (elsősorban a francia) felé. A követ alapvető problémának tartotta, hogy a rendszer diktatórikus jellege miatt szinte semmilyen társadalmi kapcsolatot nem tudott létrehozni, és ezért valóban nincs tisztában a román lakosság valódi véleményével.

A budapesti francia követ, *Pierre Francfort* helyzetértékelése szerint Lengyelországhoz hasonlóan Magyarországon is a desztalinizáció jelentette a belpolitikai változások lényegét, bár abban az 1956-os forradalom következményei nem játszottak akkora szerepet, mint ahogy azt a francia diplomaták korábban gondolták. A lakosság és a rendszer kapcsolatát apatikusnak értékelte, ugyanakkor a kulturális élet viszonylagos szabadságában látott olyan pozitívumokat, amely a rendszer toleráns jellegét bizonyítja. Összességében azonban a kádári restaurációt sikeresnek és ügyesnek értékelte, és abban *Kádár János* személyes sikerét látta, de hangsúlyozta, hogy a rendszer számára a gazdasági eredmények azonnal

politikai jelentőséget kapnak. Magyarország kapcsolódását a Szovjetunióhoz továbbra is nagyon szorosnak ítélte, és abban nem tételezett fel érdemi változást.

A hagyományosan külön kezelt Jugoszlávia esetében elsősorban a belső etnikai ellentétek, illetve a gazdasági szükségszerűségből következő, esetleges túlzott nyugati nyitás veszélyei miatti aggodalmak, a rendszer kettőssége, vagyis a Nyugat és a Kelet közötti ingadozása kerültek terítékre.⁶ Az összegző értékelés szerint a szatellit államokon belül és az országok között a korábbi statikus és monolitikus helyzethez képest 1963-tól a tapogatódzás, mozgolódás vált jellemzővé. Az események felgyorsulását az 1962 után bekövetkezett nemzetközi és a szocialista blokkon belüli változásokkal egyaránt magyarázták. A változásokban leginkább érintett és érdekelt államok közé Romániát, Magyarországot és Csehszlovákiát sorolták. A visszahúzó országok között Lengyelországot, az NDK-t és Bulgáriát említették. Párizsban a szocialista országok nyugati nyitásának általános okait az alábbiakban látták:

1. A gazdasági fejlesztés szükségessé teszi a nyugati kapcsolatok kiépítését, amelynek révén az érintett országok valamelyest csökkenteni képesek függésüket a Szovjetuniótól.
2. A belpolitikában a fő kérdés és egyben a változások mércéje a desztalinizáció foka, amely azonban országonként eltérő formában és tartalommal kezdődött el, és függött a kommunista vezetők lelki állapotától. A liberalizmus ezekben az országokban sajátos értelmezést kapott, a lakosság és a kommunista vezető elit közötti kompromisszum megteremtését szolgálta, amelyre a legjobb példának Magyarországot tekintették.
3. A belső gazdasági problémákhoz szorosan kapcsolódik a KGST reformjának a kérdése.
4. A táboron belüli egységet gyengíti a kisebbségekkel szembeni bánásmód, illetve a – szovjetek által kontrollált (megfékezett), de látenszen tovább élő – hagyományos nemzeti ellentétek.
5. A kínai–szovjet ideológia/politikai rivalizálás a kisebb szocialista országok politikájában az ellentétek kiéleződésére katalizátorként hatott, ami gyengítette a korábbi mesterséges egységet.⁷

⁶ CADN Moscou Sèrie B. Carton 187. Note. Réunion des Chefs de mission en Europe Orientale.

⁷ CADN Moscou Sèrie B. Carton 187. Note. Evolution de la situation en Europe orientale et dans la zone soviétique d'Allemagne pendant les six derniers mois.

A nyilvánosság előtt de Gaulle fogalmazta meg a „francia üzenetet” és az év végén tartott beszédében már nyíltan a szocialista államokkal kialakítandó új kapcsolatok szükségességéről beszélt: „Végül is kell (kapcsolatépítés), de anélkül, hogy illúziókban ringatnánk magunkat, amely a gyengék kiváltsága, de anélkül is, hogy elveszítenénk a reményt abban, hogy a szabadság és az emberi méltóság végül mindenhol győzedelmeskedik. Reménykedhetünk abban a napban, amikor talán Varsó, Prága, Pankow,⁸ Budapest, Szófia, Belgrád, Tirana és Moszkva megszabadul attól a totalitárius rendszertől, amely visszatartja és bezárja a lakosságot, és fokozatosan velünk együtt változik. Akkor nyitotnak lesznek Európa felé a lehetőségeik, forrásaik és kapacitásaik függvényében.”⁹ Jogosan vetődik fel a kérdés, hogy de Gaulle számára a keleti nyitási politika mennyire volt őszinte, következetes, és alapozódott a korábban vázolt geopolitikai koncepciójára, vagy elsősorban a politikai nyomásgyakorló eszközt jelentette az általa elindított *nyugat–nyugat* közti konfliktusban, és konkrétan az amerikaiakkal szembeni francia pozíciók erősítését szolgálta. Választ azonban csak de Gaulle politikájának és sajátos politikai filozófiájának soktényezős vizsgálatával kaphatunk.

Yves Pagniez szerint, aki ennek a politikának a kidolgozásában aktív szerepet játszott, a függetlenség az Egyesült Államokkal szemben a keleti nyitás előfeltételét jelentette. A fő cél ugyanis Európa egyesítése volt, amelybe a keleti országokat is be kívánták vonni. A blokkok megszüntetése és Európa politikai, földrajzi egyesítése ezt a célt szolgálta, vagyis a függetlenség hangoztatása az amerikaiakkal szemben szintén az egyik eszköz szerepét töltötte be, amelyhez a keleti nyitási politikája a másik eszközt jelentette.¹⁰ Az Európa-koncepció részét jelentő keleti nyitási politikája szorosan kapcsolódott Franciaországnak a nyugati szövetségi rendszeren belüli pozíció-változásához, fokozatos elszigetelődéséhez.

A francia–német barátsági szerződés megkötése tehát közvetlenül hatott Franciaország keleti kapcsolatainak alakulására.¹¹ Az érzelmi tényező jelentőségét mutatja, hogy Maurice Dejean nagykövet szerint a szovjeteket valósággal sokkolta a francia–német barátsági szerződés megkötése, mivel abban a közös ellenség elleni harcban addig meglévő francia–szovjet szolidaritás végét látták, és

⁸ Berlin északi városrésze, ekkor Kelet-Berlinhez tartozott.

⁹ Allocution radiotélévisée du général de Gaulle, Président de la République, le 31 décembre 1963. *La documentation française* N° 01479, 9 janvier 1964.

¹⁰ GROMERT, 2003, 383–384.

¹¹ CADN Moscou Sèrie B. Carton 187. Evolution de la situation en Europe orientale et dans la zone soviétique d'Allemagne pendant les six derniers mois.

tartottak a németek megerősödésétől.¹² A szovjet aggodalmakat megerősítette *Szergej Vinogradov* nagykövet is de Gaulle-lal folytatott találkozásán, miközben átadta kormánya tiltakozó jegyzékét.¹³ A szovjet diplomácia lényegében ezen a területen védekezésbe szorult, amelynek kompenzálásaként a szovjet békeszándékok, és a *békés egymás mellett élés* politikájának hangoztatása került előtérbe.¹⁴ Ezt erősítette a kubai válság után kialakult helyzet, illetve a kínai–szovjet ideológiai-politikai ellentétek kiéleződése, amely a blokkon belüli kohéziót gyengítette, miközben a szocialista országok gazdasági problémái is egyre nyilvánvalóbbak lettek. A francia–szovjet tárgyalásokon mindkét részről a kétoldalú kapcsolatok konkrét területeinek a fejlesztésére törekedtek,¹⁵ amit az 1963 nyarán megkötött kereskedelmi szerződés is bizonyított. A szovjet stratégia megváltozott, a hangsúlyt az európai biztonság kérdéseinek problematikájára helyezték át, és a német atomfegyverkezés veszélyét hangsúlyozták.¹⁶ Francia részről a szovjet diplomáciai aktivitás kibontakozását feltételezték, de úgy látták, hogy a háttérben a célok és a módszerek nem változtak meg lényegesen.¹⁷

A kelet-közép-európai kis országok reakciója között eltérés volt, ami már az első *repedéseket* is megmutatta a korábbi egységes képhez képest. Összességében mindegyik *csatlós* ország elítélte a francia–német szerződést, de Csehszlovákia és Lengyelország reakciója sokkal elutasítóbb és határozottabb volt, míg a románok, a magyarok és a bolgárok (vagyis a II. világháború vesztesei) enyhébben ítélték meg az eseményt.

¹² CADN Moscou Série B. Carton 187. Réunion des Chefs de mission en Europe Oriental. Problèmes de politique extérieure et problème du camp socialist.

¹³ DDF 1963 I. N° 46. (Párizs, 1963. január 29.) 141–146., illetve N° 51. (Párizs, 1963. február 1.) 156–157.

¹⁴ CADN Moscou Série B. Carton 80. Note. Déclarations soviétiques récentes sur la politique extérieure de l'URSS après la crise de Cuba.

¹⁵ Uo. N° 1146/Eu. – Ezt a szándékot erősítette, hogy a német Bundestag csak módosításokkal volt hajlandó ratifikálni a francia–német szerződést, amellyel annak a stratégiai élet vették el.

¹⁶ DDF 1963 I. N° 31. (Moszkva, 1963. január 22.) 71.

¹⁷ CADN Moscou Série B. Carton 80. Note, Récentes manifestations de la politique de l'URSS à l'égard de la question allemande et des problèmes de sécurité européenne. – Az angol-szász hatalmak részéről megkötött nassau-i szerződés tovább növelte a szovjet aggodalmakat, bár a Közös Piac tárgyában az angolokkal folytatott tárgyalás megszakadásának alapvetően örültek, mert az a Nyugat egységét tette lehetetlenné. Ezzel párhuzamosan a berlini kérdésben is tanácstalanság volt tapasztalható, míg a nukleáris kísérletek tilalma és a fegyverkezési korlátozások kérdésében a korábbi álláspontjukra helyezkedtek. (V. ö. CADN Moscou Série B. Carton 80. Groupe de travail sur la politique soviétique.)

Csehszlovákia kormánya jegyzék formájában tiltakozott,¹⁸ miközben (beváltva korábbi fenyegetőzését) Lengyelország is hasonlóan cselekedett,¹⁹ és az algériai kormány elismerése mellett ez tovább mérgezte a francia–lengyel kapcsolatokat. Románia és Magyarország mérsékelt álláspontot képviselt, Bulgária viszont lényegében nem hallatta a hangját. De Gaulle-nak a francia–román hagyományos barátságra vonatkozó beszédei és a román követ megnyilatkozása egyaránt azt érzékeltették, hogy a két ország kölcsönösen igyekszik megragadni a váratlanul kialakult lehetőségeket.²⁰

A budapesti francia követ a követi konferencián elhangzott helyzetértékelése szerint a magyarok elsősorban az angolokkal és az amerikaiakkal szimpatizálnak, miközben a francia politikát hibáztatják és a német revansizmus megerősödésétől tartanak: „Számukra a NATO globális értelemben egy komolyabb partner, mint az egyes országok önmagunkban, mivel a NATO-t az Egyesült Államok irányítja. Vagy például a magyarok számára a kelet-nyugati kapcsolatoknak Moszkván és Washingtonon keresztül kell működnie, és Franciaország megakadályozza Washingtont abban, hogy tárgyalásokat folytasson Moszkvával.”²¹

A magyar politikai vezetés – sajátos külpolitikája és a 1963-as francia–német barátsági szerződés miatt – megnövekedett figyelemmel tekintett Franciaországra.²² A magyar diplomaták úgy értékelték, hogy de Gaulle a szocialista országokkal szemben mérsékelt hangot kezd használni.²³ Budapesten a szerződés távlati következményeire utaltak: „a nyugati blokkban keletkezett repedések előnyösek a mi szempontunkból, hiszen megakadályozzák, hogy USA-vezetéssel egységes imperialista blokk kovácsolódjék ki.”²⁴ *Jacques de Beaumarchais* (a Külügyminisztérium Európai osztályának vezetője) és *Vince József* követ megbeszélésén szintén szóba került a szerződés. A francia diplomata túlzottnak és alaptalannak ítélte a szocialista országok reakcióit, és úgy látta (bár ezt a magyar diplomata előtt teljesen hiábavalóan hangoztatta), hogy azoknak a múltbeli sérelmekre való hivatkozása már nem időszerű. Vince József ugyanakkor a de Gaulle-i Urálig terjedő Európa gondolat és a hitleri politika közötti párhuzamra hívta fel a figyelmet, amelyre francia partnere diplomatikus választ adott: „Franciaország liberális, demokratikus tradíciói már eleve garanciát nyújtanak

¹⁸ DDF 1963 I. N° 70. (Prága, 1963. február 14.) 203–204.

¹⁹ Uo. N° 136. (Párizs, 1963. április 11.) 397–398.

²⁰ Uo. N° 166. (Bukarest, 1963. május 15.) 489–490.

²¹ CADN Moscou Série B. Carton 187. Note. Réunion des Chefs de mission en Europe Orientale.

²² DDF 1963 I. N° 69 (Budapest, 1963. február 13.) 201–203.

²³ MNL OL XIX–J–1–j–Fr.–5/b–00350/1, 2/1963. 6. d. 212–215., 223–227.

²⁴ MNL OL XIX–J–1–j–Fr.–11/d.–001662/1963. 11. d. 134–138.

arra, hogy nem akar a szocialista országok ellen háborút. [...] Szerinte igen fontos lenne, hogy a szocialista országokban a sajtó Franciaországról helyesebb és igazabb képet adjon.”²⁵ A kérdéssel az MSZMP Központi Bizottsága is foglalkozott (1963. március 8.), amelyen Kádár János megállapította, hogy a szerződés a szocialista tábor érdekeivel ellentétes, népellenes és reakciós, amely a militarizmus javát szolgálja, de alapvetően Amerika- és Anglia-ellenes is: „A feladat számunkra világos. Azt hiszem, a régi lenini politikának megfelelően az a helyes, hogy az ellenségeink közötti ellentéteket törekedni kell kihasználni a szocializmus javára. Elvi alapon, de manővereznünk és dolgoznunk kell.”²⁶

1963 folyamán Franciaország politikája érezhetően megváltozott Magyarországra irányába, Párizsban is keresték a diplomáciai és politikai kapcsolatokat a korábban „páriaként” kezelt országgal. A figyelem növekedése természetesen összefüggött Franciaország kelet-európai politikájának változásaival. Ugyan új stratégiát nem dolgoztak ki a kialakítandó irányvonalat illetően, de a francia-német közeledést vették alapul, és a *détente-entente-coopération* politika jegyében kívánták a kapcsolatokat – elsődlegesen a bilaterális együttműködés területén – fejleszteni.

Szükségessnek tartották azonban a magyarországi belpolitikai konszolidációt, a sztálinizmus örökségével való szembenézést, legalábbis a többi kelet-európai országhoz képest. Párizsban felismerték, hogy az ország vezetése – politikai és ideológiai okokból egyaránt – szeretett volna egy sikeres nyugati nyitási politikát végrehajtani. Ennek keretében kezdeményezték a kapcsolatfelvételt a kapitalista országokkal, illetve törekedtek a viszony normalizálására a Szentszékkal. A francia külpolitika irányítói joggal érezhették, hogy a nemzetközi helyzet változását ki kell használni, és a korábban német érdekszférának tartott régióban a pozíciókat erősíteni kell. A magyar ügy rendezése az ENSZ-ben a nagyköveti kapcsolatfelvétel előfeltételét jelentette. 1958-ban a magyar mandátum függőben tartása érdekében 61 ország igennel szavazott. 1962-ben már csak 43 állam támogatta a kérdés napirenden tartását, ami azt mutatja, hogy a magyar-ügy már egyre kevésbé foglalkoztatta a nemzetközi politikát.

1963 folyamán Francfort követ is fokozatosan kiléphetett az elszigeteltségből, és közvetlenebb kapcsolatot kereshetett a magyar vezetőkkel. Így világosabb képet kaphatott a magyar politika valós lehetőségeiről. Ennek a folyamatnak egyik legfontosabb eleme a magyar-vatikáni közeledés volt, ami a magyar enyhülési politika komolyságának bizonyítékaként is szolgált.

²⁵ MNL OL XIX-J-1-j-Fr.-11/c.-001662/11/1963. 11. d.

²⁶ MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 61. ő. e.; Lásd erről GARADNAI, 2001. 117–118.

A franciákat az ősz folyamán már élénken foglalkoztatta a diplomáciai kapcsolatok nagyköveti szintre emelésének ügye Romániával, Bulgáriával és Magyarországgal, illetve a magyar–román kapcsolatok alakulása.²⁷ Egy, a külügyminiszternek készített feljegyzés szerint a nagyköveti kapcsolatfelvétellel a – magyarok számára is fontos – kulturális kapcsolatok területén lehetett francia előnyöket elérni. Az összefoglaló is hozzájárult ahhoz, hogy a párizsi döntéshozók a három országgal egyszerre kezdeményezték a nagyköveti kapcsolatfelvételt. Magyarország nemzetközi tekintélyének növekedését mutatja, hogy 1963-ban Nagy-Britannia és Belgium is nagyköveti szintre emelte a kapcsolatait az országgal, míg 1964-ben Svédország, Svájc, Kanada és Olaszország tette meg ugyanezt, vagyis lényegében Párizs nem akart lemaradni ebben a folyamatban. A kapcsolatok nagyköveti szintre emelése 1963. december 17-én történt meg, ami a diplomácia nyelvén azt jelentette, hogy a két ország érettnak látta a helyzetet a kétoldalú kapcsolatok kölcsönös továbbépítésére.²⁸

Francfort, a régi-új francia nagykövet 1964. január 14-én tett bemutatkozó látogatást Péter János külügyminiszternél, nagyköveti megbízólevelének átadása január 15-én történt. Vince József magyar nagykövet búcsúlátogatása, és az új magyar nagykövet – Valkó Márton – megbízólevelének átadása 1964 nyarán zajlott le Párizsban. De Gaulle elnök beszédében kifejtette, hogy nézete szerint a magyar és a francia nép között semmi olyan zavaró körülmény nem volt a múltban, amely gátolná a kapcsolatok fejlődését, és minden területen a lehetőségek kiaknázására és a kétoldalú kapcsolatok fejlesztésére tett utalást.

1963 tehát a magyar–francia diplomáciai viszony normalizálását eredményezte, és bár ennek színvonala és minősége lényegesen elmaradt a többi szocialista országgal – különösen Romániával – kialakult kapcsolatokhoz képest, az adott nemzetközi helyzetben valóban komoly lépésnek számított. Párizsban felismerték a diplomáciai gesztus kiemelt politikai és ideológiai jelentőségét, annak ellenére, hogy a magyar kommunista vezetők semmi jelét nem mutatták egy viszonylag független politizálásnak. Párizs számára 1963-ban a magyar külpolitika egyetlen érdemi változása az volt, hogy Budapest 1963. november 12-én kereskedelmi szerződést kötött az NSZK-val.²⁹

²⁷ CADN Ambassade de Budapest Carton 149. Politique extérieure.

²⁸ Klein Márton diplomata visszaemlékezése szerint a diplomáciai kapcsolatfelvétel nagy győzelemnek számított, és a franciák óriási gesztust tettek a Kádár-rendszernek.

²⁹ Lásd GARADNAI, 2010a, 155–174.

Franciaország és Kelet-Európa (1964)

1962–1963 után a francia külpolitika mozgástere megnövekedett. A francia Európa-politika változása is szorosan a nemzetközi enyhüléshez kapcsolódott, amely érdekeltté tette a franciákat abban, hogy az ebből fakadó kedvező lehetőségeket kihasználják. Felfogásuk szerint a hidegháború 1962-ben – legalábbis Európán belül – a hagyományos formájában befejeződött, az európai nemzetek már nem akarnak háborút, a konfliktusok helyett a közös élet formáit keresik, az államoknak *egy új status quoban* kell megtalálni a helyüket. Ehhez az új politikához de Gaulle számára a francia–német kétoldalú kapcsolatok rendezése adta a mintát, amelynek részben a kiterjesztését jelentette az ún. *keleti nyitás* politikája. De Gaulle továbbra is folyamatosan igyekezett Európában és tágabb értelemben az egész világon olyan szövetségeseket találni, akik sem az Egyesült Államokkal, sem a Szovjetunióval nem akartak szoros kapcsolatot fenntartani.

E keleti nyitási politikában a másik legfontosabb eseményt a diplomáciai kapcsolatok felvétele jelentette a Kínai Népköztársasággal 1964. január 27-én,³⁰ és ezzel párhuzamosan bezárták a tajvani francia nagykövetséget, amivel nyíltan támogatták az Egyesült Államokkal harcban álló Vietnam egyik közvetlen szövetségését. A délkelet-ázsiai pozíció visszaszerzését szolgálta továbbá az egész térségre meghirdetett semlegességi politika is, miközben a vietnami konfliktusban a tárgyalásos megegyezést javasolták. Ugyanakkor a franciákat ki akarta vonni a SEATO (Southeast Asia Treaty Organization – Délkelet-Ázsiai Szerződés Szervezete) által megszabott szövetségi kötelezettségekből, a NATO-n belüli francia szerepet azonban az atomtitok és az atomfegyver birtokában hangsúlyozottabban képzelte el. Ezzel párhuzamosan az amerikaiak vietnami szereplését, és annak a kockázatát, hogy egy komolyabb háború bontakozik ki, valós veszélynek értékelték, ezért számos fórumon elítélően nyilatkoztak az egyre erősebb amerikai szerepvállalásról.

1964 folyamán a keleti szocialista országok irányában tovább növekedett a franciák figyelme, amely (eltérően az 1958–1962 közötti időszakhoz)³¹ már nem csak a hagyományos vonzalmak és taszítások, ideológiai korlátok és politikai vágyak szorításában vergődött, hanem a konkrét előrelépés lehetőségei kerültek előtérbe. Ennek a szándéknak az előkészítését szolgálta a követi konferencia is, amelynek legfontosabb következménye az volt, hogy a szocialista országokat elkezdték egyre inkább a saját *specialitásaiknak* megfelelően értékelni, amivel a keleti nyitási politika új szakasza kezdődött el.

³⁰ VÁISSE, 1998, 517–521.

³¹ GARADNAI, 2010a, 155–174., GARADNAI, 2010b, 173–193.

De Gaulle fő célja 1958-tól kezdve a kelet-nyugati ideológiai szembenállás felszámolása, és az új helyzetben Franciaország vezető szerepének növelése volt. Ezt a politikát támasztotta alá a szovjet–kínai konfliktus megerősödése, amely de Gaulle értékelése szerint már a hagyományos kelet-nyugati ideológiai szembenállást is gyengítette,³² és ez a helyzet 1963–1964 folyamán csak tovább erősödött. 1964-ben ráadásul az 1914-es és az 1944-es francia–szovjet/ orosz barátsági szerződés évfordulóit is következtek, amelyeket a külsőségekre nagyon odafigyelő, és azokat „diplomáciai üzenetküldésre” is felhasználó francia külpolitika súlyuknak megfelelően kezelte. De Gaulle számára tehát egy francia–szovjet közvetlen kapcsolat és az abból következően indirekt formában kialakítandó új európai rend külpolitikai prioritást jelentett, amelynek központi kérdését az NSZK-hoz való viszony adta.³³

Az 1963-as év elmúltával, amikor elsősorban a helyzetfelmérés volt a francia politika és diplomácia fő célja, 1964 már a tényleges kapcsolatépítés kezdetét jelentette, és az összes szocialista országból hivatalos vendégeket hívtak Párizsba. Pontos hangsúlyozni, hogy a franciák nagyon hamar észrevették a kelet-európai államok rendkívüli érzékenységet a német kérdésben, ami a német keleti határok és a két német állam diplomáciai elismeréséhez kapcsolódott.³⁴ E kérdéskörben számos érintkezési felület alakult ki Franciaország és a szocialista országok között. A gazdasági és kulturális együttműködés területén a franciák érzékenyen figyelték a KGST reformját, illetve a szocialista országok közötti munkamegosztásra vonatkozó, szintén eltérő *nemzeti* hozzáállást, mint ahogy a francia nyelv iránti érdeklődés sem kerülte el a figyelmüket. Az érdeklődés homlokterébe a kommunista mozgalmon belüli és a szocialista országok közötti ellentétek – a szovjet–kínai ideológiai-hatalmi rivalizáláshoz való eltérő viszony és a kelet-európai kisállamok közötti hagyományos *nemzeti* ellenségeskedés, illetve az azokból fakadó diplomáciai lehetőségek – elemzése került. Francia értékelés szerint Magyarország számára a '60-as évek elején teljesen alárendelt szerep jutott.

1964 folyamán Franciaország számos egyértelmű és konkrét diplomáciai lépést tett, hogy bizonyítsa a keleti külpolitikai nyitás szándékának szilárdságát.³⁵ Az év folyamán a kelet-európai országok miniszterei egymás után látogattak Párizsba. A legfontosabb utat Valéry Giscard d'Estaing pénzügy- és gazdasági miniszter moszkvai utazása jelentette (1964. január 23–29.), amely során kereskedelemfejlesztésről írtak alá egyezményt. A francia miniszter előkészítette a televíziós

³² DM IV. 178–182. – A tábornok 1964. január 31-ei sajtókonferenciáján a kínai diplomáciai kapcsolatfelvételt történelmi érvekkel igazolta.

³³ SOUTOU, 2001, 471.

³⁴ CADN Moscou Série B., Carton 191 Circulaire (Párizs, 1964. december 9.)

³⁵ VÁISSE, 1998, 517–521.

SECAM rendszer szovjet átvételéről szóló szerződést is. A látogatás konkrét és jól másolható mintát adott a kelet-európai szocialista országok – köztük a magyarok – számára a francia gazdasági kapcsolatok kiépítéséhez. Erre alapozva sokkal érzékenyebb politikai kérdésekben is – immár a saját identitásuk hangsúlyozásával – fogalmazhatták meg véleményüket. Ebben a vietnami háború miatt ismét erősödő amerikaellenesség közös nevezőt jelentett. A franciák legfontosabb keleti vendége először *Konsztantyin N. Rudnyev* miniszterelnök-helyettes volt, aki a konkrét lehetőségek előzetes felmérésére ment Párizsba,³⁶ és az őt követő látogató, *Nyikolaj Viktorovics Podgornij* (1964. február 24.–március 4.), már elsősorban a politikai kapcsolatok lehetséges fejlesztéséről tárgyalt.³⁷

A vitás politikai kérdések miatt a lengyel–francia kapcsolatok nem fejlődtek 1964-ben, és elsősorban a szakdiplomáciai kapcsolatok szintjén érintkezett egymással a két ország. Lengyelország csak egy évvel később normalizálta a politikai kapcsolatait Franciaországgal, mivel a német–francia közeledés és az algériai válság lengyel megítélése gyakorlatilag lehetetlenné tette az érdemi párbeszédet. A franciák megpróbálták a lengyel kommunista vezetés egyoldalú véleményét befolyásolni: *Pierre Charpentier* nagykövet és a sztálinistának számító *Edvard Ochab* elnök beszélgetése során a francia diplomata felvetette, hogy a francia–német szerződés egy újabb Rapallo-szerződéstől is megvédené Lengyelországot, de a lengyel partner nem látta reálisnak az elképzelést.³⁸

A nyilvánvaló politikai nézetkülönbségek ellenére nem szakadt meg a kapcsolat a két ország között, amit mutat, hogy *Adam Rapacki* külügyminiszter kifejezetten a két ország közös hagyományairól, barátságáról és az Európára vonatkozó *összinte párbeszéd*ről, illetve az együttműködés szükségességéről beszélt a francia nagykövetnek,³⁹ de a hivatalos megbeszélések légkörét leginkább a német nagyhatalmi aspirációktól való lengyel félelem határozta meg, ami szinte lehetetlenné tett bármiféle érdemi párbeszédet.⁴⁰

Csehszlovákiával *Vacláv David* csehszlovák külügyminiszter párizsi útja (1964. november 26.) teremtette meg a kapcsolat alapjait: a csehszlovákok a németekkel szembeni félelmeiket nyugati mozgásterük szélesítésével próbálták meg csilapítani, amelyben első helyen Franciaország szerepelt az *európai Európa* gondolatának felvetése miatt.⁴¹ A két külügyminiszter tárgyalásán a felek megegyeztek

³⁶ DDF 1964 I. N° 24. (Párizs, 1964. január 15.) 42–44.

³⁷ Uo. I. N° 107. (Párizs, 1964. február 20.) 233–234.

³⁸ CADN Moscou Série B. Carton 166. Pologne. N° 1939–1941.

³⁹ CADN Moscou Série B. Carton 167. Pologne. N° 1343–1347.

⁴⁰ DDF 1964 I. N° 89. (Párizs, 1964. február 13.) 193–195.

⁴¹ AMAE Europe-Tchécoslovaquie. Dossier 343. – Francia értékelés szerint 1964 nyarán a csehszlovákiai helyzet ellentmondásos volt, a gazdaság nem fejlődött, a desztalinizálás

a politikai, a gazdasági és a kulturális kapcsolatok fejlesztésének szükségességében. A legfontosabb európai kérdésekben azonban nem tudtak megegyezni, ami mutatta a csehszlovák külpolitika korlátját. A csehszlovákok ugyanis az európai enyhülést szorosan összekötötték a németekhez fűződő viszonyal. A német kapcsolat javításának fő akadályát abban látták, hogy az NSZK-ban elmaradt a *müncheni szerződés* semmissé nyilvánítása. A lelki sebeket mutatja, hogy az elűzött szudétanémetek élénk németországi tevékenysége is aktuálpolitikai problémaként jelent meg a csehszlovák kommunista vezetés számára, amit azonban a franciák már rendezettnek értékelték. A csehszlovák külügyminiszter a két német állam elismerésében, illetve a németekkel megkötendő békeszerződésben látta az európai probléma megoldásának a lehetőségét, ez azonban francia részről nem talált támogatásra.⁴²

Az ország identitásproblémáit mutatta, és az érem másik oldalát jelentette, hogy a csehszlovákok 1963. november 27-én meghosszabbították az *Edvard Beneš* által száműzetésben 1943-ban aláírt szovjet–csehszlovák barátsági szerződést, ami jól reprezentálta a kommunista vezetők elkötelezettségét a Szovjetunió politikája mellett.⁴³

Időben és a szakdiplomácia szintjén túlmutató politikai-diplomáciai kapcsolatok kiépítésében először Románia nyitott a nyugati országok felé. Ennek a nyugati nyitásnak a demonstrálását szolgálta *Ion Gheorge Maurer*nek, a román Minisztertanácsnak elnökének párizsi útja (1964. július 2.–augusztus 3.), amely egyben megmutatta azt is, hogy Románia számára a *francia kapcsolat* elsődleges. Ez az út a szocialista országok között az első miniszterelnöki látogatást jelentette a blokkon túli világba. A románok felé egyébként hagyományosan elfogult francia diplomácia igyekezett reális képet kapni az országról és a vezetők szándékairól. Francia értékelés szerint Románia ismerte fel legelőször a nemzetközi helyzet kedvező változásait, hangsúlyozva és kihasználva a román–francia különleges viszonyt, ami a két ország kapcsolatainak rendkívül gyors rendezését eredményezte. A románok fő célját az alábbiakban foglalták össze:

politikája lelassult, amit csak kismértékben ellensúlyozott a lassú és ellentmondás nyugati nyitási politika.

⁴² DDF 1964 I. N° 203. (Prága, 1964. november 26.) 493–502.

⁴³ CADN Prague, Carton 258. Rapport de fin de mission en Tchécoslovaquie, illetve CADN Moscou Série B. Carton 177. Tchécoslovaquie. Fiche. Visite en France de dirigeants tchécoslovaques.

1. Privilegizált pozíció megszerzése és kiépítése a francia kapcsolatokban.
2. Közvetítő szerep megszerzése a francia–szovjet kapcsolatokban,⁴⁴ amely a rendszer belső legitimitásának megerősítését is szolgálta.

Románia egyértelműen szakítani akart az 1944 utáni helyzettel, és önálló politikát kívánt folytatni.⁴⁵ Ennek a látványos és mindenki számára egyértelmű lépését jelentette a miniszterelnök párizsi útja, amely fordulópontot jelentett Románia és a Szovjetunió kapcsolatában is. A francia nagykövetség egyértelműen a de Gaulle-i függetlenségi politika sikerének tartotta a románok megkülönböztetett figyelmét Franciaország irányába. A franciák tisztában voltak a Romániával kialakítandó kapcsolat fontosságával, amit mutat az is, hogy nagyon sok és részletekbe menő feljegyzést, háttér tanulmányt és elemzést készítettek a romániai gazdasági, kereskedelmi, kulturális és politikai élet minden lényeges területéről. Úgy értékelték, hogy a román kommunisták számára a fő kérdés az ország gazdasági fejlődési ütemének a növelése, amelyben a nemzeti függetlenség garanciáját látják, és alapvetően ezért viszonyulnak rugalmasan a békés egymás mellett élés kérdéséhez, a fegyverkezés korlátozásához és a nemzetközi kereskedelemhez.

A két ország kulturális kapcsolatait Párizsban szintén jónak ítélték, észrevették, hogy a francia nyelv tanulása (ellentétben pl. Bulgáriával vagy Magyarországgal) kiemelten fontos szerepet kapott, és összekapcsolódott az orosz nyelv kötelező oktatásának a megszüntetésével. Az érzelmi viszony ellenére a kulturális kapcsolatok ellentmondásosan alakultak, mivel a diktatórikus román rendszer ellene volt mindenfajta intézményi szintű (és állami ellenőrzés nélküli) együttműködésnek.⁴⁶

Románia gazdasági kapcsolatainak alakulását Párizsban egy nagyon részletes feljegyzésben dolgozták fel, amelynek fő következtetése az volt, hogy Románia gazdaságában a nyugati országok jelentősége az ötvenes évek végétől folyamatosan növekedett. Az ország gazdasági helyzetét pedig a többi szocialista országhoz képest jobbnak értékelték.⁴⁷ A francia gazdasági pozíciók megerősítését a kapcsolatok fejlesztésében és a hitelezési politika újragondolásában látták kívánatosnak, amiben Románia a minta, vagyis a követhető példa szerepét is betöltötte.⁴⁸

⁴⁴ AMAE Europe-Roumanie, Dossier 295. Compte rendu annuel sur la situation l'activité des postes diplomatiques.

⁴⁵ AMAE Europe-Roumanie, Dossier 294. N°42/Eu.

⁴⁶ CADN Bucarest, Carton 464. Note. Relations culturelles avec la Roumanie.

⁴⁷ Uo. Fiche. Économie roumaine (données statistiques).

⁴⁸ Uo. Note. Relations extérieures de la Roumanie.

A francia diplomácia a román politikát pragmatikusnak és realistának ítélte meg, ahol az ideológia nem játszott olyan fontos szerepet, mint a többi szocialista országban, és a gazdasági kapcsolatok mentén megfogalmazott érdekek elsődlegességet élvezhettek, de egyben érzékelték azt is, hogy a románok is csak bizonyos mértékig képesek és hajlandók elmenni a Szovjetunióval szembeni függetlenségük hangsúlyozásában.⁴⁹ Ebből következően úgy látták, hogy nem várható Románia keleti kapcsolatainak további romlása,⁵⁰ de az erdélyi magyar kisebbség helyzete hagyományosan komoly konfliktusforrást jelent Magyarország és Románia kapcsolatában, ami befolyásolja a két ország szinte egy időben kezdődő nyugati nyitási politikáját.⁵¹

A franciául anyanyelvi szinten beszélő román miniszterelnököt kiemelt figyelemmel fogadták, a légkör végig nagyon szívélyes volt.⁵² A vendéget július 28-án de Gaulle elnök is fogadta, lényegében megegyeztek a két ország új kapcsolatainak politikai–diplomáciai keretében⁵³ és a gazdasági kapcsolatok fejlesztésében.⁵⁴ A francia Külügyminisztérium által a diplomáciai szolgálatok részére kiküldött összegző értékelés szerint a látogatás megerősítette Románia 1962-től bevezetett új politikai irányvonalát.⁵⁵

Franciaország a balkáni térség másik két országával is felvette a hivatalos kapcsolatokat. Franciaország és Jugoszlávia kereskedelmi szerződést írt alá (1964. június 19.), de a legfontosabb eseményt *Kocsa Popovic* jugoszláv külügyminiszter párizsi útja (1964. november 26.) jelentette. A tárgyalások során a két külügyminiszter elsősorban a legfontosabb nemzetközi kérdéseket vitatta meg, és a két ország között már szinte teljes volt az összhang, ami a korábbi konfliktusos időszak végleges lezárását mutatta.⁵⁶

Bulgária továbbra is *fehér foltnak* számított, a francia–bolgár kapcsolatok a többi kelet-közép-európai államhoz képest elmaradtak voltak. A kivételt a

⁴⁹ Uo. Note. L'évolution de la politique roumaine: de la période stalinienne au voyage à Paris, illetve Uo. Note. Réveil et manifestations de l'esprit d'indépendance de la Roumanie vis-à-vis de l'URSS. De Gaulle Maurertől nyíltan megkérdezte, hogy miért először Moszkvába ment tárgyalni, ha a románok annyira szeretnék a nyugati nyitást. Maurer a szovjet aggodalmak és gyanakvás eloszlátásával magyarázta az útját.

⁵⁰ Uo. Note. Relations de la Roumanie et des autres pays communistes d'Europe orientale.

⁵¹ Uo. Minorité hongroise de Roumanie.

⁵² DDF 1964 II. N° 46. (Párizs, 1964. július 31.) 117–123.

⁵³ Uo. N°42. (1964. július 28.) 108–111.

⁵⁴ CADN Bucarest, Carton 464. Entretiens entre M. George Pompidou et M. Maurer, illetve DDF 1964 II. N°50. (Párizs, 1964. július 31.) 130–132.

⁵⁵ CADN Moscou, Sère B. 171. Circulaire N°90. – Az összefoglaló szerzőinek figyelmét nem kerülte el a lengyelek és a jugoszlávok féltékeny reakciója sem.

⁵⁶ DDF 1964 II. N°205. (Párizs, 1964. december 26.) 506–509.

kulturális kapcsolatok (nyelvoktatás) jelentették, de a fő terhet a rendszer ortodox sztálinista diktatúra jellegéből következően az ideológiai gyanakvás, és a fellazítástól való félelem okozta. *Ivan Bacev* bolgár külügyminiszter párizsi útja (1964. november 28.), eltérően a román és a jugoszláv féllel folytatott tárgyalásoktól, sokkal formálisabb hangvételű volt, és a politikai kérdések helyett a bolgárok elsősorban a kétoldalú kapcsolatok megvitatására helyezték a hangsúlyt, (elsősorban a bolgár mezőgazdasági termékek exportja került terítékre).⁵⁷

1964 második felében a Kádár-rendszer vezetői számára a nemzetközi kapcsolatok változásaihoz való megfelelő alkalmazkodás, és a magyar külpolitikai nyitás lehetőségeinek kihasználása jelentette a legfontosabb kérdést. 1964 áprilisában Hruscsov magyarországi útja, illetve a Kádárral kialakult személyes és látványos jó kapcsolata is egyértelművé tette a belpolitikai konszolidáció *sikerét*. Ezt a francia nagykövét is így látta, és a magyar és a szovjet politikai érdekek összhangjáról, illetve a két ország közötti kompromisszumról írt. Ennek megnyilvánulásaként – meglátása szerint – Magyarországot a szovjetek partnerként kezelték a kommunista mozgalmon belüli vitákban, és míg a belpolitikában nagyobb engedményeket tettek a magyaroknak, a külpolitika terén szorossá vált az együttműködés.⁵⁸ A Hruscsov-látogatás kapcsán a francia nagykövét 19 oldalas jelentésben elemezte a magyar–szovjet kapcsolatok alakulását és következményeit a magyar nyugati nyitásra vonatkozóan. Kritikus véleményét megerősítette *Pierre Roche*, a Bécsben szolgálatot teljesítő francia nagykövét is, aki a látogatásról Bruno Kreisky külügyminiszterrel folytatott beszélgetésére alapozva Magyarországot visszatérését a szabad világba *nem holnapra* jósolta.⁵⁹

A Hruscsov-útról készített (1964. március 31.–április 10.) értékelés szerint a szovjet első titkár magyarországi viselkedése és a hazaérkezése utáni moszkvai megnyilatkozásai azt mutatták, hogy a Szovjetunió és a kelet-európai kisállamok kapcsolatában az egyenlőség alapján új viszony kezd kialakulni.⁶⁰ A magyar–szovjet kapcsolatokat a francia diplomácia is kitűnőnek minősítette, a sajtót mindkét országban élénk figyelemmel kísérték, tájékoztatták Párizst a legapróbb eseményről is, és a két ország stratégiai szövetségéről értekeztek.⁶¹ Mindezen nehézségek, belső és külső korlátok ellenére a fentebb kifejtett, és a franciák által kezdeményezett keleti nyitási politika, amely beleilleszkedett a kelet-nyugati kapcsolatok újabb enyhülésének a szakaszába, szélesítette a magyar külkap-

⁵⁷ Uo. N°208. (Párizs, 1964. november 29.) 516–518.

⁵⁸ AMAE Europe-Hongrie, Carton 1761 N° 169.

⁵⁹ Uo. N° 276–279.

⁶⁰ CADN Moscou, Série B. Carton 156 (Politique extérieure, Hongrie, Dossier général 1955–1964), N° 169/Eu. Visite de Khrouchev en Hongrie.

⁶¹ Uo. N° 180–181.

csolatok lehetséges mozgásterét, és erősítette a rendszer belső konszolidációjának az esélyeit.

E bel- és külpolitikai, illetve személyes tényezők szerencsés együttthatását ismerte fel az MSZMP KB első titkára, miniszterelnök, és mivel a külpolitika formálásában kulcsszerepet játszott, az 1964. augusztus 24-én megtartott követi értekezleten elmondott beszédét *iránymutatásként* kell értékelnünk. Kádár ugyan az enyhülési politikát a szocialista országok egységének megbontására irányuló taktikaként értékelte, de kiemelte, hogy az erőviszonyok változásának, és a nyugati államok közötti ellentmondások kiéleződésének köszönhetően növekednek a magyar lehetőségek. A konferencián *Péter János* külügyminiszter a magyar külpolitika reális mozgásterét így értékelte: „A szocialista tábor minden egyes országának külpolitikai tevékenységéért a fő felelősséget nem az egyes országok maguk, hanem a Szovjetunió viseli. [...] lényegesen megváltoztak a taktikai célok, azok elérésének lehetőségei és a feladatok realizálásának módszerei.” Az önálló külpolitika lehetőségéről a külügyminiszter így nyilatkozott: „a Szovjetunió termonukleáris erejének védelme alatt kétségtelenül jelentkezik is a hajlandóság a szocialista tábor országainál, hogy a biztos védelem fedezéke alatt külön utak kockázatát vállalják.” A külügyminiszter a nyugati országokkal való kapcsolatok kiépítésében a bilaterális diplomáciai kapcsolatokat helyezte első helyre, de hangsúlyozta: „azt mondhatjuk, hogy az ellenforradalom idejétől mostanáig szóló külpolitikai feladatot elvégeztük. [...] szerényen induljunk, viszont annál realisabban közelítsük meg (a) nagy sajátos feladatokat. [...] egy pillanatig sem szabad elfelejtenünk, hogy mi nagyon kicsiny ország vagyunk. Kicsiny és nyersanyagban nagyon szegény ország. Kisebbség vagyunk Romániánál, Csehszlovákiánál, Jugoszláviánál...”⁶²

Összességében tehát 1962–1964-es évek nemzetközi eseményei Franciaország és a kelet-európai államok közötti kapcsolatok újrendezését eredményezték. A magyar fél egyértelmű sikerként könyvelhette el diplomáciai viszonyok megváltozását a vezető NATO országgal, melynek következtében a Kádár-rendszer nemzetközi elszigetelődése külpolitikai téren lényegében befejeződött. A magyar diplomaták számára így megteremtődött annak a lehetősége, hogy tovább építsék a jogi értelemben egyenrangúvá vált Magyarország nemzetközi kapcsolatait.

⁶² MNL OL M–KS 288. f. 32. cs. 1964/31. ő. e.

Forrás- és irodalomjegyzék

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára	
MNL OL XIX-J-1-j	Az államigazgatás felsőbb szervei, Külügyminisztérium, TÜK iratok
MNL OL XIX-J-1-u	Az államigazgatás felsőbb szervei, Külügyminisztérium, Miniszteri és miniszterhelyettesi iratok
MNL OL M-KS 288. f. 4. cs.	MSZMP Központi Szervei, Központi Bizottság
MNL OL M-KS 288. f. 32. cs.	MSZMP Központi Szervei, Külügyi Osztály (Nemzetközi Pártkapcsolatok Osztálya)
AMAE	Archives du Ministère des Affaires Étrangères
CADN	Centre des Archives Diplomatiques de Nantes
DDF	Documents Diplomatiques Français
DM	Discours et Messages

Szakirodalom

FEJÉRDY-GARADNAI

- 2004 FEJÉRDY GERGELY-GARADNAI ZOLTÁN: Franciaország Európa-politikája és a francia-német együttműködés történeti gyökerei (1945–1963). *Külügyi Szemle Új Folyam*, 2004. 3. évf. 1–2. sz. 208–231.

GARADNAI

- 2001 GARADNAI ZOLTÁN: A magyar-francia kapcsolatok története, 1945–1966. *Külpolitika, Új Folyam*, 2001. 7. sz. 1–2. sz. 113–158.

GARADNAI

- 2002 GARADNAI ZOLTÁN: A „békés egymás mellett élés értelmezése...” Kádár János és Pierre Francfort francia nagykövet négy szemközti beszélgetése, (1964. január 24.) *Közel Múlt. Húsz történet a 20. századból*. Szerk. MAJTÉNYI GYÖRGY-RING ORSOLYA. Magyar Országos Levéltár, Bp., 2002. 65–73.

GARADNAI

- 2007 GARADNAI ZOLTÁN: A De Gaulle-i keleti nyitás politika első lépései (1963. január 14. – 1963. december 31.), *Külügyi Szemle*, 6. évf. 2007. 1. sz. 172–194.

GARADNAI

- 2010a GARADNAI ZOLTÁN: A békés egymás mellett élés politika lehetőségei a magyar-

francia kapcsolatok változásain keresztül (1957–1962). *Nemzetek és birodalmak. Vaddsz Sándor 80 éves*. Szerk. HÁDA BÉLA-LIGETI DÁVID-MAJOROS ISTVÁN-MARUZZA ZOLTÁN-MERÉNYI KRISZTINA. ELTE, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2010. Bp., 155–174.

GARADNAI

- 2010b GARADNAI ZOLTÁN: Kelet-Európa helye De Gaulle tábornok Európa-konceptiójában (1958–1962), *Külügyi Szemle*, 9. évf. 2010. 2. sz. 173–193.

GROMERT

- 2003 GROMERT, THOMAS: *Double détente. Relations franco-soviétique de 1958 à 1963*. La publication de Sorbonne, Paris. 2003.

SOUTOU

- 2001 SOUTOU, GEORGES-HENRI: *La guerre de Cinquante Ans. Les relations Est-Ouest, 1943–1990*. Fayard, Paris. 2001. 426–436.

VAÏSSE

- 1998 VAÏSSE, MAURICE: *La grandeur. Politique étrangères du général de Gaulle, 1958–1969*, Fayard, Paris. 1998.

SOÓS VIKTOR ATTILA

A megtorlás éve

Az Állami Egyházügyi Hivatal és a Belügyminisztérium fellépése a „klerikális reakció” ellen

Bevezető

Az egyházi *reakció* megzabolázásának a kommunista diktatúra időszakában mindvégig, így 1961-ben is több útja mutatkozott, melyek közül a két legfontosabb, legmarkánsabb az Állami Egyházügyi Hivatalhoz (ÁEH) és a Belügyminisztériumhoz (BM) köthető. Az egyik az Állami Egyházügyi Hivatal adminisztratív fellépése, a Hivatal helyzetével, erejével való nyomásgyakorlás az egyházi vezetők felé, melynek értelmében el kellett helyezni azokat az egyházi személyeket, akik nem megfelelően tevékenykedtek, de ellenük nem lehetett jogi eljárást véghezvinni.

A másik a Belügyminisztériumhoz, az állambiztonsági szervekhez köthető. A BM megfelelő osztályának, alosztályának operatív nyomozását követően vizsgálati-, majd bírósági eljárás keretében vonták ki a társadalomból az adott egyházi személyt.

A két szerv aktív együttműködése, a hatvanas évek első felében zajló tevékenysége szoros egyeztetést igényelt, de azt is elmondhatjuk, hogy az irányítás, az útmutatás a BM kezében volt. Megfigyelhető az 1956-os forradalom és szabadságharcot követő időszakban, egészen a '60-as évek első harmadáig – ahol a határátkelő az 1964. szeptember 15-i részleges megállapodás –, hogy a BM szabta meg az útírányt, ő volt irányító, döntő szerepben.

1961. február 6-áról 7-ére virradó éjszaka több száz egyházi személynél – papok, szerzetesek –, valamint a katolikus egyházhoz kötődő világi embereknel tartottak a Belügyminisztérium különböző szervei házkutatást és foganatosítottak letartóztatásokat.

Tanulmányomban az 1961-es letartóztatásokhoz vezető utat, a katolikus és a református egyház különböző tagjai ellen lefolytatott pereket kívánom áttekinteni elsősorban az Országos Levéltárban őrzött források alapján.¹ Az 1961-es

¹ Elsősorban az MSZMP Központi Bizottság Politikai Bizottsága jegyzőkönyveit, az Agitációs és Propaganda Osztály iratait, az Állami Egyházügyi Hivatal Elnöki és TÜK iratait,

perhullámmal,² illetve az egyes perekkel,³ ügyekkel sokan foglalkoztak, a Levéltárban őrzött források azonban számos ponton adnak új információt, bépillantást engednek az állampárt motivációs szándékaiba és a kivitelezés eseményeibe.

Az MSZMP és a BM vezető szerveinek útmutatásai a „klerikális reakcióval” szemben (1956–1961)

Az 1961-ben kicsúcsosodó letartóztatási és elítélési hullámnak hosszú és mély előzményei voltak. Az 1956-os forradalom és szabadságharcban részt vett egyházi személyek gyorsan a BM kereszttüzébe kerültek, így sokukat ítélték börtönbüntetésre. Az '50-es évek végén azonban léteztek olyan közösségek, csoportok, akiknek tevékenysége problémát okozott, és velük szemben is fel kívántak lépni. Ezért 1957 tavaszától a BM II/5-c és a II/5-f alosztályok komoly felderítő munkába kezdtek, és mindent dokumentáltak azzal a szándékkal, hogy később azokat felhasználják. A II/5-c alosztály a „klerikális reakció” elleni elhárítással foglalkozott.⁴ A különböző egyházak és felekezetek (római és görög katolikus, református, evangélikus, izraelita), illetve a szektának bélyegzett protestáns kisegyházak (baptista, adventista, metodista) megfigyelését, ellenőrzését végezte. A II/5-f alosztály elhárító munkája az ifjúságra, a középiskolák és az egyetemek tanulóira, hallgatóira és oktatóira, valamint a tudományos életre, illetve a sportra terjedt ki.⁵

Az MSZMP újjászerveződését az 1957. június 27. és 29. között lezajlott Országos Pártértekezlet zárta le,⁶ Kádár Jánosnak ekkor sikerült véglegesen megerősíteni pozícióját. Az országos értekezlet után a Belügyminisztériumban a vezetők számára 1957. július 19-én adtak eligazítást az új tennivalókról.⁷ A politikai nyomozók számára a fő feladat az *ellenforradalom* vezetőinek megtalálása,

tait, a Belügyminisztérium Kollégium, valamint az Országos és Rendőrkapitányi Értekezletek jegyzőkönyveit, valamint a Legfelsőbb Bíróság iratait mutatom be. Emellett természetesen az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött operatív- és vizsgálati dossziékat is ismertetem, de jelen tanulmány inkább a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában őrzött anyagokra fókuszál.

² Áttekintő munkák: HAVASY, 1990., LÉNÁRD, 1991., SZABÓ, 2004. 63–95, TOMKA, 2005. 160–184.

³ FEJÉRDY, 2010. 129–155.

⁴ TAKÁCS, 2010., VÖRÖS, 2009. 10–11.

⁵ TAKÁCS, 2010.

⁶ MSZMP, 1957.

⁷ MNL OL XIX-B-1-x 10-2/17/1957. (4. d.) Az 1957. július 19–20-án tartott kétnapos országos értekezlet. A Belügyminisztérium feladatai az országos pártértekezlet alapján.

elfogása, bíróság elé állítása lett. A referátumok nagy része kényes ideológiai kérdésekben igyekezett rendet tenni, az ellenség körét az egykori mozgalmi társak közül próbálta meg kijelölni. A többi ellenséges kategória közül a *horthysta* elemekkel foglalkoztak kiemelten. Az egyházakkal kapcsolatos belügyi feladatokról *Hollós Ervin*, a BM II/5, osztály vezetője beszélt részletesen. Értékelése szerint a „klerikális reakció” fél éven át jelentős sikereket ért el, mert a „pártnak és a kormánynak nem volt hosszú ideig megfelelő ereje velük foglalkozni”. Sikeren a belső elhárítás vezetője a papi békemozgalom *szétverését* értette, amelynek újjászervezésében a belügy részvételét fontos feladatként jelölte meg! Ezen kívül felhívta a figyelmet a legális és az illegális tevékenység kombinációjára, amin röplapok, brosrák terjesztését, a volt szerzetesek aktivizálódását és szövetkezetek szervezését értette. A református egyházban létrejött *féllegális* szervezettel kapcsolatban az ügynöki behatolás hiányosságait említette. Az állambiztonsági akciók azonban még sokáig alkalmasszerűen folytatódtak. Hiányoztak azok a vezérelvek, amelyek alapján a titkosszolgálati úton szerzett információtömeget hatékonyan tudták volna rendezni és felhasználni. Például *Fekete Hollók* fedőnéven⁸ az egész országban kiterjedt adatgyűjtést kezdtek az egyházi ifjúsági csoportokkal szemben. A központi és megyei politikai nyomozó osztályokon azonban idővel belefulladtak a nagy mennyiségű adatba, egységes direktíva híján pedig a szolgálatok energiái szétforgácsolódtak.

Írásomban a korszak egyik legfontosabb döntéshozó szerve – az MSZMP KB Politikai Bizottsága – *klerikális reakcióval* kapcsolatos határozatait, a PB tagjainak megnyilvánulásait tekintem át elsőként.

Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottság (IKB) Ideiglenes Intéző Bizottsága (IIB) már 1957. március 5-én tárgyalta⁹ az egyházpolitika általános irányelveit és aktuális kérdéseit, így az egyházakra is vonatkozó megtorlás kérdését. Az előterjesztést a Művelődési Minisztérium Egyházügyi Hivatala készítette, előadója az ÁEH elnöke, *Horváth János* volt. Az Intéző Bizottság megállapította, hogy: „Az egyházakkal kapcsolatos állásfoglalásunkban a különböző egyházak politikai szerepének és fellépésének megfelelően differenciálnunk kell. A tapasztalatok alapján az intézkedések arra irányuljanak, hogy a katolikus egyházat, mint az egyházi reakció magyarországi fő képviselőjét, elszigeteljük a hozzánk lojálisabb egyházakról.” Az egyházi reakcióval szembeni fellépéssel kapcsolatban *Kállai Gyula*, az MSZMP KB ideológiai titkára, ebben az időszakban a műve-

⁸ A központi nyomozás anyagait tartalmazó dosszié: ÁBTL 3.1.5. O–11802/1-29. *Fekete Hollók*.

⁹ MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 17. ő. e. MSZMP IKB IIB 1957. március 5-i ülésének jegyzőkönyve.

lődésügy irányításával megbízott kormánytag kijelentette: „Azt hiszem, hogy az ideje elérkezett, hogy az egyházi reakcióval szemben fellépjünk. [...] Régen is a katolikus egyház volt a legdöntőbb, ő a legerősebb fészke Magyarországon az egyházi reakciónak. Ez ellen kell tehát elsősorban fellépni, a többi egyházakkal pedig próbáljunk megegyezni a régi alapokon és felhasználni ezeket a katolikus egyházzal szemben.”¹⁰ Több PB tag, így *Fock Jenő*, *Nógrádi Sándor* is egyetértett *Kállai Gyula* hozzászólásával, melyet megerősítettek azzal, hogy meg kell indítani a harcot a klerikális reakció ellen.

A pártközpontban a különálló intézkedések egy év elteltével álltak össze egységes rendszerre. Az MSZMP vezetése az egyházak és a vallás kérdésének kezelésével kapcsolatos átfogó politikáját 1958 nyarára dolgozta ki.¹¹ 1958. június 10-én tárgyalta az MSZMP KB Politikai Bizottsága az Állami Egyházügyi Hivatal előterjesztését az állam és az egyház viszonyáról és az egyházpolitikai helyzetről. Az ekkor megfogalmazott elvek 1989-ig, az egész Kádár-korszak alatt meghatározóak maradtak. Más szocialista országok tapasztalatainak felhasználásával egy többszintű stratégia alapjait fektették le. Elkülönítették az ellenségnek tekintett *klerikális reakció*, az egyházak és a vallásosság kezelését. Ennek kérdésköreit a Politikai Bizottság más alkalmakkor tárgyalta, és a megfogalmazott határozatokat¹² eljuttatta az illetékes pártszervezetekhez.

1958. július 22-én (bő egy hónappal az előző határozat megszületése után) a Politikai Bizottság a vallásos világnézet elleni eszmei harcról, a vallásos tömegek közötti felvilágosító és nevelőmunka feladatairól hozott döntéseket.¹³ A direktíva határozottan felhívta az MSZMP tagjainak a figyelmét, hogy hosszú időre szóló

¹⁰ MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 17. ő. e. 13–14. Részben közli Kiss 2010. 289–290.

¹¹ MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 82. ő. e. Előterjesztés az állam és az egyházak viszonyáról és az egyházpolitikai helyzetről; valamint MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 87. ő. e. (1958. július 22.) Javaslat a vallás elleni eszmei harc és világnézeti tömegnevelő munka feladatairól.

¹² MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 82. ő. e. (1958. június 10.); 87. ő. e. (1958. július 22.); 130. ő. e. Tájékoztató az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1959. május 12-i egyházpolitikai kérdésekben hozott határozatáról; 172. ő. e. Az MSZMP KB Politikai Bizottság jelentése és határozata az 1958. július 22-én a vallásos világnézet elleni harcról és a vallásos tömegek közötti felvilágosító és nevelő munka feladatairól hozott határozat végrehajtásáról; Uo. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1960. március 1-jei határozata az állam és a katolikus egyház közötti viszony alakulásának főbb problémáiról; 448. ő. e. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1968. március 4-i határozata az egyházpolitikai helyzetről és a további feladatokról; 625. ő. e. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1973. december 4-i határozata az egyházpolitikai helyzetről, a vallásos ideológia befolyásolásáról és a további feladatokról; 874. ő. e. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1983. február 15-i határozata egyházpolitikánk néhány fontosabb kérdéséről.

¹³ MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 87. ő. e.

ideológiai harcot és nevelőmunkát kell megkezdeni. Az egyházak kezelésével kapcsolatos, mesterségesen elkülönített színterek a pártközpontban értek össze.

A politikai rendőrség azonban nem tétlenkedett. A személyi kérdésekkel kapcsolatban az egyházak megfigyelésében, az adatgyűjtésben, a nyomásgyakorlásban mind nagyobb szerepet kaptak az elhárító szervek. Az ifjúság nevelésére vonatkozó párthatározatok pontjai nyomán pedig szabad utat kaptak a kisközösségekkel szembeni állambiztonsági akciók. Két héttel az MSZMP egyházpolitikájának megfogalmazása után Hollós Ervin az országos főkapitányi értekezleten már az új elvárásoknak megfelelően adott utasításokat a résztvevőknek. A jelenlevőket a fiatalok körében népszerű papokkal, szerzetesekkel kapcsolatos adatgyűjtésre utasította.¹⁴ Ehhez a munkához egy újjászervezett és megerősített állambiztonsági részleg kezdtett hozzá.

Galambos József főosztályvezető a Belügyminisztérium 1959. február 25-ei országos értekezletén elhangzott előadásában¹⁵ már a vatikáni fejleményekből vezette le a hazai ellenség munkáját. Elmondása szerint az egyházi propaganda a nők, a munkások és a fiatalok körében erősítette tevékenységét. A szervek a „klerikális reakció” 30 csoportját tartották megfigyelés alatt. A nagy mennyiségű adattal sokáig birkóztak az elhárítás emberei, amíg megszületett a koncepció. Az állambiztonság egy olyan széles körű ifjúsági mozgalom képét rajzolta fel, amely a korábban leleplezett illegális szervezkedések folytatója volt.¹⁶ Eközben született meg az ifjúsági munkával foglalkozó papokkal kapcsolatos vád, miszerint a fiatalokat el akarják vonni a törvényes, marxista szervezetektől (KISZ). Már ekkor megfogalmazódott az ellenséges elit nevelésének vádjá (készülés a rendszerváltásra), a nacionalizmus, sovinizmus, antiszemitizmus felemlegetése. Ezek a koncepciók később a hatvanas évek *regnumi* pereiben köszöntek vissza. A belügyeseket különösen aggasztotta az egyetemisták helyzete. A politikai nyomozók főosztályvezetője ugyanakkor konkrét példákat is említett az egyházi kinevezések manipulálásával kapcsolatban: „nemcsak a felső egyházi vezetésben, hanem a lelkészkedő papság körében is zavarokat, véleménykülönbségeket tudunk keltetni.” (*Papp Kálmán és Lányi János* kanonok ügye¹⁷) A püspökök környezetéből 140 papot távolítottak el, helyükre 40 *lojális* egyházi személy került.

Egyházpolitikai kérdéskörrel az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1959. május

¹⁴ MNL OL XIX-B-1-x-10-2/20/1958. (5. d.) Országos Főkapitányi értekezlet, 1958. június 23–24.

¹⁵ MNL OL XIX-B-1-x-10-2/23/1959. (6. d.) Országos Főkapitányi értekezlet, 1959. február 25–26-án tartott két napos politikai nyomozói országos értekezlet.

¹⁶ Név szerint említették Bulányi György, Török Jenő, Juhász (Mlinarik) Miklós piarista szerzeteseket.

¹⁷ ÁBTL 3.1.9. V-145725/alap, 1–8. Lányi János elleni vizsgálati dosszié. PETES, 2009.

12-ei ülésén foglalkozott ismét. Elsőként azt fogalmazták meg, hogy az egyházpolitikának arra kell irányulnia, hogy a Vatikán és a magyar katolikus hierarchia között lazítsák a kapcsolatot, és fokozatosan ellentétte fejlesszék. A klerikális reakció elleni harccal kapcsolatban azt fogalmazták meg, hogy az egyházak pozitív és lojális erői legyenek a harc első vonalában és a közvetlen állami beavatkozásra csak elkerülhetetlen esetben kerüljön sor.¹⁸

Tíz hónappal később 1960. március 1-jén újabb egyházakkal kapcsolatos előterjesztéseket tárgyalt az MSZMP KB Politikai Bizottsága. Megállapították, hogy amíg 1959-ben katolikus püspöki kar nem mindenben igazodott az állampárt politikájához, addig 1960-ra „A katolikus egyházzal kapcsolatos párt és kormánypolitika azt eredményezte, hogy az állam és a püspöki kar közötti politikai viszony kielégítő.” A klerikális reakcióról, mint az egyházon belüli jobboldalról írtak. A jelentés szerint a reakció a katolikus papság 25–30%-át tette ki, és egyes püspökök közvetlen, vagy közvetett irányítása alatt működtek. Az egyházmegyek többségében a kulcspozíciók 50–55%-át tartották kezükben. Jelentős szervezeti bázist – a jelentés készítői szerint – a szerzetesrendek adtak.¹⁹

1961-re országos állambiztonsági akcióra került sor. A belügyi szervek bizonyítani akarták, hogy az 1956-os forradalmat követő ügyek befejezése után is van létjogosultsága munkájuknak. Az egyházakkal szembeni fellépés előkészítése már javában zajlott 1960-ban. A politikai rendőrségen számos alkalommal foglalkoztak az ügynöki hálózat újjászervezésének kérdéseivel,²⁰ az új módszerek alkalmazásával. 1960. március 4-én az erről szóló országos értekezleten²¹ Hollós Ervin kijelentette, hogy széleskörű illegális szervezkedés zajlik a Katolikus Egyházban, a kisebb-nagyobb közösségekben a hittantanítástól az illegális „fasiszta” nevelésig végzik a munkát. Az ilyen jellegű kijelentések abszurditása nyilvánvaló, visszatekintve jól rekonstruálható, hogy 1956 után miért írták le így elhárítási területüket a belügyesek. A cél az volt, hogy az egyházüldöző intézkedéseket, minél inkább a politikai megtorlás pereihöz kössék. Ezzel nemcsak a klerikális reakció elleni küzdelemhez teremtettek jogalapot maguknak, hanem az ügyek felgöngyölítésével eredményességüket is bizonyítani tudták.²² Nagy erőfeszítések árán elsősorban megfélemlített közösségi tagoktól, nem klerikus ügynököktől

¹⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 130. ő. e.

¹⁹ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 172. ő. e. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1960. március 1-jei határozata az állam és a katolikus egyház közötti viszony alakulásának főbb problémáiról.

²⁰ Vörös, 2010.

²¹ MNL OL XIX-B-1-x 10-2/26/1960. (7. d.) Országos Főkapitányi értekezlet, 1960. március 5-én tartott rendőri országos értekezlet.

²² SZABÓ, 2007.

szereztek adatokat ezekről a csoportokról. A célcsoportok megtalálása után az informátorok, ügynökök beszerzése még intenzívebben folyt tovább, és egyre nagyobb területre terjedt ki. A következő országos értekezleten, 1960. augusztus 15-én Harangozó Szilveszter a hálózattal kapcsolatos feladatokról szólva már az irányokat is kijelölve a feloszlott szerzetesrendek tagjai között, és a papneveldek területén is szorgalmazta új kapcsolatok kialakítását.²³

A klerikális reakció elleni akciókban az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1960. június 21-i ülése nyitott újabb fejezetet.²⁴ Ekkor a pártvezetés a „belső reakció elleni harc néhány kérdéséről” tanácskozott. 1956 óta ekkor terjesztett ki először a „belső reakció elleni harc” fő irányait „az illegalitásban dolgozó aktívan klerikális, horthysta, nemzeti kommunista és nacionalista erők mellett az egyházakra is. Az egyházpolitika és az állambiztonsági munka alakulásának, súlypontjainak szempontjából további fontos iránymutatást jelentett, hogy a hatalom a vallásosság elleni harcot összekötötte a nacionalizmusnak bélyegzett nemzeti eszmerendszerrel szembeni fellépéssel is. A határozat egy három évtizedre meghatározó alapelvet is rögzített az egyházakkal foglalkozó szervek együttműködéséről. Innentől jól elkülönítetten az Állami Egyházügyi Hivatal végezte a „politikai munkát”, azaz a személyes találkozásokat, tárgyalásokat, a Belügyminisztérium feladata az információgyűjtés és a titkos eszközökkel történő manipulálás lett. A BM és az ÁEH közti koordinációt úgy alakították ki, hogy az ún. adminisztratív intézkedések, valamint a személyzeti politika kölcsönösen erősítse egymást. A közös cél az „egyházi erők” gyengítése, a belső ellentétek kiélezése szítása lett.

Az 1961-es letartóztatásokhoz vezető út

Egyházellenes belügyi szervek 1956 után

1956. november 4-e után a politikai rendőrség újjászervezése a korábbi struktúrák és tapasztalatok felhasználásával történt meg.²⁵ A folytonosságot elsősorban az állomány változatlansága biztosította. Az új politikai nyomozó szervek a rendőrség keretén belül jöttek létre.²⁶ 1957. április 9-én adták ki azt a parancsot,

²³ MNL OL XIX-B-1-x-10-2/27/1960. (7. d.) Országos Főkapitányi értekezlet, 1960. augusztus 15-én tartott politikai nyomozói országos értekezlet.

²⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 188. ö. c. MSZMP KB Politikai Bizottságának 1960. június 21-i ülésének jegyzőkönyve.

²⁵ TAKÁCS, 2010.

²⁶ A belső reakció elleni osztály 1956. december első felétől már hivatalosan is az ORFK II.

amely a BM központi szerveinek felépítését véglegesítette. Ebben a Politikai Nyomozó Főosztályt a BM II. Főosztályaként sorolták be.²⁷ A szervezet egészen 1962-ig ezen a néven működött.²⁸

A Főosztályon belül a BM II/5. Osztály foglalkozott a „belső reakcióval”. Ezen belül hét alosztály figyelte meg a különböző ellenségesnek tekintett csoportokat (jobboldali pártok, horthysta erőszakszervezetek tagjai, a kulturális élet területén, vagy az ifjúság köréből azonosított rendszerellenes személyek, röpcédulázók, az '56-os hagyomány éltetői illetve egyházi személyek). Közülük 1957–1962 között mindvégig Berényi István vezette „a „klerikális reakció” elleni elhárítással foglalkozó részleget, a BM II/5-c. alosztályt, amely a különböző egyházak és felekezetek (római katolikus, református, evangélikus, izraelita), illetve a szektának bélyegzett protestáns kisegyházak (baptisták, adventisták, metodisták) megfigyelését, működésük ellenőrzését végezte. A szervezeti egység állományát 16 fő alkotta: az alosztályvezető, a vidéki területtel is foglalkozó helyettese, 2 csoportvezető, 10 beosztott és 2 adminisztrátor.”²⁹ A következőkben áttekintem, hogy – a kutatás mai állása szerint – milyen ügyek kötődnek a II/5-c alosztály tevékenységéhez.³⁰

A római katolikus „klerikális reakció” elleni fellépés

Az őrizetbe vételek mellett az egyházi elhárítás folyamatosan készítette a Vatikán, valamint a püspöki kar tevékenységéről szóló elemzéseket.³¹ Újabb és újabb akciótervek születtek. 1957. július 4-én például négy intézkedés megtételére tettek javaslatot: 1.) Badalik Bertalan püspöki funkcióinak megvonása. 2.) A budapesti Központi Szeminárium és Hittudományi Akadémia anyagi támo-

Főosztály III. Osztályaként működött. Az iratokban általában a II/3. Osztály megjelölést használták – egészen 1957. április végéig.

²⁷ ÁBTL 4.2. 6-200/8/1957. A Magyar Népköztársaság Belügyminiszterének 8. sz. parancsa, 1957. április 9.

²⁸ Az 1962. augusztus 15-ei átszervezés után kapta a BM III. Főcsoportfőnökség elnevezést.

²⁹ MNL OL XIX-B-1-au-4. tétel–BM Szervezési Osztály–27–341/57. (26. d.) A BM II/5. osztály javasolt szervezeti felépítése és létszáma. Budapest, 1957. szeptember 25. Takács, 2010.

³⁰ Forrásul a BM II/5-c. alosztály által keletkeztetett munka-, operatív- és vizsgálati dossziék szolgáltak.

³¹ Például: ÁBTL 3.1.5. O-13405/2. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar 230–233. Jelentés, Budapest, 1957. március 7. A római katolikus püspöki kar 1957. március 5-i üléséről készített jelentés, közli BALOGH, 2008, 838–841. Vö. ugyanitt más jelentéseket is!

gatásának megvonása. 3.) Az ÁEH személyi politikájának megszigorítása. 4.) A „haladó gondolkodású papok” funkcióinak védelme.³²

A római katolikus egyházon belül történt, a nyári diszpozíciók során végrehajtott áthelyezéseket az állambiztonság a reakciós erők előretöréseként értékelte. A következő években kiemelt feladattá vált az ekkor hivatalba lépők eltávolítása, leváltása vagy a szakzsargon szerint „kiszorítása” a fontos egyházi pozíciókból.

Az 1956-os forradalmat követő letartóztatási hullám, a Nagy Imre és társai ügy operatív és vizsgálati eljárása komoly erőket igényelt a BM II/5. Osztály részéről. Így az egyházi személyek közül őrizetbe vettek száma 1958-ban nem emelkedett tovább. Az egyházakkal kapcsolatos elemzések azonban továbbra is futószalagon készültek.³³ Ezekben mindenki a klerikális reakcióhoz tartozott, aki nem értett egyet a hivatalos egyházpolitikával, a Párt és a különböző szervezetek által kimondott, az egyházakra kényszerített felállással. A állambiztonsági dokumentumok időnként önkritikus elemeket is tartalmaztak.³⁴ 1957. december végén kimondták, az „ellenforradalom” után kialakult egyházpolitikai gyakorlat nincs összhangban a párt és a kormány politikájával. Az egyházpolitikában elkövetett hibák kijavításán túl a Belügyminisztérium megállapítása szerint az egyházi reakció megerősödött. Hibaként rótták fel, hogy a „békés egymás mellett élés” jegyében az egyházak folyamatosan engedményeket kaptak, ahelyett, hogy az egyházak „ellenséges” tevékenységét korlátozták volna. Az egyházak vallási tevékenységét, az ifjúsággal kapcsolatos munkát erőteljesen kívánták korlátozni.

Az 1957. december 30-án megfogalmazott négy javaslat-csoport hosszú időre iránymutatónak vált:

1. Az Opus Pacis országos szervének „haladó papokkal” való kibővítése, a megyei szervek hasonló formában történő létrehozása. Az Opus Pacis felhasználása annak érdekében, hogy a papok a hívek felé fejtsenek ki békemunkát.

2. Az Egyházügyi Hivatal beavatkozásának kiterjesztése minden papi állással kapcsolatos kinevezésre. Javasolták továbbá, hogy az Egyházügyi Hivatal vizsgálja felül a hitoktatói engedélyeket és 1958-as tanévtől csak aktív lelképásztorkodó pap kapjon hitoktatásra engedélyt, szerzetesek és szerzetesnővérek ne kap hassanak engedélyt. A Belügyminisztérium kiemelte, hogy az Egyházügyi

³² ÁBTL 3.1.5. O–13405/2. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar 267–269. Jelentés, Budapest, 1957. július 4.

³³ Pl. katolikus, az evangélikus és a református egyházak szerepéről és helyzetéről a forradalom alatt és az azt követő évben. ÁBTL 3.1.9. V–150392/4. A BM II/5-ös osztályának értékelő jelentése 1956-ról.

³⁴ „Az egyházpolitikai helyzet alakulása az ellenforradalomtól napjainkig” ÁBTL 3.1.5. O–13405/2. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar 354–360.

Hivatal a „reakciós” papokkal szemben alkalmazza az állami kongrua és működési engedély megvonásának jogát.

3. A Belügyminisztérium javasolta, hogy illetékes szervek folytassanak vallásellenes propaganda tevékenységet és terjesszék ki a hitoktatás ellensúlyozására. Javasolták, hogy az állami szervek adminisztratív eszközökkel csökkentsék az egyházak külföldről érkező propaganda-anyagait és segélyeit.

4. Felmerült, hogy a Belügyminisztérium az Egyházügyi Hivatallal együtt dolgozzon ki egy részletes tervet az egyházakon belül meglévő ellentétek (alsó papság és a püspöki kar, a haladó papok és a klérus reakciós része, a püspöki karon belüli nézeteltérések stb.) fejlesztésére és kihasználására.³⁵

Egy másik anyag eljutott arra a végkövetkeztetésre is, hogy a papi békemozgalom régi formájában nem életképes, sőt a BM hibaként vetette fel, hogy nem éltek és nem élnek a diszpozícióba való beleszólás jogával. Az egyházak vallási tevékenységének korlátozásának elmulasztását is problémaként vetették fel.³⁶

Mindezek jól mutatják, hogy 1957 végén, egészen a '60-as évek közepéig a Belügyminisztérium irányította a párthatározatok alapján az egyházpolitikát és látta el feladatokkal és javaslatokkal az Egyházügyi Hivatalt.³⁷

A római katolikus „klerikális reakció” ellen folytatott állambiztonsági operatív munka helyzete

A BM tevékenységében, a „klerikális reakció” feltérképezésében, dokumentálásában, az egyes perek, vizsgálati eljárások realizálásában jelentős szerep jutott az állambiztonsági titkos nyomozati, azaz operatív munkájának.³⁸ 1957 nyarán részletes jelentést készült a BM II/5-c osztály a titkosszolgálati tevékenységről, amely elsőként mutatta be részletesen az 1956 utáni helyzetet.³⁹

A római katolikus klerikális reakció ellen folytatott titkosszolgálati munka „vonalas elv” szerint volt megszervezve. Ez azt jelentette, hogy az egyházi hierarchia központjának – az érsekségeknek, püspökségeknek – ellenőrzését a BM

³⁵ ÁBTL 3.1.5. O–13405/2. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar 354–360. Jelentés, Budapest, 1957. december 30.

³⁶ ÁBTL 4. 1. A–985/1. A volt horthysta erőszakos szervek tagjai. A huligán elemek és az egyházi reakció tevékenysége. A röpcédula-elhárítás... 65–67.

³⁷ Lásd erről: Soós, 2010, 220–241.

³⁸ Külön köszönet Czene-Polgár Viktóriának, Vörös Géának és Wirthné Diera Bernadettnek, hogy az 1957 és 1961 közötti ügyek összeállításában segítségemre volt.

³⁹ ÁBTL 3.1.5. O–13405/2. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar 279–286. Jelentés, Budapest, 1957. július 10.

központi szakosztálya, a hierarchia alsóbb szerveinek ellenőrzését a Politikai Nyomozó Főosztály budapesti és megyei szervei végezték.

A római katolikus „klerikális reakció” ellen folytatott állambiztonsági operatív munka legfontosabb eszközéként országosan 143 ügynököt foglalkoztattak, ebből 86 a megyei politikai osztályok, 57 személy pedig központi szakosztálynak dolgozott. Az 1956-os forradalmi események előtti helyzethez viszonyítva országosan 21 fővel csökkent az ügynökség létszáma, elsősorban a vidéki szerveknél történt széleskörű dekonspirálódás. A lebukott ügynökség jelentős részét azonban sok helyen szükségszerűen tovább foglalkoztatták, viszont így a hálózati munka hatékonysága jelentősen csökkent. Az állambiztonsági, operatív munka területén foglalkoztatott ügynökök közül számos tevékenységét dokumentálják különböző források – 6-os karton, B és M dossziék – viszont jelentős számú ügynöknek, különösen az 1956 előtt foglalkoztatottaknak megsemmisültek a dossziéi. Az összefoglaló jelentésekből számokat ismerhetünk meg, hány ügynököt foglalkoztattak központi és megyei szinten, a számokhoz történő konkrét nevek hozzárendelése jelenleg még lehetetlen szakmai vállalkozás, de számos ügynök tevékenysége már dokumentált.

Az állambiztonsági szervek az operatív munkában általánosságban a következő célok megvalósítására törekedtek: 1.) Felderítés és pozitív politikai befolyás érvényesítése céljából beépülés a római katolikus egyház legfelső vezetésébe. 2.) Az egyház illegális, ellenséges tevékenységének felderítése és annak megakadályozása. 3.) A Vatikán ellenséges tevékenységének felderítése, a létrehozott „illegális csatornák” átfogása, vagy létrehozása, a Vatikánba való ügynöki beépülés a Hírszerző Osztállyal közösen.⁴⁰

1957 nyarán az egyházi elhárítás legfontosabb céljai ennek megfelelően a következők voltak: 1) Endrey Mihály, Hamvas Endre és Brezanóczy Pál beszerzésének előkészítése,⁴¹ valamint „Lajtai Mihály” munkára készítése.⁴² 2.) Perspektivikusan szóba jöhető segédpüspökök beszerzése. 3.) Hírszerzési játzmák megkezdése a Vatikánnal kapcsolatban. 4.) A rk. egyház sajtókiadványainak fokozottabb ellenőrzése céljából ügynöki beszerzés végrehajtása az „Új Ember” c. lap kiadójában. 5.) Ifjúsági szervezetek kialakulásának rendőri eszközökkel történő megakadályozása.⁴³

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Endrey Mihály és Hamvas Endre beszerzésére nem került sor. Brezanóczy Pált 1958-ban szervezte be a BM II/5-c. osztály „Kékes Pál” fedőnévvel, így az állambiztonság ügynöke lett. (ÁBTL 3.1.5. O–13405/3a. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar 143–144.)

⁴² Helyesen: Lajtai Márton (Grósz József kalocsai érsek). Erről bővebben lásd SZABÓ, 2001, 55–59.

⁴³ ÁBTL 3.1.5. O–13405/2. Magyar Római Katolikus Püspöki Kar 279–286. Jelentés,

A szemináriumok és az ifjúsági csoportok ellen indított akciók

Az egyházi vezetés megosztására, megtörésére, manipulálására megkezdett akciókkal egy időben az állambiztonság megkezdte az egyházi „utánpótlás”, a szemináriumok hallgatóinak, valamint az aktív közösségi életet élő ifjúsági csoportoknak a bomlasztását is. A Belügyminisztériumban a reakciós csoportok egyik bázisának a Központi Szeminárium hallgatóit látták.⁴⁴ Ezért az intézménnyel kapcsolatban számos intézkedési terv született. A „Teológusok” ügyben a Budapesti Fővárosi Bíróság 1958. január 10-én hirdetett ítéletet, melyben: Kukulay Antalt 10 év, Vénusz Gyulát 6 hónap, Tabódy Istvánt 7 hónap, Varjú Imrét 4 év, Marcheschi Károlyt 5 év, Mézner Ferencet 1 év, Iván Lászlót 8 hónap, Nagy Jenőt 1 év 6 hónap, Brunner Tibort 6 hónap, Fábíán Istvánt 6 hónap, Schimmer Józsefet 10 hónap, Zöldi Sándort 1 évi börtönre ítélte, Vigh Szabolcs ellen az eljárást megszüntette.⁴⁵ A „Teológusok” ügygel párhuzamosan, került Tabódy István személye ismételtén a BM II/5-c. osztály célkeresztjébe: 1959. január 23-án a kispapok távolmaradtak a békegyűlésről. Az ÁEH a hangadók kizárását követelte, és 14 növendéket ki is zártak a Szemináriumból, majd mivel társaik szolidaritást vállaltak velük, újabb 59 növendék és három előjáró távozását követelte az ÁEH. A Püspöki Kar 1959 márciusában a kispapok többségét kizárta a szemináriumból.⁴⁶ Tabódy István vezetésével a kispapok megszervezték további teológiai képzésüket, sor került az állam szemében illegális, azaz titkos papszentelésekre. Az ügyüket a BM „Kizártak” fedőnéven indított operatív eljárásban térképezte föl.⁴⁷ Az ügyben Tabódy Istvánt, Rédly Elemért, Hrotkó Gézát és Nagy Imrét ítélték börtönbüntetésre.⁴⁸ Tehát, mind a „Teológusok”, mind a „Kizártak” fedőnevű nyomozások következtében súlyos bírósági ítéletek születtek. A II/5. Osztály ezen ügyekben is számos egyházi és az ügyekhez kötődő nem egyházi, hanem civil ügynököt használt fel az operatív eljárásban. Ezekkel az ügyekkel párhuzamosan zajlott a püspöki kar és annak egyes tagjainak megfigyelése, illegálisba kényszerített szerzetesek, az államhatalom szempontjából reakciós papok operatív ellenőrzése, melyekre külön-külön nem tudunk kitérni, csak a fő ügyeket emeljük ki. A „Kizártak” ügryhöz kap-

Budapest, 1957. július 10.

⁴⁴ ÁBTL 3.1.5. O–14963/1. Canale. 305–310. Összefoglaló jelentés, Budapest, 1961. november 27.

⁴⁵ ÁBTL 3.1.9. V–142296. alap, 1., 2., 3., 4., 5., 6. Varjú Imre és társai.

⁴⁶ BALOGH, 2008, 991–998.

⁴⁷ ÁBTL 3.1.5. O–11522/1–6. „Kizártak”.

⁴⁸ ÁBTL 3.1.9. V–146787. alap, 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8. Rédly Elemér és társa. ÁBTL 3.1.9. V–146883. Tabódy István.

csolódott például Endrey Mihály püspök megfigyelése és ellenőrzése.⁴⁹ Ugyan-
így, bár külön foglalkozott a BM II/5. a Regnum Marianummal,⁵⁰ de több
ponton, így Rózsavölgyi Lászlón keresztül is kapcsolódott a két megfigyelés.
Elsőként a „Teológusok” és a „Kizártak” ügygel mért komoly csapást a papkép-
zésre az állambiztonság.

Az ifjúsági csoportok ellen indított nyomozást, amely az állambiztonság egyik
legnagyobb szabású akciója volt, egy regnumi közösség neve alapján jelölték
meg. A BM II/5-f alosztály 1958-ban kezdte meg a feldolgozó munkát „Fekete
Hollók”⁵¹ fedőnéven Emödi László, Havas Géza, Keglevich István, Kiss László,
Kertész Tivadar, Ikva László, Thiry István papok, Alsászi Károly, dr. Barlay
Ödön, dr. Palos György, Rosdy Pál, Sigmond László volt cisztercita szerzetesek,
Csapody Etele, dr. Gáldi Zoltán, Körmendy Szilveszter, Nobilis Gábor, Tihanyi
Margit, Varga Lajos világi személyek és a korabeli megfogalmazás szerint ál-
lamellenes szervezkedésük ügyében. Azzal vádolták őket, hogy „a szervezkedés
célja: felkészülés egy esetleges rendszerváltozás idején létrehozandó keresztény-
szocialista burzsoá demokratikus államrendszer létrehozására. Ehhez megfelelő
elit képzése.”⁵²

Két évig tartó nyomozást követően az ügyben 1960. november 22-én, 1961.
február 6-áról 7-ére virradó éjszaka és 1961. május 3-án a BM II/5-f. alosztály
„részleges realizálást” hajtott végre. Ennek keretében a BM II/8. Osztály 51
személyt előzetes letartóztatásba helyezett, öt főt 72 órára őrizetbe vett. 224
személyt szabadlábon terhelte nyilvánítottak, majd a vizsgálat befejeztével az
eljárást ellenük megszüntették, és rendőri figyelmeztetésben részesítették őket.
50 papot egyházi funkcióiból fegyelmi úton távolítottak el, 70 civil személyt

⁴⁹ ÁBTL 3.1.5. O–12302/1., 2., 3., 4., 4a., 5. Endrey Mihály.

⁵⁰ ÁBTL 3.1.5. O–11516 alap, 1., 1a., 2., 2a. „Regnum”.

⁵¹ A BM II/5-f alosztálya 1958-tól „Fekete Hollók” fedőnéven operatív feldolgozó munkát
folytatott egy „klerikális államellenes szervezkedés” ügyében, melynek ideológiai alapját
a résztvevők a pápai szociális enciklikákból és körlevelekből merítették. A szervezkedés
kiterjedt a volt cisztercita és jezsuita rend, a KIOE és a KLOSZ, a Regnum Marianum és
más ifjúsági szervezetek, valamint egyes papok által irányított közösségekre és csoportokra,
melyek az ország különböző területein – elsősorban Budapesten, de Baján, Egerben,
Pécsett, Székesfehérváron, Veszprémben, Szegeden – működtek. Az 1959 januárjában
„Fekete Hollók” fedőnéven nyitották meg a csoportdossziét. ÁBTL 3. 1. 5. O–11802/1.,
2., 3., 3a., 4., 5., 6., 6a., 7., 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 16., 17., 18., 19., 20., 21., 22.,
23., 24., 25., 26., 27., 28., 29. „Fekete Hollók” ügy.

⁵² ÁBTL 3.1.5. O–11802/1. Javaslat a „Fekete Hollók” fn. Cs-600-as számú csoportdosszié
lezárására és irattárba helyezésére, Budapest, 1962. június 18.

pedig egyetemi, tudományos és más területekről. Az ügyben 113 személyről
tartottak házkutatást.⁵³

A persorozat első tagja az úgynevezett „tejföl per” volt.⁵⁴ Ebben a perben ítélték
el azokat, akik világnézetű és hitéleti munkát folytattak az ÁEH keretein kívül.
A per tárgyalása a Markó utcai törvényszéki teremben történt. A tárgyalást meg-
előzték és követték a „csoport-percek”, amelyeknek a személyi összetétele a rend-
őrség koncepciója szerint alakult. A csoport-percek tárgyalását az BM Fő utcai
épületében lévő tárgyalóteremben tartották. 1961. június 7–14-ig folyt az első
nagy per. A fő vádlottakat az ifjúsággal foglalkozó csoportokból válogatták össze,
a koncepciók percek logikája szerint teljesen rapszódikusan.⁵⁵

A letartóztatásokhoz, a megfélemlítést is szolgáló akciókhoz az állambiztonság
minden egyes ügyben a rendelkezésre álló erőforrásainak jelentős részét mozgó-
sította. Dr. Palos György ciszter szerzetes által vezetett szervezkedés ügyében az
állambiztonság az „operáció”, az egy időben végrehajtott akció lebonyolításához
171 fő operatív tisztet és 48 személygépkocsit használt fel.⁵⁶

Az 1960–1961-es akciók

Az 1960–1961-ben lezajlott persorozat anyagai, több ezer oldalnyi irat, ma még
jórészt feltáratlanok.

Az állambiztonság által legtovább megfigyelt csoport a Bulányi Györgyhöz
köthető Bokor mozgalom volt, amely 1946-tól 1990-ig a titkosszolgálatok cél-
keresztjében állt.⁵⁷

Az állambiztonság a piarista „illegáció” területén kifejtett tevékenységet róttá
fel Lénárd Ödönnek és társainak is. Azonban ebben az esetben inkább Lénárd
Ödön személye volt a célpont. Az Actio Catholica egykori titkára azért került

⁵³ Uo.

⁵⁴ Lásd bővebben LÉNÁRD ÖDÖN SCH. P.: Koncentrált támadás a „hallgató egyház” ellen.
I. rész: *Vigilia*, 1991. június 404–414.; II. rész: 1991. július 508–517.; III. rész: 1991.
augusztus 587–595.; IV. rész: 1991. szeptember 691–697.

⁵⁵ Budapest Főváros Levéltára XXV. 4. Fővárosi Bíróság iratai T.B. XVI. 9220/961/4. sz.
ítélet. A Keresztény Fronttal és a perrel kapcsolatos legfontosabb levéltári források: ÁBTL
4.1. A–1211/alap, 1–3 Klerikális államellenes szervezkedés (Keresztény Front) dokumen-
tumai; ÁBTL 4.1. A–3016/7 A BM Tanulmányi és Kiképzési Csoportfőnökség tanul-
mányai 7/1962. (Dragovecz Jánosné – Tóth János: Havas Géza és társai államellenes
szervezkedése); ÁBTL 3.1.9. V–146786/1–23. kötetek. Havass Géza és társai.

⁵⁶ ÁBTL 3.1.5. O–11802/27. 19–42. p. Javaslat. Budapest, 1961. január 2.

⁵⁷ Vö. ÁBTL 1.6. 65–2060/14/1961. Tájékoztató a belső elhárítás vonalain 1960-ban rea-
lizált jelentősebb ügyekről.

ismét a célkeresztbe, mert részese lett egy a diktatúrában formálódó autonóm kisközösség életének kibontakoztatásának.⁵⁸ Ezért mind őt, mind a közösség vezetőjét Tímár Ágneszt „szoros megfigyelés” alá vonták, mindennapi tevékenységüket titkosszolgálati módszerekkel figyelték meg. Az alapos adatgyűjtés (lehallgatás, követés, titkos fotózás) nyomán ebben az ügyben is sor került letartóztatásokra és vádemelésre.⁵⁹

A politikai nyomozó szervek kiemelt figyelmet fordítottak az 1945 után tiltott ifjúsági egyesületek munkájára. A titokban tovább folytatott közösségi munka, a részben megmaradt kapcsolati hálók lehetőséget kínáltak különböző „államellenes” ügyek megkonstruálására. A fiatalok vallásos nevelésével foglalkozó munkából így lett „KIOE-KLOSZ illegáció”, amelynek leleplezése után súlyos börtönbüntetéseket szabtak ki.⁶⁰

Az állambiztonság illetékesei kísérletet tettek az egyik legnagyobb hagyománnyal rendelkező ifjúsági mozgalom szétzilálására is. A tömeges letartóztatások után a Regnum Marianum közösség papjai kerültek a vádlottak padjára.⁶¹

Az ötvenes évek konstruált pereinek hagyománya az egyházi elhárításnál is tovább élt. A nemzetközi, külföldi kapcsolatok (ez esetben pusztán a világegyházhoz való tartozás) lehetőséget kínált a hazaárulás vádjának megfogalmazásához. A hidegháborús légkörben csupán néhány valós tényt kellett sajátos módon interpretálni ahhoz, hogy egy ügyben a nemzetközi ellenséges erők szerepét is be lehessen mutatni. Ennek demonstrálására kiválóan megfelelt a Mária Légió „illegáció” leleplezése.⁶²

Az összegyűjtött adatok alapján, a különböző csoportokra egyidejűleg csaptak le, ami a kádári állambiztonsági szolgálatok egyik legnagyobb szabású akciója volt. A „Fekete Hollók” keretében több vidéki városban is, így Pécsen, Egerben, Baján, Székesfehérváron szintén összehangolt letartóztatások zajlottak 1961. február 6-áról 7-ére virradó éjjel. A letartóztatottakkal szembeni közös vádpont a Magyar Népköztársaság törvényes rendjének megváltoztatására irányuló szervezkedés és egy általuk elképzelt új rendszer – keresztény szocialista társadalom

⁵⁸ Erről lásd bővebben TÍMÁR, 2011.

⁵⁹ ÁBTL 3.1.5. O-12893/1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12. „Konspirálók”; ÁBTL 3.1.9. V-146684/1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 10a., 11., 12. Csapody Etele és társai.

⁶⁰ ÁBTL 3.1.9. V-146694/1., 2., 3., 3a., 4., 5., 6., 7., 8., 9. Kiss László és társai.

⁶¹ ÁBTL 3.1.5. O-11516/1, 1a, 2, 2a. „Regnum”; ÁBTL 3.1.9. V-146695/1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9., 10., 11., 12., 13., 14., 15., 16., 17., 18., 18a., 19., 19a., 20., 21., 22. Werner Alajos és társai, Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága T.Bf.V.32/1961/2. szám. – MNL OL XX-5-d (Legfelsőbb Bíróság – Büntető Kollégium).

⁶² ÁBTL 3.1.5. O-11521/1., 2. „Légiósok”; ÁBTL 3.1.9. V-146877/1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8. Bolza Marietta és társai; ÁBTL 3.1.9. V-141080/alap, 1. Kertész Tivadar és társai.

– megteremtése volt. Ezt egészítette ki klerikális-fasiszta, nacionalista, sovinszta, Szovjetunió ellenes nézetek terjesztésének közös vádjával.⁶³

Mindez ugyanakkor egy tágabb koncepcióba is illeszkedett. A forradalom és szabadságharc utáni megtorlásokat követően a politikai rendőrség nagy energiákat fordított a rendszer ellenségképeinek megalkotására. Az ifjúsági csoportok vezetőinek letartóztatása után a BM II/5. Osztály mélyreható következtetéseket vont le az „egyházi reakcióval” kapcsolatban: *„Az egyházi erők, különösen nagy erőfeszítést tesznek az ifjúság megnyerése érdekében.”*⁶⁴

Együttesen 1960 novembere és 1961 februárja között, a BM által „Fekete Hollók” fedőnéven számon tartott egyházellenes támadás során közel ezer lakásban tartottak házkutatást, és körülbelül 800 személyt vettek őrizetbe. Ezt követően 85 személyt letartóztattak (22 papot, 25 kereten kívüli szerzetest, 38 világit), közülük a bíróság 76 főt ítelt el 1–12 évig terjedő börtönbüntetésre. 180 főt vádoltak még, s hallgattak ki, közülük 120 ellen kezdeményeztek büntetőeljárást. A 120 közül 50 egyházi szolgálatban volt, közülük 34-et elbocsátottak állásából (az állam megvonta tőlük a működési engedélyt), öt papot áthelyeztek, nyolctól elvonták az (egyébként csekélyke) állami támogatás összegét, a kongruát. A civilek közül 12 pedagógus veszítette el állását, 21 egyetemi hallgatót kitiltottak az egyetemről. Másik 180 vádlott, bírósági ítélet nélkül, hasonló „büntetésben” részesült.⁶⁵

Ez a legnagyobb egyház ellenes házkutatási, letartóztatási eljárás, ez a megfélemlítési hullám a BM II/5. Osztály fontosságát volt hivatott bizonyítani, miután lezajlott a Nagy Imre és társai elleni operatív és vizsgálati eljárás, majd befejeződtek az '56-os forradalomban résztvevő személyek elleni megtorló akciók, újabb területen kívánta rátermettségét és fontosságát bizonyítani a „belső reakció elleni elhárítás osztálya”. Ez a terület az egyházak elleni fellépés színtere volt, hiszen a *klerikális reakcióval* való leszámolás, a püspökök korábbi az államhatalom szemében nem elfogadható tevékenysége, a békepapok elmozdítása és Róma általi indexre tétele, az egyházakon belül megbúvó az állammal együttműködni nem szándékozó lelkészek és papok tevékenysége, az Állami Egyházügyi Hivatal gyöngébb teljesítménye, a párt által megfogalmazott egyházpolitikai elvárások mind-mind megtorló intézkedések meghozatalára sarkalták a BM II/5. Osztályt és ezen belül is különösen a „c” és az „f” osztály munkatársait. Felismerték, hogy az államhatalom szemében az illegális hitoktatás, az ifjúsággal való foglal-

⁶³ ÁBTL 1.6. 65–2060/14/1961. Tájékoztató a belső elhárítás vonalain 1960-ban realizált jelentősebb ügyekről.

⁶⁴ ÁBTL 1.6. 65–2060/14/1961. Tájékoztató a belső elhárítás vonalain 1960-ban realizált jelentősebb ügyekről.

⁶⁵ TOMKA, 176.

kozás a papok és az egyház felé elkötelezett világi személyek részéről a későbbiekben olyan elkötelezett keresztények neveléséhez vezethet, amelyet egy összehangolt, országos kiterjedésű megfélemlítő és megtorló akcióval vissza tudnak szorítani. Az akkora már meggyöngyült és az állam iránt lojális katolikus püspököket rá tudták bírni egy elítélő püspökkari körlevél megfogalmazására és kihirdetésére. A Magyar Püspöki Kar 1961. március 15-én adta ki, és a következő vasárnapon minden templomban fel kellett olvasni az 1961 februárjában letartóztatott egyházi személyeket elítélő körlevelet.⁶⁶ A letartóztatási hullám másnapján, 1961. február 7-én az állami hatóságok a Püspöki Kar számára „információs megbeszélést” tartottak.⁶⁷ Erre vezethető vissza a március 15-ei keltezésű körlevél. A perhullám első bírósági tárgyalására június 7–19. között került sor.

Az év végére az ÁEH javaslatot készített a katolikus szervezkedésben résztvevő papi személyek egyházi felelősségre vonására. Az 1961. februári letartóztatási sorozat, vizsgálati eljárások és bírósági ítéletek után az ÁEH 1961. november 8-án készített el egy javaslatot „a katolikus szervezkedésben és homoszekszuális [sic!] bűncselekmények elkövetésében résztvevő papi személyek felelősségre vonására”. Az egyházi felelősségre vonást az ÁEH három pontban határozta meg: a./ az egyházi vezetés realizálja az 1961. márciusában e tárgyban kiadott körlevelet. b./ Az egyházi reakció államellenes és erkölcstelen cselekményeivel szemben ne az állam, hanem a püspökök és más ordináriusok lépjenek fel. c./ Az egyházi felelősségre vonást elsősorban politikai eszközökkel kell elérni, hogy az ne okozzon sem nemzetközi, sem belpolitikai szempontból komolyabb zavarokat.⁶⁸

Az egykori ifjúsági egyesületek, mozgalmak továbbélő hagyományai ellen indított akciókkal egy időben számos egyedi ügy is keletkezett. Az állambiztonság munkatársai ezeket is igyekeztek elrendezni egy nagyobb szabású koncepcióban.⁶⁹

Székely Dezső és társai ügyének összefoglalójában figyelemre méltó, milyen érzékenyen reagált az állambiztonság a különböző egyházak közti legkisebb kapcsolatletteremtési kísérletre is.⁷⁰

⁶⁶ A Magyar Katolikus Püspöki Kar 1961. március 15-ei ülésén döntött, hogy az ÁEH kívánságára tájékoztatót adnak a papságnak az 1961. februári letartóztatások ügyében. A jegyzőkönyvet közli BALOGH, 2008. 106–1074. A körlevél megtalálható MNL OL XIX–A–21–c 120.9/Körlevelek/12/1961. (ÁEH Adattár.) Közli BALOGH, 2008. 1073.

⁶⁷ 1961. február 7-én a Püspöki Kar tagjait Kállai Gyula miniszterelnök-helyettes a Parlamentbe hívta, ahol fenyegető szemrehányást tett az ordináriusoknak, hogy a püspökök tudtával és fedésével folyt demokráciaellenes szervezkedés.

⁶⁸ MNL OL XIX–A–21–d 0059–1/1961.

⁶⁹ ÁBTL 1.6. 65–2060/14/1961. Tájékoztató a belső elhárítás vonalain 1960-ban realizált jelentősebb ügyekről.

⁷⁰ ÁBTL 1.6. 65–2060/14/1961. Tájékoztató a belső elhárítás vonalain 1960-ban realizált

A BM II/5. Osztály keretein belül, elsősorban a „c” és az „f” alosztály intézte a belső reakció elleni fellépést, azonban 1961-től, a „Canale”-dosszié tanúsága szerint az állambiztonsági szervek figyelme külföldre, a Vatikán felé irányult. Ennek előzménye, hogy XXIII. János pápa megválasztása (1958. október 28.) után nem egészen 100 nappal meghirdette a II. Vatikáni Zsinatot, így a szovjet és a magyar állambiztonsági szervek vezetőinek 1961 májusi megállapodása értelmében a magyar szervek, azaz a II/5. Osztály külön feladatokat kapott a Vatikánnal kapcsolatban.⁷¹ Innen indult egy olyan folyamat, ami a római jelenlétbe, számos ügynök kiküldésébe, az állambiztonság hírszerző szerveinek egyházi körökben történő teljes elmélyülésébe torkolt. A „Canale”-dosszié sorozatban összegyűlt anyag és számos más a Vatikán irányába irányuló állambiztonsági munka azonban a II/3, illetve a III/I. feladatköre volt. A II. Vatikáni Zsinat elhárítására a BM II/5-c. alosztály fejleces papírján 1962. július 27-ei keltezéssel készült egy Operatív terv, amely pontosan meghatározta a feladatokat, külön operatív csoportot létesítettek erre a feladatra. Az operatív tervet – az 1962. augusztusi állambiztonsági átszervezések után már – Eperjesi László rendőr alezredes, a III/III–1. Osztály vezetője és Komornik Vilmos rendőr alezredes, a III/I. Csoportfőnöke látta el kézjegyével.⁷² Ennek az akciósorozatnak az ismertetése azonban már túlmutat a tanulmány keretein...

1961-es állambiztonsági akciók értékelése

Az Állami Egyházügyi Hivatal értékelése és fellépése 1961-ben

Kállai Gyula, a minisztertanács első elnökhelyettese 1961. február 7-én – az országos egyházi letartóztatási hullám másnapján – magához hívatta a Magyar Katolikus Püspöki Kar tagjait. A találkozóról Olt Károly, az ÁEH elnöke készített feljegyzést.⁷³ Kállai Gyula a találkozón bejelentette, hogy az államvédelmi szervek állam ellenes összeesküvés miatt az ország területén több helyen előzetes letartóztatásba helyeztek egyházi és világi személyeket. A letartóztatottak nagyobb része egyházi személy. Megjegyezte, hogy feltételezhető, hogy a püspöki kar egyes tagjai tudtak az állam ellenes szervezkedésről. Kállai Gyula a püspöki kart tette felelőssé az államellenes szervezkedésért, mivel olyan

jelentősebb ügyekről.

⁷¹ ÁBTL 3.1.5. O–14963/1. „Canale” 369–372. Jelentés, Budapest, 1962. február 7. II/5. Osztály.

⁷² ÁBTL 3.1.5. O–14963/2. „Canale” 115–118. Operatív terv, 1962. július 27.

⁷³ MNL OL XIX–A–21–d–0021–1/1961.

papokat állított munkába, akiket korábban már államellenes magatartás miatt elítéltek. Azt is felrótta a püspöki karnak, hogy illegális püspökök működnek Magyarországon, hogy illegális papszentelések folynak. Az államellenes bűncselekményeket és a homoszexuális tevékenységet is összemosták: „Azt is meg kell állapítani, hogy egyes püspökök részéről a homoszexuális [sic!] papokat is igyekeznek mentesíteni, pedig erre mentség nincs, ez visszaélés a hívő emberek bizalmával és főképp visszaélés a fiatal nemzedékkel. Ez nem más, mint visszaélés és állam ellenes bűncselekmények nem függetlenek teljesen egymástól, mert az erkölcstelenségbe való belesodródás út az állam ellenes összeesküvés felé.”⁷⁴ Kállai Gyula megemlítette, hogy az államvédelem bizonyítékkal rendelkezik egyes püspökökkel szemben terhelő adatokról, de ezt nem akarták felhasználni. A püspökök magas életkorára hivatkozott. Felszólította azonban a püspöki kart, hogy vizsgálja meg tagjait, és rekessze ki sorai közül azokat, akik érintettek. Az 1961-es letartóztatási hullám, a magyar katolikus egyházzal, illetve a püspöki karral szembeni fellépés jelezte, hogy minden eszközzel kész az államhatalom a hozzá nem lojális személyeket félreállítani. Akár adminisztratív úton az ÁEH-n keresztül, akár eljárás keretében a BM hathatós közreműködésével.

Olt Károly az ÁEH elnöke 1961. február 22-én feljegyzést készített Kállai Gyula véleménye alapján a püspöki kar tennivalójával kapcsolatban.⁷⁵ Kállai Gyula megszabta, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal gondoskodjon arról, hogy a katolikus püspöki kar rövid időn belül összeüljön, és a letartóztatások utáni helyzetet megvitassa a Kállai Gyulával lefolytatott megbeszélés alapján. Grösz József a püspöki kar elnöke, kalocsai érsek azon a véleményen volt, hogy a püspöki kar minél hamarabb üljön össze. Hamvas Endre csanádi püspök ezzel szemben azt az álláspontot képviselte, hogy ráér a püspöki kar a tavasz folyamán ülésezni ebben az ügyben. Kállai Gyula és az ÁEH elvárása azonban egyértelművé tette a helyzetet. Az ÁEH elvárta, hogy a püspöki kar tartsa és tartassa be az 1950-es egyezményt, állásfoglalásban ítélje el az államellenes szervezkedést, és állapítsa meg: a püspöki kar feladata, hogy ne tűrje az egyház felhasználását államellenes szervezkedésben. Azt is elvárták, hogy a püspöki kar vesse fel, tagjai közül kik a felelősök a kialakult helyzetért, és tőlük határolja el magát.⁷⁶

A Püspöki Kar engedve az állam nyomásának 1961. március 15-én körlevél-

⁷⁴ MNL OL XIX-A-21-d-0021-1/1961.

⁷⁵ MNL OL XIX-A-21-d-0021-3/1961.

⁷⁶ MNL OL XIX-A-21-d-0021-3/1961.

ben ítélte el a letartóztatott papok ügyét, azokat a keresztényeket, akik nem voltak hajlandók behódolni az állampártnak.⁷⁷

Az Állami Egyházügyi Hivatal 1961. február 18-ai keltezéssel készített tájékoztatást a február 7-én őrizetbe vett katolikus papi személyekkel kapcsolatos egyházi visszhangról.⁷⁸ A jelentést Olt Károly az ÁEH elnöke elküldte Kállai Gyulának, a miniszterelnök első helyettesének, Köteles Istvánnak az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály vezetőjének és Hollós Ervinnek a Belügyminisztérium II/5. Osztály vezetőjének.⁷⁹ Az összefoglalóban 17 egyházi személy – köztük püspökök, békepapok – véleményét ismertette az ÁEH a letartóztatásokról.

1961. március 24-én Olt Károly az ÁEH elnöke már olyan tájékoztató anyagot is küld az előbb említett három funkcionáriusnak, melyben a nyugati sajtó-visszhangokat foglalták össze a letartóztatásokkal kapcsolatban.⁸⁰

Az ÁEH természetesen készített tájékoztatást a megyei egyházügyi előadóktól és a békepapoktól szerzett információk alapján a római katolikus papság körében kialakult hangulatról az 1961. június 19-én lezajlott bírósági tárgyalás és ítélet után is.

Az 1961. februári letartóztatási sorozat, vizsgálati eljárások és bírósági ítéletek után az ÁEH 1961. november 8-án készített el egy javaslatot „a katolikus szervezkedésben és homoszexuális [sic!] bűncselekmények elkövetésében résztvevő papi személyek felelősségre vonására”.⁸¹ Az egyházi felelősségre vonást az ÁEH három pontban határozta meg: a./ az egyházi vezetés realizálja az 1961. márciusában e tárgyban kiadott körlevelet.

b./ Az egyházi reakció államellenes és erkölcstelen cselekményeivel szemben ne az állam, hanem a püspökök és más ordináriusok lépjenek fel.

c./ Az egyházi felelősségre vonást elsősorban politikai eszközökkel kell elérni, hogy az ne okozzon sem nemzetközi, sem belpolitikai szempontból komolyabb zavarokat.⁸²

⁷⁷ A Magyar Katolikus Püspöki Kar 1961. március 15-ei ülésén döntött, hogy az ÁEH kívánságára tájékoztatót adnak a papságnak az 1961. februári letartóztatások ügyében. A jegyzőkönyvet közli BALOGH, 2008. 1067–1074. A körlevél megtalálható: MNL OL XIX-A-21-c 120.9/Körlevelek/12/1961. (ÁEH Adattár.) Közli BALOGH, 2008. 1073.

⁷⁸ MNL OL M-KS 288. f. 22. cs. 1961. 4. ő. e. 17–22. Az Állami Egyházügyi Hivatal Tájékoztatója a február 7-én őrizetbe vett katolikus papi személyekkel kapcsolatos egyházi visszhangról. A dokumentum megtalálható még: MNL OL XIX-A-21-d-0021-2/1961.

⁷⁹ MNL OL XIX-A-21-d-0021-2/1961.

⁸⁰ MNL OL XIX-A-21-d-0021-4/1961.

⁸¹ MNL OL XIX-A-21-d-0059-1/1961.

⁸² MNL OL XIX-A-21-d-0059-1/1961.

Az akció keretében 50 római katolikus papi személy felelősségre vonását kívánták elérni a püspököknél. Az ÁEH jelentése rendelkezett arról, hogy az akciót az ÁEH a BM-mel koordinálva hajtja végre.⁸³ Az egyházfegyelmi intézkedésekre a javaslatot a Belügyminisztérium tette meg. 1961. december 11-én keltezett a kimutatás arról az 50 egyházi személyről, akikkel szemben a püspököktől intézkedést vártak. A papok személyi anyagát a BM átadta az ÁEH-nak, az átvételt Prantner József és Hollós Ervin aláírásával igazolta.⁸⁴ A papok egyházi felelősségre vonásáról, a püspökök eljárásáról az ÁEH 1962. március 27-ei jelentése számolt be.⁸⁵

A Belügyminisztérium vezető szerveinek értékelése és fellépése a klerikális reakció elleni ügyekben (1961)

Egy olyan horderejű ügy, mint az 1961. februári országos letartóztatási hullám az állambiztonság munkatársai, a Belügyminisztérium vezetői számára sok tanulsággal járt, illetve megfelelő fórumokon lehetőség nyílt az eredményes munka bemutatására, ezért számos értékelés, elemzés, összefoglalás készült 1961 során.

A Belügyminisztérium Kollégiuma 1961. április 24-ei ülésén értékelte az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1960. június 21-ei ülésén tárgyalt jelentést és ott hozott határozatot „a belső reakció elleni harc” néhány kérdésének végrehajtásáról, a végrehajtás során szerzett tapasztalatokról és a további feladatokról.⁸⁶ Ezt a jelentést 1961. május 5-én és 6-án a politikai nyomozó szervek részére tartott országos értekezleten szintén megtárgyalták.⁸⁷

A Belügyminisztérium Kollégiuma 1961. október 16-ai ülésén tárgyalta az 1960–61-ben vizsgált szervezkedési ügyek tapasztalatairól készült jelentést.⁸⁸ A Jelentést a BM II/8. Osztálya (Politikai Nyomozó Főosztály Vizsgálati Osztá-

⁸³ MNL OL XIX-A-21-d-0059-1/1961.

⁸⁴ MNL OL XIX-A-21-d-0059-1/1961.

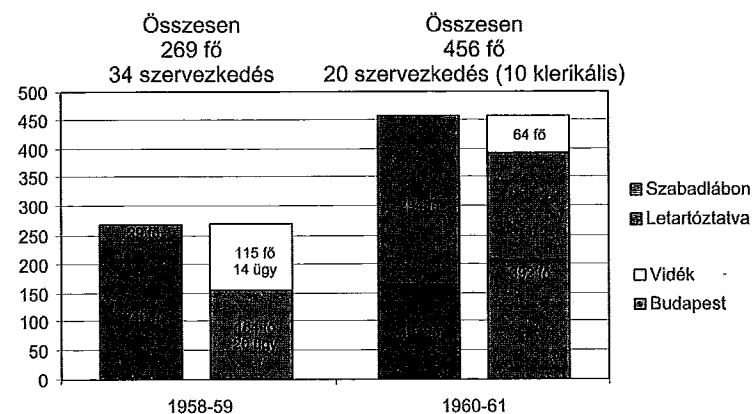
⁸⁵ MNKL OL XIX-A-21-d-002-1/1962.

⁸⁶ MNL OL XIX-B-1-z-10-61/6-1961. (16. d.) Belügyminisztérium Kollégiuma 1961. április 24-i ülése. 1. napirendi pont: Jelentés az MSZMP PB határozata – „a belső reakció elleni harc néhány kérdéséről” – végrehajtásáról, a végrehajtás során szerzett tapasztalatokról és a további feladatokról.

⁸⁷ MNL OL XIX-B-1-x-10-2/29-1961. (8. d.) Belügyminisztérium Országos és főkapitányi értekezletek 1961. május 5–6-i ülése. 2. napirendi pont: Jelentés az MSZMP PB határozata – „a belső reakció elleni harc néhány kérdéséről” – végrehajtásáról, a végrehajtás során szerzett tapasztalatokról és a további feladatokról.

⁸⁸ MNL OL XIX-B-1-z-10-61/12-1961. (17. d.) Belügyminisztérium Kollégiuma 1961.

lya) készítette, amelyben az 1960. január 1-től 1961. augusztus 1-ig terjedő időben realizált és kivizsgált szervezkedések értékelésével foglalkoztak. Az ellenforradalmi és „Jehova tanúi” csoportok ügyeit nem értékelték. 1960–61-ben 20 államellenes szervezkedést realizáltak, melyek közül tíz 1956 előtt, négy 1957–1958-ban, hat pedig ezt követően jött létre. Ezen szervezkedések kapcsán 392 fő ellen indult eljárás, ami az összes eljárás alá vont személy 55%-át teszi ki. Ha párhuzamba állítjuk az 1958–59-ben felszámolt szintén 20 szervezkedéssel, akkor láthatjuk, hogy akkor 154 fő ellen indult eljárás. Az eljárás alá vont személyek jelentős számú emelkedését az okozta, hogy ekkor került sor a nagy létszámú klerikális szervezkedések felszámolására. A BM Politikai Nyomozó Főosztály Vizsgálati Osztálya megállapította, hogy már 1956 előtt rendelkeztek adatokkal a klerikális szervezkedésekről, de az „ellenforradalmi ügyek” miatt azokkal közvetlenül 1956 után nem tudtak foglalkozni, valamint több év felderítő munkára volt szükség, hogy alaposabb feltárást végezzenek el. A nemzetközi helyzet alakulása is befolyásolta, hogy 1961 februárjában került sor a letartóztatásokra. A Vizsgálati Osztály megállapította, hogy ezekkel a letartóztatásokkal a fő csapást a legveszélyesebb kategóriára mérték. A felelősségre vont 392 személy közül 338 fő a „klerikális reakció” legaktívabban tevékenykedő elemei közé tartozott. A szervezkedések végső céljaként a BM egy keresztény–szocialista alapon álló polgári állam létrehozását vizionálta.

A klerikális reakció szervezkedésének felső szála az egyház „reakciónak” mondott vezetése volt. A katolikusok esetében Shvoy Lajos, Hamvas Endre, Kisberk Imre, Dudás Miklós, Endrey Mihály és Zadravetz István püspökök voltak azok,

október 16-i ülése. 1. napirendi pont: Jelentés az 1960–61 évben vizsgált szervezkedési ügyek tapasztalatairól.

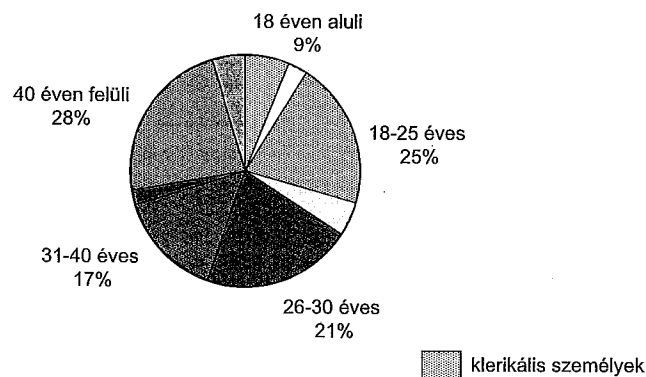
akiket azzal vádoltak, hogy tudtak a szervezkedésről, illetve, hogy a szervezkedések vezetői tájékoztatták őket a tevékenységükről. A bátaszéki és a Kassánszky Zsombor féle ügyekben Ravasz László református püspök személye merült fel felső kapcsolatként. A fő irányító a katolikusok esetében természetesen a Vatikán volt, de különböző nemzetközi kapcsolatokkal is vádolták a résztvevőket, valamint azzal, hogy jelentős anyagi támogatást is kaptak.

A klerikális szervezkedéseket hálózati úton tárták fel. A szervezkedések többségét Budapesten a II/5. Osztály realizálta. Megállapították, hogy a feltárás után a vizsgálati munkát is jelentősen segítette a II/5. Osztály.⁸⁹

Érdekes képet ad a szervezkedésért eljárás alá vont személyek kor szerinti megoszlása Budapesten, az 1960–61-es időszakra vonatkozóan. Jól mutatja, hogy ebből jelentős a klerikális személyek száma. A kor szerinti megoszlás mellett azt is érdemes áttekinteni, hogy a 392 fővel szemben milyen intézkedések megtételére került sor. 156 főt adtak át az ügyészségnek, 57 fő ellen a BTÁ 56. §-a alapján, egy fő ellen büncselekmény hiányában szűnt meg az eljárás. 178 fő kiszorítására és figyelmeztetésére került sor.

A BM Kollégium ülésén azt is megállapították, hogy a megtett lépések nem elegendők, mert nem tudtak eléggé behatolni a klerikális szervezkedések vezető csoportjaiba. Ezért a II/5. Osztály feladatul kapta, hogy fokozza a beépülést és a felderítő munka intenzitását.

Szervezkedésért eljárás alá vont személyek kor szerinti megoszlása Budapesten, 1960-61

⁸⁹ MNL OL XIX-B-1-z-10-61/12-1961. (17. d.) Belügyminisztérium Kollégiuma 1961. október 16-i ülése. 1. napirendi pont: Jelentés az 1960-61 évben vizsgált szervezkedési ügyek tapasztalatairól. Készítette: Mérő Károly rendőr alezredes, mb. osztályvezető. BM II/8. Osztály.

1961-ben valósították meg a legnagyobb kiterjedésű, legtöbb egyházi személyt érintő ügyet. Akit lehetett, az állambiztonság emberei eljárás alá vonták, letartóztatták, majd börtönbüntetést kaptak. Akik ellen volt elég bizonyíték, azokat saját megyéspüspökük helyezte el, és hozott ellene intézkedést. A Kádár-korszak legnagyobb, legjelentősebb egyház elleni fellépése volt az 1961-es év esemény-sorozata.

Forrás- és irodalomjegyzék

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MNL OL M-KS 288. f. 5. cs.

MNL OL M-KS 288. f. 22. cs.

MNL OL XIX-A-21-a

MNL OL XIX-A-21-c

MNL OL XIX-A-21-d

MNL OL XIX-B-1-x

MNL OL XIX-B-1-y

MNL OL XIX-B-1-z

MSZMP Központi Szervei, Politikai Bizottság

MSZMP Központi Szervei, Agitációs és Propaganda Osztály

Az államigazgatás felsőbb szervei, Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek, Állami Egyházi Hivatal. Elnöki iratok

Az államigazgatás felsőbb szervei, Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek, Állami Egyházi Hivatal, Adattár.

Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek, az államigazgatás felsőbb szervei, Állami Egyházi Hivatal, Visszaminősített TÚK iratok

Az államigazgatás felsőbb szervei, Belügyminisztérium, Országos és főkapitányi Értekezletek

Az államigazgatás felsőbb szervei, Belügyminisztérium, Miniszterhelyettesi értekezletek

Az államigazgatás felsőbb szervei, Belügyminisztérium, Kollégiumi iratok

Szakirodalom

BALOGH

2008 A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok. I–II. köt. BORÓVI JÓZSEF gyűjtésének felhasználásával összeállította BALOGH MARGIT. METEM, Bp., 2008.

FEJÉRDY

- 2010 FEJÉRDY ANDRÁS: Titkos püspökszentelés(ek) Magyarországon 1960 őszén. Az első Regnum-per helye a magyar egyházpolitikában és a szentszéki Ostpolitikában. *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989.* Szerk. BÁNKUTI GÁBOR és GYARMATI GYÖRGY. Állambiztonsági szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan. Bp., 2010. 129–155.

HAVASY

- 1990 HAVASY GYULA: *A magyar katolikusok szenvedései 1944–1989. Dokumentumgyűjtemény.* A szerző kiadása, Bp., 1990.

KISS

- 2010 KISS RÉKA: Az egyházpolitika és a református egyház a forradalmat követő évtized egyházi pereinek tükrében. *Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban.* Szerk. SOÓS VIKTOR ATTILA, SZABÓ CSABA, SZIGETI LÁSZLÓ. Szent István Társulat – Luther Kiadó, Bp., 2010. 289–305.

LÉNÁRD

- 1991 LÉNÁRD ÖDÖN: Koncentrált támadás a „hallgató egyház” ellen. *Vigilia.* 1991. 6–9.

MSZMP

- 1957 *A Magyar Szocialista Munkáspárt Országos Értekezletének jegyzőkönyve. 1957. június 27–29.* Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1957.

PETES

- 2009 PETES RÓBERT: „Egy nagy jó érdekében...” – *Illegális tevékenység a győri egyházmegyében az 1956-os forradalom után.* 2009. (kézirat)

SZABÓ

- 2001 *A Grösz-per előkészítése 1951.* Szerkesztette, a bevezető tanulmányt írta és a mutatókat összeállította SZABÓ CSABA. Budapest Főváros Levéltára – Osiris Kiadó, Bp., 2001.

SZABÓ

- 2004 SZABÓ CSABA: Magyarország és a Vatikán. Egyházpolitika a hatvanas években. In: *„Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok.* Szerk. RAINER M. JÁNOS. 1956-os Intézet, Bp., 2004. 63–95.

SZABÓ

- 2007 *Magyar katolikus egyház 1956.* Szerk. SZABÓ CSABA. Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány, Új Ember Kiadó, Bp., 2007.

TAKÁCS

- 2010 TAKÁCS TIBOR: A belső reakció elleni elhárító osztály, 1956–1962. *Betekintő.* 2010/3. szám. http://www.betekinto.hu/2010_3_takacs

TÍMÁR

- 2010 TÍMÁR ÁGNES: *Hivatás és küldetés.* Kairosz Kiadó, Bp., 2011.

TOMKA

- 2005 TOMKA FERENC: *Halálra szántak, mégis élünk! Egyházüldözés 1945–1990 és az ügynökkérdés.* Szent István Társulat, Bp., 2005.

VÖRÖS

- 2009 VÖRÖS GÉZA: Állambiztonság és egyházak. *Egyháztörténeti Szemle,* 2009. 4. sz.

VÖRÖS

- 2010 VÖRÖS GÉZA: Az egyházakban foglalkoztatott ügynökhálózat újjáépítése 1956-tól a hatvanas évek közepéig. *Betekintő.* 2010/2. szám. http://www.betekinto.hu/2010_2_voros

REISZ T. CSABA

Felekezetek közreműködése az egyházi anyakönyvek levéltári mikrofilmezésében a „mormon akció” idején

Az 1950-es évek második felében távlataiban is jelentős hatású szakmai tevékenység kezdődött az Országos Levéltárban (OL). Az 1956-ban *Borsa Iván* által megfogalmazott első ötletet több éves szervezőmunka követte, majd 1960-ban megkezdődött az úgynevezett „mormon mikrofilmezési akció”.

A később újítási díjjal is elismert konstrukció szerint a *Mormon Genealógiai Társaság* négy, mikrofilmezéshez szükséges technikai berendezést, valamint nyersfilmet bocsátott a levéltár rendelkezésére abból a célból, hogy az 1871 (majd későbbi engedély alapján 1895. október 1-je) előtti egyházi anyakönyveket és más genealógiai jellegű levéltári iratanyagot mikrofilmre vegyenek. Kezdetben a felvételekkel ledolgozták a gépek árát, majd a mormonok devizában fizették meg a további küldeményeket. Az egy évtizedig tartó mormon akció keretében előállított mikrofilmek ma is a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) legkutatottabb gyűjteményét jelentik, ezért az akció története méltó lehet arra, hogy a magyar levéltárügy történetének lapjaira bekerüljön. Annál is inkább, mert miközben a korszak jellemző köztörténeti-politikatörténeti kulcsszavai a megtorlás és a konszolidáció, addig az akcióban nyugat-európai és egyesült államokbeli partnerekkel, valamint szinte a teljes magyarországi egyházi vezetéssel és személyzettel állt kapcsolatban a – szekuláris, központi, állami – levéltár. *Borsa Iván* és munkatársa, *Mandl Sándorné* úgy voltak főszerzői az akciónak, hogy annak védelme érdekében a felettes szerveket mindig előre tájékoztatták a történésekről, az egyházakkal pedig a legjobb együttműködésre törekedtek, elosztatva a papok és lelkészek felmerülő aggodalmait.

A mormon akció történetének forrásai

A mormon akció története jelentősége ellenére teljes részletességében mind a mai napig nem feltárt. A Magyar Országos Levéltár (MOL) Reprográfiai főosztályának munkatársai tervfeladatként elkészítették az akció korai történetét, és tanulmányukban sajnálattal állapították meg, hogy „ennek az eseménynek eredeti levéltári forrásokon alapuló feldolgozására mindezidáig senki nem vállalkozott, pedig nemcsak a Reprográfiai osztály, hanem a MOL egészének későbbi működésére is hatással lett.”¹ A dolgozat ezt a mulasztást igyekezett pótolni, amikor a Levéltárak Országos Központja (LOK, 1957-től tulajdonképpen a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, MM LO) vonatkozó iratanyagát, valamint négy ügyirat erejéig az OL Általános iratait is teljes szövegükben közreadva összefoglalta az 1957–1963 közötti időszakban létrejövő újfajta együttműködés történetét. A szerzők tudatosan nem foglalkoztak a filmezés szervezési-technikai kérdésével és a mikrofilmezés egyházi értékelésével, „mivel ez egy újabb – szélesebb és összetettebb – területet jelentene”.² Az összefoglaló mindezzel együtt a mormon akció első felének hiánypótló történeti feldolgozása.

A mormon mikrofilmezési akció történetére vonatkozó, nyomtatásban is megjelent legfontosabb adatokat *Borsa Iván* szakmai összefoglalói és visszaemlékezései jelentik. Már 1960-ban, az OL mikrofilmező csoportja tevékenységét bemutató cikkében ismertette az előkészületi munkákat.³ Ugyanő 1959-től a Levéltári Híradó, majd a Levéltári Szemle hasábjain évente beszámolt az OL filmtárának előző évi gyarapodásáról.⁴ 1965-ig ezt olyan részletességgel tette, hogy abból pontosan megállapítható az akció keretében készült egyházi anyakönyvek felvételszáma.

Az akció történetének további adatai találhatók *Borsa Iván* visszaemlékezéseiben. *Gecsenyi Lajos* 1989-ben interjút készített Borsával, aki a mormonokkal létrehozott megegyezés körülményeiről, amelyet a kérdésfeltevő szerint talán az eredményei miatt legendák lengenek körül, a következőket mondta:

„A mormon egyház genealógiai társaságával a tárgyalások 1957–1959-ben folytak szóban és írásban. A közös cél (az anyakönyvek mikrofilmezése) egyértelműen közös volt. A Művelődésügyi Minisztérium Levéltári osztálya egyértelműen támogatta, sőt formailag ő levelezett, a tárca más részlege sem emelt kifo-

¹ BERKES–GARADNAI–VISZKET, 2008. 5.

² Uo. 25.

³ BORSA, 1960. 103–105.

⁴ BORSA IVÁN: A Magyar Országos Levéltár Filmtárának ... évi gyarapodása (*Levéltári Híradó, Levéltári Szemle*). <http://www.archivportal.arcanum.hu/levszem/> (2012. április 1.)

gást. A Belügyminisztérium, miután megkapta az öt érdeklő tájékoztatást, feltételét közölve, hozzájárult. A legtöbb problémát a Külkereskedelmi Minisztérium jelentette, pedig a végén az anyagi előnyöket az ő vállalata fölözte le. Egyébként formai szerződés írásban nem jött létre. Mi készítettünk egy szerződéstervezetet az előzetes levélváltások és személyes tárgyalások alapján, amire ők szóban annyit mondtak, hogy rendben van, eszerint fogunk dolgozni. A »clara pacta, boni amici« elve diadalmaskodott.”⁵

A mormon akció történetének másik ikonikus szereplője Mandl Sándorné, Román Éva volt, aki már a LOK-ban is Borsa mellett dolgozott, és tőle kapta feladatul a *Der Archivar* című folyóirat egyik cikkének olyan szempontú átoltatását, hogy „hátha lehet belőle valamit kihozni”. Mandlné 1958-ban követte az OL-ba az 1957-ben áthelyezett főnökét, ahol azután a mikrofilmzési ügyeket intézte. *Bogdán István*, a levéltár könyvtárának vezetője 1982–1983 folyamán két hangfolyamot rögzített, a „Hangtár” a munkatársak hangját, az „Emlékezetár” pedig egyes munkatársak levéltári eseményekre visszaemlékező monológiát őrizte meg. Az utóbbiak között található Mandlnének a mormon mikrofilmzési akcióra vonatkozó visszaemlékezése, amelynek nagyobb részét már 2009-ben, teljes szövegét pedig 2012-ben közzétettem.⁶

Az akció történetére vonatkozó levéltári és egyéb források feltárása még korántsem befejezett. A szaktárca illetékes szervezeti egysége 1964–1970 közötti iratanyagának, az OL 1956–1970 közötti ügyiratainak feldolgozása még hátra van. (Az 1958–1961 között 70 alapszámon található az akcióhoz kapcsolódó ügyirat, 1962 után pedig a 111. és 112. tétel teljességgel e témára vonatkozik.) A jövőben szükséges az ügy állambiztonsági vonatkozásait is vizsgálni és az egyházi levéltárakban az előkészületekre és a lebonyolításra vonatkozó iratokat, belső feljegyzéseket és egyházi levelezéseket feltárni. Ezekből egyelőre csak mintavétel áll rendelkezésemre. Az egész téma teljes feldolgozásához pedig a mormon egyház releváns belső levelezését is meg kell ismerni.

Két, jelenleg nem levéltári iratanyagként létező irategyüttest szükséges még megemlíteni. Az egyik Borsa Iván iratmásolat-gyűjteménye, amely hivatali irathagyatékában került *Rácz György* kollégámhoz, aki – az iratanyag végleges rendezése előtt – rendelkezésemre bocsátotta azt, amikor megtudta, hogy milyen témában kutakodom. Borsa nagyon precíz volt, és azoknak a leveleknek a másolatát, amelyet jelen esetben a mormon akció ügyében ő készített vagy felügyelt,

gondosan elrakta egy dossziéban. Ez az irategyüttes segített abban, hogy megtaláljam az egyházak bevonására vonatkozó iktatott LOK- vagy OL-feljegyzéseket is.

A másik forrásegyüttes megmaradását elsősorban *Judák Margit*nak köszönhetjük. Az ügyiratokról leválasztva, a Reprográfiai osztályon kezelték azokat a jegyzékeket/kimutatásokat, amelyeket az egyházközségek papjai püspökökük kérésére még 1960 elején készítettek az őrizetükben lévő anyakönyvekről. Ezeket a jegyzékeken folyt a mikrofilmzésre felküldött anyakönyvek nyilvántartása, átadás-átvétele, és ezekkel együtt őrizték azokat a fél- és egyáltalán nem hivatalos leveleket, amelyeket Mandl Sándorné az egyházi levéltárosokkal folytatott. Ezt a főlegesnek tekintett irategyüttest kidobták az 1970-es évek közepén, Judák Margit azonban megmentette és hazavitte, és csak akkor juttatta vissza a levéltárba, amikor *Kollega Tarsoly István* lett a reprográfiai ügyekért felelős vezető. 1997 után, amikor a Reprográfiai főosztályt Óbudára költöztették, ismét ki akarták dobni az anyagot, ekkor viszont *Kántor Éva* mentette meg. A – más feljegyzésekkel együtt – kilenc doboz feltárását és közkinccsá tételét 2012-ben kezdtem el, az anyag rendezésében és digitalizálásra előkészítésében Judák Margit segített, a teljes rendezett anyagot 2013-ban az Y szekció (A MOL levéltára) számára adom át.

E hosszúra nyúlt, de a megismerés nehézségeinek megértéséhez szükséges bevezető után azt az egyszerű kérdést kívánom megvizsgálni, hogy mikor és hogyan kapcsolódtak be az egyes felekezetek a mikrofilmzési akcióba. Az összefoglalás nem lehet teljes, mert az újabban előkerült dokumentumok teljes körű feltárása és számbavétele még jelenleg is tart, de a kezdet és az egyházi szerepvállalás már előzetesen alkalmas az ismertetésre. Bemutatom a katolikus egyház bekapcsolódásának körülményeit és vázolom a felekezetek közreműködésének mikéntjét. Tekintettel arra, hogy a források szövege nem ismert, bőséges, esetleg teljes közlésükre törekszem.

A mormon akció főbb eseményei

A fentebb már idézett mormon tanulmány adatait, valamint a többi forrást is figyelembe véve a főbb események – az egyes felvételezési szakaszok feltüntetés nélkül – alábbi kronológiai sorrendje állítható fel:

⁵ GECSÉNYI, 1989. 62.; BORSÁ, 2000. 233–266.

⁶ Vö.: http://www.mol.gov.hu/rendezvenyek/anyakonyvek_a_kutatasban_es_a_kozigazgasban.html, itt az emlékezés átirata, valamint az akció történetéről szóló prezentáció is elérhető. A teljes szöveget lásd REISZ, 2012. 36–40.

1956. április 7. Borsa Iván felhívja Mandl Sándorné figyelmét a *Der Archivar* 1956. évi 1. füzet 77–79. oldalán található, a mormonok mikrofilmzési gyakorlatáról szóló cikkére.
1957. február–július Tájékoztató levelezés a mormonokkal, a Külügy-, a Művelődésügyi és a Külkereskedelmi Minisztériummal.
- május Megyei levéltári anyag (összeírások, anyakönyvek) felmérése.
- május 26. *Szedő Antal*, a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztály vezetője és Borsa Iván első személyes tárgyalása a mormonokkal Bécsben.
1958. március 4. Mormon javaslat a tárgyalások folytatására.
- március–június Tárgyalások a hazai minisztériumok között.
- április 28. Külügyminisztérium, *Baranyi Gyula* attaché:
„A levelükben felvetett ügylet kereskedelmi része előnyösnek látszik számunkra. A Salt Lake City Genealogiai Intézet jellegét, tevékenységét – az előzményekben átküldött jellemzéseken túlmenően – nem ismerjük, arról véleményt mondani nem tudunk. Úgy látszik azonban, hogy a tervezett együttműködés ezzel az intézettel nem olyan természetű, amelyből politikai vagy egyéb hátrány származnék számunkra. Ezért az említett ügylet ellen elvi kifogásunk nincsen.”
- május 12. A Külügy- és a Külkereskedelmi Minisztérium elvben már hozzájárult a megállapodás megkötéséhez, a Kultúra Vállalaton keresztül. A mormonoktól vártak ígéretet arra, hogy az egymillió felvételen felül még legalább kétmillió felvételt rendelnek majd.
- május 20. *Miklós Imre*, az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) elnökhelyettese a tervezett konstrukcióról kijelenti:
„Illetékes felsőbb szervek jóváhagyását feltételezve, egyházpolitikai szempontból nézve kivihetőnek tartom.”
- május 23. Tárgyalás a mormonokkal az OL-ban.

- október 20. Szerződéstervezet megküldése a Belügyminisztériumba.
- november 29. *Rácz Béla*, az Országos Levéltár munkatársa szerint csak az 1896 előtti anyag (levéltári iratok és egyházi anyakönyvek) vehető mikrofilmre, az érvényes előírások szerint az 1918 előtt keletkezett iratanyagot bárki megtekintheti, így a mikrofilmek külföldre kerülésének nincsen jogi akadálya.
„Az egyházi anyakönyvekkel kapcsolatban ilyen szabályozás nincs. Ezek az anyakönyvek az egyes plébánosok, lelkészek, rabbik kezelésében vannak, s ezek saját belátásuk szerint bárkinek adhatnak ebből felvilágosítást. Ha ezeknek az egyházi anyakönyveknek a filmre vétele megtörténik, és egy filmkópia az Országos Levéltár tulajdonában marad, akkor a jövő szempontjából meglesz a lehetősége annak, hogy a Belügyminisztérium anyakönyvi osztálya az Országos Levéltárban keressék [így!] ki a megfelelő adatokat, és ne szoruljanak egyházi személyek adatszolgáltatására.”
1959. február 20. Szerződéstervezet megküldése a mormonoknak.
- március 2. Külkereskedelmi Minisztérium tranzakciós engedélye.
- október 30. Az ÁEH megküldi az egyházi vezetők listáját (név, méltóság, cím).
- november 3. *Szedő Antal* sürgeti a mormonokat a szerződés megkötésére.
- november 4. Az MM LO levele a katolikus egyházi vezetőkhez, amelyben az akcióról ad tájékoztatást.
- november Az egyházi vezetők válaszai.
- november 26. Az MM LO és a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat közötti megállapodás.
- november A gépek beérkeznek az OL-ba (1960. júniusig több lépésben).
- december 15. MM LO-értekezlet az egyházi levéltárosokkal.

1960. január 6. Szedő Antal levele a Belügyminisztériumhoz, a mikrofilmzés időhatárának kiterjesztéséről:
- „Ennek az akciónak a keretében sorra kerülne az egyházak (plébániák, lelkészségek, rabbiságok) által őrzött egyházi anyakönyvek mikrofilmre való felvétele is. Amennyiben sikerül elérni, hogy valamennyi egyházi anyakönyv az állami anyakönyvezés kezdetéig (1895. október 1.) filmre kerüljön, több millió felvételes olyan gyűjtemény állana rendelkezésre, amelynek értéke mind tudományos, mind pedig anyakönyvezési szempontból szinte felbecsülhetetlen.
- Jelenleg megtörténtek az első lépések az egyházi anyakönyvek felmérése érdekében. A plébániák stb. be fogják jelenteni kötetenként az 1895-ig terjedő anyakönyveiket. Ennek alapján meg lehet majd állapítani a várható felvételszámot, amelyet jelenleg hozzávetőleges becslések alapján kb. 4-5 millióra lehet tenni.”
- január 27. A Katolikus Püspöki Kar állásfoglalása
- április 25. *Borgos Gyula* rendőr ezredes, BM titkárságvezető értesíti Szedő Antalt, hogy a korábbi döntést felülvizsgálva, egyetértene azzal, hogy az 1895-ig terjedő időre vonatkozó egyházi születési, házassági és halotti anyakönyveket filmre vegyék a mormon Genealógiai Társaság részére.
- július 22. Megkezdődik a felvételezés az OL-ban, majd december 12-én az első szállítmányban 321 437 felvételt adnak át.
1963. június 25/27. Mormonok tárgyalása az OL-lal a további anyagok felvételezéséről (Névváltoztatási és nemességi ügyek, Helytartótanács, Acta nobilium, Departamentum nobilitare)
1970. május 7. Az OL átadja a 17., utolsó szállítmányt a Kultúra Válattnak.⁷

⁷ Az 1963-ig keletkezett dokumentumokat lásd GARADNAI-BERKES-VISZKET, 2008, a többi a MOL Y 7. fondjából vettem (111. és 112. tétel).

A katolikus egyház bevonása

Az események sorrendjén végigtekintve szembetűnő, hogy bár elsősorban a felekezetek által előállított, kétségtelenül köziratnak minősülő dokumentumok mikrofilmzésének lehetőségeiről volt szó, az egyházak bevonására csak igen későn, a megállapodás tervezett aláírásához igen közel, a gépek beérkezésével egyidőben került csak sor. Technikai kérdésekről, devizasabályokról, személyes adatokról esett szó a megbeszéléseken, de annak nem találjuk nyomát, hogy bármilyen szinten felmerült volna az a kérdés, hogy mit szólnak ehhez a vállalkozáshoz az egyházak?

Nyilvánvaló, hogy eredetileg csak az állami levéltárak közreműködését kívánták az ötlet kigondolói, mert a 21 levéltár a LOK (MM LO) központi akaratának nyilván nem állt volna ellen, és számuk is egy könnyen megszervezhető együttműködést jelentett volna. Az akció előkészítésekor a megyei levéltárakban őrzött anyakönyvi másodpéldányok és más, ugyancsak az állami levéltárak őrzetében lévő irategyüttesek (nemesi és országos összeírások) mikrofilmzését tervezték. 1957. május 31-én *Endrényi Ferenc* a LOK nyilvántartásában elhelyezett levéltári alapleltárakból összeállítást készített a megyei levéltárakban őrzött anyakönyvi másodpéldányokból, eszerint ott kb. 466,4 iratfolyóméternyi anyag volt található. A LOK kérésére a megyei levéltárak vezetői az anyakönyvekről és a Bach-kori összeírás meglétéről és mennyiségéről is tájékoztatást nyújtottak, becsléseik alapján az ott őrzött másodpéldányokból kb. 2 782 000 felvétel készíthetett volna. A zalaegerszegi levéltár vezetője, *Kollega Tarsoly Sándor* szerint, bár levéltárunkban vannak egyházi anyakönyvek, de véleménye szerint nem biztos, hogy teljesek, ezért javasolta, hogy a „teljesség kedvéért az egyes községektől kérjük be azt lefényképezésre.”⁸ Felvetésének akkor még nem volt azonnal látható fogamatja.

Az egyházak bevonására csak 1959 őszén került sor, nincsenek pontos feljegyzések arról, hogy kinek a kezdeményezésére és miként született meg ez a döntés.⁹ Október 30-án Miklós Imre titkársága, vagyis az ÁEH a „megbeszélte névsort” – a római és görög katolikus egyház 11 érseke, püspöke, apostoli kormányzója, a református egyház két püspöke, az evangélikus egyház két püspöke, az izraelita egyház elnöke nevével és pontos címével – megküldte az MM LO számára.

⁸ MNL OL XIX-I-9–rr. Kulturális Minisztérium, Mormon anyag, 1958–1965. 02–16–18/1957.

⁹ A katolikus egyházfőknek címzett levelek fogalmazványai, valamint az ő válaszuk a MNL OL XIX-I-4–ab. Művelődésügyi Minisztérium, 2–16/1959. tétele alatt található, a 89.862/1959. iktatószámú ügyiratban.

November 4-én Szedő Antal, a levéltári osztály vezetője levélben fordult a katolikus egyházi vezetőkhez, amelyben a tervezett akció részleteiről tájékoztatta őket, és egyúttal a közreműködésüket kérte. Másnap a helyettes vezető, *Baracskai István* az állami levéltárak vezetőihez is levelet intézett: „tájékoztatásul közlöm, hogy a gyűjtőterületén székhellyel bíró katolikus egyházmegyei hatósághoz másolatban csatolt levelet intéztem. Kérem, hogy a tárggyal kapcsolatban felmerülő esetleges problémákkal haladéktalanul forduljon a Levéltári Osztályhoz”. Az ma még kérdés, hogy milyen problémák esetleges felmerülésétől tartott a tisztviselő, amelyre a megyei kollégák figyelmét haladéktalanul fel kellett hívnia.

A katolikus vezetőknek a megfelelő megszólítással egyenlevelet küldött Szedő Antal:

„Engedje meg, hogy az alábbiakban tájékoztassam arról a nagyszabású tudományos jellegű mikrofilmzési akcióról, melynek megszervezése folyamatban van, s melynek sikeres lebonyolításához ... Úr szíves támogatását és levéltárosának közreműködését kérem.

A Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya tárgyalásokat folytatott a Salt Lake City-i mormon Genealógiai Társasággal, amely Amerikán kívül Nyugat-Európa számos országában sok millió mikrofilmfelvételt készített 1900 előtti genealógiai tárgyú iratanyagáról (anyakönyvek, népességösszeírások, nemességigazolások, végrendeletek stb.). A tárgyalások eredményeképpen a Genealógiai Társaság nagyteljesítményű korszerű mikrofilmfelvevő berendezést bocsát az Országos Levéltár fotólaboratóriuma rendelkezésére, melynek ellenértékeként, majd pedig költségtérítés fejében a Levéltári Osztály mikrofilmfelvételeket készített genealógiai tárgyú levéltári jellegű iratanyagáról. Ennek kapcsán a mikrofilmfelvételekről filmkópia készül, amely az Országos Levéltárban kerül elhelyezésre, s így biztosítja, hogy ez a tudományos szempontból nagybecsű anyag – amely könnyen ki van téve az élet viszontagságainak – mikrofilmen is fennmaradjon, s a tudományos kutatás céljait szolgálja.

A mikrofilmzési akció egyik tárgya az anyakönyvek volnának az anyakönyvezés kezdetétől 1895-ig. Ehhez kapcsolódóan kérem ... Urat, járuljon hozzá ahhoz, hogy egyházmegyéje plébániáinak 1896 előtti keresztesési, házassági és halotti anyakönyveit az Országos Levéltár fotólaboratóriumában mikrofilmre vegyék.

Elképzeléseink szerint az anyakönyveknek a plébániákról való összegyűjtését és szétosztását ... Úr levéltárosa vagy esetleg ... Úr által megbízandó más személy végezné, akinek a munkával kapcsolatos utazási és szállítási költségeit megtéríteném. A levéltáros az anyakönyveket jegyzékbe foglalná feltüntetve a kötetek

oldalszámát is. Megbízottam azután a jegyzék alapján tőle venné át, s mikrofilmre vétel után neki adná vissza a köteteket.

Ennek az akciónak abban látom jelentőségét, hogy az anyakönyvekről olyan pontos másolat állna rendelkezésre, amely mind mennyiségben (az 1828 előtti anyakönyveket is tartalmazván), mind minőségben (a tapasztalat szerint törvényhatósági levéltárakban őrzött másodpéldányok tekintetében sok aggály merült fel) messze felülmúlná a jelenlegi másodpéldányokat, illetőleg olyan esetben, amikor elpusztult a másodpéldány (pl. az 1945. évi Budapest egész területén), vagy nem került levéltárba, ezt a hiányt pótolná. Az egyetlen példányban meglévő anyakönyvek fennmaradását elemi csapás bármikor veszélyeztetetheti. Ha netán ilyen történnék, az Országos Levéltár Filmtára az önköltségek megtérítése mellett a mikrofilmekről bármikor készségesen fog fényképeket készíteni az eredeti pótlására. Az így kialakítandó, az egész országra kiterjedő gyűjtemény hatalmas segítséget fog nyújtani a tudományos kutatásnak, elsősorban a történeti statisztikának. Mivel valószínűnek tartom, hogy ... Úr akár közvetlenül a mikrofilmek elkészülte után, akár későbbi időpontban egyházmegyéje anyakönyveiről készült mikrofilmek filmkópiáját egyházmegyéje céljaira meg kívánja szerezni, kérésére az Országos Levéltár fotólaboratóriuma a vonatkozó mikrofilmekről egy példányt teljesen díjmentesen fog elkészíteni, ha ... Úr a nyersfilmet rendelkezésre tudja bocsátani.

Minthogy a fent előadottak – véleményem szerint – nemcsak az egyetemes magyar tudományosság, hanem a katolikus egyház céljait is szolgálják, bízom benne, hogy ... Úr engedélyezni fogja egyházmegyéjében az anyakönyvek mikrofilmzését. Kérem, hogy állásfoglalásáról tájékoztatni szíveskedjék. Ha netán állásfoglalásának kialakításához további adatokat kívánna, úgy akár levélben, akár kiküldöttem útján készséggel szolgálunk felvilágosítással. ... Úr hozzájárulása esetén a szervezési részleteket levéltárossal tárgyalnánk meg.”

A katolikus egyházi vezetők óvatosan nyilatkoztak a programról, elvileg nem zárkóztak el a közreműködéstől, de válaszelevelükben hangot adtak fenntartásaiknak és aggodalmaiknak, a gyakorlati kivitelezés mikéntjére nézve pedig további megbeszélést tartottak szükségesnek. Olyanok is voltak, akik jelezték, hogy a kérdésben vezetőtársaik véleményének kikérését is elengedhetetlennek tartják.

A beérkezett válaszevelek nyomán december 2-án Szedő Antal újabb levelet intézett a katolikus vezetőkhez, amelyben jelezte, hogy „az anyakönyvek mikrofilmzésével kapcsolatban felmerülő technikai kérdések kidolgozása és technikai problémák tisztázása céljából” az egyházmegye küldötteinek részére december 15-én értekezletet tartanak az MM LO-ban, az útiköltséget, napidíjat és esetleges szállásköltséget a Levéltárak Gazdasági Hivatala megtéríti. Ha az

értekezlet után is szükségesnek tartják a személyes megbeszélést, kiküldöttje fogja felkeresni az ezt igénylőket.

Dudás Miklós hajdúdorogi görög katolikus püspök november 9-én jelezte, hogy „országos akcióról lévén szó, szükségesnek tartom kikérni más püspök urak, elsősorban a kalocsai püspök [sic!] úr véleményét”. Később, *Szedő Antal* december 2-ai invitálására válaszul december 7-én azt írta:

„bár a szóban forgó anyakönyvek igen fontos egyházi okmányok és természetükénél fogva nem nyilvánosak, mégis úgy látom, hogy azok mikrofilmezésének nemigen lesz elháríthatatlan elvi akadálya. A kivitelezés azonban, főként a pótolhatatlan okmányok biztonságos összegyűjtése és visszaszállítása komoly problémákat vet fel, melyeket megítélésem szerint a Püspöki Karnak közösen kellene megtárgyalni. Végleges egyöntetű döntés csak azután hozható.”

A mikrofilmezési akció talán leghevesebb ellenzője *Brezanóczy Pál*, az egri érsekség apostoli kormányzója volt. November 12-én kelt válaszelevelében a felvetett megoldási módokkal kapcsolatos nehézségeit közölte:

„Az anyakönyvi köteteknek a plébániákról való elvitelére – sajnálatomra – egyáltalán nincs lehetőség. Az egri főegyházmegye törvénykönyve (Zsinati törvények) kifejezetten kimondja e tárgyban: »Az anyakönyveket a plébániáról kiadni nem szabad« (117. §, 2).

Ehhez annál is inkább kell ragaszkodnom, mert az anyakönyvek a plébániák alapvető följegyzései, az 1896 előttiék közhiteľű hivatalos okiratok, amelyek állandó használatban vannak. Állandóan kérnek kivonatokat ezekből az anyakönyvekből polgárjogi vonatkozású ügyekben is (pl. nyugdíj). A begyűjtés, átvétel, szállítás, filmezés, visszaszállítás, azonosítás, kiosztás: csak nagyjából vázolván is nem kevés időt venne igénybe. Márpedig nem lehet olyan időpont, még egy nap sem, amikor a plébániai hivatalok az anyakönyvi kivonatok kiadását megtagadhatnák azon a címen, hogy az anyakönyvi kötetek másolatkészítés végett nincsenek kéznél.

Az anyakönyvek összegyűjtését különben is áthidalhatatlan nehézségek gátolják. Az anyakönyvek hatalmas kötetek, nehéz papíron írva, folió-nagyságú kötetekbe kötve, legtöbbször vastag kemény táblába foglalva, igen gyakran bőrkötésben. Fizikai súlyuk is figyelemre méltó. Ezek a kötetek pótolhatatlan okmányokat képeznek, amelyek külalakja olyan, hogy nagy tömegű szállításukkal a postát nem terhelhetjük.

A felmerült terv annyit jelentene, hogy kb. 450 plébániáról kellene begyűjteni az anyakönyveket. Ezek a plébániák az ország északkeleti részén nagy területen elszórva fekszenek Horttól a keleti országhatárig és Kunszentmártontól az északi határig. Ilyen óriási területről a begyűjtés kiküldött útján is megoldhatat-

lan nehézséget jelent. Hozzá kell vennünk azt is, hogy az egyes plébániák anyakönyvi anyagának nagyobbik részéről van szó.

Legyen szabad megemlítenem azt is, hogy levéltárosomat nem bízhatom meg ennek a munkának végzésével. Nevezett ugyanis hatalmas anyag rendezésével van elfoglalva. Továbbá állandóan rendelkezésére kell állnia a gyakran jelentkező kutatóknak. A felvetett terv annyit jelentene, hogy a hatalmas anyakönyvi anyag begyűjtése őt szinte állandóan lefoglalná, ha a területet és az anyakönyvek mennyiségét vesszük figyelembe. Eddigi tapasztalataim alapján megállapíthatom, hogy levéltárosom munkaköre már nem bővíthető és az ő munkáját huzamosabb ideig nem nélkülözhetem.

Részemről nem volna akadálya annak, hogy kellően felszerelt csoportok kiszálljanak az egyes plébániákra és a kívánt anyagot filmre vegyék. Ilyen megbízott csoportoknak módomban volna névre szóló felhatalmazást adni a mikrofilmezésre, amely felhatalmazásban kifejezném, hogy az 1896 előtti anyag fényképezéséről van szó. Ha a T. Cím elsősorban a megyei levéltárak anyagát vetetné filmre, akkor csak a mutatkozó hiányok pótlására kellene a plébániákra kiszállni, mely körülmény lényegesen megkönnyítené a munkát.”

Brezanóczy az MM LO december 2-án kelt, december 15-én tartandó személyes megbeszélésre invitálását köszönettel elfogadta és azon képviselőjével részvételt jelezte, ugyanakkor december 7-én kelt levelében ismételtlen megjegyezte:

„A módot tekintve azonban a túlságosan központosított mikrofilmezést igen körülményesnek és költségesnek találom. Ezért már most javasolnám, hogy létesítsenek az akcióval kapcsolatban több felvételi központot és ezzel tegyék könnyebbé és olcsóbbá a tervezett munkát. A megyeszékhelyek kínálkoznak e téren a legalkalmasabbnak. Ezeken van tárolási lehetőség és elérhetőség szempontjából is megkönnyítik az anyakönyvek szállítását.”

Shvoy Lajos székesfehérvári püspök november 18-án kelt levelében jelezte, hogy szívesen megengedi az anyakönyvek mikrofilmre vételezését. „A felhívás részletezi a begyűjtés módzatait, de egy szót sem szól a visszaszállítás és garancia kérdéséről. Enélkül pedig az engedélyt papjaim felé nem adhatom ki, mert egyházi törvényeink az anyakönyvek kiadását tiltják, s az Ordinarius is csak megfelelő garancia mellett és rendkívüli esetben adhatja meg az engedélyt.”

Gröss József kalocsai érsek november 20-án megadta az elvi engedélyt, de jelezte, hogy „a gyakorlati kivitelezés előtt azonban jónak látom egy minden részletre kiterjedő megbeszélést tartani annak mikéntjéről. E célból szívesen látom kiküldöttjüket Kalocsán, vagy ha az alkalmasabb, megbízottamat felküldöm Budapestre az ügy letárgyalására”.

Hamvas Endre csanádi püspök november 28-án közölte, hogy „az anyakönyvek mikrofilmzése ügyében a kalocsai érsek urat megkértem egységes eljárás kezdeményezésére. Az érsek úr válaszában azt írja, hogy a T. Hivatallal érintkezésbe lépett. Várom az ő további közlését”.

Rogács Ferenc pécsi püspök november 30-án hozzájárult a tervezett akcióhoz, de előbb tisztázandónak tartotta a technikai kérdéseket, az el- és visszaszállítást. „A kérdés egyébként is a Codex Iuris Canonici 470. kánonja alapján elvi alapon a püspöki kar jogkörébe tartozik, amely az egyházi anyakönyvekre vonatkozóan ismételt hozott közös határozatot. Meg kell várnom tehát, hogy az előterjesztett kérdést az illetékes püspöki kar letárgyalja, és egységes utasításokba foglalja, amelyeknek én természetesen szintén alávetem magamat.”

Kovács Sándor szombathelyi püspök a hozzá intézett sürgetésre december 7-én válaszolva kifejtette, hogy azért nem válaszolt, mert „abban a feltevésben voltam, hogy a Püspöki Kar egységesen fog ebben állást foglalni.” Az akcióhoz hozzájárult, de a technikai kérdésekről egyeztetést tartott szükségesnek.

1959. december 15-én az egyeztető értekezletet megtartották, azon jelen voltak az MM LO és az OL képviselői, valamint a katolikus vezetők megbízottai, egyházi levéltárosok: *Szommer Károly* (Kalocsa), *Eröss István* (Győr), *Miklós Béla* (Eger), *Bacsóka Pál* (Hajdúdorog), *Holl Béla* (Vác), *Sulyok János* (Székesfehérvár), *Pataki László* (Szombathely), *Petrovics Ede* (Pécs), *Nagy Tibor* (Szeged), *Kiss Lajos* és *Prokopp Gyula* (Esztergom).

Szedő Antal a katolikus vezetőknek megküldte az értekezletről készített összefoglalóját, amelyben kifejezte reményét, hogy a

„f. hó 15-én tartott értekezleten sikerült megtalálni azt a kivitelezési módot, amelynek segítségével az anyakönyvek fényképezését minden érdekelt teljes megelégedésével fogjuk tudni lebonyolítani. Az említett értekezleten minden jelenlévő egyetértett abban, hogy az akció technikai lebonyolítása érdekében elengedhetetlenül szükséges az anyakönyvek mennyiségi felmérése annak a kérdőívnek a segítségével, amelyet dr. Pataki László szombathelyi püspöki levéltáros úr terjesztett elő. A kérdőívet lesokszorozítottam, s azt a plébániák részére történő szétküldés végett [...] példányban csatoltan küldöm.”

A kérdőívek szétosztása alkalmával kérem felhívni a plébániák figyelmét arra, hogy a kimutatásokat 5 példányban állítsák ki, s ebből 2 példányt küldjenek meg az egyházmegyei hatóságnak, s 3 példányt további intézkedésig tartsanak maguknál. Kíváncsnak látszik, hogy az anyakönyvek idejében megfelelő állapotba kerüljenek, ezért kérem utasítani a plébániákat, hogy az anyakönyvek esetleg rongált kötéseit hozassák rendbe, s minden kötetet lássanak el címkével a kötet gerincén és első fedőlapján, s a címkén tüntessék fel, hogy a kötet milyen anyakönyvi típus hanyadik kötete, és mely évkörből tartalmaz bejegyzéseket.

Kérem, hogy a kimutatások egy példányát azok összesítésével 1960. április 1-ig a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztályának megküldeni szíveskedjék.”

Szedő egyúttal a megyei levéltárakat is értesítette a fejleményekről:

„Tájékoztatásul közlöm Levéltárvezető Kartárssal, hogy f. hó 15-én a római és görög katolikus plébániák anyakönyveinek mikrofilmzése tárgyában megbeszélést tartottam a katolikus egyházmegyei levéltárosaival. Megállapodás született arra vonatkozóan, hogy az 1896 előtti anyakönyvek mennyiségének felmérése végett az egyházmegyei hatóságok kérdőívet adnak ki, melyen a plébániák adatokat szolgáltatnak. A Levéltári Osztály által sokszorosított kérdőív¹⁰ egy példányát Levéltárvezető Kartársnak tudomásulvétel végett csatoltan megküldöm. A felméréssel kapcsolatosan az Állami Levéltárnak teendője nincs.”

A Magyar Katolikus Püspöki Kar 1960. január 27-ei ülésén foglalkozott a mikrofilmzési akcióval:¹¹

„A püspöki kar a LOK eddigi intézkedéseit (az anyakönyvek bejelentése a küldött blanketta szerint, technikai lebonyolítási terv) tudomásul veszi, mégis azzal, hogy az összes igazolt költségeket a LOK-nak kell viselnie, és nehézség esetén teherautóról és ládáról is gondoskodnia. A továbbiakkal: technikai lebonyolítás során felmerülő nehézségekkel és akadályokkal szükség esetén később foglalkozik. A jövőben hasonló, országos ügyekben mindig előzetesen határoz.”

Egyházi közreműködés a mikrofilmzésben

Az egyes felekezetek hatásai a mikrofilmzés előkészítésében és támogatásában jelentős szerepet játszottak, aktív közreműködésük nélkül a magyarországi egyházi anyakönyvek teljes körű mikrofilmzésének nagy vállalkozása bizonyára nem valósulhatott volna meg azzal az eredménnyel, amelyre ma minden részt vevő intézmény joggal lehet büszke.

A közreműködés formája és módszere a mormon akció egy évtizede alatt egyre kifinomultabb és szervezettebb lett. A munka a plébániák/egyházközségek által őrzött anyakönyvek részletes jegyzékelésével indult (1960 elején), majd az anyakönyvek egy vagy több központi helyre történő begyűjtését és a visszaszállítás utáni elosztását is a püspökségek levéltárosai végezték, ők gondoskodtak az anyakönyvek gerincének felcímkézéséről, a csomagolásról, a szállítmányok kísé-

¹⁰ Borsa Iván még december 15-én elkészítette és 1800 példányban lestenileztette az anyakönyvekre vonatkozó kérdőívet és kitöltési útmutatót.

¹¹ Balogh, 2008. 1036–1037.

retéről és az átadás-átvételtől. Az adatközlést és a begyűjtést püspöki körlevelekben rendelték el, az együttműködésről az egyházmegyei hatóság az OL-lal megállapodást kötött. Az OL a felvételezés idején felmerült anyakönyvi adatközlések (pl. anyakönyvi kivonat kiállítása) érdekében előbb fotókópiákat küldött a püspökségek számára, később pedig biztosította a püspöki megbízottak számára a helyszíni anyaghasználatot. E közreműködés részletes feldolgozása az egyházi levéltárak anyagainak feltárással lesz csak lehetséges, most csak a már rendelkezésre álló iratok és az egyházi levéltárosok adatközlése alapján vázolom az együttműködés elemeit.

A katolikus püspöki kar egységes állásfoglalása után a konkrét kivitelezés az egyes püspökökre hárult. Minden egyházmegyei vezető körlevélben fordult joghatósága plébániáihoz, arra utasítva őket, hogy április közepéig a plébánián őrzött anyakönyvekről az előírásnak megfelelő adattartalommal készítsék el a kimutatásokat, és abból három példányt maguknál őrizzenek, kettőt pedig küldjenek be.¹² A plébániák nagy többsége 1960. február–április folyamán a kért kimutatást elkészítette, ezeket az egyházmegyei hatóságok továbbították az OL-nak.¹³

Bár az ÁEH által 1959. október 30-án az MM LO-nak megküldött jegyzéken a nem katolikus egyházi vezetők pontos címeit is közölték, ez idáig nem találtam annak írásos nyomát, hogy levéltári részről hivatalosan, írásban megkeresték volna a többi felekezetet. Előzetes egyeztetés után ugyanakkor 1960. január 16-án az OL-ban *Ivanyos Lajos*, a Református Egyetemes Konvent levéltárosa megbeszélést folytatott a konventre háruló feladatokról. A felek megállapodtak abban, hogy a konvent a négy egyházkerületen keresztül valamennyi egyházközségtől bekéri a minta szerinti anyakönyvi kimutatásokat,¹⁴ ez *Ivanyos* szerint kb. 2000 egyházközséget, egyenként 3–4 kötetnyi anyakönyvet jelent majd. Az ekkori elképzelések szerint a Konvent központilag összegyűjtötte volna a köteteket, és a levéltárnak innen kellett volna felszállítania azokat (végül nem így történt). *Ivanyos* a kimutatásokat február 20-ig a levéltár rendelkezésére bocsátani tervez-

¹² A „mormon jegyzékek” hivatkozásai alapján az egyházi hatóságok az alábbi rendeleteket bocsátották ki az anyakönyvek jegyzékelése ügyében: Csanád: 199/1960.; Eger: 199/1960., 90/1961.; Esztergom: 49/1960. (I.11.), 1960. évi I. körlevél, 27/1960.; Győr: 344/1960.; Kalocsa: 742/1960.; Pécs: 287/1960.; Székesfehérvár: 2492/1960.; Szombathely: 22/1960.; Vác: 1961. évi I. körlevél 13/535. (III.14.); Veszprém: 7200-162/1959. (II.01.).

¹³ A jegyzékek közül az OL-ban többet iktattak és így fennmaradtak az ügyiratok között: MNL OL Y 7. 643/1960. (Veszprém), 730/1960. (Pécs), 742/1960. (Kalocsa), 1091/1960. (Székesfehérvár), 1922/1960. (Eger).

¹⁴ Vö. A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konvent Elnöksége 656/1960. rendelete, amelyet 1960 februárjában küldtek ki az egyházközségeknek.

te. A felvételezés időpontjáról csak az adatok áttekintése alapján tudott és akart nyilatkozni a levéltár.¹⁵

A mikrofilmezési akcióról az evangélikusokat is értesíthették (bár írásos anyagot erről sem találtam), ennek nyomán 1960. február 12-én az evangélikus egyházkerületek püspökei, *Káldy Zoltán* és *Vető Lajos* közös körlevélben kérték a lelkészeket az anyakönyvi kimutatások elkészítésére, amelyeket négy példányban kellett elkészíteni 1960. március 15-ig.¹⁶ Levelük bevezetőjében azt írták:

„A mormonok hatalmas intézményt létesítettek valamennyi nemzet genealógiai adatainak összegyűjtésére. Ebbe beletartozik az egyházi anyakönyvek adatainak összegyűjtése is. A finnek már át is adták összes anyakönyveik másolatát 4 millió mikrofilmfelvételen. A Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya egyházunkat is kéri, hogy tegyük lehetővé az 1895. október 1-ig vezetett keresztelési, esketési és temetési anyakönyvekről filmmásolatok készítését. Ez a munka az Országos Levéltárban folyik. E munka előzetes felmérése érdekében szükséges, hogy adatokat kapjunk egyházi anyakönyveinkről.

Egyházi érdek is, hogy tudjuk, hol, milyen anyakönyvek vannak az 1895. október 1. előtti időből. Ez az egyháztörténet-írás szempontjából is eléggé meg nem becsülhető ismeret. A mormonok számára készítendő és általuk megfizetett másolatok közül egy példány Budapesten marad, tehát a kutatók számára együtt rendelkezésre áll majd az egész országban levő anyakönyvek másolata, miután az anyakönyvek a lefényképezés után visszakerültek a lelkési hivatalokba.”

Az anyakönyvek felvételezésének sorrendjét a feltételek alakulása határozta meg, szisztematikus gyakorlat nem alakult ki, erről *Mandl Sándorné* részletesen is megemlékezett: „Joggal kérdezhetné valaki, aki megnézi ezt az anyagot, hogy mi magyarázza a sorrendet, nem látszik semmi logika benne. Nos, nem is volt. Aszerint kerültek filmre az anyakönyvek, [a]hogy az illetékes egyházi szervekhez valamiféle személyi kapcsolatot tudtunk teremteni, mert sajnos ez szükséges volt.”¹⁷

A felvételezést – nyilván a földrajzi közelségből fakadó könnyebbség miatt – a budapesti plébániák, evangélikus lelkészségek, valamint az esztergomi egyházmegye anyakönyveivel kezdték meg. Már 1959. december 15-én, a katolikus levéltárosokkal folytatott megbeszélés alkalmával az OL munkatársai *Kiss La-*

¹⁵ Az *Ivanyossal* folytatott megbeszélésről készített feljegyzést csak *Borsa* saját iratai között találtam meg, az iktatott ügyiratokban egyelőre nem.

¹⁶ 83/1960. (Déli) és 78/1960. (Északi) püspöki közös rendelet. Az iratot dr. *Czente Miklós*, az Evangélikus Országos Levéltár igazgatója bocsátotta rendelkezésemre, szívességét ezúton is köszönöm. Az evangélikusok két egyházkerületének jegyzéke: MNL OL Y 7. 731/1960. (Északi) és 807/1960. (Déli).

¹⁷ *Reisz*, 2012. 39.

jossal (Esztergom) megállapodtak abban, hogy „a topográfiai adottságokra való tekintettel Esztergom esetében eltekintünk a filmre veendő anyakönyveknek az egyházmegyei székhelyre történő begyűjtésétől”. Az anyakönyvek begyűjtésének technikai részleteit *Szepezdi Ervin* érseki helynökségi titkár egyeztetette a levéltárral. A budapesti plébániák által őrzött anyakönyvek felmérését január végéig, február elejéig elvégeztették, majd az adatközlést követően határozták meg a felszállítást.¹⁸ A felvételezés 1960. július 22-én indult meg a budapesti anyakönyvekkel, majd szeptember végétől november elejéig folytatódott az esztergomi egyházmegye anyakönyveivel.

Az anyakönyvek összegyűjtését, a szükséges teendőket is püspöki körlevelekben határozták meg, ezekből egyelőre csak néhányat ismerünk.¹⁹ Dudás Miklós görög katolikus püspök rendeletében pl. meghatározta, hogy az anyakönyvekről és ezek indexeiről három példányban leltárt kell a lelkészeknek készíteniük:²⁰

„A leltárban külön-külön legyen feltüntetve minden egyes kötet, megnevezve, hogy a kötet mit tartalmaz (kereszteltek, házasultak vagy halottak anyakönyve), mely évfolyamokat foglalja magában. Kötése ép-e, vannak-e kijáró lapjai, ha igen, pontosan megjelölve, melyek azok a lapok, hiányos-e, ha igen, tüzetesen megjelölve, mely lapok hiányoznak belőle. Vannak-e sérült lapjai, melyek azok. A lapszámozás maradjon meg az eredeti. Ezt csak úgy fogják tudni kellő gondossággal elvégezni, ha a beküldendő anyakönyveket gondosan átlapozzák. Ugyanígy vegyék leltárba ezekhez az anyakönyvekhez tartozó indexeket is. Az így elkészített leltárak egy példányát őrizték meg, kettőt pedig csomagban küldjenek be ide. Minden kötet gerincét (nem a felső tábláját!) lássák el címkével. Ezen jól olvashatóan tüntessék fel: a helység nevét, az anyakönyv nemét (kereszteltek–házasultak–halottak) és évkörét (pl. 1800–1895). Az így leltárba vett anyakönyveket és indexeket mielőbb, de legkésőbb szeptember 30-ig biztosított postacsomagban küldjék be ide a Püspöki Iroda címére. A csomagolást gondosan végezzék, úgy, hogy szállítás közben meg ne sérüljenek az anyakönyvek. Az anyakönyvek előreláthatólag október végéig lesznek távol. Ha addig belőlük

¹⁸ Borsa Iván 1960. január 7-én kelt feljegyzése, a levéltári iratanyagban nem, csak a Borsa-hagyatékban találtam belőle indigóval készített másolatot.

¹⁹ Római katolikus: Szombathely, 759/1966. és 759-1/1966.; görög katolikus: Hajdúdorog, 1998/1966.; evangélikus: Déli Egyházkerület, 1/1963. (I.8.).

²⁰ A rendelet szövegét a Hajdúdorogi Görög Katolikus Püspökség Levéltára bocsátotta rendelkezésemre, szívességetek ezúton is köszönöm. A rendeletet 1966. szeptember 20-án bocsátotta ki a püspök. A görög katolikus anyakönyvek ténylegesen 1966. november 24-én érkeztek be a levéltárba, majd 1967. április 27-én szállították vissza azokat a püspökséghez. MNL OL Y 7. 472/1968.

kivonatra lenne szükség, forduljanak Irodámhoz. Nagyon kérem N[agy]t[iszteletű] papjaim e rendeletnek kellő gondossággal és pontossággal tegyenek eleget.”

Több esetben az OL munkatársai (általában Mandl Sándorné) a helyszínen előzetesen személyesen egyeztettek a püspökség(i) levéltár feladatairól és felmerülő költségeiről. 1961. november 20-án a Ráday Gyűjteményben találkozott Borsa Iván (OL képviselő), *Esze Tamás* gyűjteményi főigazgató és *Román János* sárospataki levéltárvezető (Tiszáninnyi Egyházkerület), hogy megbeszéljék a Tiszáninnyi kerület anyakönyveinek beszállítását. A felek a begyűjtés részleteiről és a felmerülő költségekről egyeztettek, hasznosítva a dunamelléki kerület anyakönyveinek begyűjtésében szerzett tapasztalatokat.

A felek között lefolytatott egyeztetés alapján az Országos Levéltár és az adott egyházi hatóság az anyakönyvek mikrofilmre vételéről egy megállapodást kötöttek, amely a plébániák/lelkézségek és az anyakönyvek körülbelüli számát, a be- és elszállítás határidejét, a felmerült költségekre fizetendő átalány összegét, majd a későbbiekben a felvételezés idején történő megbízotti iratanyag-használat jogát is rögzítették. Az első két szakasz (esztergomi és székesfehérvári r. kat. egyházmegye anyakönyveinek mikrofilmzése) idején még nem készült ilyen megállapodás. Az MM LO arra tekintettel, hogy mind az Országos Levéltárnak, mind az egyházi levéltárnak felettes hatósága, és az alárendelt szervekkel nem áll módjában megállapodást kötni, úgy döntött, hogy a megállapodást az Országos Levéltár és az egyházi hatóság kösse meg, és azt jóváhagyásra terjessze fel (amelyet változatlan formában mindig jóvá is hagyott).

A megállapodások megkötéséhez az ÁEH engedélyére is szükség volt, ezt a levéltár (általában Borsa Iván) telefonon kérte meg Miklós Imrétől, majd a szóbeli engedélyezés tényét az ügyiraton rögzítették, és a megállapodást jóváhagyásra felterjesztő kísérelőlevélben is megemlítették.

A felvételezés 3. szakaszában (1961) az Egri Egyházmegye anyakönyvei kerültek sorra. A plébániákról csomópontokra begyűjtést, majd a visszaosztást az érsekség magára vállalta, de a költségek megtérítését átalánydíjasan (részletes költségkimutatás nélkül) kérte. Ezt a kérdést Ember Győző, az OL főigazgatója 1961. március 23-án személyesen beszélte meg Miklós Imrével, aki szerint „ez az előtte is előnyösnek tűnő gazdasági művelet egyházpolitikai szempontból semmiféle jelentőséggel nem bír, így ezzel szemben semmiféle észrevétele nincs”, ezért aztán a megoldás ellen kifogást nem emelt.²¹

A Tiszáninnyi Református Egyházkerület anyakönyveinek felvételezésére kötendő megállapodástervezetet az OL azzal a megjegyzéssel terjesztette fel jóváhagyásra, hogy „1961. november 20-án Borsa Iván osztályvezető telefonon

²¹ MNL OL Y 7. 543/1961.

kapott hozzájárulást a megállapodás megkötéséhez Miklós Imrétől, az ÁEH helyettes elnökétől; Miklós elvtárs egyidejűleg oly értelmű nyilatkozatot is tett, hogy a jövőben a nem katolikus egyházakkal hasonló jellegű megállapodások az ÁEH esetenkénti külön hozzájárulása nélkül is köthetők, míg a róm. kat. püspökségeknél az ÁEH fenntartja az esetenkénti elbírálás jogát magának”.²²

A Tiszántúli Református Egyházkerület anyagának felvételezésekor a megállapodás felterjesztésében már az szerepel: „Protestáns egyházkerületekkel történő megállapodáshoz Miklós Imre, az ÁEH elnökhelyettese még 1961-ben hozzájárult, csupán a katolikus egyházmegyékkel kötendő megállapodások ügyében kívánta előzetes hozzájárulásának kikérését”.

A később kötött megállapodások már részletesebben tartalmazzák a költségeket, így pl. a tiszántúli anyakönyvek költségvetésében szereplő tételek voltak: gyűjtőhelyre beszállítás postán (biztosított csomagok), visszaszállítással; levelezési és telefonköltségek; adminisztráció (iktatás, számadásvezetés, anyag átnézése); túlmunkák; kocskísérő és áradó napidíja, úti költsége; anyakönyvi kivonatok készítésének díja; kisegítő munkaerők díjazása, csomagolóanyag visszaküldéshez.

Mandl Sándorné visszaemlékezése szerint „a minisztérium által rendelkezésre bocsátott hitelből a levéltár fedezte azokat a költségeket, melyek az anyakönyvek begyűjtésével jártak. ... sikerült elintéznünk, hogy elfogadják [a püspökségek] a pausale összegű térítést, amely összeg általában a földrajzi távolság, az egyházmegye nagysága és a kötetek számának függvényében lett – lényegileg gyakorlati tapasztalat alapján – megállapítva.”²³ Az egyes püspökségek kötetenként 6,40–20 Ft-ot, 2000–28 000 Ft közötti összeget kaptak. A kötetek átlagos költsége 11 Ft 40 fillér volt, legolcsóbban a Győri Egyházmegyéből, legdrágábban a Szegedi Egyházmegyéből szállították be a köteteket. A megállapodások alapján több mint 2600 plébániáról/egyházközségből közel 21 300 anyakönyvet (és indexet) terveztek beszállítani, ennek összköltsége 237 206 Ft volt.

A mormon mikrofilmezés keretében elkészített anyakönyvi felvételek az alábbi sorrendben és időpontban készültek el: esztergomi r. kat. főegyházmegye (Budapest), székesfehérvári r. kat. egyházmegye (I. rész), budapesti evangélikus egyházközségek (1960), egri r. kat. egyházmegye, székesfehérvári r. kat. egyházmegye (II.), dunamelléki ref. egyházkerület, 1828. évi országos összeírás (1961), területi levéltárak állítási lajstromai, tiszáninneni ref. egyházkerület, dunántúli ref. egyházkerület (I.) (1962), dunántúli ref. egyházkerület (II.), tiszántúli ref.

²² MNL OL Y 7. 1838/1961. Megjegyzendő, hogy a későbbiekben is kértek még engedélyt a megállapodáshoz nem katolikus anyakönyvek felvételezésekor (pl. izraelita anyakönyveknél), Miklós Imre pedig mindig telefonon, kivétel nélkül engedélyezte a megállapodás megkötését.

²³ REISZ, 2012. 40.

egyházkerület, déli ev. egyházkerület, győri r. kat. egyházmegye, nemességigazolási iratok (I.) (1963), nemességigazolási iratok (II.), északi ev. egyházkerület, kalocsai r. kat. főegyházmegye, csanádi r. kat. egyházmegye (I.) (1964), csanádi r. kat. egyházmegye (II.), veszprémi r. kat. egyházmegye, zsidó anyakönyvek, megyei nemesi iratok (I.) (1965), megyei nemesi iratok (II.), burgenlandi másodpéldányok, szombathelyi r. kat. egyházmegye (1966), pécsi r. kat. egyházmegye, váci r. kat. egyházmegye, hajdúdorogi g. kat. egyházmegye, pótlások (1967), görögkeleti egyházak, kisebb egyházak, OL genealógiai táblái és egyéb genealógiai gyűjteményei, 1769. évi népszámlálás (1968), zsidó összeírások, 1857. és 1869. évi népszámlálások (1969).²⁴

Az egyes felekezetek vezetői tehát fel- és elismerték, hogy az OL által tervezett mikrofilmezési akció iratvédelmi és kutatási szempontokat egyaránt szolgál, annak tudományos jelentőségét nem vitatták. Az anyakönyvek beszállításában aktívan és pontosan részt vettek, csak a korszak rossz gazdasági viszonyai miatt igényelték a felmerült költségek megtérítését. Már az akció idején is mindenki számára nyilvánvaló volt, hogy ezt a mikrofilmanyagot Budapesten, egy helyszínen kutatni lehet majd, ez azonban nem akadályozta, hanem inkább serkentette a munkában részt vevőket.

Forrás- és irodalomjegyzék

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára	
MNL OL Y 7	A Magyar Országos Levéltár levéltára, Általános iratok
MNL OL XIX–I–4–ab	Az államigazgatás felsőbb szervei, Művelődésügyi Minisztérium, Levéltári Igazgatóság
MNL OL XIX–I–9–rr	Az államigazgatás felsőbb szervei, Kulturális Minisztérium, Mormon anyag

²⁴ A tanulmányban hivatkozott levéltári források adatait a Levéltári Szemle és a Levéltári Közlemények hasábjain megjelent éves gyarapodási beszámolókkal egészítettem ki.

Szakirodalom

BALOGH

- 2008 *A Magyar Katolikus Püspöki Kar Tanácskozásai 1949–1965 között. Dokumentumok.* I–II. kötet. BORÓVI JÓZSEF gyűjtésének felhasználásával összeállította BALOGH MARGIT. METEM, Bp., 2008.

BERKES–GARADNAI–VISZKET

- 2008 BERKES JÓZSEF–GARADNAI ZOLTÁN–VISZKET ZOLTÁN: A „mormon” mikrofilmezés története a Magyar Országos Levéltár filmtárában, 1956–1963. *Levéltári Közlemények*, 79. évf. 2008. 5–63.

BORSA

- 1960 BORSA IVÁN: Az Országos Levéltár mikrofilmező csoportjának munkája. *Levéltári Híradó*, 10. évf. 1960. 2. szám, 103–105.

BORSA

- 2000 BORSA IVÁN: Emlékezések: 60 év levéltárban. *Levéltári Közlemények*, 71. évf. 2000. 1–2. szám, 233–266.

GECSÉNYI

- 1989 GECSÉNYI LAJOS: Arcok a magyar levéltárakból: beszélgetés Borsa Ivánnal. *Levéltári Szemle*, 39. évf. 1989. 3. szám, 58–66.

REISZ

- 2012 REISZ T. CSABA: Mandl Sándorné visszaemlékezése a mormon mikrofilmezési akcióra. *Turul*, 85. évf. 2012. 1. szám 36–40.

LAKOS JÁNOS

A Levéltári Szemle az 1960-as évek magyar levéltárügyében

Írásomban a Levéltári Szemle (LSZ) 1961–1967. évi számait tekintem át. Célom annak bemutatása, hogy a folyóirat milyen szerepet töltött be e korszak hazai levéltári világában. Mielőtt erre rátérnék, egyrészt foglalkoznom kell azzal a kérdéssel, hogy miért a fenti két évszám közötti időszakot veszem vizsgálat alá, mikor a '60-as évek 1960. január 1-jén kezdődtek és 1969. december 31-én végződtek? Másrészt szükséges a LSZ előd folyóiratának rövid bemutatása. Harmadrészt indokolt foglalkozni az időszak hazai levéltári viszonyaival is.

A kezdőévet kellően indokolja, hogy a LSZ 1961-ben indult meg, és lépett a Levéltári Híradó (LH) örökébe. A záróév pedig azért 1967, mert az 1950-ben létrehozott állami levéltári szervezet 1968. január 1-jével felbomlott, a volt területi állami levéltárak (fővárosi, megyei) a fővárosi és a megyei tanácsok közvetlen irányítása alá kerültek, a Magyar Országos Levéltár (MOL) pedig visszanyerte önállóságát. E két változás természetesen érintette szakmai folyóiratunkat is.

A szakterület középirányító szerve, a Levéltárak Országos Központja (LOK) 1951. október–november folyamán véglegesítette döntését: LH néven szakmai folyóiratot alapít és ad ki kézirat gyanánt negyedéves megjelenéssel, sokszorosított (stencilezett) füzetben, 80–120 oldal terjedelemben. Kijelölték a szerkesztésért felelős LOK-munkatársat és az öttagú szerkesztő bizottságot. Honoráriumot nem fizettek a megjelent cikkekért.¹ 1951. december 21-én megjelent a LH 1. száma, amelynek bevezetője foglalkozott a folyóirat indításának körülményeivel és célkitűzésével. Az alapítást a LOK alapvetően azzal indokolta, hogy 1946 óta nem jelent meg a szakma egyetlen folyóirata, a MOL által kiadott Levéltári Közlemények (LK).² A LH első számának *Borsa Iván*, a LOK vezetője által írt bevezetés³ szerint: az egységes magyar levéltárügy létrejötté „megteremtette a

¹ MNL OL XIX–I–18–a–1610–50–1.

² Történetét megírta: BUZÁSI, 1993. 11–26.

³ *Levéltári Híradó* 1951/1. 1–2.

lehetőséget ahhoz, hogy levéltáraink ugrásszerű fejlődéssel igyekezzenek pótolni fejlődési hiányait. Ezzel majdnem egy időben érkeztek meg az első szovjet levéltári tapasztalatok, amelyek a fejlődés eredményeit tovább szélesítik.” Ezt követően kitért arra, hogy a LK újraindítása napirenden van. „Ugyanakkor szükségesnek mutatkozott egy könnyebben megjelentethető folyóirat megindítása, melynek célja: külföldi levéltári cikkek, rendeletek, szabályzatok fordítása-inak közlése, kisebb tanulmányok, beszámolók közreadása, továbbá ismertetéseknél s a levéltárak híreinek közzététele. Ez a folyóirat hivatott arra, hogy az immár egységes szervezettel rendelkező magyar levéltárügy teljes megszilárdítását elősegítse azáltal, hogy ismertetéseket közöl egyes levéltárak helyzetéről, különböző munkákról, fontosabb újításokról.” Borsa kifejezte, hogy a LH nem teszi feleslegessé a LK-t. A LH híradásai valamennyi levéltári dolgozóhoz és a rokon intézmények érdeklődő munkatársainak szólnak azért, hogy „a levéltárak minél nagyobb eredményeket tudjanak elérni a magyar kultúrforradalom döntő szakaszában.”

A LH első száma 200, 1952 évi 1. száma 300, a további számok pedig 1957-tel bezárólag 400 példányban jelentek meg külső vállalatok előállításában. Rövidesen kiderült, hogy az eredeti elképzeléseket több okból kifolyólag nem lehetett teljesen megvalósítani. Készek a megjelenések, négy számot csak 1952-ben sikerült publikálni, ezt követően a LH fennállása alatt minden évben adtak közre összevont számokat. Komoly problémát jelentett, hogy tiszteletdíjat nem lehetett fizetni a szerzőknek. A LOK 1955 elején részletes indoklással ellátott előterjesztést tett a változtatásért – sikertelenül.⁴

1954-ben újraindult a LK. Ez a tény felszínre hozta a kérdést: szükséges-e fenntartani a LH-t? A LOK 1955 januárjában egyértelműen a folyóirat megtartása mellett foglalt állást. Az Oktatási Minisztériumhoz címzett javaslata a következőkkel indokolta ezt. A levéltári terület előtt komoly feladatok állnak, és ez megfelelő szakirodalmi munkásságot is igényel. A kidolgozandó témák „egy részének publikálását a LK vállalni tudja. Ezek főleg olyan témák, melyek a levéltári hálózaton kívül álló, ezzel tágabb kapcsolatban lévő köröket [...] is érdeklik. Van azonban a témáknak egy másik csoportja, mely részint csupán a legszűkebb levéltári hálózat dolgozói számára bír érdekléssel, bár megoldásuk alig jelent kevésbé tudományos vagy igényes munkát, mint az előbbi kérdések tárgyalása”. Szükség van a LH-ra „a külföldi szakmai fordítási anyag publikálásának egyedi tereként. [...] Fenn kell tartani a LH-t azért is, mert évenkénti többszöri megjelenése a különféle technikai nehézségek miatt nehezebben mozgó LK-kel szemben lehetővé teszi a területileg az egész országra kiterjedő levéltári hálózat

aktuális szakmai anyagokkal való viszonylag gyors és rendszeres ellátását.”⁵ A minisztérium elfogadta a javaslatot, így a LH fennmaradhatott.

A levéltári terület irányítását 1956 elején az oktatási tárcától a Minisztertanács vette át, de a forradalom leverése után, 1957 tavaszától ismét egy tárca, a *Művelődésügyi Minisztérium* lett a főhatóság. Utóbbiról az 1957. évi 27. tvr. rendelkezett. Ezzel egyidejűleg megszűnt az 1950-től működő LOK mint középírányító szerv, pontosabban *Levéltári Osztály*ként beolvadt a minisztérium hivatalszervezetébe. A volt LOK Költségvetési Osztálya Levéltárak Gazdasági Hivatala (LGH) néven az állami levéltárak gazdasági ügyeit intéző önálló intézménnyé vált. Az átszervezés következtében nagymértékben lecsökkent a Levéltári Osztály létszáma: 1957. januárban még 14 fő levéltári szakmai létszámmal tevékenykedett a LOK, 1960 októberében már csak összesen öt fő dolgozott a Levéltári Osztályon, közülük négy volt érdemi szakember. Ilyen alacsony létszámmal nem lehetett fenntartani a korábbi központi irányítás direkt módszereit, ezért további szervezeti lépések váltak szükségessé. 1958-ban a területi állami levéltárak szakmai felügyeletének ellátására létrehozták a *levéltári felügyelői hálózatot*. Hat levéltár vezetője kapott ilyen megbízást, feladatuk a környező megyék állami levéltárainak felügyelete volt. Emellett életre hívták a *Módszertani Kollégiumot*, amely feladatcsoportok szerint bizottságokban (rendezési, selejtezési, segédletkészítési, kiadványi, népművelési, technikai fejlesztési) tevékenykedett, és javaslatokat dolgozott ki munkautasításokra és szabályzatokra. Eleget téve a szakma igényeinek, 1959-ben tanácsadó szervként felállították a *Levéltárak Tudományos Tanácsát*, amelynek tagjait (hat levéltárost, hét történészt) a művelődésügyi miniszter bízott meg, képviselőket kapott az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének Archivuma, a Hadtörténeti Intézet, a Közalkalmazottak Szakszervezete, a Kormány Titkársága, a Belügyminisztérium és a Pénzügyminisztérium is.⁶ A Tanács érdemi tevékenységet alig fejtett ki, néhány év múlva meg is szűnt.

A Levéltári Osztály által irányított, közlevéltárnak minősülő 21 állami levéltár sorába 1961 elején a MOL, a Központi Gazdasági Levéltár (KGL, 1961 végével megszűnt), a területi állami levéltárak (Fővárosi Levéltár, Pest és Nógrád Megye Levéltár, Debreceni, Egri, Esztergomi, Győri, Soproni, Gyulai, Kaposvári, Kecskeméti, Miskolci, Nyíregyházi, Pécsi, Szegedi, Szentesi, Szolnoki, Szombathelyi, Veszprémi, Zalaegerszegi és 1960-tól a sátoraljaújhelyi Kazinczy Ferenc Állami Levéltár) tartozott. Ezek mellett a Honvédelmi Minisztérium Honvéd (Hadtörténelmi) Levéltára és a nemzeti érdekű magánlevéltárak (egyházi levéltárak) lé-

⁵ Uo. az első hivatkozás. (A javaslat indoklásának II. része.)

⁶ *Levéltári Szemle* 1961/1. Szedő Antal előadása az 1960. december 16–17-én megrendezett ünnepi ülésen 12–13.

⁴ MNL OL XIX-I-18-1955-86436-2-3. és uo. MNL OL XIX-I-4-ab-88461/1961.

tezték, amelyek felett a Levéltári Osztály felügyeleti jogot gyakorolt. Minden tekintetben külön állt az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének Archívuma és az 1961-től kezdődően megszervezett fővárosi és megyei pártarchívumok. 1960-ban az 1945 után keletkezett központi iratanyagok őrzésére újraalakult a MOL Népi Demokratikus Csoportja (1961 márciusától Osztálya), amelyből az 1970-es évek elején majd létrejön az Új Magyar Központi Levéltár.⁷

A Levéltári Osztály alá tartozó levéltárak személyi feltételei és az általuk őrzött és kezelt iratanyagok mennyisége 1957 és 1967 között az alábbiak szerint alakult:

Személyzet:

	1957	1962	1967
MOL	67	108	115
KGL	12	–	–
Fővárosi Levéltár	26	22	23
Megyékben műk. levéltárak	105	109	138
Összesen	203	239	276

Levéltári anyag mennyisége (fm):

	1957	1962	1967
MOL	25 886	36 073	37 799
KGL	8020	–	–
Fővárosi Levéltár	10 367	11 495	13 813
Megyékben műk. levéltárak	80 159	86 027	90 850
Összesen	124 432	134 195	142 462 ⁸

A megyékben működő levéltárak közül a Pest és Nógrád megyeinek 1957-ben 14, 1962-ben 15, 1967-ben 19 dolgozója volt. A pécsi intézményben az előbb megadott években tizen, nyolcan, tizen tevékenykedtek. A többi területi levéltár létszáma 1957-ben 2–6, 1962-ben 2–7, 1967-ben 3–7 főt tett ki. A megadott években hat, öt, három levéltár létszáma nem haladta meg a három főt. Ugyan-

⁷ A magyar levéltárügy 1950 utáni szervezettörténetével áttekintően foglalkozik BIKKI, 1991. 53–71.

⁸ A táblázatot BIKKI, 1991. 67–68. oldalain közölt részletes táblázatok alapján állítottam össze.

ezen levéltárak körében a legtöbb iratanyagot 1957-ben a pécsi (10 275 fm), 1962-ben szintén a pécsi (11 083 fm), 1967-ben a Pest és Nógrád megyei levéltár (11 044 fm), a legkevesebbet pedig a megadott években a veszprémi (1499 fm), a Kazinczy (1617 fm), majd ismét a Kazinczy (1698 fm) levéltár őrizte. Az adatokból látható, hogy az egyes levéltárak létszáma igen különböző volt akkor is, ha csak a megyei állami levéltárakat vesszük figyelembe. Hasonló a kép az őrzött levéltári anyag mennyiségét tekintve is. Az mondható, hogy az egyes levéltárak létszáma lényegében igazodott az őrzött levéltári anyag mennyiségéhez. A MOL személyi és iratállományának 1957–1967 közötti jelentős növekedésénél figyelembe kell venni, hogy 1956-ban mintegy 9000 fm iratanyagát veszítette el, a megszűnt KGL dolgozóinak és iratainak döntő többsége az intézménybe került, és folyamatosan fejlődtek – a szakterületen egyedüli, a többi levéltár igényeit is kielégíteni hivatott – iratvédelmi műhelyei is. A Fővárosi Levéltár iratanyaga 1957–1967 között 33%-kal növekedett, létszáma ennek ellenére mintegy 11%-kal csökkent.

A levéltári raktárak állapota sok kívánnivalót hagyott maga után. Jóformán csak a MOL rendelkezett megfelelő tároló helyiségekkel (de ezek 1960-ban már megteltek). Jellemző, hogy 1960-ban a MOL-on kívül csak a Soproni Állami Levéltárnak volt fűthető raktára.⁹ Ebben a helyzetben fontos, de a helyhiány problémáját nem orvosló változást hozott a 45/1958-as kormányrendelet, amely az addigi ötről tíz évre emelte az iratok levéltárba adási idejét. A rossz feltételek alapvetően meghatározták a levéltárak működési feltételeit, nehezítve a sokasodó feladatok megfelelő színvonalú ellátását.

Tovább folytatódott az 1950-es évek első felétől napirenden lévő új levéltári tvr. előkészítése és ennek keretében az akkor Népi Demokratikus Korszak Levéltára néven emlegetett szocialista kori iratokat őrző intézmény tervezése. Ekkor még nem dőlt el egyértelműen, hogy csak a központi szervek iratai őrzésére jön létre új levéltár, vagy pedig a területi állami levéltárakat is megosztják.¹⁰

1957 után, az 1960-as években a levéltári szakmai tevékenység fő területei a következők voltak: áttérés az iratanyag fondok szerinti rendszerezésére, a levéltári anyag rendezettségi szintjének emelése, a segédletek korszerűsítése a jobb kutathatóság biztosítása céljából, az iratanyag selejtezése (főleg a raktárhiány miatt), a 45/1958-as kormányrendelet által kiszélesített irattár-felügyeleti tevékenység megfelelő ellátása, a népművelési munka szélesítése, bekapcsolódás a

⁹ Szedő Antal 6. jegyzetben hivatkozott előadása 21–23.

¹⁰ Végül az 1969. évi 27. tvr. alapján csak központi intézmény jött létre Új Magyar Központi Levéltár néven. Megemlítem, hogy 1957 után több szaklevéltár létesítése is napirendre került (ELTE, MTA, MÁV).

honismereti mozgalomba és a helytörténetírásba, és mindehhez a nemzetközi szakmai tapasztalatok intenzívebb megszerzése és hasznosítása.

Ebben a helyzetben kellett a LSZ-nek ellátnia feladatait, amelyeket egy 1961-ben született dokumentum így aktualizált: az LSZ és előde a LH mindvégig azt a célt igyekezett követni, „hogy a levéltári szakterület szakmai irányítását segítse, segítséget adjon a folyamatban lévő belső szakmai munkákhoz, az országos tapasztalatok és munkamódszerek átadásával és egységesítésével. Feladata, hogy közölje a központ fontosabb, nem rendelepszerű, hanem általános szakmai útmutatásait. Tekintettel arra, hogy a levéltári anyaggal végzett munkák egyik fő célja a történettudomány megsegítése, a történettudomány munkájához adatok szolgáltatása. [...] A folyóiratnak ezt a jellegét az utóbbi években még erősebben igazolta az a körülmény, hogy a szerkesztés egyre nagyobb súlyt helyez a levéltári munka történeti kultúrájának elmélyítésére és történeti szakismereteknek a levéltári munkához elsősorban kapcsolódó történeti szakkérdések tárgyalása révén való elmélyítésére (hivaltörténeti, levéltártörténeti, történeti segédtudományi tájékoztatás, mindez részint önálló cikkek, részint ismertetések, nem kis részben pedig forrásközlések révén); történeti jellegűvé teszi a folyóiratot az az utolsó számokban megfigyelhető törekvés, hogy a levéltárakban a levéltári munka során hozzáférhetővé vált, történetileg jelentős tartalmú fondokról leírásokat ad, közli a levéltárak évenkénti növekedéseit.”¹¹

* * *

Az alábbiakban a LSZ 1961–1967. évi számainak a következő szempontokból tekintem át: hogyan alakult a folyóirat megjelenési gyakorisága, rovatrendszere, struktúrája, belső arányai a levéltári tevékenység egyes területeire figyelemmel. Ezeken kívül megvizsgálom a szerzők összetételét. Végül összességében igyekszem meghatározni, hogy a folyóirat milyen mértékben tudta ellátni a tőle várt feladatokat.

Egyik évben sem sikerült megvalósítani azt az eredeti célt, hogy évente négy számot publikálnak. 1961–1962-ben három (1., 2., 3–4.), 1963–1965 között szintén három (1–2., 3., 4.) szám került az olvasók kezébe. Az összevont számok általánossá válása miatt levonták a konzekvenciát: megszüntették az összevont számokat, és a LSZ 1966-ban és 1967-ben nem évi négy, hanem csak három számban (1., 2., 3.) megjelenő periodikává vált. Összefoglalóan elmondható, hogy a LH az első teljes évfolyamtól, 1952-től számítva 22 (évi átlagban 2,4

¹¹ MNL OL XIX-I-4-ab-88461/1961. A Levéltári Osztály tájékoztatója az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztályának 1.

szám), míg a LSZ 1961–1967 között 21 alkalommal (évi átlagban három szám) látott napvilágot. A LSZ is rendelkezett szerkesztő bizottsággal és felelős szerkesztővel. Utóbbi feladatot *Szigetvári István*, a KGL vezetője, majd a MOL munkatársa látta el 1963 végéig, 1964-től pedig *Balázs Péter*, a Levéltári Osztály munkatársa volt a felelős szerkesztő.

Már a LH-nak is voltak rovatai, igaz, ezek sokáig csöppet sem mutattak állandóságot, csak az 1960/2. és 3. számoknál érhető tetten a rovatrendszer: *A levéltári munka kérdései*, *Irattári munka*, *Levéltáraink életéből*, *Levéltártörténeti adattár*, *Figyelő* címekkel, amelyekhez orosz, francia és német nyelvű tartalmi összefoglaló csatlakozott. A LSZ jórészt hasonló rovatokat alkalmazott azzal a különbséggel, hogy a két különszám (1961/1.: a felszabadulás 15. évfordulója alkalmából 1960 december 16–17-én tartott ünnepi ülészak előadásait és a hozzászólások rövidített szövegét közölte; 1963/3.: a Budapesten ülésezett VIII. Nemzetközi Kerekasztal Konferencia dokumentumait és vitáit publikálta) nem tagolódott rovatokra. A különszámok kivételével a LH és LSZ mindegyik számában szerepelt a szerzők listája.

A LSZ 1961/2. számának rovatbeosztása a következő volt:

- (1) A levéltári munka kérdései
- (2) Levéltáraink életéből
- (3) Levéltártörténeti adattár
- (4) Magyar levéltárosok külföldön
- (5) Külföldi szakfolyóiratokból átvett cikkek
- (6) Figyelő
- (7) Idegen nyelvű (orosz, francia, német) tartalmi kivonatok

E rovatok közül 1967 végéig eredeti címükkel megmaradtak:

- (1) *A levéltári munka kérdései* (a különszámon kívül csak az 1964/3. számban nem szerepelt).
- (2) *Levéltáraink életéből* (a különszámon kívül valamennyi számban szerepelt)
- (6) *Figyelő* (a különszámon kívül nem volt jelen az 1964/1–2., az 1965/4. és az 1967/3. számokban).
- (7) *Idegen nyelvű tartalmi kivonatok* (csak a különszámból hiányoztak).

Az 1961/2. szám alábbi rovatai címváltozáson estek át az időszakban:

- (3) A *Levéltártörténeti adattár* megnevezése az 1965/1–2. számtól *Történeti adattár* lett, ami jobban kifejezte a rovat tartalmát (állandó rovatnak volt tekinthető, hiszen a 20 szám közül 16-ban jelen volt).
- (4) A *Magyar Levéltárosok külföldön* rovat az 1963/4. számig létezett, utána a

címe *A külföld levéltárügye — magyar levéltárosok külföldön*-re bővült, de összességében 20-ból hat számból hiányzott.

AZ 1961/2. –1963/1–2. számokban létezett *Külföldi folyóiratokból átvett cikkek* rovat elhalt.

A változó igényeknek és az új kihívásoknak megfelelően új rovatok is keletkeztek:

- Az 1961/3–4. számtól jelent meg az *Írattári munka* (1965/4-től: *Az írat-tári munka kérdései*) című rovat (19-ből tíz számban volt képviselve).
- A *Levéltár a Nemzetközi életben* rovat az 1961/3–4. számban bukkant fel, összesen három számban szerepelt, majd betagozódott *A Külföld levéltárügye — magyar levéltárosok külföldön* rovatba.
- Az 1963/4. számban indult a *Hírek* rovat (címe 1964/3-tól *Krónika* lett), összesen 10 számban jelent meg.
- A *Helytörténetírás* először az 1964/1–2. számban tűnt fel, ezt követően még nyolc számban képezett rovatot. Az 1965/1–2. számtól 1967 végéig megjelent számokból csak egy alkalommal hiányzott.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a rovatok lényegében állandóak voltak, ha az új szempontok azt megkövetelték, a szerkesztőség kellő rugalmassággal változtatott a rovatokon.

A LSZ szóban forgó számai *szerzői* (és foglalkozásuk), az általuk a folyóiratban publikált tanulmányok és cikkek, közlések, úti beszámolók, ismertetések száma a következő képet mutatja.

A vizsgált időszakban összesen 120 szerző írt a LSZ-be. Közülük két külföldi levéltáros volt (francia és bolgár). A szerzők zöme levéltárban és a Levéltári Osztályon dolgozott. Közülük az Osztályt és a MOL-t 36, a területi állami levéltárakat 52 fő képviselte. A Hadtörténelmi Levéltárból négy, az egyházi levéltárakból kettő, az MSZMP KB Párttörténeti Intézete Archivumából pedig négy fő írt a LSZ-be. A rokon szakmák is – bár nem nagymértékben – képviselést kaptak a szerzői gárdában: irattáros és irattárért felelős személy öt, történész nyolc, más tudománysszakból három, a tanárok közül négy fő.

Ugyanakkor a megjelent írások száma – nem véve figyelembe a *Hírek* (Krónika) rovatban szereplő rövid írásokat – összesen 426 volt. Ebből a Levéltári Osztály és a MOL dolgozói 130,7¹² (30,7%), az állami területi levéltárak dol-

gozói 193,8 (45,4%), más levéltárak 11,1 (2,6%), a rokon szakmák képviselői 32,4 (7,6%) és a külföldi szerzők 2 (0,5%) írással részesedtek, míg 56 írás (13,2%) szerzőjét nem tüntették fel. A folyóirat szerzői közül a megjelentetett írások száma alapján kiemelkedő szerep jutott a következő személyeknek:

Oltvai Ferenc, a Szegedi Állami Levéltár igazgatója (14 számban 22,5 írás),
Borsa Iván, a MOL osztályvezetője (13 számban 18 írás),
Szedő Antal, a Levéltári Osztály vezetője (11 számban 13 írás)
Degré Alajos, a Zalaegerszegi Állami Levéltár igazgatója (10 számban 12,5 írás) és
Schneider Miklós, a Szentesi Állami Levéltár levéltárosa (kilenc számban 12 írás).
 Egy szerzőre átlag 3,5 írás jutott.

Ezek után rátérek annak vizsgálatára, hogy a LSZ-ben 1961–1967 között megjelent írások hogyan oszlottak meg a levéltári tevékenység, illetőleg a szakmai műfajok között. Közlöm az erre vonatkozóan összeállított adatokat.¹³

*A LSZ 1961–1967. évfolyamaiban megjelent írások
 levéltári tevékenységi áganként, illetőleg műfaji vonatkozású megoszlása*

<i>Tevékenységi ág (műfaj)</i>	<i>Írások száma</i>
Hazai konferenciák anyagai	2
Munkatervek, beszámolók, feladat-meghatározások	18
Levéltárápítás, berendezés	2
Levéltári feladatok ellátása	3
Gyűjtőterületi munka, irattárak helyzete, irattáros-képzés	34
Állománygyarapítás	9
Állományvédelem	–
Levéltári anyag feldolgozása (rendszerezés, rendezés, segédlet készítése, forrásértékelés, selejtezés)	49
Kutatószolgálat	2
Ügyfélszolgálat	–
Levéltári anyag ismertetése	16
Levéltártörténet	16
Forráskiadványok előkészítése	10

¹² Több írás esetében kettő vagy három társszerző volt, ezért jöttek ki tört számok.

¹³ Egyes írásoknak több témája is lehetett, ezért az írások egy részét több műfajban is számításba vettem. Következésképp itt a valóságnál nagyobb a cikkek száma.

Közigazgatás-, szerv- és hivataltörténet	21
Történeti segéd tudományok	3
Egyéb történettudományi ágak	2
Kutatási lehetőségek egyes témákhoz	8
Helytörténetírás, honismereti mozgalom	45
Hazai kiadványok ismertetése, vitája	3
Népművelés (kiállítások, ismeretterjesztés, iskolák segítése)	39
Anyakönyvi másodpéldányok kezelése	–
Levéltári munkatársak képzése, továbbképzése	3
Külföldi tanulmányutakról beszámolók	36
Hungarica ügyek	1
MSZMP archívumok	1
Szakszervezeti bizalmi szerepe a levéltárban	1
Vers (vicces)	1
Nemzetközi konferenciák anyagai	6
Beszámolók nemzetközi rendezvényekről	7
Külföldi szakfolyóiratok, egyes cikkeik, szakkönyvek ismertetése	87
Külföldi szakfolyóiratokból átvett cikkek	10

A fenti adatokból megállapítható, hogy a folyóirat rendkívüli érdeklődést tanúsított a *külföld levéltárügye* iránt. A Nemzetközi Levéltári Tanács konferenciáinak anyagainak rendszeresen közölte, a magyar résztvevők beszámoltak tapasztalataikról, rendszeres volt a külföldi folyóiratok figyelése. Ekkor már egyre nagyobb figyelem irányult a nyugati országok felé. A LSZ már nemcsak a szocialista tábor folyóiratainak cikkeit adta közre fordításban vagy ismertetésben, hanem a nyugatnémet, a francia és az amerikai szaklapok írásai is megjelentek benne. Számonkénti átlagban közel hat külföldi levéltárügyről szóló írás látott napvilágot. Ehhez hozzá kell számítani a magyar levéltárosok külföldi – immár Nyugat-Európába is vezető – tanulmányútjait, pontosabban az ezekről megjelent úti-beszámolókat (hét év alatt 36-ot publikált a LSZ).

A folyóirat a *levéltári szakmai alapfeladatokat* (a levéltári anyag feldolgozását és a gyűjtőterületi tevékenységet) is középpontba helyezte. Ebben a témakörben összesen mintegy 80 írás született hét év alatt. Több cikk szól a járási központi irattárak kialakításáról és a tárgyi rendezés, átrendezés kérdéseiről. Állománygyarapítás témában gyakorlatilag csak a MOL mikrofilmtára éves növedékeinek listái jelentek meg.

Jól körülhatárolt a *történettudomány* egyes területeinek művelése. Köztörténeti és politikatörténeti cikket mutatóba sem nagyon találunk, mert a szerkesz-

tőség és a felelős szerkesztő szigorúan betartotta azt az elvet, hogy a levéltári feladatokhoz, a levéltári anyaghoz és az utóbbit létrehozó szervekhez kapcsolódó témákat kell egy, főleg a levéltárosoknak szóló levéltári folyóiratnak publikálnia. Ennek megfelelően a LSZ a levéltár- és fondismertetések, levéltártörténeti, közigazgatás- és hivataltörténeti cikkek, forrásközlések és forráskiadványt előkészítő, valamint bizonyos témák (pl. népgazdaság segítése) kutatási lehetőségeit feltáró írások közlését tekintette feladatának (mintegy 70 közlés képviseli ezt a témakört).

Az 1960-as években bontakozott ki a *helytörténetírás* és a honismereti mozgalom, új utakat keresett a *népművelési tevékenység*. Levéltáraink – főhatósági intencióktól is orientálva – kivették részüket e feladatokból. A LSZ fontos részévé vált az e témákra vonatkozó írások (több mint 80) megjelentetése. Világosan kitűnik a folyóirat hasábjairól, hogy a területi levéltárak lényegében már az 1960-as években a helytörténetírás bázisai lettek. Megjelentek az iskolai oktatást segítéséről szóló írások is a kiállításokról szólók mellett. A folyóirat éveken keresztül publikálta *Benda Kálmán* levéltárakban levéltárosokkal folytatott, a Kosuth és Petőfi Rádióban rendszeresen elhangzó riportsorozatát. Több értékelés látott napvilágot az 1960 után megjelent levéltári olvasókönyvekről.

A LSZ átvette a LH-nak azt az eredeti célkitűzését is, hogy mint az irányítás eszköze mutasson utat a levéltáraknak, közvetítse a Levéltári Osztály elvárásait. Ebben a folyóirat legnagyobb szerepe az volt, hogy publikálta és ezáltal tudatosította a hosszú- és középtávú, valamint az éves tervezési feladatokat. Több mint 20 ilyen dokumentum található a vizsgált számokban. Ezek többsége a Levéltári Osztálytól eredt, de megjelent több terv és beszámoló a MOL és egyes területi állami levéltárak tevékenységéről is.

Összességében leszűrhető, hogy a LSZ első hét évfolyama a magyar levéltárügy akkori körülményei között nagyjában és egészében kielégítette egy viszonylag kicsi és speciális szakterület igényeit, következésképpen megfelelt a Levéltári Osztály elvárásainak is. Elődjéhez viszonyítva – köszönhetően az 1960-as évek „puha diktatúrájának” – érezhetően csökkent politikai-ideológiai és növekedett szakmai jellege, ami hasznára vált. Akkoriban még nem volt internet, nem voltak honlapok, a nyomtatott szakmai periodika maradt az egyetlen olyan hírforrásnak a szakma számára, ahol a napi munkában is hasznosítható ismereteket szerezhetett, magyarul tájékozódhatott a külföldi szakmai újdonságokban. A folyóirat hasábjain egyre inkább teret engedett szakmai vitáknak is. Nem túlzás tehát hiánypótlónak nevezni az akkori LSZ-t.

A LSZ 1967 óta többször megújulva ma is létezik. 1985 óta évente négyszer jelenik meg. A mai kor kihívásai azonban mások, a modern infokommunikációs eszközök mellett egy nyomtatott periodika szerepe messze nem az, mint évtizedekkel ezelőtt volt. Érdemes lenne napjainkig terjedően áttekinteni a LSZ évfoly-

lyamait az általam választott vagy más módszerrel. Fél évszázados folyóiratunk tartalmi jellemzőinek változásai talán a jelenkor levéltárosainak is szolgálhatnak némi tanulságul.

Forrás- és irodalomjegyzék

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

- MNL OL XIX-I-18-a Az államigazgatás felsőbb szervei, Kultúra, Levéltárak Országos Központja, Általános iratok
- MNL OL XIX-I-4-ab Az államigazgatás felsőbb szervei, Kultúra, Művelődésügyi Minisztérium, Levéltári Igazgatóság

Szakirodalom

BIKKI

- 1991 BIKKI ISTVÁN: A magyar levéltárügy szervezete 1950–1868 (rövid áttekintés). *Levéltári Szemle*, 1991. 4. sz. 53–71.

BUZÁSI

- 1993 BUZÁSI JÁNOS: A Levéltári Közlemények 70 éve. *Levéltári Közlemények*, 1964. 1–2. sz. 1993. 11–26.

KATONA KLÁRA

Konszolidálódó Határőrség

Határőrizetünk 1957 és 1963 között

„A Magyar Népköztársaság államhatára szent és sérthetetlen. Az államhatár sérthetatlensége a magyar dolgozó nép érdeke. Az államhatár őrizetét és védelmét – Pártunk és Kormányunk megbízásából – a Határőrség csapatai végzik.”¹ Az idézet a 7/1958. belügyminiszteri parancssal 1958. február 20-án kiadott Határőrizeti Szabályzatból származik. A Szabályzat a Határőrség feladatait is rögzítette: eszerint a szerv köteles volt az államhatárt őrizni és védeni a magyar dolgozó nép külső és belső ellenségeivel szemben, meg kellett védenie a helyi lakosságot „a határon túlról átjött bandita csoportok, vagy egyes terroristák támadásától” és a határon túlra való áthurcolásától, harcolnia kellett a határövezetben² az ellenforradalmi elemekkel, diverzánsokkal és kémekkel, fel kellett kutatnia a határsértőket és csempészeket, össze kellett gyűjtenie az ellenséges propaganda-anyagokat, ellenőriznie kellett a határon átmenő nemzetközi forgalmat, fenn kellett tartania és biztosítania a határrendet. Feladatát az államhatártól 15 km távolságban az ország mélységi területe felé végezte, de az ezen túlmenő operációk végrehajtására is felhatalmazást kapott. Az 1958-as Határ-

¹ MNL OL XIX-B-1-az-10-21/7/1958.

² A határövezet egy általában 15 km-es területsáv, aminek a funkciója az államhatár fokozott ellenőrzése és az ellenséges elemek minél hatékonyabb kiszűrése volt. A belépést a területre, illetve az ott tartózkodást engedélyhez kötötték, amit a helyi rendőrkapitányság állított ki. Az államhatártól számított két km-es területsávban minden építkezést, nagyobb szabású munkát be kellett jelenteni a Határőrség illetékes parancsnokságánál, igazolni kellett szükségességét és engedélyezését. A határvonaltól számított 500 m-es sávban napnyugtától napkelteig tilos volt tartózkodni, ide külön engedéllyel lehetett belépni. A korlátozásokat, illetve a határőrizeti rendszert először a déli határszakasznál vezették be 1950. július 1-el, amit 1952. szeptember 1-től a nyugati határszélre kiterjesztettek. 1956 nyarán mindkét határszakaszon megszüntették a korlátozó intézkedéseket, a határövezetet felszámolták.

őrizeti Szabályzat³ az 1956-os harci eseményeket követő tömeges határátlépés és nagyszámú határsértés hatása érezhető; a konszolidáció után új szabályzat készítése vált szükségessé. Ez 1962. július 10-én történt meg, ekkor adták ki a 0025/1962-es belügyminiszteri parancssal az új Határőrizeti Szabályzatot.⁴ A Határőrség feladataival kapcsolatos tartalom érdemben nem változott, de a megfogalmazás néhol finomodott: a külföldi bandita csoportok és terroristák említése kimaradt, de ennek ellenére mindkét Szabályzat azt sugallja, hogy a Határőrség harci készségben volt. Azt, hogy az államhatár egyben frontvonal is, többször, különböző fórumokon említették, de hangsúlyt a világpolitikai krízisek idején kapott.

Az 1960-as évek elején jelentkező világpolitikai környezet több szempontból emlékeztet az azt egy évtizeddel megelőző időszakra: azon túl, hogy a fegyverkezési versenyben – a kétpólusú világrend idején először és egyben utoljára – szovjet fölény mutatkozott,⁵ a „forró” háború kitörésének veszélye hasonlóképpen nagy volt,⁶ mint az 1950-es évek elején; emellett továbbra sem vált nyilvánvalóvá az, hogy a nagyhatalmak potenciáljukat tekintve nincsenek egyensúlyban. A Kádár-rendszer konszolidációs időszakának határőrizete viszont több szempontból különbözött az 1950-es évek elejének határőrizeti rendszerétől.

A különbség egyaránt eredt bel- és külpolitikai okokból. A belpolitikai okok között az 1956-os események következményeit kell megemlítenünk.

Az 1956 után hatalomra került régi-új vezetés jó néhány nehézséggel volt kénytelen szembesülni már működése kezdetén, ezek közül kettő: legitimációjának kétségessége és gazdaságának gyengesége egész regnálását végigkísérte, és hatalomgyakorlásának módját alapjaiban befolyásolta. A vezetők számára 1956 után már nem annak bizonyítása volt a legfontosabb, hogy a sztálinizmus magyarországi megvalósítása a szovjet igényeknek megfelelően történt, hanem saját legitimitásának, társadalmi támogatottságának a demonstrálása. A Szovjetunió-

³ Ezt megelőzően 1954-ben adták ki hasonló tárgyú jogszabályt.

⁴ MNL OL XIX-B-1-az-10-21/25/1962.

⁵ 1957-ben a szovjetek az amerikaiakat megelőzve sikeresen teszteltek interkontinentális rakétát, ugyanebben az évben mesterséges holdat állítottak Föld körüli pályára és élőlényt juttattak a világűrbe. 1959-ben a szovjetek rakétával elérték a Holdat, két évvel később elsőként utaztattak embert a Földön kívülre.

⁶ Elegendő utalnunk az 1961–1962. évek egyes eseményeire: a Disznó-öbölben történt konfliktusra, a berlini válságra, valamint a kubai rakétaválságra. 1962-ben már mindkét szuperhatalom állomásoztatott nukleáris fegyvereket területén kívül, ez év október végén pedig mindkét katonai tömb: a NATO és a Varsói Szerződés tagállamai egyarántriadókészségben voltak. A magyarországi fegyveres erők készenléti állapotát a Varsói Szerződés haderejének Főparancsnoka által 1962. november 21-én kiadott utasításra november 22-én szüntették meg. Lásd MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 284. ő. e.

beli belpolitikai történések – a desztalinizálás – Kádárnak kedveztek anélkül, hogy a mindenkori szovjet pártvezetéshez való hűsége és a tőle való függése kérdéssé vált volna.

1956 következménye a gazdasági életben bekövetkező változás volt. A pártvezetés levonta a sztálinista gazdaságpolitika tanulságát, és arra a klasszikus közgazdasági kérdésre, hogy az erőforrásokat a gazdasági élet mely területére összpontosítsa: a termelésben a „vaját, vagy az ágyút” részesítse-e előnyben, egyértelműen a „vaj” javára döntött. Kevésbé pongyolán fogalmazva: az életszínvonal viszonylagos emelését helyezte előtérbe, ami együtt járt a fegyverkezésre fordított kiadások csökkentésével.

Ezt illusztrálják *Földes Lászlónak*⁷ az MSZMP 1960. augusztus 9-ei PB ülésén elhangzott szavai, amivel a Határőrség anyagi-műszaki állapotával kapcsolatos hiányosságokat a következőkkel indokolta: „Most azt fizetjük meg, hogy az 1956-os ellenforradalom után a mi elvtársaink arra törekedtek, hogy minél kevesebb anyagi eszközt vonjanak el a fogyasztás elől. Ebből a számításból adódik részben, hogy ilyen hiányosságok vannak a Határőrségnél.”⁸

A magyar gazdaság devizaéhsége is arra ösztönözte a vezetést, hogy a nyugati országok állampolgárainak az országtól való idegenkedését a lehetőségekhez képest minimalizálja: ez a törekvés a határforgalom lebonyolításában nyomon követhető.

*Biszku Béla*⁹ a Belügyminisztérium kollégiumának 1958. augusztus 12-ei ülésén a nyugati országokból beutazókra kitérve kijelentette: „Nincs is kiaknázva az a valuta szerzési lehetőség, amit ez jelent. Egy év alatt meg lehet duplázni a schilling behozatalát, ha megfelelően kihasználjuk a lehetőségeket.”¹⁰

A szomszédos államokhoz való viszony határőrizetünkben a következő módon tükröződött:

Északi és keleti szomszédainkkal: Csehszlovákiával (673 km-es határszakasz), Romániával (442 km) és a Szovjetunióval (135 km) kapcsolatunk baráti volt. Nyugati szomszédunkat, Ausztriát 1955-ös semlegességi szerződése előtt is a Nyugathoz tartozónak gondolták – az országot elhagyni szándékozók elsősorban ezt a határszakaszt választották – ezért a megszállók kivonulása határőrizeti szempontból nem okozott lényeges változást: ennek a 350 km-es határszakasznak az őrzésére változatlanul különös gondot fordítottak.¹¹ Déli, 610 km-es határunk

⁷ 1958-tól belügyminiszter-helyettes.

⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 195. ő. e.

⁹ 1957. május 5-től 1961. szeptember 13-ig belügyminiszter, ezt követően 1962. november 27-ig a minisztertanács elnökhelyettese.

¹⁰ MNL OL XIX-B-1-z-1958. augusztus 12.

¹¹ A már említett határővezeti rendszert a nyugati határon műszaki akadályok: drótkerítés-

őrizetében jelentős változást hozott, hogy Jugoszláviával megszűnt a nyílt ellenségeskedés.¹² A jugoszláv–magyar határ őrizete azonban továbbra is hangsúlyos volt, mert Jugoszlávia népköztársaság volt ugyan és kommunista párt, a Jugoszláv Kommunisták Szövetsége irányította, de az ország megőrizte a Szovjetuniótól való függetlenségét – nem csatlakozott a Varsói Szerződéshez sem – és a disszidálni szándékozók egy része Jugoszlávián keresztül akart Nyugatra szökni.

A Határőrség szervezete

A Határőrség összlétszáma 1957-ben 15 000 fő volt, ezt követően némileg növekedett: 1959-ben 16 120 főt, 1960-ban 16 062 főt számlált, majd az 1960-as évek elején 16 ezer fő körül állandósult.¹³

Az állomány három zászlóalj-parancsnokság és 11 határőr-kerületi parancsnokság alá tartozott, ezen belül – 1958-ban – 189 őrsre tagolódt. Egy-egy őrs létszáma 25–60 fő volt. Az 1958-as Szabályzat a Határőrségen belül megkülönböztetett:

- határőrzésben részt vevő alegységeket (ide tartoztak a határőrizet első vonalát alkotó őrsök, a határforgalmat bonyolító Forgalmellenőrző Pontok, a vonatellenőrző századok és a mélységi területeken járőrszolgálatot ellátó portyázó századok);
- felderítő szerveket;
- az irányítás szerveit, vagyis a törzseket (ide sorolva az iskolákat is);
- az elfogottak, a mélységi irányok, a törzsek és az objektumok őrzését végző tartalékosokat;
- a híradás, anyagi-műszaki és vegyvédelmi feladatokat ellátó szakalegységeket. Az 1962-es Szabályzat főként a járőrök nemét taglalja: megkülönböztet portyázó járőrt, (a határsértések megakadályozását végrehajtó) szakaszjárőrt, figyelőjárőrt, (a határőrizetet ellátó járőrök ellenőrzését végző) ellenőrző járőrt és okmányellenőrző járőrt. A szervezet feladatai ellátását a

sek és aknazár is kiegészítették. Ehhez tartozott a határsértők számának és mozgásának nyomon követésére szolgáló, 10–12 m széles, szántott, boronált terület: a nyomsáv. Az akadályrendszer felszámolása – annak elavultsága miatt – 1956 nyarán zajlott. Lásd GECSENYI, 2007.

¹² 1955-ben a Szovjetunió vezetéséből Hruscsov és Bulganyin a kapcsolatok javítása érdekében látogatást tett Jugoszláviában. Jugoszlávia és az európai szocialista blokk kapcsolata az 1950-es évek elején mélyponton volt. Ekkor a déli határunk őrizetéhez tartozott a már említett határővezeten kívül az itt húzódó, katonai objektumokból álló ún. *védelmi rendszer*.

¹³ Ez a szám messze elmaradt az 1951–1953 közötti 18 és fél ezres létszámtól.

helyi lakossággal, a rendőrséggel, a hadsereggel, a munkásőrséggel, a karhatalommal, a Belügyminisztérium helyi operatív szerveivel és a helyi párt- és állami szervekkel együttműködve végezte. A hadseregnek ezen kívül fontos szerepe volt a kiképzésben is – a Határőrség állományát döntő többségben sorozott katonák alkották.

1958 februárjában a 350 km-es osztrák szakaszon szolgált a legtöbb határőr: 6559 fő, ez egy km-re elosztva 18 főt jelent. A jugoszláv határszakaszon ennek valamivel több, mint fele: 3516 fő teljesített szolgálatot, egy km-re 5–7 fő jutott. A *baráti* határszakasz román részére 1380 fő, egy km-re egy fő jutott, a csehszlovák határon összesen 2146 fő, kilométerenként két fő számolható, a Szovjetunióval határos részen pedig nem egészen 300 fő – egy km-re két fő – teljesített szolgálatot.¹⁴ A nyugati és a déli szakaszok megerősítését a határsértéseknek a baráti államok határaihoz viszonyított magas száma¹⁵ indokolta. A határsértők egy részét még a határővezetbe való belépés előtt elfogták. Az osztrák szakaszon az 1959. október 1. és 1961. március 1-ig terjedő időszakban 1400 határsértési eset történt, ebből 120 büntetlen (utólag felfedezett) volt. 1961. október 1. és 1963. március 1. között az összmozgás valamelyest csökkent: 1129 eset történt, de ebből 84 büntetlen volt. A jugoszláv határszakaszon ennél lényegesen kevesebb: az első időszakban 743, míg a másodikban 828 esetet számoltak, arányaiban több büntetlen – 142, illetve 70 – határsértéssel. A baráti szakaszon tapasztalható összmozgás messze elmaradt ezektől az adatoktól: az első időszakban 648, a másodikban 660 esetet regisztráltak, ezekből 102 és 107 eset volt büntetlen. A baráti határszakaszon belül az esetek döntő többsége a csehszlovák–magyar határon történt: 540 (75 büntetlen), illetve 515 (77 büntetlen) határsértés.¹⁶

A *baráti* szakasz őrzéséhez kevesebb élőerőt alkalmaztak; ezt 1959-ben kis mértékben, majd 1960-ban – amikor úgy ítélték meg, hogy az itt szolgáló 3493 főből 1848 áthelyezhető –, tovább csökkentették, noha a javaslatban szereplő számhoz képest lényegesen kevesebb fővel. Az így felszabaduló erőket a nyugati és a déli határszakaszokra irányították, ami együtt járt új őrsök létrehozásával is.

Az 1956. október 23-át követő, és 1957 januárjáig tartó időszak eseményeit a Határőrség Országos Parancsnokság irataiból nem lehet kellőképpen rekonst-

¹⁴ MNL OL XIX-B-10-1958-VII/4. fsz., 0812/1958.

¹⁵ A határsértőkről készített kimutatásokban szereplő adatokat nem tekinthetjük teljesen pontosnak, mivel a műszaki és egyéb akadályok ellenére a határon több esetben is észrevétlenül átjutottak. Pl. 1960-ban 37 fő biztosan követett el tiltott, büntetlen határátlépést – a nyugati határszélen 22 fő, a déli szakasznál 15 –, mivel őket a szomszéd hatóságok visszaadták. (MNL OL XIX-B-10-1961-I/30. fsz., 0694/1961.)

¹⁶ MNL OL XIX-B-10-1963-I/41. fsz.

ruálni. Ennek részben az az oka, hogy a szervezet dezorganizálódott; valószínűsíthető, hogy nem működött egységes, hatékony központi irányítás. A tényleges határőrizeti feladatokat ellátó őrök állománya a nyugati és a déli határ mentén tömeges, kontrollálhatatlan határátlépéseknek volt tanúja. A határeseményeket rögzítő nyilvántartásait ebben az időszakban nem vezették, ezért arra, hogy mennyien hagyták el ez idő alatt az országot, csak a rendőrség későbbi vizsgálataiból következtettek.¹⁷

1956 decemberében a rendőrség annak érdekében, hogy az ellenőrzést minél hatékonyabbá tegyék, valamint, hogy minél kevesebb személy tudjon élni a határ legális megközelítésének lehetőségével,¹⁸ utasítást adtak ki, hogy a nyugati határövezetbe utazók ideiglenes határövezeti engedélyt kérjenek az illetékes rendőrkapitányságoktól. „A rend teljes helyreállításáig feltétlenül szükséges a forgalmat a lehető legkisebb mértékre korlátozni. E nélkül a rend helyreállítására tett intézkedések a kellő eredményt nem biztosítják”. Az előírások között szerepelt, hogy a hivatalos kiküldésekhez is csak a legsürgősebb esetekben biztosítsák a határövezeti engedélyt, magánosok részére pedig csak rendkívüli esetben adják ki az okmányt. Az engedély nélkül a határövezetben tartózkodókat, valamint azokat az állandó lakosokat is, akik a felszólítás ellenére sem szereznek be engedélyt ki kellett toloncolni az övezetből.¹⁹

A konszolidált viszonyok megteremtését nagyban nehezítette, hogy 1957 elején a szervezet nem csupán az államhatár, hanem a saját védelmére is nagy erőket biztosított. A budapesti határőr parancsnokság által 1957. február 20-án a nyugati határszakaszánál működő kerületek parancsnokságai részére kiadott utasítás szerint 1957. március–áprilisában általános sztrájk és különféle provokációk várhatók: „Ausztriában egyes fasiszta alakulatok fegyverben állnak s tömegesen készítenek elő átdobásra ügynököket, diverzánsokat s számolni kell fokozódó határsértésekkel.”²⁰ Akként rendelkeztek, hogy a provokációk, illetve az esetleges fegyveres támadások elhárítására – együttműködve a rendőri, a karhatalmi²¹ és a szovjet erőkkel – intézkedési terveket kell kidolgozni, az őröket

¹⁷ A rendőrség nyilvántartásai szerint 1956. október 23. után 1957 márciusáig 151 731 főt jelentettek be, mint illegálisan külföldre távoztotat. A KSH adatai szerint 193 885 fő disszidált. (MNL OL XIX-B-10-1957-I/34. fsz., 01863/Szolg./1957.)

¹⁸ 1956 nyarán a 15 km-es határövezetet, valamint a műszaki akadályokat már mindenütt felszámolták.

¹⁹ MNL OL XIX-B-14-40-962/17-1956. A rend viszonylagos helyreállításával a határövezetben élők számára lehetővé vált a szabad mozgás, igaz, csak abban az övezetben, ahol laktak.

²⁰ MNL OL XIX-B-1-az-0100/Szolg./1957.

²¹ 1957 elején a Karhatalom a határvonaltól számított 5–15 km-es terület ellenőrzésében működött közre. (MNL OL XIX-B-1-az-6-20/4/1957. 31. d.)

meg kell erősíteni, körülöttük akadályrendszert kell létesíteni és a 15 km-es övezetben fokozott ellenőrzéseket kell végrehajtani.

A Határőrség ziláltságára jellemző, hogy 1957 tavaszáig voltaképpen felügyeleti hovatartozása is kérdéses volt.²²

Abból, hogy 1956 decemberében a Fegyveres Erők Minisztere a Határőrség Parancsnokság megnevezését a „Magyar Népköztársaság Határőrség Főparancsnokság” elnevezéssel hagyta jóvá, arra következtethetünk, hogy a tulajdonképpeni Honvédelmi Minisztérium gyakorolta a felügyeleti jogot.²³ Viszont az 1957. május 24-én kiadott 19/1957. BM sz. parancs már úgy rendelkezett, hogy a szervezet új elnevezése: Belügyminisztérium Határőrség Országos Parancsnokság.²⁴

Kádár János az 1959. március 17-ei PB ülésen a Határőrséggel kapcsolatos napirendi pontnál így emlékezett az 1956–1957-es év fordulójára: „Az akkori nehéz körülmények között említésre érdemes még, hogy a Határőrség, mint Mohamed koporsója, ég és föld között, illetve a Honvédelmi Minisztérium és a Belügyminisztérium között lebegett. Túl hatékony napi támogatást nem kapott. [...] még halvány nyomai vannak annak, hogy nem szorosan a Belügyben él a szervezet.”²⁵

A határsértések száma 1957 januárjában még nagyon magas volt: csak ebben a hónapban Ausztria irányába 11 750 fő, befelé 1221 fő követett el határsértést, a déli határon ennél nagyságrendekkel kevesebben: 2778 fő kifelé, míg befelé: 20 fő.²⁶ A tömeges szökések 1957 őszére szűntek meg, a határsértések száma ezt követően lényegesen csökkent: 1958-ban 1896 fő követte el ezt a bűncselekményt, ebből 1751 főt elfogtak. 1959-ben az 1744 határsértőből 1468 főt fogtak el, 1960-ban az összesen 2042 esetből 247 maradt büntetlen.²⁷

1957-ben a határsértők zöme a határövezetből származott, később²⁸ főként Budapestről és a nagy ipari gócból. Zömmel fiatalok voltak: 1960-ban az ismertté vált 1781 esetből 1077 fő 20 év alatti volt, 359 fő 20–30 éves, 260 fő

²² Az állományt kis részben hivatásos határőrök, de döntő többségben sorozott katonák alkották.

²³ Ismeretes, ebben az átmeneti időben a hagyományos minisztériumi struktúra üzemszerű működéséről sem beszélhetünk. 1957. március 1-ig, amikor Biszku Bélát bízták meg a belügyek vezetésével, csak belügyekkel foglalkozó miniszter nem volt a kormányban. Ezt megelőzően, 1956. november 12. és 1957. március 1. között Münnich Ferenc, a kormány elnökhelyettese látta el egyszersmind a fegyveres erők és a közbiztonsági ügyek vezetését is.

²⁴ MNL OL XIX-B-1-az-6-200/19/1957.

²⁵ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 122. ő. e.

²⁶ MNL OL XIX-B-1-ai-1957/102.

²⁷ MNL OL XIX-B-10-I/30. fsz., 0694/1961.

²⁸ 1958-ban készült beszámoló szerint a kifelé irányuló határsértők 79%-a mélységi területről indult ki. (MNL OL XIX-B-1-z-10-140/11/1958.)

30-50 éves, és mindössze 85 fő volt több mint 50 éves.²⁹ A határsértés indokaként büntetés elől való menekülést, kalandvágyat, rossz családi körülményektől való megszabadulást, disszidens családtagokhoz való csatlakozást, a tévesztés, vagy a nem megfelelő munkakörülmények miatti kilátástalanságot, a rossz tanulmányi eredmények okozta kétségbeesést, esetleg a nyugati propaganda hatását nevezték meg.

A határsértők számának csökkentésére a Határőrség az ügyészi szerveket is igyekezett meggyőzni arról, hogy büntetésükhöz szigorúbb ítéletekre van szükség. 1957 februárjában az ügyészségeknek, illetve bíróságoknak az elfogott határsértőkkel szembeni gyakorlatát liberálisnak tartották.³⁰ Arra való hivatkozással, hogy a tömeges határátlépések fokozottan veszélyesek a társadalomra, és zavarják az ország konszolidációját, a Legfőbb Ügyészség és a Fegyveres Erők Minisztere kiadta 4/1957. számú közös utasítását.³¹ A rendelet szerint a határsértés közben tetten ért személyeket át kell adni az ügyészségnek; ennek pedig feladatául szabták, hogy igyekezzen megakadályozni a tettes esetleges szabadláb-
ra helyezését. Valószínű, hogy érdemi változást ezzel sem lehetett elérni, mert a Határőrség részéről a következő panaszt fogalmazták meg 1958 márciusában:³² „Többször előfordult, hogy az általunk elfogott és az igazságügyi szerveknek átadott határsértőket egyáltalán nem vonták felelősségre, hanem 2-3 nap múlva szabadon bocsájtották.”³³

A vizsgált korszakban a Határőrség felderítő szervei és az állambiztonsági munkát végző egyéb belügyi és katonai szervek közötti kapcsolat szabályozására is szükség volt.

Biszkú Béla belügyminiszter a minisztérium 1958. augusztus 12-ei kollégiumi ülésén leszögezte: „nekünk két irányban kell védeni a határt az ország területére belépő személyek ellen: nyugaton és délen, ugyanakkor eltérő feladatok is vannak. Jugoszlávia felé mi hírszerzést nem folytatunk, nyugaton igen.”³⁴ A kiemelt szakaszban Biszkú a határon túli felderítésre utalt, de a Határőrség belső felderítést is végzett.

1957 őszén az ügynökség legnagyobb része (40%) Ausztria határánál, 30% a déli határ mentén, a fennmaradó 30% pedig az északi és a keleti határok mentén működött.³⁵

²⁹ MNL OL XIX-B-10-I/30. fsz., 0694/1961.

³⁰ MNL OL XIX-B-1-ai-1957/102.

³¹ MNL OL XIX-B-1-az-4/1957. LÜ-FEM ut.

³² Ezt követően viszont az igazságügyi szervekkel való súrlódásokra nem találtam utalást.

³³ MNL OL XIX-B-10-1958-IV/2. fsz., 01167/1958.

³⁴ MNL OL XIX-B-1-z-10-140/11/1958.

³⁵ MNL OL XIX-B-1-y-1957. október 2.

1957-ben a nyugati és a déli határ mentén húzódó 15 km-es övezetben élők és dolgozók közül osztályidegennek minősítettek 19 170 főt.³⁶ 1958-ban – nem tudni, hogy a szempontrendszer változása, vagy az időközben bekövetkezett szökések miatt – némileg kevesebb személyt vettek számba, mint lehetséges ellenséget: „a határövezetben élő, ellenséges kategóriához tartozó személyek száma 15 068 fő [...] az ellenforradalom ideje alatt és után kiszökött 14 684 fő, ebből visszatért 1686 fő. A lakosság közül 9162 fő rendelkezik Nyugaton rokoni kapcsolatokkal.”³⁷ Az *ellenség* száma – valószínűsíthető, hogy elsősorban a határövezet területének csökkenése miatt – 1961-re tovább mérséklődött: „Honi területen a határövezetben 7918 ellenséges kategóriához tartozó személy él. Az ellenforradalom alatt és után a határövezetből külföldre szökött 15 785 fő [...] amnesztiával visszatért 4007 fő [...] Nyugaton rokoni kapcsolatokkal rendelkezik 17 588 fő.”³⁸

A Határőrség felderítésében 1956. október 23. előtt dolgozó ügynökök száma 3035 volt.³⁹ Az októberi események következtében a szervezetnek ez az ága is szétesett, az ügynökök 70%-a demoralizálódott, feladata ellátására alkalmatlanná vált: a 65, határon túl dolgozó ügynökből 28 lemorzsolódott, a belső felderítést végző, korábban több ezer fős hálózatból 1957 elején mindössze 956 ügynök működött.⁴⁰ A szervezet lassan magára talált ugyan – 1957 szeptemberében a belső elhárításban már 1222 ügynök,⁴¹ a határon túli felderítés vonalán 105 fő szerepelt –, de korszakunkban nem közelítette meg az 1956 októbere előtti létszámot. 1958 augusztusában az ügynökök száma összesen 1587 volt, a külső felderítést 103,⁴² a belső felderítést 1484⁴³ végezte. 1961-ben külső vonalon 82 fő⁴⁴ dolgozott, a magyarországi területeken 1066 fő⁴⁵ ügynökség működött.

³⁶ MNL OL XIX-B-1-y-1957. október 2.

³⁷ MNL OL XIX-B-1-z-10-140/11/1958.

³⁸ MNL OL XIX-B-1-z-10-61/5/1961.

³⁹ Ebből 350 ügynök, 2218 informátor, 380 rezidens és 82 „T” lakástulajdonos volt.

⁴⁰ MNL OL XIX-B-10-1957-I/34. fsz., 01863/Szolg./1957.

⁴¹ Ebből 143 ügynök, 925 informátor, 126 rezidens, 28 „T” lakástulajdonos. (MNL OL XIX-B-1-y-1957. október 2.)

⁴² Ebből Ausztria területén szerveztek be 32 főt, telepítettek 15 főt; utazó és összekötő 39 fő volt, ezen kívül 11 „T” lakástulajdonos és négy informátor.

⁴³ Ebből ügynök volt 118 személy, rezidens 139, „T” lakástulajdonos 50, informátor pedig 1166. (MNL OL XIX-B-1-z-10-140/11/1958.)

⁴⁴ Ebből 75-en Ausztria területén, heten Jugoszláviában működtek. Ausztriában 25 fő be-szervezett, nyolc telepített ügynök volt, utazó-összekötő-tanulmányozó feladatokat kilenc fő látott el, ezen túlmenően kilenc fő „T” lakástulajdonos és a határőrizeti objektumokban dolgozó 19 fő vett részt az elhárításban. (MNL OL XIX-B-1-z-10-61/5/1961.)

⁴⁵ Ebből 86 ügynök, 127 rezidens, 758 informátor és 95 „T” lakástulajdonos. (MNL OL XIX-B-1-z-10-61/5/1961.)

A hálózat hatékonyságáról érdemi információk nem állnak rendelkezésre. Abból kiindulva viszont, hogy előfordult, hogy a nyugati határszakaszon tevékenykedő felderítők között nem volt, aki tudott németül, valószínű, hogy a Határőrség által végzett felderítés, illetve elhárítás nem működött professzionálisan.

A felderítés állományának létszám- és képességbeli hiányosságai mellett a szervezetlenség is akadályozta az eredményes működést. 1957 decemberében megemlézték, hogy a különböző felderítő szervek között nincs kellő koordináció, egymástól függetlenül dolgoznak, nem adnak egymásnak segítséget.⁴⁶ Ezt a problémát akkor nem sikerült orvosolni, mert a panasz 1960-ban is felmerült: „A kémelhárítás és az operatív határvédelem szempontjából fontos kontingensek nincsenek átfogva [...] különböző operatív szervei, valamint a MNVK 2. Csoportfőnökség operatív munkásai egymástól függetlenül, egymás munkáját kiegészítő operatív intézkedéseket hajtanak végre.”

A helyzet normalizálása érdekében adták ki 1960. április 5-én a 6. számú BM parancsot,⁴⁷ amelyben előírták, hogy a legfontosabb Forgalmellenőrző Pontokon (FEP-eken): a hegyeshalmi, soproni, kelebiai és murakeresztúri átkelőkhöz működő felderítő szervek koordinációjáért a Belügyminisztérium II/2. osztálya a felelős.

Szervezetlenségre, pontosabban az ésszerűség, az elegendő létszám és a megfelelő minőségű állomány hiányára panaszkodtak az egyéb alakulatok vezetői is. Ehhez hozzájárult, hogy a határőrök olyan, a határ közvetlen védelmével össze nem függő tevékenységeket is végeztek, amelyek erejük és idejük nagy részét lekötötték.⁴⁸ A járőrszolgálat ellátása napi 6-8 órát – megerősített szolgálat esetén 10-11 órát – vett igénybe, ehhez járult még három óra kiképzés, másfél óra szolgálatra való felkészülés, másfél óra alaki foglalkozás, kötelék rendezése, anyagkarbantartás, körletmunka, politikai tájékoztatás, továbbá párt- és KISZ rendezvényeken való részvétel. A határőrök két órát szánhattak étkezésre, egy óra szabadidővel és hét óra pihenőidővel rendelkeztek.

A Határőrség szervezetét ebben az időszakban az is jellemezte, hogy a vezetők az állomány fegyelmének javulását – az általuk elvárt mértékben – nem tudták elérni. Egy, 1957. február 7-én keletkezett jelentésben ez áll: „a katonai fegyelem még komoly követelményt hagy maga után. Elég nagyszámú a hazaárulások, szökések, ezen túlmenően a parancsmegtagadások, leittasodások, szolgálat hanyag ellátása és egyéb fegyelmezetlenségek száma. [...] szükséges, hogy személyi álló-

⁴⁶ MNL OL XIX-B-1-az-10-23/1/1957.

⁴⁷ MNL OL XIX-B-1-az-10-21/6/1960.

⁴⁸ MNL OL XIX-B-1-z-1961. május 22.

mányunkat a marxizmus-leninizmus szellemében igaz hazafiságra és proletár internacionalizmusra neveljük, és minden katonánkat hasson át a külső és belső ellenség elleni kérlelhetetlen gyűlölet.”⁴⁹

A kíváncsnak tartott gyűlölet hiányát (az általam ismert forrásokban) ezt követően már nem említették, mint súlyos fogyatékkosságot, ellenben a hazaárulások,⁵⁰ valamint az öngyilkosságok nagy száma, továbbá a laza fegyelem – ami a szolgálat közbeni elalvások magas számában is megmutatkozott –, és a határőrök alacsony képzettségének szintje később sem adott okot meglepedésre.⁵¹

1960 júniusában terjesztették fel azt a javaslatot, amelyben szerepelt, hogy a napi szolgálat ne legyen több 12 óránál, emellett több munkás származású egyént és régi tsz tagot⁵² sorozzanak be a Határőrséghez, a vezényléseket pedig lehetőleg úgy irányítsák, hogy a határőrök ne az ország másik végéből származzanak, hiszen több esetben szabadságaikat ezért nem tudják kivenni, ami rombolóan hat a katonák pszichés állapotára.⁵³ Az indítványt, illetve a Határőrség helyzetét az 1960. augusztus 9-ei MSZMP PB ülésen tárgyalták. Ekkor a problémákat személycserékkel is igyekeztek orvosolni: leváltották a Határőrséget irányító Gyurkó Lajost és a Határőrség Politikai Csoportfőnökét, Feksz Lászlót. Helyettük a korábban a Belügyminisztérium II. Főosztály Vizsgálati osztályát vezető Korom Mihályt és Ábel Lászlót nevezték ki.⁵⁴

A javaslatok egy része hamarosan megvalósult, mert az 1961. május 22-ei kollégiumi ülésen elhangzottak szerint a déli határszakaszon megszűnt a hivatásos létszámhiány, javult az anyagi ellátottság, jobb lett a vezetés színvonala, operatívabb az irányítás, és nem utolsósorban csökkent a túlterheltség: „A sor-

⁴⁹ MNL OL XIX-B-1-ai-1957/102.

⁵⁰ A hazaárulás jelen esetben a határőrök által elkövetett disszidálásokat jelenti. Ezek száma 1950-ben 43 volt, ezt követően folyamatosan csökkent 1954-ig, amikor hét fő követett el „hazaárulást”. 1955-ben viszont 21-en, 1958-ban hatan, 1959-ben 15-en, 1960. május 3-ig pedig szintén 15-en követték el ezt a bűncselekményt. (MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 195. ő. e.)

⁵¹ MNL OL XIX-B-10-1962-I/45. fsz., 0182/1962.

⁵² A paraszt származású határőrök disszidálása és öngyilkossága indokaként többször szerepelt a tévesztés miatti elkeseredettség, kilátástalanság.

⁵³ MNL OL XIX-B-1-y-10-30/28/1960.

⁵⁴ A problémákat Biszku Béla a vezetés egységének hiányából vezette le: „Határőrizetet, amely tulajdonképpen frontnak számít, úgy csinálni, hogy a vezetők marakodnak, nem lehet. Ennek nem is lehet más a következménye, mint hazaárulás, rendkívüli események és a belső fegyelem hiánya.” Arra is utalt, hogy a marakodás gyökere politikai természetű: „egyik azt mondja a másiknak, hogy te revizionista vagy, a másik úgy felel, te meg szektás vagy.” (MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 195. ő. e.)

katonák részére előírt szolgálat és kiképzés nem haladja meg a napi 12 órát, így több a pihenő és a szabadidő.”⁵⁵

Határőrizet a nyugati határ mentén

„Az októberi eseményeket megelőzően a nyugati határszakaszon átlagosan naponta 6-8 főt fogtunk el, míg a büntetlen határsértések száma napi 1-2 fő volt. [...] Az október 23-ai események hatására a kívülről és belülről özönlő tömegek néhány őrsünket és forgalomellenőrző pontunkat megszállták, a személyi állományt szétzavarták, és így lényegében a nyugati határszakasz néhány pontján hozzáférhetőlegesen két hét időtartamra a határ őrizetlenül maradt.”⁵⁶

Amint azt a fentiekben már említettük, az Ausztriával szomszédos határszakasz védelmi rendszerét 1956 nyarán felszámolták.

A tömeges határátlépések megakadályozása érdekében a határővezet visszaállításáról és a műszaki zár újratelepítéséről 1957. február 2-án a Fegyveres Erők Miniszterének 6/1957. sz. utasítása rendelkezett. A Honvédség műszaki és lövész egységei 1957. április 2-án, hat zászlóaljnyi erővel kezdték meg a határszakasz műszaki zárral és aknamezővel történő lezárását. 1957 októberéig megépült 134 km egysoros megerősített drótkerítés, 225 km kétsoros drótkerítés, kilenc km háromsoros dróthenger, és beépítettek 328 km hosszúságban 749 000 gyalogsági taposóaknát.⁵⁷

Ez az aknazár könnyen észlelhető volt, az egyes aknákat az eső gyakran ki-mosta, sőt, nagyobb esőzés osztrák területre is átvitte; s nem egy esetben működésképtelennek is bizonyultak. Az akadályrendszer telepítése – mivel pénz- és anyaghiány miatt csak a meglévő anyagokból gazdálkodhattak – nem jó minőségű anyagokból, hevenyészett módon történt, emiatt könnyen leküzdhető volt. (Átvágták, vagy deszkával áthidalták, emellett a kerítések oszlopai több helyen kidőltek, a drótok erőszakos közreműködés nélkül is beszakadoztak.)⁵⁸

1958. augusztus 12-ei belügyminisztériumi kollégiumi ülésen kijelentették: „több jel arra mutat, nagy számban történik olyan határsértés, amiről nem tudunk. [...] Észrevétlen át tudott jönni az ügynök a határon, annak ellenére, hogy már tudtuk, hogy átjön. Ez arra mutat, hogy elég könnyen le lehet küzdeni a műszaki akadályt.”⁵⁹

⁵⁵ MNL OL XIX-B-1-z-10-61/7/1961.

⁵⁶ MNL OL XIX-B-1-ai-1957/102.

⁵⁷ MNL OL XIX-B-1-y-1957. október 2., 0855/1957.

⁵⁸ MNL OL XIX-B-1-y-1957. október 2.

⁵⁹ MNL OL XIX-B-1-z-1958. aug. 12.

Az 1957-ben telepített műszaki zár felszedését és új lerakását⁶⁰ 1958. augusztus 4-én rendelték el.⁶¹ Az átépítést 1958 októberében kezdték, miután az eredeti tervet többször megváltoztatták.⁶²

1959-ben nyilvánvalóvá vált, hogy az építés tervezett ütemét nem tudják tartani: a munka kezdetétől eltelt egy év alatt, 1959 októberére mindössze 30 km hosszú, különböző típusú akadályrendszer épült meg.⁶³ A nem megfelelő munkavégzés okát a központi irányítás hiányában vélték felfedezni, felróva a kerületparancsnokoknak azt, hogy saját szempontjaik alapján hozzák döntéseiket, és a műszaki állományt egyéb célokra vették igénybe; de a késedelemhez hozzájárult a tervutasításos gazdálkodás rugalmatlansága is: az ipar nem tudta a szükséges anyagokat határidőre legyártani.

1961 végére 235 km-es betonoszlopos drótkerítés készült el, emellett több mint egymillió darab aknát telepítettek.⁶⁴ Az ekkori tervek szerint a még szükségesnek ítélt 112 km hosszúságú műszaki zár megépítése 1963 végére készült el.⁶⁵

A műszaki zárhoz hasonlóan a határővezeti rendszerben is történtek 1957 után változások, bár ezek nem minőségi változást jelentettek. Az 1958. október 8-án kiadmányozott 32. számú belügyminiszter-helyettesi utasítással két, összesen kb. 300–350 fős lakosságú települést – Szinese és Újerdő majort – bevontak be a határővezetbe.⁶⁶ E lépést egyaránt indokolták állambiztonsági és igazgatásszervezési megfontolások: egyrészt a majorok területén lévő, az államhatárhoz közel eső técszben dolgozók könnyebben ellenőrizhetőkké váltak, másrészt a majorok lakossága egyszerűbben, külön engedélyek beszerzése nélkül tudott közlekedni az övezethez tartozó környező településekre, így Szombathelyre is.

A határővezetben, vagy annak környezetében lévő településeken dolgozó állami- és pártvezetők gyakran szembesültek az intézmény meglétének hátrányai-

⁶⁰ A tervek szerint a Határőrség a határvonaltól magyar terület felé 2–5 méter távolságban két méter magas, vasoszlopokból, 370 km egysoros drótkerítésből, 850 000 db gyalogsági taposóaknából álló akadályrendszert épít négy év alatt, mindezt 36 299 560 forintból. (MNL OL XIX-B-10-1958., XIII/44. fsz., 04733/1958.)

⁶¹ MNL OL XIX-B-1-az-020/1958. BM HÖR I. kerületi parancsnoki parancs.

⁶² 1958 szeptemberében kétsoros drótakadályból álló akadályrendszert, egy hónappal később már egysoros, megerősített drótakadályt és az eredetileg tervezettnél sűrűbb aknatelepítést írtak elő. (MNL OL XIX-B-10-1958–XIII/41. fsz., 03741/1958.)

⁶³ MNL OL XIX-B-10-1959–XIII/3. fsz., 04013/1959.

⁶⁴ MNL OL XIX-B-1-z-10-61/14/1961.

⁶⁵ Ebben az időben már Csehszlovákia és a Szovjetunió nyugati határainál elektromos jelzőkészülékekkel felszerelt műszaki zár üzemelt. Ennek a típusú határzárnak a kiépítéséről, egyszersmind az aknák felszedéséről az MSZMP PB 1965. május 11-ei ülése döntött. (MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 365. ó. c.)

⁶⁶ MNL OL XIX-B-1-az-10-24/32/1958.

val, a terület csökkentését több alkalommal szóvá tették. Felmerült a 15 km-es övezet 8 km-es sávra történő mérséklése is, de ezt végül elvetették. 1960-ban az a kompromisszumos javaslat született, hogy ahol nem indokolt a 15 km-es mélység fenntartása – a határsértők száma, mozgása csekély –, ott csökkentették azt.⁶⁷ Ezt követően 1960. június 1-től Kőrmend járási székhely, 41 község és négy major kikerült a határövezeti rendszerből.⁶⁸

A soproni városvezetésnek ugyanezt nem sikerült elérnie. A város helyzetét, a rendszerből való kikerülésének lehetőségét több alkalommal: 1959 elején és 1960 áprilisában⁶⁹ is megvizsgálták, de nem változtattak rajta. A határsértők aktivitása errefelé volt a legnagyobb, ezen kívül a városban számos osztályidegent (kb. 7000 főt) tartottak számon. A Határőrség számításai szerint a terv megvalósulása esetén a lakosság mozgási lehetőségei szűkülneek, emellett a Sopronban lakó, de a környékbeli térszékben dolgozók és a környékre látogató soproniak ellenőrzéséhez legalább két századra lenne szükség.⁷⁰

A változások eredményeként a határövezet mérete a nyugati határ mentén 1963-ra egyes helyeken – a csornai és mogoródi járások területén – akár 18 km-t is elérte ugyan, de Szombathely környékén és a soproni járás déli részén mindössze 6-11 km mélységű volt.

Határőrizet a déli határ mentén

A nyugati határ őrizetének megerősítése miatt a disszidálni szándékozók nagyobb számban indultak Jugoszlávia felé, hogy a déli határt átlépve kijussanak az országból. 1957 elején a Határőrség leszögezte: „a jugoszláv szervek az eddigi egyezményektől eltérően nem adják vissza az elfogott határsértőket, hanem azoknak politikai menedékjogot adnak, sőt, nyugatra való továbbjutásukat elősegítik.”⁷¹

Ez ellen az ország vezetése úgy védekezett, hogy a határövezet rendszerét, majd a műszaki zár felszedésével egy időben felszámolt nyomsávot⁷² is visszaállította. A nyomsáv visszaállítása kezdetben nem egységesen, hanem a kormány felhatalmazása nélkül, helyenként, a helyi parancsnokok rendelkezése alapján történt. A nyomsáv teljes déli szakaszra való kiterjesztését 1957. október 1-jén rendelték

⁶⁷ MNL OL XIX-B-10-VI/1. fsz., 01094/1960.

⁶⁸ MNL OL XIX-B-1-az-2/1960. (44. d.)

⁶⁹ MNL OL XIX-B-10-1961-VI/1. fsz. 01094/1960.

⁷⁰ MNL OL XIX-B-1-z-10-60/5/1960. (14. d.)

⁷¹ MNL OL XIX-B-1-ai-1957/102.

⁷² MNL OL XIX-B-1-az-068/1957. HÖR pcs.

el,⁷³ ezt az intézkedést már a Honvédelmi Tanács utasítása⁷⁴ alapozta meg. 1957. december 28-án Rőszkénél szóbeli megállapodás jött létre Szalva János határőr parancsnok és Karel Forte jugoszláv állambiztonsági tanácsos között az elfogottak kölcsönös visszaadásáról: „írásbeli megegyezés azért nem jött létre, mivel jugoszláv részről hangoztatták, hogy harmadik államokkal szemben fennálló kötelezettségeik miatt nem vállalhatják minden határsértőnek visszaadását, főleg olyanokét nem, akik tőlük politikai menedéket kérnek.”⁷⁵

A határsértők aktivitása ellenére gazdasági és politikai megfontolásokból nem telepítettek a déli határszakaszra műszaki zárat – ebben a politikai vezetés egységes volt. Földes László az 1959. március 5-ei kollégiumi ülésen a következőket mondta: „Mi úgy ítéljük meg, hogy műszaki zárat rakjunk le a déli határon, azt politikai okokból nem lehet, másrészt rendkívül költséges. Élő erővel kell megerősíteni a határt.”⁷⁶ Nem sokkal később az MSZMP PB 1959. március 17-ei ülésén Nemes Dezső⁷⁷ kijelentette: „a déli határ technikai színvonala megjavításával kapcsolatban egyetértek azzal, hogy a műszaki zár létesítése most nem volna célszerű. Arra gondolni, hogy itt a technikai szintet javítsuk – műszaki zár nélkül – jó gondolat, és ennek nincs elvi akadály. Javítani kell azt, lehetőleg nem túl drága eszközökkel.” Kádár János is hasonló véleményen volt: „bizonyos fajta technikai biztosítást kell ott teremteni. Ez nem ugyanaz, mint az aknazár, és ennek nemcsak politikai, hanem anyagi akadály is van. Egy időben nem lehet sok ezer km-en ezt csinálni.”⁷⁸

Az élő erővel történő megerősítés⁷⁹ a baráti határszakaszcól történt átcsoportosítással 1960 februárjában valósult meg: ekkor 1044 státusz áthelyezésével 13 új őrs, öt vonatellenőrző alegység és 2 tartalék század kezdte meg működését.⁸⁰

Műszaki zár azonban mégis épült, igaz, csak egy nagyon rövid szakaszon: a

⁷³ MNL OL XIX-B-1-y-1957. október 2., 0855/1957.

⁷⁴ 4/106/1957. HT sz. MNL OL XIX-B-1-ah-121-t-31/1958.

⁷⁵ MNL OL XIX-B-10-1958-VI/76. Fsz., 03636/1958. (Megjegyzést érdemel, hogy Magyarország sem adott át minden, hazánkba átjutott jugoszláv határsértőt, hiszen voltak közöttük, akik politikai menedékjogot kértek.)

⁷⁶ MNL OL XIX-B-1-z-10-59/2/1959.

⁷⁷ 1957-től az MSZMP felső vezetéséhez tartozott, 1959-től 1985-ig az MSZMP PB tagja, 1957 és 1961 között a Népszabadság szerkesztőbizottságának vezetője.

⁷⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 122. ó. e.

⁷⁹ 1951 és 1954 között ezen a határszakaszon 6500-7000 határőr teljesített szolgálatot. 1955-től megszűnt 11 zászlóalj-parancsnokság, 25 őrs, a megmarad őrsök létszáma 60-ról 40 főre csökkent. (MNL OL XIX-B-1-z-10-59/2/1959.)

⁸⁰ MNL OL XIX-B-10-1960-VII/15. fsz., 0674/1960. Ezt megelőzően kis mértékben: 264 fővel növelték az itteni státuszok számát. (MNL OL XIX-B-10-1960-VII/17. fsz., 01187/1960.)

magyar fél 1961. szeptember 14-én arról értesítette Jugoszláviát, hogy a magyar-osztrák–jugoszláv hármashatár mentén 800 méterrel meghosszabbítják az osztrák határon lévő műszaki zárat. Hangsúlyozták, hogy ez nem a jugoszlávok ellen irányul.⁸¹

A határövezet területében – a nyugati szakaszhoz hasonlóan, de még azt megelőzően – szintén történtek változások. 1959 novemberében hoztak határozatot erről, amit 1960. január 1-től 112 község és Mohács városának az övezetből való kivonása követett.⁸² 1963-ra az eredeti 15 km-es mélység 5-10 km-re csökkent, de Harkány és Siklós térségében még az öt km-t sem érte el.⁸³

A határ két oldalán lakó, gyakran egymással rokonságban lévő lakosság kapcsolattartásának könnyítését lehetővé tevő ún. „kishatárforgalom” megindítását ebben a korszakban nem szorgalmazták.

Kádár az 1959. március 17-ei PB-ülésein kijelentette: „a határra vonatkozóan nem tudunk mást csinálni, mint hogy időszakonként megbeszélés tárgyát képezi ez a szomszédokkal. Véleményem szerint óriási bővítésre a kishatárforgalomnál se az osztrák, se a jugoszláv határon nem kell nekünk törekedni. Nem tartom kizártnak, hogy ők belemennének ebbe. Én erre nem törekednék, mert ez a kishatárforgalom jelenleg elég veszedelemes műfaj. Meg kell nézni, hogyan lehet ezt értelmesen megcsinálni.”⁸⁴

A jugoszláv fél többszöri, inkább tapogatózó jellegű próbálkozásaival tudtára adta nyitottságát, de az MSZMP PB csak 1962. december 28-án hozott határozatot arról, hogy 1963-ban kísérleti jelleggel egy-egy rövid határszakaszon be lehet vezetni a kishatárforgalmat.⁸⁵

A baráti országok mentén működő határőrizet

Az ország határának legnagyobb részén a határsértők aktivitása meg sem közelítette a nyugati szakaszon tapasztaltakat. A határsértők motivációja is különbözött: nem disszidálás, hanem rokonlátogatás⁸⁶ vagy árucsempészet miatt követtek el tiltott határátlépést. Ez alól a csehszlovák határszakasz jelentett kivételt, mert

⁸¹ MNL OL XIX-B-10-1961-XIII/105. fsz., 03259/1961.

⁸² MNL OL XIX-B-1-z-10-60/5/1960.

⁸³ MNL OL XIX-B-10-1963. I/46. fsz.

⁸⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 122. ő. e.

⁸⁵ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 288. ő. e.

⁸⁶ Ez bizonyára szerepet játszott abban, hogy a határsértők elfogásában a magyar lakosság kevésbé volt együttműködő, mint akár a nyugati, akár a déli szakaszon. (MNL OL XIX-B-10-1961., I/30. fsz.)

előfordult, hogy magyar állampolgárok Csehszlovákián keresztül akartak Nyugatra szökni.⁸⁷ A csempészet indokolta határsértés csökkent, mivel ezt a tevékenységet 1961-re főként a legálisan átlépők: hajósok, vasutasok végezték.

A határőrök létszáma ennek megfelelően kevesebb volt, de még ezt is csökkenthetőnek ítélték, egyrészt, mert a határsértők számát a határőrök létszámához viszonyítva is kevésnek találták, másrészt számot vetettek azzal, hogy ha a kevesebb létszámú őrsöknek⁸⁸ ugyanazokat a feladatokat kell elvégezniük, mint a népesebb egységeknek, akkor a határőrizet formálisnak tekinthető.⁸⁹ 1960-ban felmerült, hogy ennek a szakasznak a határőrizetét hivatásos állomány végezze. „Jelenleg őrsönként a szervezetszerű 25-30 fő sorozott állományból gyakorlatilag 13-16 fő van az őrsön, ami azt jelenti, hogy egy őrs 16-22 km-es határszakaszra naponta 7-8 járőr jut. (1 járőr = 2 fő) Ezt a járőrsűrűséget is lényegesen csökkentik, hogy az őrsön ügyeletet, belszolgálatot kell biztosítani, ezenkívül, ha levonjuk a szakácsok, lovászok létszámát, gyakorlatilag őrsönként naponta 4-5 járőr teljesít szolgálatot. A hivatásos állományra való áttérés esetén őrsönként általában 9 fő hivatásos állományú lenne, – 8 fő tiszthelyettesből naponta – 1 járőr = 1 fő esetében – 5-6 járőr teljesítené szolgálatot.”⁹⁰

Az átállást 1961 tavaszától 1963 májusáig három ütemben tervezték megvalósítani, a számítások szerint az átszervezés végrehajtása évi 31 194 996 Ft tiszta megtakarítást eredményez.⁹¹

1961 áprilisának közepétől megkezdődött a kísérleti rendszer bevezetése: 8-10 főből álló tiszthelyettesi állományú kísérleti őrsök létrehozása.⁹² 1962-re pedig a román és a csehszlovák szakasz egy-egy átkelőhelyén megvalósult a határforgalom közös ellenőrzése.

A kísérleti őrsök működésével, eredményeivel a Határőrség vezetői elégedettek voltak, de állandósítását a megfelelő személyi állomány hiánya miatt 1963-ban nem javasolták.⁹³

A kishatárforgalom bevezetésével kapcsolatban az ország vezetése ebben az esetben megengedőbb volt. Kádár a már idézett, 1959. márciusi PB ülésen a baráti országokkal folytatandó kishatárforgalom ügyében így nyilatkozott: „a

⁸⁷ Az is megtörtént, hogy csehszlovák állampolgárok Magyarországon keresztül akartak illegálisan Ausztriába, vagy Jugoszláviába szökni.

⁸⁸ Az őrsök átlagos létszáma 25 fő volt ezen a szakaszon, de a szakvezénylések miatt az állandó létszám gyakran csak 15 fő körüli volt.

⁸⁹ MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 170. ő. e.

⁹⁰ MNL OL XIX-B-1-y-10-30/56/1960.

⁹¹ MNL OL XIX-B-1-y-10-30/56/1960.

⁹² MNL OL XIX-B-10-1962-I/45. fsz., 0182/1962.

⁹³ MNL OL XIX-B-10-1963-I/62. fsz.

Szovjetunióval, Csehszlovákiával, Romániával addig a határig elmennék, amit ők helyesnek tartanak. Nincs különösebb okunk, hogy itt szigorítsunk. Valószínűleg ez kissé körülményesebb szovjet viszonylatban, mert feléjük nagy számban törekszik az ellenség, – és bizonyos értelemben Romániában is vannak ilyen dolgok. Évenkénti megbeszélésen kell ezt tisztázni. Ha közben a helyi elvtársak zúgolódnak, meg kell mondani, hogy ez államközi megállapodás dolga.⁹⁴

Elősként Csehszlovákiával jött létre kishatárforgalmi egyezmény, ebben rögzítették azon helységeket, amelyek lakói számára határátlépési igazolvány adható ki. Az igazolványokat 1959. július 15-től az illetékes járási rendőr-főkapitányság⁹⁵ adta ki annak a számára „akinek állandó lakhelye a határsávban van, és aki Csehszlovákia határsávjában fekvő, az egyezményben megnevezett helységbe kíván utazni.” Rajtuk kívül határszéli úti igazolványt kaphatott még állami alkalmazott és az, aki – a szocialista szektorban – rendszeresen munkát végzett a szomszédos országban. Alkalmi útilap évente két alkalommal volt kiadható, rendkívüli családi, vagy hivatalos ügy intézésére. Egyes büntetett előéletű személyek nem kaphatták meg az okmányt. A kérelmezőt a járási rendőrkapitányságok priorálták, az illetékes politikai nyomozó szervek véleményezték.⁹⁶

A magyar–szovjet határ menti lakosság egyszerűsített formájú határátlépéséről 1961. március 10–17-e között tárgyaltak, ennek eredményeként a határ menti lakosság határátlépési rendje megváltozott.⁹⁷ A határ menti községben lakó jogosult volt átmenni a határon, ha a szomszédos községben közeli rokona lakott, rendkívüli családi eseményen akart részt venni, emellett utazásának célját igazolni tudta – vagy azt a szovjet hatóságok részére igazolták, és ha állambiztonsági kifogás nem merül fel átlépése ellen.⁹⁸ Az egyszerűsített határátlépés rendjét 1963-ban terjesztették ki rendes határszéli forgalommal.

Határforgalom

1958-ban 23 Forgalmellenőrző Pontnál, ezen belül 43 átkelőhelyen lehetett legálisan átlépni az országhatárt, ezekből egy légi, 24 vasúti, 12 közúti és hat

⁹⁴ MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. 122. ó. e.

⁹⁵ Mivel a Határőrség állománya a lakosságot nem ismerte kellő mértékben, ezért az engedélyt azok számára is kiállították „akik előéletük és jelenlegi magatartásuknál fogva erre méltatlanok.” (MNL OL XIX–B–1–az, 10–21/13/1959.)

⁹⁶ MNL OL XIX–B–1–az–10–21/13/1959.

⁹⁷ MNL OL XIX–B–10–1962–I/45. fsz., 0182/1962.

⁹⁸ MNL OL XIX–B–10–1961–VI/42. fsz.

vízi átkelőhely volt.⁹⁹ Három FEP az Országos Parancsnokság alatt Budapesten, a többi a kerületek alárendeltségében működött. Az itt szolgálatot teljesítők létszáma ekkor 811 fő (146 tisztt, 120 tiszthelyettes és 545 sorállományú) volt.¹⁰⁰

Feladataik három nagyobb csoportra – útlevélkezelés, kutatás, kordonszolgálat¹⁰¹ – bonthatók. Figyelték az elveszett útleveleket, operatív szervek kérésére feltartóztattak és megmotoztak személyeket, fénykép alapján ellenséges ügynökök után kutattak. Ellenséges sajtótermékek felkutatását is végezték, és meg kellett vizsgálniuk, hogy a külföldre utazó visz-e magával titkos iratot. Ellenőrizniük kellett, hogy a Jugoszláviába, vagy Ausztriába utazó magyar állampolgárok leadták-e a rendőrségen személyi igazolványaikat. A hazatérő disszidensek¹⁰² minden dokumentumát elvették, ezekről elismervényt kellett kiállítaniuk, a hazatérőket menetjeggyel látták el. A KEOKH¹⁰³ részére jelentést tettek az áthaladó gépjárművekről, kitöltötték a statisztikai lapokat, poggyászellenőrzést végeztek, és jelentették a hajósok adatait.¹⁰⁴ Feladataik ellátását nagyban nehezítette, hogy ekkor még nem tettek különbséget a kapitalista és a szocialista országokból beutazók között: a keleti blokk országai között is szigorú vízumkényszer volt: az utazó csak ott léphette át a határt, ahol erre a vízuma feljogosította.

A határforgalom lebonyolítása az 1950-es évek elejétől azonos módszerekkel történt. A természetes módon bekövetkező forgalomnövekedés¹⁰⁵ azonban arra ösztönözte a Határőrség vezetőit, hogy az eljárást valamelyest egyszerűsítsék, a FEP-eken dolgozók adminisztrációs terheit csökkentsék.

Az 1959. október 1-jei kollégiumi ülésen a vízumrendszert és a határforgalom ellenőrzésének módszereit egyaránt bírálták: „Vízumrendszerünk, mely az ellenforradalmat követően szükséges és helyes volt, ma már elavult. [...] A bonyolult rendszer következtében gyakran adódik vita az utasokkal a határon és az elavult

⁹⁹ MNL OL XIX–B–10–1959–V/27. fsz., 03943/1959.

¹⁰⁰ MNL OL XIX–B–10–1958–V/68. fsz. 01336/1958.

¹⁰¹ A személyszállító vonatok biztosítása.

¹⁰² 1958. január 15-től, a győri hazatelepítő központ megszűnése után a FEP-ek végezték a hazatérő disszidensek első ellenőrzését: „ezek a feladatok jelentős megterhelést jelentenek, különösen Hegyeshalomban, ahol gyakran 50–60 hazatérő érkezik egyszerre.” – 1958. április 8.

¹⁰³ Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság

¹⁰⁴ MNL OL XIX–B–10–1959–V/27. fsz., 03943/1959.

¹⁰⁵ 1952-ben 93 000 határátlépés történt, 1957-ben ennek többszöröse: 1 255 000. 1958-ban már 1 644 860 volt azok száma, akik útlevéllel és határszéli okmányokkal lépték át a határt. 1959 nyarán a szobi átkelő forgalma napi 2000 fő, Férihegyé 900–1000 fő, Hegyeshalomé pedig napi 700 fő volt. Gépjárművek (vagon, hajó, uszály) esetében 1956-ban 1 836 000 lépte át a határt, 1958-ban már 2 265 000. (MNL OL XIX–B–1–z, 10–59/11–1959.; XIX–B–10–1959–V/27. Fsz., 03943/1959.)

szabályzatok értelmében több esetben meg kellett tagadni az utasok átléptetését, bár ennek egyébként nincs értelme.¹⁰⁶ Javasolták a vízumrendszer egyszerűsítését, azt, hogy az utas bármely FEP-en átléphesse a határt, ne csak ott, ahová a vízuma szól. Indítványozták, hogy a vízumhoz tartozó be- és átutazó lapot csak kapitalista országba utazó és kapitalista ország állampolgára részére állítsák ki, továbbá szocialista állampolgár részére a rendőri ki-bejelentés kezelését, tartózkodási és lakhatási engedélyének meglétét a KEOKH és a rendőrség ellenőrizze, részükre 90 napos vízumot adjanak ki, jelentkezési kötelezettségüket töröljék el, ha 30 napnál rövidebb ideig tartózkodnak Magyarországon, a FEP-ek pedig kapjanak felhatalmazást, hogy lejárt vízumukat indokolt esetben néhány nappal meghosszabbíthassák.¹⁰⁷ Javasolták azt is, hogy a személyi igazolványok külföldre szállításának korlátozását szüntessék meg: csak akkor kelljen leadni azt a rendőrségen, ha az illető kivándorolni készül.

A határátlépések könnyítését célzó intézkedéseket 1960. január 1-től vezették be,¹⁰⁸ megszüntették a baráti országok állampolgárainak előjelentését és gépjárműveik adatainak jelentését is, „amivel lényegesen csökkent a Határőrség híradóvonalainak forgalma is.”¹⁰⁹ A titkos iratok kiszállításának ellenőrzését 1960 februárjától a Vámőrség végezte.¹¹⁰

A határforgalom adminisztrációjának könnyítése mellett a kordonszolgálat és a kutatás módszereiben is történtek változások. Az átutazók tapasztalatai szerint az útlevélkezelők gorombák, feladatukat kulturálatlanul látták el. Sérelmezték, hogy okmányaikat hosszabb időre elveszik, indokolatlanul kiszállítják őket a gépjárműből, igazoltatáskor a gépfegyvert rájuk fogják. Riadalmat keltett, hogy

¹⁰⁶ MNL OL XIX-B-1-z-10-59/11-1959.

¹⁰⁷ Ezek a javaslatok megvalósultak; a szocialista országok állampolgárai a Határforgalmi osztály vezetőjének engedélyével legfeljebb öt napja lejárt vízummal átlépheték az államhatárt, a személyi igazolványokkal kapcsolatos ügyintézés nem változtatták meg. (MNL OL XIX-B-10-1960-V/2. fsz., 2563/1960.)

¹⁰⁸ Az NDK állampolgárok esetében – NDK kérésre a berlini válság miatt bizonyos korlátozásokat vezettek be. A Határőrséget a Külügyminisztérium 1961. augusztus 15-én arról tájékoztatta, hogy az NDK állampolgárai csak Szob, Komárom, Rajka átkelőhelyeken léphetnek ki Magyarországról, repülőtér esetében csak a Budapest – Prága – Berlin vonalat használhatják, a Budapest – Bécs – Berlin vonalat csak szolgálati diplomáciai útlevéllel vehetik igénybe, és azon belül is csak akkor, ha ezek Ausztria, vagy Európa területére érvényesek. Azon NDK állampolgárok, akik már Magyarországon tartózkodnak, ezt követően csak szocialista viszonylatban léphetik át a határt. NDK állampolgár számára csak akkor engedélyezett a határátlépés Jugoszlávia, vagy Ausztria irányába, ha az útveleik ezen országok, vagy Európa területére érvényesek. Jogellenes kiutazás esetében a Külügyminisztériumot értesíteni kellett.

¹⁰⁹ MNL OL XIX-B-10-1961-I/30. fsz.

¹¹⁰ MNL OL XIX-B-10-1960-V/2. fsz., 02563/1960.

az ellenőrzendő szerelvényeket körülvették, és a vonatellenőrzést végzők is gépfegyvert viseltek.¹¹¹

A forgalomnövekedés miatt és az országimázs javításának szándékától vezérelve 1959 novemberétől csökkentették a nyílt fegyveres jelenlét mértékén. A vonatellenőrök részére géppisztoly helyett pisztolyt adtak ki, a szerelvény átvizsgálása álcázott módon történt. A nemzetközi személyszállító vonatok nyílt katonai kordonnal való biztosítását megszüntették,¹¹² a biztosítás a vasúti dolgozók és a vámőrök részvételével végezték. Elrendelték, hogy csak abban az esetben szállítsák ki az utast a gépjárműből, ha azzal gyanúsítható, hogy köztörvényes bűnöző, vagy határsértő, fegyvert pedig ne tartsanak az igazolandó utasra. A kulturáltabb körülmények megvalósítása érdekében foglalkoztak az átkelőhelyeknél lévő épületek felújításával és a vonatellenőrzéseket a legalább nyolc általános iskolai végzettséggel rendelkezőkkel végeztették.¹¹³ Ugyanebben az időszakban az okmányok ellenőrzésének meggyorsítása érdekében elrendelték, hogy a baráti viszonylatban átmenő vasúti szerelvényeken az utasok előtt történjen az útlevélvizsgálat, az osztrák és a jugoszláv oldalakon közlekedő vonatokon menet közben ellenőrizték az okmányokat.¹¹⁴

A határforgalommal kapcsolatos panaszok a pártszervekhez is eljutottak, erre reagálva az MSZMP pedig 1960 elején – kissé megkésve – átiratot intézett a Belügyminisztériumhoz: „A magyar határállomásokra érkező külföldi vonatok szerelvényei fegyveres határőrök által szigorú őrizet alatt állanak. [...] Országunkkal kapcsolatban úgy is sok hazugság és rágalom van elterjedve, aminek helytelen ezzel is tápot adni. Ezért javasoljuk, hogy a vonatok őrzését a legkevésbé feltűnően végezzék (látható fegyver nélkül, civilben, ne a vonat mellett, hanem a kocsikban, stb.)”¹¹⁵ A Határőrség 1960. május 6-án kelt átirattal válaszolt, ebben leszögezték, hogy baráti viszonylatban működő személyszállító vonatoknál 1958 óta rejtett kordont alkalmaznak, amit 1959-ben minden vonalra kiterjesztettek; „Fegyvert 1958. év óta sem a rejtett, sem a nyílt kordon nem visel”, a vonatok átkutatása álcázottan történik, az útveleket menet közben vizsgálják, az okmányokat pedig nem veszik el az utastól hosszabb időre.

¹¹¹ MNL OL XIX-B-1-z-10-59/12/1959.

¹¹² 1959. december 5-től a baráti viszonylatban működő kordonszolgálat megszüntetéséből adódó többletet a csornai kerület mélységi őrizetének megerősítésére csoportosították át. (MNL OL XIX-B-10-1960-VII/17. fsz., 01187/1960.)

¹¹³ MNL OL XIX-B-10-1960-V/2. fsz., 02563/1960.

¹¹⁴ MNL OL XIX-B-10-1960-V/2. fsz., 02563/1960.

¹¹⁵ MNL OL XIX-B-10-1960-V/29. fsz., 01168/1960.

Fegyverhasználat

A határőrök fegyverhasználatát az 1957. február 6-án kiadott 3. miniszterhelyettesi parancs¹¹⁶ szabályozta. Eszerint a határőr két felszólítás és figyelmeztető lövés leadása után használhat fegyvert az ellen, aki az államhatárt tiltott módon átlépi, és nem engedelmeskedett a felszólításnak, aki akadályozza, fenyegeti a határőrt, ezen kívül csoportos, tiltott módon történő határátlépés esetén, valamint súlyos bűncselekmény elkövetése közben tetten ért személy ellen. Felszólítás és figyelmeztető lövés nélküli fegyverhasználati joga volt az ellen, aki fegyveresen megtámadja, illetve veszélyezteti, vagy fegyveresen akadályozza szolgálat-teljesítés közben.

1957. augusztus 1-jén kiadmányozott átirat szerint ez a szabályozás módosításra szorul, hiszen nem rendelkezett a határműszaki berendezések megrongálóról, és egyébként is elavulttá vált: „A jelenleg érvényben lévő rendelet az ellenforradalmat követő időben került kibocsátásra, amikor igen nagy volt az illegális határátlépők száma, köztük igen sok gyermek és nő. A felesleges vérontások elkerülése végett az akkor kiadott fegyverszüneti utasítás csak lehetőséget ad a határőr járőrnek a fegyverhasználat alkalmazására, de azt nem teszi részére kötelezővé. A kétszeri megállásra való felszólítás és két figyelmeztető lövés leadása sok esetben azt eredményezi, hogy mire a járőr a fegyverét használhatná, a határsértő már túljut az államhatáron.”¹¹⁷

Ezt követően, 1957. augusztus 15-én a felszólítás és figyelmeztetés nélküli fegyverhasználat kötelességét kiterjesztették azok ellen is, akik megrongálják a műszaki zárat és a határvédelmi berendezéseket.¹¹⁸ Felszólítás és egy figyelmeztető lövés leadása volt az előírás a szökés megakadályozására abban az esetben, ha megtámadják a határőrt, vagy akadályozzák szolgálatteljesítés közben, őrizetes szökésekor és súlyos bűncselekmény elkövetője ellen. Ennek megváltoztatását 1961 tavaszán kezdeményezték: „A határsértők 60%-a gyermek, kiskorú. Felül kellene vizsgálni a fegyverhasználati utasítást és úgy módosítani, hogy a járőrök gyermekre akkor sem lőjenek, ha a büntetlen határsértés veszélye áll fenn.”¹¹⁹ A fegyverhasználat módosítása végül nem ebben az értelemben történt, de szerepet játszott az 1957-es rendelkezés embertelen következményének felismerése is, noha a módosítást nem ezzel, hanem a külföldi propaganda lecsendesítésével indokolták. Az 1961. szeptember 4-ei kollégiumi ülésen leszögezték:

¹¹⁶ MNL OL XIX-B-1-az-6-20/3/1957.

¹¹⁷ MNL OL XIX-B-1-az-6-20/3/1957.

¹¹⁸ MNL OL XIX-B-1-az-6-200/1957.

¹¹⁹ MNL OL XIX-B-1-z-1961. május 22.

„A felszólítás nélküli fegyverhasználat kötelezettségének kiterjesztése a rongálás kísérletére – különösen nyugati viszonylatban – politikailag károsnak bizonyult.”¹²⁰ Az 1962-es Határőrizeti Szabályzatba ezért a következő változtatásokat építették be: ha a tiltott határátlépés útmegrövidítés, vagy pl. gombaszedés miatt történt (és ezt a járőr kétségtávol megállapítja), akkor ne fogja el a határsértőt, csak szólítsa fel a terület elhagyására. A közös úton közlekedők ellen, tisztázatlan helyzetben, zörgés irányába, ártatlan személyeket veszélyeztetve, valamint baráti viszonylatban az igazoltatás, elfogás elől visszamenekülőkhöz ellen a határőr ne használjon fegyvert.

Kérdéses viszont, hogy a fiatal, kevés élettapasztalattal rendelkező járőrök képesek voltak-e arra, hogy kellő higgadsággal megítéljék a határsértés esetét, és fegyverrel a kezükben körültekintően döntsenek.

A határőrizetben bekövetkezett, ebben a dolgozatban leírt változások kis léptékűek, a rendszer struktúráját nem érintették. Jelzik viszont, hogy a hatalom már nem tekintette a társadalom minden tagját potenciális ellenségnek. Az 1963. március 28-ai BM kollégiumi értekezleten Földes László kijelentette: „kihúztuk a nyugati propaganda lába alól a szőnyeg nagy részét. Maradt még a vasfüggöny és az aknazár, mint propaganda eszköz ellenünk.”¹²¹

Forrás- és irodalomjegyzék

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MNL OL XIX-B-1-ai	Az államigazgatás felsőbb szervei, Belügyminisztérium, Miniszteri Titkárság
MNL OL XIX-B-1-az	Az államigazgatás felsőbb szervei, Belügyminisztérium, Belügyminiszteri belső normák gyűjteménye
MNL OL XIX-B-1-ay	Az államigazgatás felsőbb szervei, Belügyminisztérium, Miniszterhelyettesi értekezletek
MNL OL XIX-B-1-az	Az államigazgatás felsőbb szervei, Belügyminisztérium, Kollégiumi iratok
MNL OL XIX-B-10	Az államigazgatás felsőbb szervei, Belügyminisztérium, Határőrség Országos Parancsnoksága

¹²⁰ MNL OL XIX-B-1-z-10-61/10/1961.

¹²¹ MNL OL XIX-B-1-z-10-63/3-1963.

MNL OL XIX-B-14

MNL OL M-KS 288. f. 5. cs.

Az államigazgatás felsőbb szervei, Belügyminisztérium, Országos Rendőrfőkapitányság
MSZMP Központi Szervei, Politikai Bizottság

Szakirodalom

GECSÉNYI

2007 GECSÉNYI LAJOS: A második vasfüggöny. *Archívum*, 2007. 3. sz.

NÉMETH LÁSZLÓ SÁNDOR

A határ átlépésének oka: szerelem

NDK- és NSZK állampolgárok tiltott határátlépési pereit Magyarországon az 1960-as évek második felében¹

1989 augusztusában keletnémet állampolgárok tömegesen távoztak Magyarországon keresztül Nyugatra. Ez a történelmi esemény páneurópai piknik néven híresült el, és került a történelmi szakirodalom homlokterébe. Az említett esemény, illetve a magyarországi rendszerváltás 20. évfordulóján újra megnövekedett érdeklődés övezte a történelmi pillanatot. Történelmi kutatások, konferenciák számoltak be a korabeli történésekről, a Berlini Collegium Hungaricum *Német egység a Balatonnál* címmel izgalmas interaktív kiállítást rendezett a kelet és nyugatnémet állampolgárok balatoni találkozóit megelevenítve, bemutatva egyúttal a keletnémet állambiztonsági szervek, a *Stasi* Balatoni tevékenységét, az NDK-s nyaralók évtizedeken át tartó megfigyelését is.²

A tömeges határátlépéseket megörökítő események mellett azonban kevés munka foglalkozott a szocialista időszak tiltott határátlépési kísérleteinek pereivel, pedig több ilyen tárgyú bírósági pert, illetve kiadatási eljárásra vonatkozó forrást őriz Budapest Főváros Levéltára. Írásomban három konkrét per elemzésére teszek kísérletet egyrészt jogtörténeti szempontból, másrészt a narratív megközelítésmód szempontjait szem előtt tartva újrakonstruálnám azokat a történeteket, amelyek a szereplők elbeszéléseiből saját élettörténetükre vonatkozóan megismerhetők. A három történet közül kettő szerelmi történet, a harmadik pedig egy három éves kisfiú sikertelen Nyugatra juttatásának históriája. Fontos hangsúlyozni, hogy a pertestek szövegei a korabeli rezsim rendszeti, illetve bírósági eljárásban részt vevő szereplői, hatósági alkalmazottai: nyomozók, ügyészek, ügyvédek, bírák szempontjait tükrözik. Kérdés, hogy az ilyen típusú források

¹ A dolgozat a Tóth Eszter Zsófiával közösen írt, a *Múltunk* 2011. 4. számában megjelent tanulmány átdolgozott változata.

² Gondoljunk a 2010. évi *Német egység a Balatonnál* kiállításra a balatonfüredi Vaszary villában, Dunai Andrea és Schlachta Krisztina kutatásaira, valamint DALOS GYÖRGY: *Balatón-brigád* című regényére.

tanulmányozásával mennyiben érthetjük meg jobban a diktatúrában élő emberek politikai, személyes motivációit, döntéseit.

NDK turisták a „tilosban” – tiltott határátlépések

A tiltott határátlépés kérdésköre szorosan összefügg a szocialista országok útlel-politikájával, ahol is az állam döntött polgárai utazási szabadságáról. Albániában teljes tilalom volt, az országot csak hivatalos kiküldetés keretében hagyhatták el állampolgárai, Romániában és Bulgáriában részlegesen elzárkózó, Magyarországon és Lengyelországban valamelyest megengedő 1956 után. Az NDK állampolgárok mozgástere Lengyelországtól Bulgáriáig terjedt.³

A tiltott határátlépés az 1956-os forradalom után ún. ellenforradalmi bűncselekménynek számított.⁴ Mivel a forradalom alatt és után közel 200 ezer ember hagyta el az országot, amely az akkori Magyarország lakosságának közel 2%-a volt,⁵ a tiltott határátlépés büntette is időlegesen más kontextusba került. Elsősorban amiatt, hogy az új kormány próbálta hazacsábítani a disszidenseknek nevezett emigránsokat. A visszatérést kívánták elősegíteni a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1956. évi 27. számú törvényerejű rendeletével, amely az 1956. évi október 23. napját követően külföldre távozott személyek közkegyelében részesítéséről szolt. A jogszabály szerint tiltott határátlépés büntette miatt nem lehetett büntetőeljárást indítani azok ellen, akik október 23. és a rendelet hatálybalépése (1956. december 1.) között hagyták el az országot, feltevé, ha 1957. március 31-ig önként visszatértek Magyarországra.

A tiltott határátlépéssel kapcsolatos minősítési kérdéseket a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1957. évi 24. számú törvényerejű rendelete (1957. március 29.) rendezte, amely a jogellenesen külföldre távozott személyek hazatérésének megkönnyítéséről szóló rendelkezéseket tartalmazta

Vizsgált időszakunkban – az új hatalom konszolidálódása után – az 1961. évi V. tv.-ben, a Büntető Törvénykönyvben is bűncselekménynek számított a tiltott határátlépési kísérlet. A 203.§ (4) bekezdése kimondta, hogy „Aki az országhatárt engedély nélkül, vagy a hatóság félrevezetésével szerzett úti okmánnyal, vagy egyébként meg nem engedett módon lépi át, hat hónaptól öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő”. Minősített eset volt a fegyveresen, vagy ha három

³ DUNAI, 2009a. 410.

⁴ A kérdéskörrel részletesebben lásd NÉMETH, 2008. 197–232.; MNL OL.XIX-E-1-j-1959 Igazságügy-minisztérium, Bírósági, közjegyzői és ügyvédi osztály.

⁵ LÉNÁRT, 2009. 8.

vagy több személy együttesen követte el a cselekményt. Mellékbüntetésként vagyonekobzás és kitiltás volt kiszabható.

Az NDK állampolgárok az 1960-as évektől utazhattak rendőrőrsökön megigényelhető betétlapokkal, amelyet a határállomásokon személyi igazolványukkal együtt kellett felmutatniuk. Csoportosan jártak keletnémet turisták Magyarországra is, mivel a „kelet-blokk” országai közül a későbbi gulyáskommunizmus hazája már ekkor vonzó úti célnak számított, mivel így lehetőség volt a nyugati rokonokkal való találkozásra is. Budapesten olcsó szállodákban, IBUSZ fizetővendég-szobákban, balatoni kempingekben szálltak meg.⁶ 1962-ben pl. 11 ezer keletnémet állampolgár érkezett Magyarországra a DER⁷ szervezésében, 30 ezer pedig egyénileg.⁸ Közülük három nő sikeresen „disszidált” (Republikflucht) a magyar–osztrák határon át a „szabad világba”. 16 főt azonban lefűlt a magyar határőrség. Ők vagy hamis nyugatnémet útlevéllal, vagy ottani barátok gépkocsijában elbújva próbálkoztak átjutni a határon. 62 NDK állampolgár érvényes útlevéllal, jugoszláv vagy osztrák tranzitvízummal – „legálisan” – próbált meg átkelni a határátkelőkön, de őket is feltartóztatták.⁹ 1965-ben 85 ezer, 1966-ban 125 ezer keletnémet személy látogatott Magyarországra.¹⁰ 1965-ben magyar adatok szerint 82, NDK-s adatok szerint 68 főt fogtak el a határőrök, akik tiltott határátlépést kíséreltek meg, majd átadták őket az NDK hatóságainak.¹¹ Összehasonlításképp: ugyanebben az évben 437 magyar állampolgár disszidált sikeresen Magyarországról.¹²

Az NDK és Magyarország közötti, 1957. október 30-án aláírt jogsegélyegyezmény, valamint az 1964-es, polgári, bűn- és családi ügyeket érintő NDK-magyar miniszteri szerződés értelmében a tiltott határátlépési kísérlet miatt letartóztatott NDK-s állampolgárokat ki kellett adni a keletnémet állambiztonsági szerveknek.¹³

A keletnémet Állambiztonsági Minisztérium 1964 májusában döntött az embercsempészet hatékonyabb feltárása céljából a szocialista országokban felállítandó operatív csoportokról. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy Stasi alkalmazottak figyelték az NDK-ból kiutazókat, s a fentiek miatt delegált a Stasi titkos ügynököket a Balaton partjára is, hogy megelőzzék az NDK állam-

⁶ DUNAI ANDREA, 2009a. 411.

⁷ Deutsches Reisebüro (Német Utazási Iroda).

⁸ DUNAI, 2009a. 414.

⁹ Egy sikertelen, érvényes csehszlovák átutazó vízummal rendelkező NDK állampolgár kálváriáját lásd JOBST, 2003. 415.

¹⁰ DUNAI, 2009b.

¹¹ DUNAI, 2009. 419.

¹² KRAHULCSÁN, 2010.; APPONYI, 2003.

¹³ DUNAI, 2009. 416.

polgárok disszidálási kísérleteit. Előszeretettel építettek be idegenvezetőket is ügynököknek.

A szerelmi szálak Magyarországra vezetnek

Joannis Pantazis görög születésű géplakatos 27 éves korától élt Nyugat-Németországban. Emigrációjának konkrét oka nem derült ki a periratokból, valószínűleg munkavállalási célzattal, a jobb élet reményében vándorolt Németországba. Először 1960-tól Stuttgartban, majd 1962-től Nyugat-Berlinben élt. Egy alkalommal átruccanva Kelet-Berlinbe, megismerkedett *Elke Kornatz*tal egy szórakozóhelyen. 1967. március elején határozták el, hogy közösen nyaralnak.¹⁴

Elke Kornatz 1967. május 3-án érkezett Budapestre, a repülőtéren találkoztak. Egy éjszakát Budapesten, a Szabadság szállóban töltöttek, majd a fővárosban foglaltak IBUSZ fizetővendég szobát május 19-ig. Ebben az időszakban kirándultak a Balatonhoz, ellátogattak Tihanyba is. Május 10-én Bajára, majd Szegedre terveztek utazást – legalábbis a hatóságoknak ezt állították –, de a jugoszláv határhoz közeli Kelebiára utaztak. A faluban *Joannis Pantazis* megkérdezett egy férfit, hogy milyen messze van a határ, és miről lehet felismerni. A férfi azt mondta, a határt erősen őrzik, nem lehetséges átmenni, akadályok és rakéták is vannak. Ezután Baja felé vették az irányt, és Csikériánál elindultak megnézni a határt. Ott tartóztatta fel őket egy polgári ruhás motoros rendőr, és a kiskunhalmi rendőrségre vitte őket.¹⁵

1967. május 15-ei kihallgatásakor – a jegyzőkönyv szerint – a férfi azt hangsúlyozta, hogy Elkével szerettek volna együtt élni, és „egy meggondolatlan ötlet alapján mentünk a határhoz, hogy lehetőséget keressünk egy esetleges szökésre. Más megoldást nem láttunk problémánk megoldására”. *Elke Kornatz* vallomásaiban két motívumot hangsúlyozott. Egyrészt azt, hogy nagyon szereti *Joannist*, és az lett volna az ideális megoldás, ha a férfi költözik az NDK-ba, mivel gyermeket várt tőle, de félt attól, hogyha édesanyja megtudja, külfölditől vár gyermeket, kidobja őt.¹⁶ Másrészt azt, hogy felelőtlenségnek tartotta volna az illegális határátlépést Nyugat-Berlinbe. Ahogy fogalmazott: „Nem volt kedvem

¹⁴ BFL XXV.44.b–1967–21711. *Joannis Pantazis* büntetőügye tiltott határátlépési kísérlet előkészülete miatt. *Elke Kornatz* (a jegyzőkönyvben Kornátz-ként szerepel) kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1967. május 12.

¹⁵ BFL XXV.44.b–1967–21711. *Joannis Pantazis* kihallgatási jegyzőkönyve. 1967. május 12.

¹⁶ BFL XXV.44.b–1967–21711. Elsőfokú nyilvános tárgyalás. 1967. július 7.

hozzá, hogy lelövessem magam a határon”.¹⁷ *Joannis Pantazis* görög állampolgár volt, ezért őt Magyarországon ítélték el, míg az NDK állampolgárokat a jogsegélyegyezmény értelmében hazaszállították az NDK-ba.

Joannis Pantazist a Pesti Központi Kerületi Bíróság bűnsegédként elkövetett tiltott határátlépés kísérlete bűntettben bűnösnek találta, ezért 1967. július 7-én első fokon hét hónapi, szigorított büntetés-végrehajtási munkahelyen letöltendő szabadságvesztésre ítélte, és kiutasította az ország területéről. Ford Taunus személygépkocsiját azonban visszakapta. A másodfokú tárgyalás a Fővárosi Bíróságon 1967. augusztus 14-én volt. A vádlott védőjével együtt enyhítésért fellebbezett, okfejtésüket arra alapozta, hogy a vádlott és menyasszonya nem határátlépési célból indult a magyar–jugoszláv határ felé, csak akkor határoztak az ország a korszakban illegálisnak számító elhagyása mellett, amikor kiderült, hogy a lány állapotos. A másodfokú bíróság ezt az érvelést nem fogadta el, az elsőfokú bíróság azon okfejtését tartotta életszerűnek és indokoltnak, amelyben azt taglalták, hogy a vádlott és menyasszonya előre elhatározta, hogy az országot elhagyják, s e célból mentek a magyar–jugoszláv határra. A másodfokú bíróság a cselekmény társadalomra veszélyességét is fokozott mértékűnek tartotta, mivel NSZK állampolgárok gyakran akartak NDK állampolgárokat Magyarországon keresztül kiszöktetni, akár hamis okmánnyal, akár gépkocsi-ba rejtve. A büntetés kiszabásánál a bíróság súlyosbító körülménynek értékelte a cselekmény gyakoriságát. A másodfokú bíróság végül elutasította a fellebbezést, s nem enyhítette a büntetést. *Joannis Pantazis* 1967. december 10-én szabadult. További sorsa nem ismeretes.

* * *

Wolfgang Bergstaedt és *Ursula Wittwer* ügye a motivációk tekintetében (szerelem, közös gyermek) hasonló, azonban az eljárás lefolytatása szempontjából különbözik a fentitől. *Wolfgang Bergstaedt* NSZK állampolgár volt, szintén fizikai munkát végzett, hajóépítőként dolgozott először szülővárosában Lüneburgban, a Schippe und Goern cégnél, majd 1960-tól Hamburgban a Horwaldswerke hajóépítő üzemben.¹⁸

Wolfgang Bergstaedt egy alkalommal azért utazott Lüneburgból Nyugat-Berlinbe, hogy megnézzzen egy focimeccset. A mérkőzés után S-Bahnnal átment

¹⁷ BFL XXV.44.b–1967–21711. *Elke Kornatz* kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1967. május 12.

¹⁸ BFL XXV.44.b–1968–21654. *Wolfgang Bergstaedt* tiltott határátlépése. *Ursula Wittwer* nevét a magyar jegyzőkönyvekben helytelenül, Wittverként írták.

Kelet-Berlinbe, ahol betért egy vendéglőbe. Első találkozását Ursulával így jelezte meg a nyomozóhatóságnak: „A helyiség zsúfolt volt. Az egyik nagy asztalnál fiatalok ültek, egyetemi hallgatók, közéjük ültem én is. Ennél az asztalnál tartózkodott Ursula Wittwer is, aki ebben az időben orvostanhallgató volt, megismerkedtünk.”¹⁹

E találkozás után levelezni kezdtek, a férfi három-négy havonta²⁰ Hamburgból Kelet-Berlinbe repült. Wolfgang Bergstaedt ezt az időszakot barátságként ábrázolta. 1967-ben tapasztalták azt, hogy nagyon szívesen vannak együtt, egészen konkrétan 1967 áprilisában szerelmi kapcsolat alakult ki köztük. Találkozásaik a korábban bemutatott páréhoz hasonlóan gyakoriak lettek. 1967 szeptemberében két hétre Bulgáriába utaztak.²² Ekkor már tudták, hogy Ursula Wittwer babát vár, és azt tervezték, hogy a lánynak ki kell jutnia az NSZK-ba, hogy összeházassodhassanak. Wolfgang megfogalmazása szerint ezután nagyon jól éltek együtt, már amikor találkozhattak.²³

A gyermek 1967. december 31-én megszületett, és a Matthias utónevet kapta. A szülők megbeszélték, hogy Ursula az NDK hatóságaitól úti okmányt kér Magyarországra. Wolfgang szerint azért Magyarországot választották, mert több olyan cikket olvastak mind a Frankfurter Allgemeine Zeitungban, mind a Hamburger Abendblattban, hogy Magyarországról könnyebb kiszökni Nyugat felé, mint Csehszlovákiából. A cikkek azt is hangsúlyozták, hogy a magyar határőrök nem lőttek. 1968 áprilisában találkoztak utoljára Kelet-Berlinben. Ursula Wittwer 1968. május 10-én érkezett meg Ferihegyre csecsemő fiával, ahol a férfi már várta őket. Azonnal a jugoszláv határ felé vették az útirányt, Letenye határállomásnál szándékoztak átmenni Jugoszláviába. A férfi átalakította autójukat: a hatóság előtt egy pillanatig sem tagadta, milyen szándékkal tette ezt. Kiszerezte a Mercedes autó hátsó ülésének rugószerkezetét, s oda rejtőzött el anya és gyermeke.²⁴ A határ előtt 40 km-rel egy erdős részen tettek egy próbát, hogyan férnek el. Ekkor beszélgetést hallottak, úgy vélték, megfigyelik őket, és úgy döntöttek,

¹⁹ BFL XXV.44.b–1968–21654. Wolfgang Bergstaedt rendőrségi kihallgatása. Budapest, 1968. május 14.

²⁰ BFL XXV.44.b–1968–21654. Wolfgang Bergstaedt ügyészi kihallgatása. Budapest, 1968. június 4.

²¹ BFL XXV.44.b–1968–21654. Wolfgang Bergstaedt rendőrségi kihallgatása. Budapest, 1968. május 14.

²² BFL XXV.44.b–1968–21654. Wolfgang Bergstaedt ügyészi kihallgatása. Budapest, 1968. június 4.

²³ BFL XXV.44.b–1968–21654. Wolfgang Bergstaedt rendőrségi kihallgatása. Budapest, 1968. május 14.

²⁴ Többek között ezt az információt erősítette meg dr. Horváth Jenő, Wolfgang Bergstaedt ügyvédje a vele készített interjúmban 2011. június 30-án. (Interjú Horváth Jenővel.

hogy inkább Szombathely felé fordulnak, és Kőszegnél próbálják átlépni a határt. Az éjszakát egy erdőben, az autóban töltötték. 1968. május 11-én reggel 5-kor ébredtek, a babát ellátták. A nagy hőség miatt úgy döntöttek, este kísérik meg a határátlépést, mivel a gyermek érthető módon rendkívül nyugtalan volt. Valószínűleg érzékelte szülei izgatottságát és azt is, hogy napirendje kizökken az addig megszokott kerékvágásból, ezért folyamatosan sírt. Rum községnél, a Rába parton töltöttek el egy napot, bízva abban, hogy a gyermek nyugtalansága megszűnik, és a friss levegő hatására a bűvőhelyen aludni fog, amikor átlépik a határt. Indulás előtt a gyermek és az anya holmiját elrejtették az erdőben, hogy ne szúrjon szemet a határőröknek.²⁵ Este Kám községnél rejtőzött el anya és gyermeke az autóban kialakított rejtekhelyen. A gyermek tejében feloldottak egy fél altatótablettát, hogy elaludjon.²⁶ Bízta abban, hogy a határőrök figyelme este már nem annyira éber.²⁷ Rábafüzes határállomáson este 21 óra körül²⁸ az útlevélvizsgálatnál a határőrök a gépkocsi hátsó ülését is megnyomták, és ekkor gyereksírással lettek figyelmesek. Az ülést felhajtva megtalálták a négy és fél hónapos babát és az anyát. Ursula Wittwer ellen, mivel NDK állampolgár volt, a nyomozó hatóság tiltott határátlépés kísérlete miatt indított eljárást, majd a nyomozást megszüntette, és átadta az NDK hatóságoknak, akik gyermekével együtt 1968. május 14-én visszaszállították repülővel Kelet-Berlinbe.²⁹ A család szétszakadt, az anya és gyermeke további sorsa nem ismeretes, további kutatást igényelne. Dr. Horváth Jenő ügyvéd a vele készített interjúban hangsúlyozta: elképzelhető, hogy akár öt év börtönbüntetésre is ítélték az NDK-ban, s ha hozzátartozója nem viselte a gyermek gondját, akkor állami gondozásba kerülhetett.³⁰

A vádirat szerint Wolfgang Bergstaedt ellen tiltott határátlépés kísérletében való segítségnyújtás miatt indítottak eljárást.³¹ Wolfgang Bergstaedt 1968. május 11. és 1968. június 7. között volt előzetes letartóztatásban. Az 1968. június 28-án lezajlott elsőfokú tárgyaláson a vádlott hangsúlyozta, hogy ezt tartották

Készítette Németh László Sándor és Tóth Eszter Zsófia. 2011. június 30. A továbbiakban: Interjú.)

²⁵ BFL XXV.44.b–1968–21654. Wolfgang Bergstaedt rendőrségi kihallgatása. Budapest, 1968. május 14.

²⁶ BFL XXV.44.b–1968–21654. Wolfgang Bergstaedt kihallgatása a szombathelyi rendőrkapitányságon. Szombathely, 1968. május 12.

²⁷ Interjú.

²⁸ BFL XXV.44.b–1968–21654. Wolfgang Bergstaedt ügyészi kihallgatása. Budapest, 1968. június 4.

²⁹ BFL XXV.44.b–1968–21654. Határozat az ügyek elkülönítéséről. Budapest, 1968. május 16.

³⁰ Interjú.

³¹ BFL XXV.44.b–1968–21654–34 Bü/128/1968. Wolfgang Bergstaedt tiltott határátlépése.

az egyetlen lehetőségnek a család közös életére. Terve az eljárás lefolytatása utánra az volt, hogy az NDK-ba költözik és elveszi feleségül Ursulát. Kérdéses, NSZK állampolgárként tényleg komolyan gondolta-e ezt, vagy a hatóságok előtt, enyhébb ítéletben bízva állította.

Míg az első ismertetett perben nem vették figyelembe azt, hogy Elke Kornatz gyermeket várt, ebben az ügyben már az ügyész is a családi körülményekre, mint enyhítő körülményekre tekintettel indítványozta, hogy „csak” tiltott határátlépés kísérletének bűnsegédjeként ítéljék el Wolfgangot. A bíróság ennek megfelelően hozta meg ítéletét, és a három hónap szabadságvesztés végrehajtását három évre felfüggesztette. Mivel Wolfgang Bergstaedtnek ideiglenes lakhelye volt Budapest XII. kerületében, az Alkotás utcában, a bíróság lakhelyelhagyási tilalmát is felfüggesztette. További sorsáról sem tudunk.

A hétrendbeli tiltott határátlépő és a szürke játékmackó

Míg az előbbi két ügy mögött már-már regénybe illő szerelmi történeteket ismerhettünk meg, sokkal szövevényesebb *Peter Schariot* ügye, akinek többször is sikerült hamis iratokkal átlépnie a határt. Egyedül Stefant, három éves nevelt fiát nem sikerült kicsempésznie.

Az 1935-ös születésű Peter Schariot Berlinben nevelkedett, ott végezte a középiskolát is. Mérnök édesapja zsidó származása miatt még 1938-ban elhagyta az országot. Az édesanya bujkált gyermekeivel a második világháború alatt. „Félelemben nőttem fel – vallotta a férfi az elsőfokú tárgyaláson. – „Mindig más nevet kellett használnom, a saját nevemet mindig titkolnom kellett.”³² Ez az elszólás mintha előjele is lenne a későbbieknek. Elképzelhető, a bíróságon ezt azért is hangsúlyozta, hogy magyarázatot adjon többféle identitására. Arra, hogy vagy barátai útlevelével, vagy hamis okmányokkal lépte át többször a magyar határt.

Peter Schariot 1958-tól Berlin nyugati részében élt, ott járt egyetemre, a nagybátyjánál lakott. Szülei Kelet-Berlinben laktak, 1961 nyarát náluk töltötte, így 1961. augusztus 13., a berlini fal felépítése után Kelet-Berlinben ragadt.³³ 1960 márciusában házasságot kötött *Gisele Vogeley* formatervező hallgatóval.³⁴ 1960. július végétől külön élt feleségétől, az asszony 1961 júliusában Nyugat-

³² BFL XXV.44.b–1966–20962. Peter Schariot ügye. Az elsőfokú tárgyalás. Budapest, 1966. április 29.

³³ BFL XXV.44.b–1966–20962. Peter Schariot kérelme a Pesti Központi Kerületi Bírósághoz. Budapest, 1966. május 26.

³⁴ BFL XXV.44.b–1966–20962. Az elsőfokú tárgyalás. Budapest, 1966. április 29.

Berlinbe távozott.³⁵ 1962 telén ismerkedett meg *Karin Köhlerrel*, aki 1960-tól divattervezőnek tanult a Berlin-Weissensee-i Képzőművészeti Főiskolán.³⁶ 1963 júliusától Karin Köhlerrel – és annak szüleivel – egy háztartásban lakott 1964 tavaszáig egy négy szoba összkomfortos lakásban.³⁷ Karinnak már volt egy gyermeke, az 1962. február 5-én született Stefan,³⁸ de Christian Jacob néven közös gyermekük is született 1964. augusztus 13-án, aki Karin édesanyjánál maradt.³⁹ Peter Schariot így vallott 1966. január 7-ei kihallgatásán Karin Köhlerrel való kapcsolatáról: „Nagyon szeretem Karin Köhlert, és nem tudok nála nélkül élni”.

Peter Schariot Nyugat-Berlinbe akart szökni volt felesége segítségével, aki térképet küldött neki egy olyan helyről, ahol még illegálisan át lehetett jutni a falon. Kísérletét azonban észrevették a határőrök, és elítélték tiltott határátlépési kísérletért.⁴⁰ 1964 februárjában végül sikerült Nyugat-Berlinbe szöknie. 1966. február 3-ai vallomása szerint volt felesége ott tanuló amerikai egyetemisták segítségével Nyugat-Berlinből csomagokat küldött neki. A hallgatóknak azt mondta, hogy szeretne bármilyen úton-módon Nyugat-Berlinbe kerülni, akik a kelet-berlini Néva szállóba hívták megadott időpontban. Ezt a történetet első, 1966. január 5-ei kihallgatásán még másként mesélte el: „1964 februárjában Kelet-Berlinben a Néva nevű szállóban ültem, és újságot olvastam. Asztalomhoz leült két amerikai, akik törve beszéltek a német nyelvet. Beszélgetni kezdtünk először a filmekről, majd az NDK-ban lévő megélhetésről és munkalehetőségekről. Ők elmondták, hogy egyetemi hallgatók, Nyugat-Berlinből jöttek. Ezt követően közöltem velük, hogy szeretnék az NSZK-ba menni, de sajnos erre nincs lehetőség. Ők erre azt válaszolták, nagyon szívesen a segítségemre lesznek, és kivisznek gépkocsijukba elrejtve az NSZK-ba.”

A sikeres határátlépés után előbb a göttingeni kórházba került,⁴¹ majd Hamburgban telepedett le, ahol zeneakadémiai tanulmányokat folytatott.⁴² Karin Köhlert és Stefan nevű gyermekét is át akarta szöktetni az NSZK-ba. Először embercsempészettel foglalkozókat kért fel, de annyi pénzt kértek érte (8000

³⁵ BFL XXV.44.b–1966–20962. Peter Schariot kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1966. január 3. és 5.

³⁶ BFL XXV.44.b–1966–20962. Peter Schariot kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1966. február 18.

³⁷ BFL XXV.44.b–1966–20962. Vádirat Peter Schariot ellen.

³⁸ BFL XXV.44.b–1966–20962. Willi Köhler kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1966. március 7.

³⁹ BFL XXV.44.b–1966–20962. Az elsőfokú tárgyalás. Budapest, 1966. április 29.

⁴⁰ BFL XXV.44.b–1966–20962. Peter Schariot vallomása. Budapest, 1966. február 3.

⁴¹ BFL XXV.44.b–1966–20962. Az elsőfokú tárgyalás. Budapest, 1966. április 29.

⁴² BFL XXV.44.b–1966–20962. Vádirat Peter Schariot ellen.

márkát) hogy nem tudta volna kifizetni.⁴³ 1965 nyarán többször találkozott Karin Köhlerrel, és úgy döntöttek, hogy az 1962-ben született Stefan Köhlert és Karint Magyarországon keresztül próbálják Nyugatra szöktetni. Peter Schariot Klaus Bahrke névre szóló hamis útlevelet szerzett, és a magyar hatóságoktól beutazási engedélyt kért. 1965. augusztus 10-én Kőszegnél lépte át gépkocsijával a határt. Karin Köhler és a gyermek 1965. augusztus 11-én 11 óra 30 perckor érkezett a Keleti pályaudvarra.⁴⁴ Másnap, augusztus 12-én találkoztak Budapesten. Egy éjszakát IBUSZ vendégszobában töltek, majd másnap a Balatonra mentek. 1965. augusztus 15-én a jánosházi kocsmában találkoztak egy idősebb úrral, aki visszaadta Peter Schariot pár napra otthagyt autóját, amit a szökéshez akartak használni. Kőszegtől kb. tíz kilométerre lehajtottak egy földútra és egy szalmakazalnál megpróbálták az autóban kialakított rejtékhelyre elhelyezni Stefánt, de a gyermek annyira sírt, hogy elálltak a tervtől. Úgy határoztak, hogy egy barátjuknál hátrahagyják a kisfiút, és hamis okmányok segítségével Nyugatra távoznak. 1965. augusztus 18-án délelőtt Karin Köhler elhelyezkedett az autóban kialakított rejtékhelyen, és Kőszeg felé indultak. A határ előtt azonban az asszony azt mondta, nem bírja tovább, nagyon ideges.⁴⁵ Ezért bementek Kőszegre, pénzt váltottak, ettek, „italoztak”. Fél négy körül indultak tovább, ekkor Karin azt mondta, ki fogja bírni az utazást a rejtékhelyen. A határnál egy „olajos, szerelőruhában levő személy” 10–15 percig is vizsgálta az autót, de nem találta meg a rejtékhelyet, így továbbengedte őket.

A határátlépés tehát 1965. augusztus 18-án sikeres volt, ezután Karin kijutott az NSZK-ba.⁴⁶ Az asszonyban két érzés viaskodhatott: a Nyugatra jutás vágya és az, hogy megnyugtatóan rendeződjön gyermekének sorsa. Peter Schariot 1965. szeptember 4-én jött vissza a gyermekért, Hans Niels útlevelének felhasználásával. Peter Schariot egy napot tartózkodott Magyarországon, a gyermeket azonban nem vitte magával, túl szigorúnak vélte a határellenőrzést. Inkább a korábban magyar állampolgárságú, akkor NSZK állampolgár *Rudolf Wetschelt*re bízta a gyermek átszöktetését, aki 3000 márkát kért az ügyletért, melyből 1500-at ki is fizetett neki.⁴⁷

⁴³ BFL XXV.44.b–1966–20962. Az elsőfokú tárgyaláson Peter azt vallotta, hogy egy Kurt Wordell nevű személytől és társaitól tanulta meg az embercsempészetet. A bíróság írtatta, részt vett-e konkrét akciókban, rábizonyítani azonban nem tudták. Budapest, 1966. április 29.

⁴⁴ BFL XXV.44.b–1966–20962. Peter Schariot kihallgatási jegyzőkönyve. Budapest, 1966. január 7.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ BFL XXV.44.b–1966–20962. Az elsőfokú tárgyalás. Budapest, 1966. április 29.

⁴⁷ BFL XXV.44.b–1966–20962. Wetschel Jenőné tanúkihallgatási jegyzőkönyve. Szekszárd, 1966. január 6. és 17.

Szeptember 15-én Peter Schariot ismét hamis okmányokkal (Heinrich Sauter) és kölcsönautóval jött Magyarországra. Rudolf Wetschellel és a gyermekkel a Nyugati pályaudvar közelében lévő Béke szálló presszójában találkoztak.⁴⁸ Stefan kiszöktetése ekkor sem sikerült, mert Wetschel nehézségekre hivatkozott, és azt tanácsolta, vigyék inkább édesanyjához Kölesdre a gyermeket. Pár napos leányfalui tartózkodás után így is tettek. Rudolf Wetschel 1965. szeptember 18-án elhagyta Magyarországot, átvette a maradék 1500 márkát, a gyermek kiszöktetése érdekében azonban semmit sem tett. Peter Schariot vallomása szerint a gyermekről két és fél hónapig nem tudtak semmit. „Karin az örület szélén állt, [...] éjszakákon át gyötört engem, hogy hozzam el Stefánt”. Ezután ismét hamis iratokkal (Peter Keeler), és kölcsönautóval Magyarországra jött. A név hasonló volt Stefan vezetéknevéhez, és bízott benne, hogy egy lazább ellenőrzésnél mindkettőjüket átengedik a határon.⁴⁹ 1966. január 1-jén 14 óra 30-kor érkezett Kölesdre. Kérdezősködött, hogy merre található Wetschelné lakása. Amikor megtalálta, Stefan odaszaladt hozzá, és Peter papának szólította.⁵⁰ Kb. háromnegyed órát töltött ott, majd felöltöztette a gyermeket. A kisfiú ragaszkodott ahhoz, hogy azt a sálát, sapkát és cipőt adja rá, amit *Wetschel Jenőné* Szekszárdon vett neki.⁵¹ Peter Schariot végül autóba ültette Stefánt, és Csehszlovákia felé indultak. Kb. négy kilométer megtétele után a rendőrség feltartóztatta, és őrizetbe vette őket.

Azért, hogy élettársát, majd gyermekét Nyugatra vitte, és összesen hét esetben (1965. augusztus 10., 18. szeptember 4., 6., 15., 18., 1966. január 1.) lépte át hamis okmányokkal a magyar határt, 1966. május 26-án a Pesti Központi Kerületi Bíróság egy év hat hónapi szabadságvesztésre, valamint Magyarország területéről való kitiltásra kötelezte Peter Schariot-ot. A másodfokú bírósággal eljáró Budapesti Fővárosi Bíróság elutasította fellebbezését, ezért az elsőfokú ítélet vált jogerőssé. 1967-ben az Igazságügy-minisztériumnak címezve kegyelmi kérvényt terjesztett elő,⁵² arra is hivatkozva, hogy élettársa, Karin Köhler, a gyermek édesanyja időközben autóbalesetben elhunyt, így közös gyermekükről csak ő tud gondoskodni. Kérvényét azonban elutasították, és büntetését kitöltve csak 1967. július 1-jén szabadult. Élettársa halálának más nyoma nincs a

⁴⁸ BFL XXV.44.b–1966–20962. Peter Schariot kihallgatási jegyzőkönyve. 1966. január 3.

⁴⁹ BFL XXV.44.b–1966–20962. Az elsőfokú tárgyalás. Budapest, 1966. április 29.

⁵⁰ BFL XXV.44.b–1966–20962. Wetschel Jenőné tanúkihallgatási jegyzőkönyve. Kölesd, 1966. január 3.

⁵¹ BFL XXV.44.b–1966–20962. Wetschel Jenőné tanúkihallgatási jegyzőkönyve. Szekszárd, 1966. január 6.

⁵² BFL XXV.44.b–1966–20962. Pontos dátum nem szerepel a levélen. Az elutasító válasz keltezése: 1967. január 10.

periratban. Feltételezhető, hogy állítását a kegyelmi kérvény nyomatékosítása végett fogalmazta meg. A kis Stefant nagy valószínűséggel az anyai nagyszülők nevelték fel. Az utolsó információ szerint 1966. január 4-én átadták őt az NDK hatóságoknak. Ma is szívszorító a gyermek ingóságainak listáját olvasni, amely a gyermek ruháin kívül egy szürke játékmackót, két mesekönyvet, három csomag fűgét, két tábla csokoládét, egy autót és egy fából készült babát tartalmazott.

Összegezve: a tiltott határátlépési kísérlet, mint bűncselekmény létét a szocialista időszakban zárt határok alapozták meg. A szocialista állam képviselői tartottak attól, hogy állampolgáraik tömegesen távoznak a szabad világba, mint ahogy ezt meg is tették a határok kinyitásakor 1956-ban, vagy addig, amíg Kelet- és Nyugat-Berlin között nem húzódott fal. A migráció oka a szocialista országok alacsonyabb életszínvonala és a szabadságjogok korlátozása volt, ez persze egyéneknél eltért, hogy kinél játszott hangsúlyosabb szerepet az egyik vagy a másik. Az NDK határainak lezárásával azok a keletnémet állampolgárok, akik mindenáron át akartak jutni a szabad világba, csak illegális utakat választhattak. A szocialista időszak olyan büntetőpereinek az elemzése, amelyek speciálisan a diktatúra időszakához köthetők, mind jogtörténeti, mind társadalomtörténeti szempontból az egyik első lépése lehet annak jobb megértése érdekében, hogy a diktatúra által kreált határhelyzetek milyen elkeseredett lépésekre sarkallhatták az állampolgárokat, ha úgy érezték, privátszférájuk olyan mértékben sérül, amely túllépi tűrőképességüket. E perek kapcsán bepillantást nyerhetünk az egykori mindennapjaikba, privát szférájukba is.

Forrás- és irodalomjegyzék

Források

Budapest Főváros Levéltára.	Peter Schariot ügye
BFL XXV.44.b-1966-20962	Joannis Pantazis büntetőügye tiltott határátlépési kísérlet előkészülete miatt
BFL XXV.44.b-1967-21711	
BFL XXV.44.b-1968-21654	Wolfgang Bergstaedt tiltott határátlépése
Interjú Horváth Jenővel.	Készítette Németh László Sándor és Tóth Eszter Zsófia. 2011. június 30.
Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár	
MNL OL XIX-E-1-j	Igazságügyminisztérium, Bírósági, közjegyzői és ügyvédi osztály.

Szakirodalom

APPONYI

- 2003 APPONYI, FRANK: *Disszidálásom kalandjai – egy magyar hippy naplója*. Bagolyvár Könyvkiadó, Bp., 2003.

DALOS

- 2005 DALOS GYÖRGY: *Balaton-brigád*. Ab-Ovo, Bp., 2005.

DUNAI

- 2009a DUNAI ANDREA: Nyaralók megfigyelés alatt. A Stasi a Balatonnál. *Kádárizmus: mélyfúrások*. Szerk. TISCHLER JÁNOS [BÉKÉS CSABA et al.]. 1956-os Intézet. Bp., 2009. 410–437.

DUNAI

- 2009b DUNAI ANDREA: A Stasi és a Balaton. Történelmi szezonvég. *Élet és Irodalom*. LII. évf. 28. sz. 2009. július 10.

JOBST

- 2003 JOBST ÁGNES: Útban a szabadság felé? Egy NDK-s turista menekülési kísérlete a berlini fal megépítése után. *Archivnet*, 3. évf. 2003. 5. sz. http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/utban_a_szabadsag_fele.html

KRAHULCSÁN

- 2010 KRAHULCSÁN ZSOLT: A be- és kiutazások állambiztonsági és pártellenőrzése. (1965–1970). *Betekintő*, 2010. 2. sz. http://www.betekinto.hu/2010_2_krahulcsan.; Egy sikeres magyar disszidálás története.

LÉNÁRT

- 2009 LÉNÁRT ANDRÁS: *A Nyugat képe életinterjúkban. 1956-os magyar emigráns diákok életút-elbeszélései menekülésükről, a Nyugatról, a Keletről*. Doktori disszertáció, ELTE BTK, Bp., 2009.

NÉMETH

- 2008 NÉMETH LÁSZLÓ SÁNDOR: A Zala megyei bíróságok ítélkezési gyakorlatának kialakulása és az ügyvédi védelem az „ellenforradalmi” bűncselekményekben. *Megtorlás évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Szerk. SZEDERJESI CECÍLIA. Nógrád Megyei Levéltár, 1956-os Intézet, Salgótarján–Bp., 2008. 197–232.

NÉMETH-TÓTH

- 2011 NÉMETH LÁSZLÓ SÁNDOR–TÓTH ESZTER ZSÓFIA: A görög géplakatos, a Mercedes hátsó ülése és a szürke játékmackó. NDK- és NSZK állampolgárok tiltott határátlépési perci Magyarországon az 1960-as évek második felében. *Múltunk*, 2011. 4. sz. 5–23.

MIKÓ ZSUZSANNA

Az 1963-as közkegyelemtől a kárpótlási törvényekig

A közkegyelem kérdése 1956 után többször is felmerült a Politikai Bizottság és a Központi Bizottság ülésein. A vezetés hosszan mérlegelte, hogy bel- és külpolitikai szempontból mikor lenne alkalmas az időpont az amnesztiára. *Kádár János* 1957 végén úgy foglalt állást, hogy csak akkor lehet szó amnesztiáról, „amikor az minket erősít”.¹ Azért is találta időszerűtlennek akkor a kérdést, mert kihirdetése esetén a főbűnösökre is ki kellett volna terjeszteni a kegyelmet.

Az első lehetőséget a szankciók alóli mentesülésre a 120/1958. számú igazságügyminiszteri, belügyminiszteri és legfőbb ügyészi közös utasítás jelentette. Az utasítás arra adott lehetőséget, hogy a szabadságvesztés büntetések egyedi felülvizsgálata után a szabadságvesztés főbüntetést három évi próbaidőre fel lehetett függeszteni.

Az 1959. évi 12. számú törvényerejű rendelet a részleges közkegyelemről értelmében a kegyelmi döntést a megyei (fővárosi) bíróság elnökéből, a megyei (fővárosi) főügyészből és a megyei (budapesti) rendőrfőkapitányság vezetőjéből álló bizottság hozta meg. A kegyelem lehetőségéből nem zárták ki azokat sem, akiket a népbírói tanácsok, illetve a Legfelsőbb Bíróság népbírói tanácsa ítélt el, de a végrehajtásról szóló rendelet² felhívta a bizottságok figyelmét, hogy ilyen ügyekben csak rendkívül ritkán kerülhet sor kegyelmi előterjesztésre.³

A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1963. évi 4. számú törvényerejű rendelete nyitott lehetőséget a teljes körű közkegyelem gyakorlására.⁴ A bevezető szerint az utóbbi évek állhatatos harca, az ellenforradalmi felkelés és a sze-

mélyi kultusz torzításainak egyidejű és teljes leküzdése biztosította a törvényes rend megszilárdulását. A politikai bevezető emberiességi szempontokra hivatkozva kíván megbocsátani és lehetőséget akar adni arra, hogy becsületes munkával a társadalomba újra beilleszkedhessenek akik a rendszer vagy a közrend ellen vétettek.

A rendelet szerint közkegyelemben részesült, akiket a felszabadulástól 1956. október 23-ig államellenes bűntett miatt elítéltek, illetve aki háborús bűntett követett el, de büntetésük kétharmadát letöltötték. Közkegyelemben részesültek azok is, akik hatalmukkal visszaélve a szocialista törvényességet megsértették. A továbbiakban az 1956. október 23. és a rendelet hatályba lépése (1963. március 20.) Szintén a politikai bűncselekmények közé sorolható az ország területének engedély nélküli elhagyása, ezen elkövetők esetében is 1945-től kezdődően lehetőség volt a kegyelem gyakorlására.

A politikai elítéltek mellett a köztörvényi bűntett miatt elítélteknél is széles körben lehetővé tették a kegyelem gyakorlását. Ez alól a legsúlyosabb cselekmények elkövetői képeztek kivételt (gyilkosság, szándékos emberölés, rablás, gyújtogatás, társadalmi tulajdonban lévő vagyontárgy szándékos felgyújtása vagy robbantása).

A visszaesők nem részesülhettek kegyelemben. A kegyelem kiterjedt a szabálysértések során kiszabott pénzbüntetésekre és bizonyos körben a büntetett előlethez fűződő hátrányok alóli mentesítésre is.

Az igazságügyminisztérium a törvényerejű rendelet egységes végrehajtása érdekében több tájékoztatót is kibocsátott.

A 7. számú tájékoztató⁵ szerint a magánvádas ügyekben a büntetőeljárás megszüntetésére nem kerülhetett sor. Ezekben az esetekben csak végrehajtási kegyelemre kerülhetett sor. Értelmezte a tájékoztató a mellékbüntetések alóli mentesülés kérdését is. A mellékbüntetésre csak abban az esetben vonatkoztak a rehabilitációs rendelkezések, ha azokat a rendelet hatályba lépése előtt végrehajtották.

Az 1963. április 19-én született tájékoztató alapján⁶ legfontosabb megállapítása az volt, ha az ügyész az eljárás megszüntetését kezdeményezi, úgy a bíróságnak a büntetőeljárást meg kell szüntetnie. Ha a bíróság ezt nem tartja megalapozottnak, úgy a bíróság elnökének peren kívül kell az ügyessel megegyeznie.

¹ MNL OL M-KS 288. f. 4. cs. 14. ő. e.

² Az igazságügyminiszter, a belügyminiszter és a legfőbb ügyész 0042/1959 I. M. TÜK. számú együttes utasítása a részleges közkegyelem gyakorlásáról szóló törvényerejű rendelet végrehajtásáról.

³ Lásd részletesebben SIPOS, 2012a. 821–835.

⁴ A politikai előkészítés részleteire lásd. SIPOS, 2012b. 150–190.

⁵ MNL OL XIX-E-1-c 7. számú tájékoztató a közkegyelem gyakorlásáról szóló 1963. évi 4. sz. tvr. alkalmazásának egyes kérdéseiről.

⁶ MNL OL XIX-E-1-i 20564/1963. 8. számú tájékoztató a közkegyelem gyakorlásáról szóló 1963. évi 4. sz. tvr. alkalmazásának egyes kérdéseiről.

Értelmezi a tájékoztató azt is, hogy a visszaesők kérdésében hogyan kell eljárni. Eszerint a visszaesők teljes körű kizárását a kegyelemből kizárólag az államellenes bűncselekmények elkövetői esetében kell alkalmazni.

A közkegyelmi rendelkezés előkészítése érdekében a Belügyminisztérium 1963. januárjában előkészítő anyagot állított össze annak érdekében, hogy a politikai vezetés fel tudja mérni a döntés hatásait.⁷ Az anyag egyrészt tartalmaz számadatokat, másrészt értékeli a korábbi kegyelmi intézkedések hatásait. Emellett javaslatokat is megfogalmazott a közkegyelmi rendelkezésekhez. Az előterjesztés alapján 1956-os események miatt összesen 12 924 főt vontak felelősségre, ebből 8 173 főt bíróság útján, 4751 főt pedig közbiztonsági őrizet alá helyeztek. 1963. januárjában 957 fő politikai elítélt és 200 köztörvényes elítélt töltötte büntetését az 1956-os eseményekkel kapcsolatban.

Értékelésük szerint a közvélemény részéről nagyon kedvező visszhangja volt a korábbi kegyelmi intézkedéseknek. Az amnesztiában részesülők közül a legtöbben vissza tudtak illeszkedni a társadalomba, azt viszont nem tagadják, hogy az értelmiségi, tisztviselői munkakörben dolgozók számára ez nem volt problémamentes. A kegyelemben részesültek politikailag passzívak, visszahúzódóak, nem jelentenek problémát. Összesen 19 fő ellen kellett ismét eljárást kezdeményezni, és további kb. 60 főt gyanúsítanak újabb bűncselekmény elkövetésével. A börtönökben büntetésüket töltőkkel kapcsolatban a jelentés megállapítja, hogy a többségnél a megbánás jelei tapasztalhatók.

A törvényerejű rendelet végrehajtásával kapcsolatban az Igazságügyminisztérium részéről több értékelés is született.⁸ A legkorábban született összefoglaló szerint a bíróságok nincsenek abban a helyzetben, hogy 1957. május 1-ig vizsgálják a köztörvényi ügyekben hozott ítéleteket, így a büntetett előlethez fűződő hátrányok alóli mentesítésről határozatot sem hivatalból, sem kérelemre nem tudnak hozni. A Belügyminisztérium Bűnügyi Nyilvántartó osztálya állapítja meg a mentességet és gondoskodik a mentesítés feltüntetéséről. A Legfelsőbb Bíróság büntető és katonai kollégium tanácsvezetői értekezletének 1963. március 25-én kelt megállapítása szerint a felfüggesztett szabadságvesztés nem esik végrehajtási kegyelem alá. A Legfőbb ügyészség csoportvezető ügyésze 1963. március 27-én arról tájékoztatta az Igazságügyminisztériumot, hogy a Belügyminisztérium Bűnügyi nyilvántartó osztálya a nyomozó hatóságoknak, ügyészségeknek, bíróságoknak a büntető eljárás vagy operatív eljárások céljára az 1963. évi tvr vizsgálata nélkül adja meg az adatokat.

⁷ MNL OL XIX-E-1-i 20564/1963.

⁸ MNL OL XIX-E-1-s 20355/1963.

Nagyon gyorsan intézkedtek a propaganda megfelelő szintű kezeléséről is.⁹ 1963. március 26-án *Nezvál Ferenc* igazságügyminiszter utasítást adott arra, hogy a Magyar Rádió számára készítsenek elő egy angol nyelvű interjú anyagot, amelyet a rádió külföldi adásaiban fel tudnak használni. Az anyagot előkészítették, de azt Nezvál március 28-án visszaadta, hogy a kormány döntése alapján április 4-ig nem kívánatos a közkegyelmi rendelkezésről sajtótájékoztató tartása.

A közkegyelem kérdését 1965-ben értékelték átfogóan.¹⁰ A feljegyzést 1965. június 18-ai dátummal *Ságvári Magda* osztályvezető készítette. A számok tükrében az 1959. évi 12. sz. tvr. alapján közkegyelemben részesült 3950 személy, 1960. évi 10. sz. tvr. szerint közkegyelemben részesült a szabadságvesztésre ítélték közül 593 személy, a javító-nevelő munkára ítélték közül 2301 személy. Az 1963. évi 4. sz. tvr. alapján a szabadságvesztésre ítélték közül 4123-an, javító-nevelő munkára ítélték közül 4629-an, pénzfőbüntetésre ítélték közül 4094-en részesültek kegyelemben. Eljárási kegyelmet 10 044-en kaptak.

Az 1963. évi tvr. végrehajtását részletesebb szám adatok alapján is összesítették.

Szabadságvesztetés büntetést töltő személyek (végrehajtási kegyelem) körében végzett felülvizsgálat adatai:

A felülvizsgálatot végző	Felülvizsgált személy (fő)
megyei bíróságok	4296
katonai bíróságok	1017
Összesen	5313

A felülvizsgált elítéltek közül közkegyelemben részesült:

A felülvizsgálatot végző	Felülvizsgált személy (fő)
megyei bíróságok	3545
katonai bíróságok	578
összesen	4123

A katonai bíróságok esetében a számokba beleértendő a fegyelmi zászlóaljban és fogdában töltött büntetés is.

⁹ MNL OL XIX-E-1-c 10124/1963.

¹⁰ MNL OL XIX-E-1-z 00147/1965.

A közkegyelemben részesültek közül azonnal szabadult:

A felülvizsgálatot végző	Közkegyelemben részesült (fő)
1. megyei bíróságok	2741
– politikai elítélt	516
– köztörvényi büntetért elítélt	2225
2. katonai bíróságok	308
– politikai elítélt	224
– köztörvényi büntetért elítélt	84
3. Belügyminisztérium jelentése szerint	
– előzetes letartóztatásból szabadult	260
– szabálysértés miatt kiszabott elzárásból szabadult	170
Összesen szabadult	3479
Belügyminisztérium összesítése szerint szabadult	3490

Javító-nevelő munkára ítélték közül közkegyelemben részesültek:

Felülvizsgálatot végző	Közkegyelemben részesült (fő)
megyei bíróságok	4608
katonai bíróságok	21
Összesen	4629

Pénzbüntetésre ítélték közül kegyelemben részesült:

Felülvizsgálatot végző	Közkegyelemben részesült (fő)
Megyei bíróságok	4070
Katonai bíróságok	24
Összesen	4094

A közkegyelem révén összesen 1 500 000 Ft pénzbüntetést engedtek el. A szabálysértés miatt pénzbírságra ítélték közül a tanácsok igazgatási osztályainak hatáskörébe tartozó szabálysértések miatt 50 463 személlyel szemben 8 140 000 Ft értékben törölték a büntetést. A belügyi szerveknél megszüntették az eljárást 11 568 személlyel szemben. Törölték a pénzbírságot 19 969 személy-nél 2 700 000 Ft értékben. A Pénzügyminisztériumtól kapott adatok szerint pénzügyi szabálysértés 50-60 000 személyt érintett 40 millió Ft értékkel. A Kül-

kereskedelmi Minisztérium közlése szerint 2 500 személy esetében az elengedett bírság összege 700 000 Ft volt. A szabálysértésekkel kapcsolatos kegyelmi eljárás összesen 144 227 személyt érintett 51 540 000 Ft értékben. A hadseregben 62 746 fenytést törölték. A tanácsok igazgatási osztályain 26 669 esetben szüntették meg az eljárást, illetve utasították el a feljelentést.

A tájékoztató jónak és felkészültnek ítélte a bíróságok és a büntetésvégrehajtás munkáját. A végrehajtás során egyetlen értelmezési problémát emelt ki. A bírák úgy értelmezték 1. § (1) c pontot, hogy az 1956. ellenforradalom alatt az állam-ellenes büntett mellett gyilkosság és szándékos emberölés büntetést is elkövettek, rájuk is vonatkozik a kegyelem. Így március 25-én a megyei bíróságok öt, a katonai bíróságok tíz személyt szabadon bocsátottak. Az ő esetükben sor került a börtönbe való visszavitelre.

„... az ellenforradalom gyökerét kitépjük és megsemmisítjük, mert ha nem, akkor minket semmisítenek meg.” – mondta Marosán György államminiszter 1957 februárjában.¹¹ A fent leírtak alapján minden tekintetben dokumentálható, hogy az új vezetés valóban mindent elkövetett a leszámolás teljes körűvé tételéért. A kezdeti bizonytalanságok és szervezatlenség után, a bíróságok túlzot-tan törvénytisztelő eljárásait követően rövid időn belül sikerült működésbe hozni a megtorlás olajozottan működő gépezetét. Marosán jóslata is megvalósulni látszott: „Egy év múlva tisztultabb lesz a légkör. A magyar értelmiség hasfájása el fog múlni. Mi csináljuk a második forradalmat, rendbehozzuk a dolgokat.”¹²

Fenti értékelés azt jelezte, hogy a Kádár kormány a maga részéről lezártnak tekintette a politikai okból elítéltek kérdését. A kérdés átfogóbb vizsgálatára csak a rendszerváltozás után nyílt lehetőség.

A Minisztertanács 1989. február 22-én hozott határozatot a koncepciók elemeit tartalmazó büntetőügyek felülvizsgálatáról. Az első felülvizsgálat szimbolikus jelentőségű volt, és a jogi rehabilitálás kezdetét jelentette. A legfőbb ügyész törvényességi óvása alapján a Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsa 1989. július 6-án kimondta, hogy a Nagy Imre és társai ügyében 1958-ban született ítélet törvénytörő, ezért hatályon kívül helyezi.¹³ A jogi eljárás ebben az esetben kizárólag a periratokon alapult, és a Legfelsőbb Bíróság kiindulópontja az volt, hogy az Országgyűlés, a kormány, az MSZMP és a magyar közvélemény 1989-ben teljesen másként értékelte az 1956-ban történeteket, így Nagy Imre és társai

¹¹ MNL OL M–KS 288. f. 30. cs. 1957/12. ő. e. A felszólalás a Magyar Népköztársaság Ügyészségének 1957. február 4-ei országos konferenciáján hangzott el.

¹² Uo.

¹³ MNL OL XX–5–d–660/1989.

politikai és erkölcsi rehabilitálása már megtörtént. A jogi eljárás szempontjából a bíróság nem tartotta szükségesnek a korábbi eljárásban megállapított tényállás felülvizsgálatát, mivel véleménye szerint elegendő volt annak vizsgálatára szorítkozni, hogy a népbírói tanács helyesen értékelte-e a tényeket. Ennek keretében a Legfelsőbb Bíróság figyelembe vett olyan értékeléseket is, amelyek a korabeli sajtóban jelentek meg, illetve azóta köztudomásúvá váltak. A Legfelsőbb Bíróság Elnökségi Tanácsa vizsgálatának fő szempontja a büntetőjogi szabályok alkalmazásának törvényessége volt. A Tanács kimondta, hogy a népbírói tanács vád tárgyává tett cselekmények elbírálásának idején alkalmazandó büntető jogszabályokat nem veszi figyelembe, mert véleménye szerint „nem az akkori eltorzult politikai és igazságszolgáltatási gyakorlatból kell kiindulni, hanem az Alkotmány rendelkezéseinek helyes értelmét alapul véve kell elbírálni”.¹⁴ Az Elnökségi Tanács eljárása során vizsgálta az ügyben alkalmazott eljárási szabályokat is, megállapította, hogy a büntetőeljárás több alapvető rendelkezését megsértették, mindezek mellett azonban hangsúlyozta azt is, hogy az ügy kimenetele szempontjából ezek a jogszértések másodlagosak voltak.

A Nagy Imre és társai ügyében hozott határozat nyomán elindultak az egyedi felülvizsgálati eljárások, amelyeket sok esetben a legfőbb ügyész törvényességi óvás keretében támadott meg, más esetekben az érintettek beadványa alapján kezdődhetett meg az eljárás.

Az egyedi ügyek vizsgálata mellett a kormányzat egységes álláspontja kialakítása érdekében megszületett a 3063/1989. számú minisztertanácsi határozat, amelynek értelmében a Minisztertanács elnöke által kinevezett jogász–történész bizottságnak kellett megvizsgálnia az 1945–1962 közötti időben született, és törvénysértő büntető ügyeket. A határozat a bizottság feladataként jelölte meg az ügyek számbavételét, jogi és történeti értékelését, valamint a törvénysértések orvoslását célzó javaslatok kidolgozását.¹⁵

Pár hónap elteltével azonban, 1989 augusztusában a Minisztertanács Kabinetje ismét napirendjére tűzte a kérdést, mivel „az 1956-os események hivatalos állami és politikai újraértékelése, az e körben kialakult közmegegyezés, Nagy Imre és társai ügyében hozott felmentő ítélet a rehabilitáció előkészítésének más menetét szabott”. A Minisztertanács Kabinetje arra az eredményre jutott, hogy nincs lehetőség arra, hogy az egyre nagyobb számban benyújtott kérelmeket egyedileg felülvizsgálják, és az áldozatokat egyénileg rehabilitálják. Az adott helyzetben a kabinet azt látta volna járható útnak, ha törvényhozási úton, egységes törvénnyel rendezik a kérdést. Az egységes törvény kibocsátásához azonban

mindenképpen meg kellett volna várni a jogász–történész bizottság jelentését, amit azonban az egyre sürgetőbb társadalmi nyomás miatt nem lehetett megtenni. A kormányzat úgy érezte, hogy valamit azonnal lépni kell, vagyis találni kell egy olyan megoldást, amely nem igényel hosszas előkészítést, és mielőbb konkrét intézkedés formájában jelentkezik. *Kulcsár Kálmán* igazságügyminiszter javaslata alapján a Minisztertanács azt látta kivitelezhetőnek, hogy az 1956-os események miatti elítélések orvoslásáról önálló törvényt alkossanak. A jogi rehabilitáció mellett a kormányzat fontosnak tartotta a vagyoni reparációt is. Már ekkor alapvető kérdésként merült fel az elítéltek munkaviszonyának és nyugdíjának rendezése. Az előterjesztés felsorolta az elítéléshez fűződő, 1989-ben hatályos társadalombiztosítási hátrányokat.¹⁶ A munkaviszony és nyugdíj kérdések mellett a kormányzat már ekkor mérlegelte a szabadságvesztésért folyósítandó összegű kárpótlást. Az 1957 és 1962 között elítéltek esetében közel 15 000 végrehajtandó szabadságvesztésre ítélttel számoltak, az ezzel kapcsolatos kiadásokat 1,5 milliárd forintba becsülték. Az 1945 és 1962 között elítéltek esetében részletes adatokkal nem tudott szolgálni az előterjesztés, ezzel az időszakkal kapcsolatban azt állapították meg, hogy évente átlagosan 100 000 ügyben hoztak elmarasztaló ítéletet a bíróságok. Az előterjesztés mérlegelte a kárpótlás mellett és ellene szóló érveket is. A kárpótlás elleni érvek közül kiemelték, hogy a korábbi időszak törvénysértéseinek következményeit nem lehet az 1989-es, azaz a jelen társadalmára terhelni. A kárpótlás ellen szóló érv volt az is, hogy teljes kárpótlást nem lehet nyújtani, így a kárpótlás összegének és módjának meghatározása csak önkényes lehet. A társadalmi igény szerint a kárpótlást nagyon széles körre kellene kiterjeszteni, nemcsak a törvénysértő fogvatartásokra, de a rendőrhatalom és közbiztonsági őrizetben lévők, a kitelepítettek, a Szovjetunióba elhurcoltak, a törvénysértő államosításokra és a központi intézkedések alapján a munkahelyről történt tömeges elbocsátásokra is. A kormányzat komolyan mérlegelte azt is, hogy pontos adatok hiányában nem lehet felmérni, hogy a kárpótlás mekkora mértékben terhelne meg a költségvetést. A kárpótlás mellett szóló érvként mérlegelték, hogy a kárpótlás elmaradása bel- és külpolitikai feszültségek forrása lehet, a kormányzattal szembeni ellenséges hangulatot válthat ki. Az előterjesztés foglalkozott azzal a problémával is, hogy az 1962-es felülvizsgálat során rehabilitáltak jelentős kártalanítást kaptak és sok, 1989-ben benyúj-

¹⁴ MNL OL XX-5-d-660/1989.; Uo. 16.

¹⁵ MNL OL XIX-A-83-b-TÜK 0677/12.

¹⁶ A hátrányok a következők voltak: a szabadságvesztés tartalma nem számított szolgálati időnek; az öt évet meghaladó szabadságvesztés büntetés esetén a megelőző szolgálati időt nem lehetett figyelembe venni; egyes bűncselekmények miatti elítélés esetén 1975. július 1-je előtt csökkenteni lehetett a nyugdíjat; egyes bűncselekmények miatti elítélés esetén 1975. június 30. és december 31. között a bűncselekmény elkövetését megelőző szolgálati időt nem lehetett figyelembe venni.

tott egyéni kérelem utalt arra: sérelmezik, hogy bizonyos kivételezett helyzetű rétegek számára biztosítottak jóvátételt. Végül arról született döntés, hogy az 1956-os népfelkelésben való részvétel miatti elítélések orvoslásáról szóló törvény a kárpótlásról ne rendelkezzen. Ennek indoka az lehetett, hogy a kárpótlásról az Országgyűlés csak akkor hozhatott felelősséggel döntést, ha ennek teljes költségkihatását fel tudta mérni. Így el lehetett kerülni azt is, hogy egyes csoportok – mivel a rehabilitációjuk előbb történt meg – kedvezőbb helyzetbe kerüljenek.¹⁷

1989. szeptember 13-án Szíjártó Károly¹⁸ legfőbb ügyész jelentése szerint 16 kiemelt jelentőségű ügyben indult meg az eljárás, amelyek közül ekkora nyolc esetben lehetett törvényességi óvást emelni a Legfelsőbb Bíróság előtt. A vizsgált ügyek között a katolikus egyházi vezetők ellen indított eljárások voltak többségben, amelyek nyomán azonban komoly problémával szembesült az ügyészség. A vizsgálat során egyértelművé vált ugyan, hogy az eljárások koncepciók elemeket tartalmaztak, azonban, ha a Nagy Imre és társai ügyében alkalmazott törvényességi óvás keretei között próbáltak volna jogi megoldást találni, abban az esetben a bíróságot kötötte volna az eredetileg megállapított tényállás. Ebben az esetben azonban semmiféle jogértelmezéssel sem lehetett volna elérni a korábbi vádlottak teljes felmentését. A másik jogi lehetőséget a perújítási eljárás jelentette volna, amelynek esetében a teljes eljárást – a nyomozati szakasztól egészen a bírósági tárgyalásig – újból le kellett volna folytatni. A legfőbb ügyész ezzel kapcsolatos félelmeit is megfogalmazta, ugyanis az eljárás nagyon sok pénzt és időt igényelne, és szükségszerűen a magyarországi és a külföldi sajtó vitáinak középpontjába kerülne. Szíjártó Károly azt is valószínűsítette, hogy az eljárásban korábban részt vevők élnének a törvényben biztosított mentességi jogukkal, és nem tennének vallomást. A legfőbb ügyész véleménye szerint a legnagyobb problémát az jelentené, hogy a perújítási eljárás során sem lehetne a korábbi vádlottak többségét teljesen felmenteni, mert sok esetben felmerülhetnének olyan tényállások, amelyek az ügyek elbírálásakor hatályos törvények szerint bűncselekmények voltak. Példaként említette a legnagyobb súlyú ügyeknél *Mindszenty József* esetében a deviza-büntettet, *Grösz József* kalocsai érsek esetében a valutaüzérkedést és a külföldre szöktetést. A legfőbb ügyész elemzése azt a jogi

¹⁷ MNL OL XIX-A-83-b Előterjesztés a Minisztertanács 3264/1989. sz. határozatához. 1989. szeptember 21.

¹⁸ Szíjártó Károly 1948 és 1950 között az Igazságügyi Minisztériumban letartóztatóintézet-i hadnagy volt, 1950 és 1951 között a budapesti büntető törvényszéken bírósági fogalmazó volt. 1951-ben a Katonai Felsőbíróságra került tanácsjegyzői állásba, 1952 és 1955 között a pécsi katonai bíróság elnökhelyettese volt. 1953 és 1955 között a Katonai Felsőbíróság ítéldbírája, 1955 és 1975 között a Legfelsőbb Bíróság katonai kollégiumának bírája, 1975-től 1990-ig legfőbb ügyész.

szemléletet tükrözi, hogy az adott időszakban hatályos jogszabályokat kell alkalmazni még abban az esetben is, ha a jogszabályok megalkotását egyértelmű politikai szándék motiválta. Ez az álláspont minden bizonnyal az 1989-ben működő bíróságok joggyakorlatát is alapul vette. A jogi érvek mellett Szíjártó Károly politikai szempontokat is mérlegelt összefoglalója elkészítésekor. Véleménye szerint a hosszan elhúzódó jogi eljárások során felmerülne az egykori egyházi vezetők egyházpolitikai és történelmi megítélése, sőt akár személyiségüknek, jellemüknek és más tulajdonságaiknak vizsgálata is. Az eljárások során megkerülhetetlen lenne, hogy a még élő egyházi vezetőknek kérdéseket tegyenek fel. A gyakorlati szempontokat mérlegelve Szíjártó azt javasolja, hogy a szűkösen rendelkezésre álló ügyészi és igazságügyi kapacitást – különösen az adott időszak belpolitikai helyzetére tekintettel – az egyre sokasodó aktuálisan felmerült ügyekre kellene koncentrálni.

A dilemmák ellenére a Fővárosi Bíróság az összegyűjtött bizonyítékok alapján 1989 decemberében és 1990 januárjában lefolytatta a perújítási tárgyalást Asztalos János és társai – az úgynevezett pócspetri per – ügyében, az egyéni perújrafelvételek sorában azonban ez az ügy lett az utolsó, amely ítélethirdetéssel zárult.

Az erkölcsi kérdéseken túl nagyon komoly problémát jelentett a hátrányos jogkövetkezményekhez kötődő kárpótlás pénzügyi fedezet előteremtése. 1989. szeptember 21-én megszületett a Minisztertanács 3264/1989. határozata, amely az egyes, személyes szabadságot korlátozó intézkedések hátrányos következményeinek rendezéséről szólt.¹⁹ A határozat döntést hozott arról, hogy az internáltak és kitelepítettek nyugdíj ügyének rendezésével, valamint a II. világháborúval kapcsolatban okozott sérelmek orvoslásával kapcsolatban felmerülő többletkiadásokat a társadalombiztosítás bevételeiből kell fedezni.

A határozathoz készült előterjesztés a munkaviszony- és nyugdíjrendezés kérdéskörében az 1945 és 1949 között internáltak, a kitelepítettek, a Szovjetunióba szállított személyek munkaviszony- és nyugdíjrendezésének módjával kapcsolatos kérdésekről készített összefoglalót a Kormány részére.

Az előterjesztés az egyik legfontosabb kérdést, nevezetesen, hogy hány személy lehet érintett a jogsértésekben, a legtöbb esetben csak megbecsülni tudta. Az 1945 és 1949 között internáltak számát 55 ezer személyre tette, akik közül az előterjesztés szerint valószínűleg egyötödük él Magyarországon.²⁰ Az előterjesztés a korszak politikai értékelését is elvégzi a döntéshozó számára, amikor igyek-

¹⁹ MNL OL XIX-A-83-b-3264/1989.

²⁰ A legújabb kutatások szerint az internáltak száma 1945 és 1950 között meghaladta a 40 000-et. Lásd erre részletesebben: PÁL, 2010. 61–73.

szik a kárpótlásra jogosultak körét szűkíteni. Az előterjesztés álláspontja szerint az 1945 és 1949 közötti időszakban az internálásokra a koalíciós pártok tudtával és a többpárti parlament ellenőrzési lehetősége mellett került sor, illetve az eljárási és jogorvoslati szabályokat betartották. Az előterjesztő álláspontja szerint ugyan ekkor is előfordult, hogy politikai megfontolásokból történt a rendőrhatalmási őrizet, azonban a legtöbb esetben a háború alatti magatartás, a közrendet és közbiztonságot, illetve az újjáépítést és konszolidációt veszélyeztető életmód miatt hozták meg az intézkedést. Ezekben az esetekben az előterjesztés szerint az 1989-es évből visszatekintve sem vitás, hogy indokolt volt a személyes szabadság akkori körülmények közötti korlátozása. Ez az álláspont a pártállamban gyakorló jogásként működő előterjesztő álláspontját tükrözi, mely szerint előbbre való az állami érdek annál az alapvető emberi jognál, hogy bírósági ítélet nélkül senkit sem lehet megfosztani személyes szabadságától. Ennek következtében az előterjesztés szerint nem kellene – ellentétben az 1949 és 1953 között internáltakkal – a jogorvoslatot általánossá tenni. Az előterjesztés szerint a rendezésből kizárt csoportok:

1. a háborús és népellenes bűncselekmények miatt jogerősen elítéltek csoportja;
2. az Ideiglenes Nemzeti Kormány 302/1945. ME a német állampolgárok rendőrhatalmási őrizet alá helyezéséről szóló rendelete alapján internáltak csoportja. Kulcsár Kálmán véleménye szerint külpolitikai szempontok miatt azért is megfontolandó lenne ezen kör kizárása a kérdés rendezéséből, mert ebben az esetben az internálásra nemzetközi kötelezettségvállalás nyomán került sor. A Magyarországi Németek Szövetségének Elnöksége nem tiltakozott a kizárás ellen.
3. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 3820/1945. ME rendelete szerint hitlerista (volksbundista, fasiszta, nyilas stb.) szervezetben vezető szerepet vállalók csoportja. A magyarázat szerint ez a kizárás azért lehet indokolt, mert ezt a körülményt a koalíciós pártok képviselőiből álló bizottságok állapították meg, és ez a tény csökkentette a részrehajlás lehetőségét. Ez az álláspont nem vette figyelembe azt a tényt, hogy alkotmányjogilag ez az időszak demokratikusnak számít ugyan, azonban a szabadságelvönással járó intézkedések meghozatalában a kommunista pártnak volt meghatározó szerepe.
4. A közrendet és közbiztonságot veszélyeztető, azt sértő vagy mások javait károsító, árdrágító cselekmény vagy pénzügyi bűncselekmény elkövetésére hivatkozva internáltak. A magyarázat szerint erre az ad indokot, hogy a közvetlen politikai motívumok nem játszottak szerepet.

A kitelepítettek számát tekintve az előterjesztés azzal számolt, hogy Budapestről 13 000 személyt, vidékről még többet, összesen kb. 30 000 személyt telepítettek

ki. A vidéki kitelepítések számát azért nem tudta meghatározni az előterjesztő, mivel erre nem álltak rendelkezésre iratok. A dokumentum becslése szerint 1989-ben a kb. 30 000 kitelepített közül még kb. hatezren élhetett, a kitelepítés átlagos időtartamát 27 hónapra tették. Az előterjesztés szerint a kitelepítettek nagy részének munkát biztosítottak, amit munkaviszonynak kell számítani, „mivel a kitelepítettség állapotának társadalombiztosítási szempontból nincs jelentősége”.²¹ A kitelepítések megalapozottságának vizsgálatát az előterjesztés az iratok hiánya miatt nem javasolta, ezért a kárpótlást minden, 14. életévét betöltött személyre javasolták kiterjeszteni. A jogosultak köréből a javaslat a 3820/1945. ME rendelet alapján kizárta azokat, akiket mint hitlerista szervezetben vezető szerepet vitt személyek hozzátartozóit, továbbá köztörvényes cselekmény elkövetése miatt, illetve a háborús és népellenes bűncselekmények következtében jogerős elítélés miatt telepítettek ki.

A Szovjetunióba szállított személyek kárpótlása esetében az előterjesztés négy csoportot különített el. Az első csoportba a volt hadifoglyokat sorolta, akiknek a munkajogi és társadalombiztosítási helyzetét rendezettnek tekintette, mivel a jogszabályok szerint a hadifogságban töltött idő beszámított a munkaviszonyba abban az esetben, ha a hadifogoly a hadifogság megszűnését követő 180 napon belül visszatért Magyarország területére.

A második csoportba tartozónak tekintette az előterjesztés azokat a polgári személyeket, akiket munkavégzés céljából szállítottak 1944 szeptemberétől a Szovjetunióba. A polgári személyek elszállítása 1945 áprilisa után is folytatódott, az előterjesztés szerint az nem ismeretes, hogy milyen előírások és megállapodások alapján került sor ezekre az eljárásokra. Az előterjesztés szerint az ő munkaviszonyukat és nyugdíjukat is a hadifoglyokra vonatkozó szabályok szerint lehet rendezni.

A harmadik csoportot a szovjet katonai bíróságok által elítéltek alkották, számukat a nyilvántartásokra hivatkozva 2008 főben állapította meg az előterjesztés. Közülük 1989-ben mintegy 400 személy lehetett még érintett: A helyzetük rendezésére tett javaslat tartalmazta az 1989-et megelőző húsz év gyakorlatának bemutatását, mely szerint az elítélt magyar állampolgárok Szovjetunióban eltöltött idejét akkor számították be a szolgálati időbe, ha a Szovjetunió Legfelsőbb Bírósága vagy az ideiglenesen Magyarországon tartózkodó szovjet csapatok katonai bírósága a korábbi ítéletet felülvizsgálta, és az eljárást bűncselekmény hiányában megszüntette. Az 1989-ben készült előterjesztés szerint ez a továbbiakban nem lenne humánus gyakorlat, más részről pedig túl időigényes lenne minden ügyet felülvizsgálni, és a sokszor általánosságban mozgó szovjet ítéletek alapján

²¹ MNL OL XIX-A-83-b-3264/1989.

nem is lenne túl sok eredmény. Így a javaslat szerint minden esetben be kellene számítani a munkaviszonyban töltött időt, vállalva azt a veszélyt is, hogy így azok helyzetét is rendezik, akik valóban elkövettek háborús vagy népellenes bűncselekményeket.

Az előterjesztés szerint az érintettek negyedik csoportjába azok tartoznak, akiket – hazakerülve a Szovjetunióból – Magyarországon átmeneti táborban helyeztek el. Közöttük voltak hadifoglyok, Szovjetunióba munkára elvittek, Szovjetunióban elítéltek, magyar és német származásúak. Őket néhány hetes vagy hónapos időtartamra karantén jelleggel helyezték el ezekben a táborokban, számukról semmiféle megbízható adat nem állt rendelkezésre. Az előterjesztés szerint az ő esetükben a munkaviszony és nyugdíjrendezéssel kapcsolatos idejüket úgy kell elszámolni, hogy azt hozzászámítják a Szovjetunióban eltöltött időhöz.

Az előterjesztés kitért még a közbiztonsági őrizet kérdésére is, amelyet az 1956. évi 31. tvr. alapozott meg, amely az „ellenforradalmi elemekkel” szemben, valamint a közbiztonság és a közrend helyreállítását és megszilárdítását gátló személyek káros tevékenységének megakadályozásával kapcsolatban tartalmazott intézkedéseket. Az időtartama eredetileg hat hónap volt, majd ezt korlátlanul meg lehetett hosszabbítani. A nyilvántartások szerint 12 900 személy került közbiztonsági őrizetbe. A korábbi jogszabályok szerint a közbiztonsági őrizet csak akkor számított szolgálati időnek, ha a Legfőbb Ügyészség megállapította, hogy az őrizetbe vétel feltételei nem álltak fenn.

Az erkölcsi és politikai rehabilitálás első lépéseként szimbolikus aktusként megszületett az Országgyűlés határozata a rendőrhatalom őrizetben fogva tartott (internált), valamint a kitelepített személyek sérelmének orvoslásáról.²² A határozat kinyilvánította, hogy a kitelepítések és internálások nagy részben hibás politikai gyakorlat következményei voltak. Az intézkedések különösen 1949 után szolgáltak egyoldalú politikai célokat. Kijelentette: „Az Országgyűlés elhatárolja magát a jogalkalmazás ilyen módszereitől, a magyar társadalom nevében az áldozatokat, a sérelmet szenvedőket megköveti. Elkötelezi magát olyan garanciák megteremtésére, amelyek hasonló gyakorlat elkövetését megakadályozzák.” Az országgyűlési határozat nagyon fontos lépés volt, azonban nem mondta ki az internálások és kitelepítések semmisségét.

Végül a kormányzat a szempontokat mérlegelve úgy döntött, hogy úgynevezett megbékélési törvényt alkot, amely ugyan valószínűleg nem fogja mindenben kielégíteni a társadalmi elvárásokat, azonban igazolhatja a kormány szándékainak komolyságát és példaértékű lehet a további munkákhoz. Így 1989. november

1-jén kihirdették az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról szóló törvényt, amely az 1956. október 23. és 1963. április 4. között, a népfelkeléssel összefüggésben elkövetett politikai bűncselekmények, illetve az ezekkel együtt elkövetett emberölés, rablás, közveszély-okozás vagy személy elleni erőszak miatt elítélések semmisségét mondta ki.²³ Emellett lehetővé tette, hogy a meghatározott időhatáron kívüli, de az adott időszak eseményeivel összefüggésben elítéltek hozzátartozói is kérhessék a semmissé nyilvánítást. A törvény által adott felhatalmazás alapján a Minisztertanács rendelete az elítéltek és a közbiztonsági őrizet alá helyezett társadalombiztosítási és nyugellátási helyzetét is rendezte. Ez tehát nem jelentett teljes kárpótlást az érintetteknek, csupán a súlyos megélhetési gondokkal küszködőkön segített. Az elfogadott törvény nyomán a megindult egyedi eljárásokat sem lehetett már lefolytatni, ezen ítéletek is a törvény ereje folytán minősültek semmisnek. A Németh Miklós által vezetett kormány célkitűzése, mely szerint az általuk hozott törvény példa kíván lenni a későbbi kormányzatok számára, valóra vált. 1990. március 31-én elfogadták az újabb, úgynevezett semmisségi törvényt, amely az 1945 és 1963 közötti törvénysértő elítélések,²⁴ majd 1992. március 9-én a harmadik semmisségi törvényt, amely az 1963 és 1989 között elkövetett egyes állam és közrend elleni bűncselekmények miatt történt elítélések semmissé nyilvánításáról rendelkezett.²⁵

Az anyagi károk, elhelyezkedési és megélhetési nehézségek kompenzálásával kapcsolatos jogszabályi rendezés kezdetben kizárólag az érintettek munkaviszonyának és társadalombiztosítási helyzetének rendezésére koncentrált. Először a rendőrhatalom őrizetben fogvatartott személyek helyzetét rendezte²⁶ oly módon, hogy a Belügyminisztérium által kiállított hatósági bizonyítvány alapján az 1949. január 1. és 1953. december 31. közötti internálás időtartamát a munkaviszonyba beszámította. Ennek alapján a rendelet hatályba lépése előtt megállapított nyugdíjnál, illetve a hozzátartozói nyugdíj esetében is figyelembe kellett venni az internálásban eltöltött időt. Hamarosan megtörtént a jogosultak személyi körének kiterjesztése mindenkire, aki valamely személyes szabadságot korlátozó intézkedés hatálya alatt állt.²⁷ A kérdés rendezésének lezárásaként végül az 1956-os népfelkeléssel összefüggésben elítéltek és a közbiztonsági őrizet alá helyezett munkaviszonyát és társadalombiztosítási helyzetét rendezték, amelybe beletartozott a korábbi nyugdíjcsökkentés megszüntetése is.²⁸

²³ 1989. évi XXXVI. törvény.

²⁴ 1990. évi XXVI. törvény.

²⁵ 1992. évi XI. törvény.

²⁶ A Minisztertanács 72/1989. (VII. 4.) MT rendelete. *Magyar Közlöny*, 1989. 45. sz.

²⁷ A Minisztertanács 104/1989. (X. 4.) MT rendelete. *Magyar Közlöny*, 1989. 67. sz.

²⁸ A Minisztertanács 108/1989. (XI. 1.) MT rendelete. *Magyar Közlöny*, 1989. 78. sz.

²² Az Országgyűlés 20/1989. (XI. 1.) OGY határozata. *Magyar Közlöny*, 1989. 78. sz.

Forrás- és irodalomjegyzék

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

- MNL OL M–KS 288. f. 4. cs. MSZMP Központi Szervei, Központi Bizottság
 MNL OL M–KS 288. f. 30. cs. MSZMP Központi Szervei, Adminisztratív Osztály
 MNL OL XIX–A–83–b Az államigazgatás felsőbb szervei, Központi (nem miniszteriális) kormányzati szervek, Minisztertanács (Testület), Előterjesztések és határozatok
 MNL OL XIX–E–1–c Az államigazgatás felsőbb szervei, Igazságügyi Minisztérium, Törvényelőkészítő főosztály
 MNL OL XIX–E–1–i Az államigazgatás felsőbb szervei, Igazságügyi Minisztérium, Nemzetközi osztály
 MNL OL XIX–E–1–s Az államigazgatás felsőbb szervei, Igazságügyi Minisztérium, Bírósági főosztály
 MNL OL XIX–E–1–z Az államigazgatás felsőbb szervei, Igazságügyi Minisztérium, Visszaminősített TŰK iratok
 MNL OL XX–5–d A jogszolgáltatás felsőbb szervei, Legfelsőbb Bíróság, Büntető Kollégium

Jogszabályok

1989. évi XXXVI. törvény az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról
 1990. évi XXVI. törvény az 1945 és 1963 közötti törvénysértő elítélések semmissé nyilvánításáról
 1992. évi XI. törvény az 1963 és 1989 között elkövetett egyes állam és közrend elleni bűncselekmények miatt történt elítélések semmissé nyilvánításáról
 72/1989. (VII. 4.) MT rendelet a rendőrhatalmának őrizetben fogva tartott személyek munkaviszonyának és társadalombiztosítási helyzetének rendezéséről
 104/1989. (X. 4.) MT rendelet egyes, személyes szabadságot korlátozó intézkedések hatálya alatt állt személyek helyzetének rendezéséről
 108/1989. (XI. 1.) MT rendelet az 1956-os népfelkeléssel összefüggésben elítéltek és a közbiztonsági őrizet alá helyezett munkaviszonyának és társadalombiztosítási helyzetének rendezéséről, valamint a korábbi nyugdíjsökkentés megszüntetéséről
 20/1989. (XI. 1.) OGY határozat a rendőrhatalmának őrizetben fogva tartott (internált), valamint a kitelepített személyek sérelmeinek orvoslásáról

Szakirodalom

SIPOS

- 2012a SIPOS LEVENTE: Részleges közkegyelem 1959-ben és 1960-ban. *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére.* Szerk. BARÁTH MAGDOLNA, MOLNÁR ANTAL. Magyar Országos Levéltár, Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára, Bp. – Győr, 2012. 821–835.

SIPOS

- 2012b SIPOS LEVENTE: Az 1963-as általános közkegyelem. *Múltunk*, 2012. 2. sz. 150–190.

PÁL

- 2010 PÁL ZOLTÁN: Internálások Magyarországon (1945–1953). *Kommentár*, 2010. 2. sz. 61–73.

KERESZTES CSABA

Kultúrpolitika szóban és írásban: részletek a Művelődésügyi Minisztérium Kollégiumának szószerinti jegyzőkönyveiből

Az írott dokumentumok közül kiemelkedően fontos forrástípust képviselnek a szóbelinek vagy szó szerintinek nevezett jegyzőkönyvek. A bizottsági, értekezleti és egyéb testületi üléseken vezetett, és ott a résztvevők által elmondottakat szinte szó szerint visszaadó belső ügyviteli iratok közeli és mélyre ható bepillantást engednek a döntési mechanizmusuk folyamatába, megismerhetőbbé téve az abban résztvevők gondolatait és szándékait.

Az 1961-es évet a különböző államirányítási területek átalakítására megindított reformok jellemezték. A Kádár-rendszer megszilárdulását mutató, a szocializmus építésének folytatására és felgyorsítására irányuló szabályozás munkálatok kiterjedtek többek között az igazságügy-, a hadügy- vagy éppen a munkaügy ágazatára. Ezek sorába illeszkedik az iskoláztatási, művelődési viszonyok jelentős mértékű, a szocialista elvek alapján történt átalakítása is, amelynek részleteit a Művelődésügyi Minisztérium Kollégiumának ülésein határozták meg.

Röviden a Kollégiumról

A minisztériumokban és a fontosabb országos hatáskörű szerveknél 1949-től működtek a Kollégiumoknak nevezett, a döntéseknél közreműködő vezetőtestületi szervek. A rájuk vonatkozó jogszabály szerint e testület az adott intézmény vezetőjének „véleményező és tanácsadó szerve”. A minisztériumok esetében annak „vezetésében felmerülő, valamint a párt- és kormányhatározatokból adódó feladatok és a minisztérium egészét vagy egyes területeit érintő legfőbb elvi kérdésekben a miniszter a kollégium véleményének meghallgatása után dönt.” Elnöke a miniszter, míg a miniszterhelyettesek „állásuknál fogva” voltak tagjai a kollégiumnak, a többi tagot pedig a miniszter előterjesztésére a Minisztertanács nevezte ki. A tagok számát hét és 15 fő között ingadozott, emellett Azonban a miniszter tanácskozási joggal bárkit meghívhatott az ülésre.

A Művelődésügyi Minisztériumban is a testület tanácsadó szerepét tartották fontosabbnak és kívánatosabbnak, és a Minisztérium minden felmerült fontosabb problémáját meg kellett vitatnia. A vezetés álláspontja szerint a Kollégium nem a kollektív vezetés szerve, mert nincs kollektív vezetés „semilyen vonalon, nálunk egyszemélyi felelősség van”. „A kollégium és minden más tanácskozó testület azonban szükséges ahhoz, hogy a kollektíva tanácsadó funkcióját töltsse be, az egyszemélyi felelősség mellet[t] is segítséget adjon.”

A kollégiumi értekezleteken megjelent jelentős számú belső és külső meghívott az illetékes szervezeti egység által előzetesen kidolgozott és a testületnek szóló előterjesztéseket tárgyalta meg. Az előterjesztéseket viszonylag nagy példányszámban készítették el, és a szervezeti egységek vezetői, valamint a miniszterhelyettesek között is köröztették, akik megjegyzéseket fűztek hozzájuk, és csak ezt követően került az anyag a testület elé. Az ötvenes évek végétől a testület a tárca területét érintő elvi jelentőségű ügyeket vitatta meg.

A testület az előterjesztés és a vita alapján határozatokat alkotott. Ezek a tárca számára kötelezően végrehajtandóak voltak, és elsőbbséget élveztek. 1959-től emlékeztetőt adtak ki az ülésről, benne a határozatok tartalmával. Lényeges momentum, hogy szinte mindvégig készült az értekezleteken szóbeli jegyzőkönyv, többnyire gyorsírással, amit aztán „áttettek” rendes betűírással. (Bizonyos idő után nem írták át szó szerint az összes elhangzott felszólalást, hanem csak a tartalmi mondanivalót gépelték le.)

A jelentősebb döntéseket a pártközpontba továbbították, illetve tájékoztatták az illetékeseket a javaslatok elfogadásáról és végrehajtásról. Több esetben közösen tartottak ülést a párt minisztériumi vagy megyei szervével. (Az utóbbival kapcsolatosan fontos kiemelni, hogy az ötvenes évek végétől mind több, megyékkel, azok művelődési ügyeivel kapcsolatos előterjesztést tárgyalt meg a testület és ezekre vonatkozóan cseréltek információkat a megyei vezetőkkel.)¹

1959-ben egyértelműen ki merték jelteni: „a népművelés területén elértük a konszolidációt, akkor ebben igen komoly része van a minisztérium munkájának. [...] A legdöntőbb a szocializmus építésének meggyorsítása. A kongresszus [az MSZMP közelgő VII. kongresszusa] fő kérdése az lesz, hogyan lehetne meggyorsítani országunkban a szocializmus építését. Ez adja meg a kollégiumnak, a minisztériumnak a feladatát. Úgy kell dolgozni, hogy meggyorsítsuk a kulturális forradalom előrehaladását.”

Az említett szóbeli jegyzőkönyvek értékes és még jórészt kihasználatlan forrásai a történeti feltárásnak. A testületi munka során elhangzottak számos érté-

¹ KERESZTES, 2009. 10–11., 163–168.

kes szóbeli információt őriztek meg az oktatáspolitikai, a gondolkodásmód, a vitakultúra és a vezetők közötti alá és fölérendeltség korabeli viszonyairól.

Vizsgálatom tárgya Kollégium 1961. évi ülésein lefolytatott, az oktatási viszonyok átalakítását célzó vitákat és hozzászólásokat tartalmazó jegyzőkönyvek anyaga. Az év legfontosabb változtatása az oktatási reform véghezvitele, amelynek kapcsán számos egyéb feladat és probléma is terítékre került (végrehajtási utasítások kidolgozása, tanévnnyitó utasítások kidolgozása, a megyék munkájának ellenőrzése, vagy éppen a három éves terv végrehajtása).²

Az oktatásügy megreformálása és hatásai

Az oktatásügy rendszerén a második világháború vége óta hajtottak végre módosításokat, illetve ahogy a hatvanas években mondták: azt „toldozgatták-foldozgatták”. Az ezt követően eltelt a több mint tizenöt évben a jelentős mértékű gazdasági és társadalmi változások újabb, teljesen új szabályozási rendszer megalkotását tették szükségessé. E szándékot erősítette az akkor zajló, illetve a közeli jövőben végrehajtani szándékozott gazdasági átalakítások és fejlesztések sora. Ezen kívül sürgette még végrehajtásukat az ötvenes években nagyobb számban született korosztályok iskolába érkezése és az oktatási rendszer terheinek várható növekedése. Mindezekhez kapcsolódott a társadalmi tudat formálásának továbbra is fennálló igénye, amely elsősorban a fiatalság megnyerésére koncentrált.

Az ötvenes és a hatvanas évek fordulóján a megfelelő párhatározatok meghozatala és előkészítő munka után 1961-ben látták elérkezettnek az időt a részletes és átfogó jellegű jogszabályok meghozatalára. A „Magyar Népköztársaság oktatási rendszeréről” címmel ellátott 1961. évi III. törvény foglalta keretbe az alapvető szabályokat, míg a kapcsolódó törvényerejű rendeletek az alsó-, közép- és felsőfokú oktatási szintek feladatait foglalták össze.

A legfontosabb változások a következők voltak:

A törvény meghatározta az oktatásügy irányítását, a pedagógusok feladatait, és rendezni igyekezett a társadalom és az iskola közötti viszonyt. A tankötelezettség időszaka nyolcra tíz évre emelkedett, 16 éves korig lett kötelező az isko-

² Röviden a feldolgozott irattípusról: a gyorsírás és az ezt követő jegyzőkönyvi áttétel miatt gyakori a pontokkal jelzett kihagyás, főleg a jegyzetelők számára nem ismert személyek hozzászólásainál (pl. ... elvtárs), illetve a hosszabb, érthetlenebb beszédeknel, az egyszerűen ketten megszólalók esetében. Emellett gyakori a félregépelés, a helyesírási hiba, s bár ezek egy részét átgépeléssel vagy kézzel javították, a bent maradtak is korjellemző értékek.

lába járás. Ez utóbbi hatására néhány év múlva a lakosság 90%-a rendelkezett általános iskolai végzettséggel. A középfokú oktatást – az egyre nagyobb tudást igénylő munkafolyamatok megfelelő szakemberrel való ellátása céljából – általános kíváncsalmná emelték. (A technika, illetve minden egyéb tudományág gyorsuló fejlődése új, illetve bővebb ismeretanyagot követelt meg. E kérdésben az államvezetés szándékai és a társadalmi igény találkozott egymással.) Kiemelendő a szakmunkásképzés kibővítése, fejlesztése és összekapcsolása a szakmai-gyakorlati munkával. E képzési formában a tanműhelyekben és az üzemeknél végzett gyakorlati képzés mellett sem hanyagolták el az elméleti és közismereti tárgyak oktatását.

A szakmunkásképzés fejlesztése mellett a középfokú oktatás egyik nagyon jellegzetes típusát is létrehoztak: a szakközépiskolákat. Létesítésükkel egyrészt szakmát kívántak adni a tizenéves fiatalok kezébe, másrészt négy éven át érettségit adó középfokú tanulmányokban is részesültek. Mindezek mellett a klasszikus középiskolai oktatást nyújtó gimnáziumok sem kerültek háttérbe, sőt több új gimnáziumot alapítottak. Kísérletként bevezették az ún. 5+1-es rendszert: ennek keretében szombaton, vagyis az iskolai hét *plusz egyedik* (hatodik) napján a gimnazisták gyárakba mentek gyakorlatra dolgozni. Célként a termelőmunkára való minél alaposabb felkészítés lebegett a szemük előtt. 1962-ben új tantervet vezettek be, és pro forma megszüntették az egyetemi felvételeknél a származás szerinti kategorizálást.

A felsőoktatásban az intézmények száma megkétszereződött, ugyanis a korábbi középfokú óvó- és tanítónőképzést felsőfokúvá szervezték át, emellett megindították a felsőfokú technikumi képzést. A felvételi rendszert átalakították, a felsőoktatásban részt vevők száma pedig emelkedett. Ebben az évtizedben jellemzően az anyagi beruházások is a felsőoktatás területére koncentráltak.

Az új szabályozás jelentősebb hatásai: a kisiskolákat – többségükben a „tanyasiakat” – felszámolták, vagyis az alkalmazott szakkifejezés szerint: körzetesítették. Ezzel vidéken gyakorlattá vált az iskolába utazás, az ingázás. A nagyobb települések iskoláit viszont bővítették és az egy tanteremre jutó diákok száma a korábbi 46-ról 30 főre csökkent (bár a fejlesztések üteme elmaradt a létszám-emelkedésből eredő igényekből, és sokáig nem állt rendelkezésre elegendő tanterem). Javult a tanerő-ellátottság, de továbbra sem vált optimálissá. Az általános iskolát szinte mindenki elvégezte, míg a középfokú oktatás kiszélesítésével az általános iskolából kikerülők döntő többsége középiskolában folytatta tanulmányait. (Az általános iskola végig nyolc osztályos volt, a gimnázium és a szakközépiskola négy-négy éves, míg a szakmunkásképző három éves.) Jelentőssé és eredményessé vált a korábban alig létező gyógypedagógiai oktatás. A változások közül kiemelendő, hogy egyre nagyobb mértékben nőtt a nők iskolázottsága

(pl. több nő végzett el gimnáziumot, mint férfi, utóbbiak a szakmunkásképző intézményekben voltak felülreprezentáltak). A következő évtizedre a diplomás népesség háromszorosára emelkedett (40%-uk nő, ami szintén többszörös növekedés a korábbi évtizedekhez képest). A fejlesztések eredményeképpen iskolázottsági szempontból Magyarország az 1970-es évek végén 17 európai ország között a 10. helyet foglalta el: az alsó- és középfokú iskoláztatás szintjén ennél jobb volt a helyzet, míg a felsőoktatási végzettségűeknél a viszonylag alacsony szám miatt rosszabb.

A reform első revíziójára 1965-ben került sor. Főleg a középfokú képzés gyors általánossá tételének döntéseire változtattak. A túlbujánczott középiskolák számát csökkentették, és megszüntették az eredménytelensége (az üzemi látszattervekenység) miatt sokat bírált 5+1-es rendszert is. A szakmunkásképző iskolák jelentőségét csökkentették és a rokon szakmákat összevonták, illetve új szakképzéseket indítottak el (pl. élelmiszeripar, kereskedelem, stb.). A felsőfokú technikumok egy része 1965 után főiskolává, főiskolai karrá alakult vagy megszűnt. A felsőoktatási intézmények felügyeleti szervei esetében annyit értek el, hogy a korábbi 16 főhatóság helyett a hatvanas évek közepére öt minisztérium irányította a szakmailag hozzá kapcsolódó felsőoktatási intézményeket. 1965 után az egyetemekre, főiskolákra felvettek számának növekedése is lelassult.³

A reform tartalmi vitái a kollégiumi üléseken

A fentebb röviden összefoglalt reformtörvény tervezetét az 1961 elején tárgyalták meg.⁴ A viták a reform elméleti kérdései körül forogtak. Ezeket a többnyire szakmai jellegű véleménycseréket nem közlöm, a néhány legérdekesebb részek kivételével. A szövegrész-közlések a tágabb szöveghelyzetükből kiragadottak, azonban a lényegi mondanivalót tartalmazzák.

A reform végrehajtásának várható időtartama rendkívüli módon foglalkoztatta a vezetést. Tisztában voltak azzal, hogy egy teljes oktatási struktúra megváltoztatása sem megy expressz-sebességgel, azonban a tőle elvárt eredmények még hosszabb idő után lesznek kimutathatók. Félték viszont attól, hogy az időközben bekövetkező gazdasági és társadalmi átalakulások további alapvető változtatásokat fognak igényelni, és amely átalakulások pontos tartalmát 1961-ben nem látták pontosan előre. Ezért olyan törvény megalkotására törekedtek, amely gyors és közvetlen hatást gyakorol, s időben kiszámítható eredményeket hoz.

³ BARTA, 1984. 19–116.; CSIZMAZIA, 1982. 15., 79.

⁴ MNL OL XIX-I-4-fff-1961. január 20.

A bizonytalansági tényezőktől való félelmet *Bencédy [József]*⁵ főosztályvezető fejezte ki a legérthetőbben. Álláspontja szerint a törvénytervezetben foglaltakkal „az volt a szándékunk, hogy bizonyos kérdések végén nem teszünk rá pontot, mert nem vagyunk abban a helyzetben, hogy messzi távlatban minden kérdést rendezzünk. Nem megengedhető egy olyan törvény, amely belátható időn belül ismét az Országgyűlés elé menjen újabb rendezésre. A fejlődés olyan erős, hogy ha javasolunk egy törvénytervezetet elfogadásra, biztosak lehetünk, hogy ezen az élet változtatni fog.” *Ilku Pál*⁶ miniszterhelyettes ellenben mindezt úgy fogalmazta meg, hogy semmilyen reformfolyamat nem tarthat „1980-ig”, de még évszámokhoz se lehessen kötni a reformot. Mivel azonban időtávlatban voltak kénytelen gondolkodni, Ilku is jóslásokba bonyolódott „Az a véleményem, hogy a reformot végre tudjuk hajtani 10 év alatt.” *Benke Valéria*⁷ miniszter mindehhez hozzátette, hogy „Valamilyen korlátok közé kell szorítani. Valahol le kell zárni, valahol határt kell szabni annak, hogy mit értünk az alatt, hogy reform. Azt nem mondhatjuk, hogy 25 évig csinálunk reformot. Nem határozott ideig tartó folyamat ez.” [...] „Mi egy hozzávetőleges – 10 éves perspektívában foglalkozunk meg a törvényt olyan módon, hogy az határozottan tegye lehetővé számunkra azt, amit mi a 10 éves perspektívában el akarunk érni. A Tvr-t [törvényerejű rendeletet] jól meg kell fogalmazni, a tartalmi lépcsőket lehet változtatni menet közben. Ha ezt így meg tudjuk csinálni, akkor nem lesz szükség állandó vitaközlésekre a jövőben – a végrehajtást illetően.”

A törvénytervezet tartalmára vonatkozó hozzászólásokat elemezve a legnagyobb feszültséget a felsőoktatási intézmények hovatartozási kérdése okozta. (A szakmai felsőoktatás – orvoseképzés, agrárszakember-képzés, stb. – a szaktárcák felügyelete alá tartozott.) Az egyik variáció szerint az összes egyetem felügyeleti jogát átvehetné a Művelődésügyi Minisztérium, annak minden – nagy képzettséget igénylő – feladatával egyetemben, vagy ellenkezőleg: a szakképzést nyújtó egyetemek és főiskolák maradjanak az illetékes szaktárcák felügyelete alatt, s a művelődésügy csupán elvi irányítást adjon a képzés oktatásügyi vonatkozásaiban. A hosszú viták után hangzott el a következő jellemző diskurzus, amikor is Benke Valéria kijelentette: „szeretném leszögezni, hogy most már ne érveljessünk, mert meggyőzőhetetlenek vagyunk. Szögezzük le, hogy [a] kétféle álláspontot rögzítsük. Vagy ide, vagy oda tartoznak igazgatásilag [t. i. a középiskolák]. Ezt

⁵ Bencédy József (1921–), tanító, oktatásügyi szakember. 1958 és 1974 között a minisztérium Köznevelési Főosztályának a vezetője.

⁶ Ilku Pál (1912–1973), tanító, katonatiszt, kommunista politikus. 1958. februártól 1961. szeptemberig művelődésügyi miniszterhelyettes, ezt követően 1973-ig miniszter.

⁷ Benke Valéria (1920–2009), tanítónő, kommunista politikus. 1958. január és 1961. szeptember között művelődésügyi miniszter.

a két variációt kell jogi formulába előkészíteni, hogy megfelelő tárgyalásokon két variációban lássuk a kérdést. *Köpeczi [Béla]⁸ et. [elvtárs]*: Egy kérdés van csak, az időpont kérdése. *Miniszter et. nő [elvtársnő]*: Vagy X. 1. vagy június 1. Azt nem bírja el, hogy 5 vagy 8 év. A jogász elvtársak értették a kétféle álláspontot, kérem megfogalmazni és összeállítani az anyagot, hogy cserélhető oldalakkal kerüljön be a néhány vitatott kérdés. *Balassa [Iván]⁹ et. [elvtárs]*: Ezt nem lehet megoldani, mert másként kell felvetni az általános részeknél. *Miniszter et. nő [elvtársnő]*: Akkor két változatban csinálják meg. Ezt a kérdést így lezárhatjuk. Két perc szünetet javaslok.”

Végeredményben az a döntés született, hogy a speciális szakmai felsőoktatási intézmények a szaktárcák irányításában maradnak.

Ezen kívül egyéb tartalmi elemek is máig érdeklődésre számot tartó vitákra adtak okot, így pl. a tanulmányi idő tartalmának meghatározása. Maga a miniszter is változtatta a véleményét a viták folyamán. Benke Valéria eleinte a gyermekek kötelező 16 éves iskolába járási korhatárának megállapítására azt fejtegette, hogy „az a gyerek, aki családi körülményei miatt kénytelen 14 éves korában munkát vállalni, az vállaljon. Nem tartunk még a fejlődésnek azon a fokán, hogy kötelezővé mondjuk ki a 16 éves korig való iskolába járást. Ha elvégezte a 8 általánost, csak a továbbképző iskolára kötelezze [az új törvény].” Azonban még ezen az ülésen módosította álláspontját, és az előző véleményének az ellenkezőjét fejtette ki, bár kissé ellentmondásosan. „Az élethez kell alkalmazni a jogszabályokat. A tanulók óriási többsége azt a 10 évet valamilyen tanulási formában tölti el. Egy kisebbség a tanulásból kimarad, de utánanyúl a törvény. Igen kevés azoknak a száma, hogy tényleg a család körülményei olyan szerencsétlenek, hogy a gyermeknek munkába kell állnia pl. özvegy édesanya több kisgyermekkel, de ez nem társadalmi típus. Elképzelhető, hogy 20 év múlva nem lesz kénytelen az ilyen anya a 14 éves gyermekét kenyérkeresetre adni. De most nem lehet erre támaszkodni. Szegényesebb lenne 8 éves tankötelezettséget megállapítani akkor, amikor a gyermekek 98%-a 10 évig tanul, vagy pedig mondjuk meg, hogy nem érett a helyzet a 10 éves tankötelezettségre. A valóságos élet azt mutatja, hogy a gyermekek minimum 10 évig járnak iskolába, ebben vannak speciális egyéni esetek, ezen az alapon ki kellene jelenteni, hogy Magyarországon munkanélküliség van, mert mindig van egypár ezer ember munka nélkül, de

⁸ Köpeczi Béla (1921–2010) művelődéstörténész, kommunista politikus. 1961-ben a Kiadói Főigazgatóság elnöke.

⁹ Balassa Iván (1917–2002), etnográfus. A hatvanas években a minisztérium Múzeumi Főosztályának vezetője.

nem ez a jellemző. A társadalmi kép olyan, hogy gyakorlatilag megvalósítható a gyermekek 10 évig tartó oktatása.”

Végül közmegegyezéssel 16 évre emelkedett a tanulmányi időkötelezettség.

A fejlesztések és az átalakulás szempontjából az oktatás tartalma és színvonala is szerepet játszott. A közoktatást, mint alapvető jogot tandíjmentessé tették – „a törvénynek nagyon szép pontja ez, ha kimondja.” – jelentette ki Ilku Pál –, az egyéb jellegű ingyenességek körét azonban már igyekeztek szűkre szabni. Ez utóbbit a gazdaság teljesítőképessége sem engedte meg. Kissé rendszerkritikus módon jelentett ki Benke Valéria, hogy „a füzetek és egyéb tanszerek ingyenes adását ellenzem. Sokkal inkább abból kiindulva, hogy az ilyen béren kívüli juttatások dolgában Magyarország általában rendkívül előreszaladt saját lehetőségeihez képest. Visszalépni nem lehet. Újabb követeléseket zúdítanánk az államra. A szocialista erkölcsnek nem előrehaladását, hanem átmeneti megrepedését [sic!] okozná. Nem tudnánk 3 évig forgalmazni ugyanazt a könyvet. Nincs kimunkálva a közös tulajdonhoz való megfelelő viszony.” Köpeczi Béla ehhez hozzáfűzte, hogy a bekötött tankönyveket jobban meg tudnák őrizni. Eddig begyűjtötték és újra kiosztották a könyveket. Benke Valéria nem értett egyet: „Nem hiszem, hogy olyan állapotban meg tudnák őrizni a tankönyveket [mármint a gyerekek], hogy további két évig más gyerekek használják. Előre szaladásnak tartom ezt. Van nekünk éppen elég bajunk a szocialista erkölccsel az iskolában. Miért csináljunk a gyerekek háttára még egy púpot?”

További két jellemző vitapont a tárgyalásról:

Az egyetemi tanárok jogállását is ekkor állapították meg. A megszövegezés során nézeteltérés támadt a professzorok nyugdíjba küldésének korhatáráról: „*Ilku et. [elvtárs]*: Az egyetemi tanár azért van az egyetemen, hogy oktasson, egy 70 éves ember az ifjúság nevelésére nem alkalmas. Ismerünk nagyon becsületes embereket, de nem képesek pedagógusi munkára. Itt pedig elsősorban az alkalmasságról van szó. *Benke et. nő [elvtársnő]*: 70 éves korban az alkalmasság már elképzelhetetlen. Üzemben, gyárban lehet valaki idős korban is kiváló, de pedagógus munkára 70 éves ember alkalmatlan, az oktatómunkában kifárad, kimerül, elalszik.”

Az intézményvezetők kinevezéséről folytatott diskurzus is tanulságos. Ilku Pál felvetette azt, hogy „hogyan lenne ez? A vezetők kineveztetnek? *Meisel [János] et. [elvtárs]*: Megbízatnak. Az egyetemeken és főiskolákon meghosszabbítható két évvel, a többen pedig bizonyos idő múlva felmenthetők. *Ilku [Pál] et. [elvtárs]*: Hogyan néz ki, hogy az oktatószemélyzetnél 5 évenként betöltik a helyet, az igazgatónál pedig ... [befejezetlen mondat]. *Molnár [János] et. [elvtárs]*: Ez időnkénti megbízás. Vagy kinevezik tehát megbízzák, vagy választják és megerősítik. Pillanatnyilag a Szovjetunióban is megbízzák és nem választják. Úgy tudom,

hogy Lengyelországban igen, de más szocialista országokban nincs. Ma még nem tartunk ott, hogy válasszák és rábizzuk az egyetemi tanárookra, még a SZUban [Szovjetunióban] sem. *Ilku [Pál] et. [elvtárs]:* Tehát ötvenként lejár a megbízatása és újra kell foglalkozni a kérdéssel. Van valami nevelő hatása annak, ha a vezető tudja azt, hogy a kinevezése nem életfogytiglan szól. Ma mi a jellemző? Ha valaki igazgató lett, arra vigyáz, hogy olyan hibát ne kövessen el, ami miatt le lehessen váltani, hogy a pártszervezettel ne tűzzön össze, stb.”¹⁰

Kultúrforradalom és ideológia

Értékes korjellemzők az ideológiai fogalmak, a marxista terminológia tisztázására tett kísérletek: a szocialista és kommunista kifejezések közötti különbségtételre irányuló próbálkozások. A törvénytervezet rövid bevezetőjének fő mondata az ifjúságra koncentrált: „Ifjúságunkat jobban fel kell készíteni az életre: a szocialista építés gazdasági és kulturális feladataira.”¹¹

Ezt a kitélt a jelen lévő *Péter Ernő*¹² vitatta, és véleménye szerint „szocialista építés” kifejezést helyett a „szocializmus felépítése” szóösszetételre kellene módosítani. Mindehhez hozzátette, hogy a 4. §-ban szereplő szövegrész „ideológiaiailag hadilábon áll. Elvileg hibás.” (A 4. §: „Az oktatási rendszer sikeres továbbfejlesztése a dolgozó nép jövőjét alakító társadalmunk egészének fontos ügye. A társadalmi szervezetek kísérik figyelemmel és szervezési munkájukkal is segítsék elő a szocialista nemzedékek eredményes oktatását, nevelését.”)

*Molnár János*¹³ miniszterhelyettes az előterjesztésben megjelenő, a gimnázium szervezéséről és feladatairól szóló szövegrészt bírálta meg, amely szerint a gimnázium „az általános iskolában szerzett ismereteket elmélyítve továbbfejleszti, és tanulóit a nép érdekeit híven szolgáló, tudományos szemléleten alapuló önálló gondolkodású, edzett, a termelés alapjait ismerő, hazaszerető szocialista emberekké neveli”. Molnár szerint „Itt több kérdés felmerül. Egyrészt az, hogy ezt a fogalmat mi »kommunista« néven használjuk, itt meg az van, hogy »szocialista«. Itt talán még kérdésesebb, mint az egyeteménél. Itt minden megkötés nélkül szocialista emberré nevelni, talán kicsit sok.” A többiek vitába szálltak Molnárral. Járó Miklósné véleménye szerint: „Ha azt írnánk, hogy szocialista fiatalokká. Ez így egy

¹⁰ MNL OL XIX-I-4-fff-1961. március 30. – április 7.

¹¹ MNL OL XIX-I-4-fff-1961. január 20. és XIX-I-4-fff-1961. március 30. – április 7.

¹² Péter Ernő (1914–1973), tanító, kommunista politikus. 1958-tól haláláig a Pedagógusok Szakszervezetének főtitkára.

¹³ Molnár János (1927–1990), történész, kommunista politikus. 1956-ban a Pártfőiskola tanára, 1959 és 1970 között művelődésügyi miniszterhelyettes.

fokozat. *Molnár [János] et. [elvtárs]:* Más a kifejezés is, hogy szocialista és kommunista. Úgy tűnik, hogy középfokon szocialistákat, felső fokon kommunistákat nevelünk. *Fekete [József] et. [elvtárs]:* A dolgozók középiskoláiban hogyan alakul ez? *Molnár [János] et. [elvtárs]:* A hangsúlyt nem a dolgozókra kell tenni. Először azt döntjük el, hogy kommunistává, vagy szocialistává [nevelünk]. Mindenütt kommunista szót használtunk és nem mi, hanem még a reform előtt is ez a kifejezés volt. *Sebőné [Lászlóné] et. nő [elvtársnő]:* Az ifjúsági szövetség is kommunista. *Molnár [János] et. [elvtárs]:* Itt, ebben az esetben lehetne valami ilyesmit, hogy hazaszerető, kommunista fiatalokká, itt lehetne bővíteni, de nagyon megrágandó dolog, hogy ha azt mondjuk, hogy kommunista erkölcsű. Ez nincs a maga teljességében benne, de énszerintem kommunista fiatalokká. *Ilku [Pál] et. [elvtárs]:* Ez sok, hogy kommunista. *Molnár [János] et. [elvtárs]:* A kommunista jelző nem a kommunizmusra utal, hanem kommunista ideológiára. *Ilku [Pál] et. [elvtárs]:* Amikor még ott tartunk, hogy most jutottunk csak el a társadalmi struktúra átalakításához, akkor nem lehet azt mondani, hogy kommunista. *Molnár [János] et. [elvtárs]:* Az itt a nehézség, hogy ez itt nem azt jelenti. Mert hogy kommunista ember, azt használják a kapitalista országban élő kommunistára is, de mi is használjuk, holott nincs még kommunizmus. Ez nem a társadalmi fejlettséggel összefüggő meghatározás. Szerintem a kommunista erkölcsi és világnézeti követelményeknek megfelelő. *Ilku [Pál] et. [elvtárs]:* Még a szocialista ember is túl sok. *Molnár et. [elvtárs]:* Önmagában igen. *Bencédy [József] et. [elvtárs]:* Az kevés, hogy szocializmus építésére képes? Persze ebben nincs benne a világnézet. *Ilku [Pál] et. [elvtárs]:* De bele lehet magyarázni. Miért kész? Mert ideológiai, politikai és erkölcsi magatartása [befejezetlen mondat.] *Bencédy [József] et. [elvtárs]:* Azt kellene kifejteni, hogy akiben megvannak mindezeknek az alapjai [befejezetlen mondat.] *Molnár [János] et. [elvtárs]:* A szocializmus építésével helyettesítsük a szocialista kifejezést, mert a felsőoktatásban maradni kell a kommunista kifejezésnek. *Ilku [Pál] et. [elvtárs]:* Tehát a szocializmus építésére képes, alkalmas. *Varga-Kovács [János] et. [elvtárs]:* A szocialista világnézet alapjaival rendelkező, az jó megfogalmazás volt. *Molnár [János] et. [elvtárs]:* Csak azt kell mondani, hogy kommunista világnézet. Mert mi a különbség a szocialista vagy a kommunista világnézet között? *Ilku [Pál] et. [elvtárs]:* Mi módon lehetne ezt megfogalmazni? *Molnár [János] et. [elvtárs]:* Ha lehetne megkombinálni olyasmivel, hogy a kommunizmus építésére erkölcsileg felkészült, vagy képes. *Ilku [Pál] et. [elvtárs]:* Jó. Van még ezzel kapcsolatban valami? Ha nincs, akkor a következő módosítást javaslom: A dolgozók gimnáziuma munkaviszonyban álló hallgatóinak és nem tanulóinak. Ha Molnár et. [elvtárs] nem protestál, akkor lehet.”¹⁴

¹⁴ MNL OL XIX-I-4-fff-1961. január 20. és 1961. március 30. – április 7.

Ilku Pál tömör véleménye minderről: „szakemberképzés azt is jelenti, hogy a kikerülő szakember szocialista tudatú szakember legyen. Hogy milyen tantárgyat oktassanak, ebbe nem tud beleszólni a miniszter [t. i. a többi szakminisztérium intézményeiben]. A szocialista szakemberképzés terén kapjon a művelődésügyi miniszter bizonyos jogokat, és a törvényben csak azt kellene kimondani, hogy elvi felügyeletet kapjon ezekben az intézményekben. Ha ezt meg tudjuk oldani 10 év alatt a többivel, akkor eleget tettünk.”

Az oktatási törvény végrehajtását szabályozó törvényerejű rendeletek végső tartalmának vitáikor – áprilisban – ismét felvetődött a kérdés. Benke Valéria ekkor annyit szögezett le, idézem: „Az iskolareform alapvető elve, hogy jó kommunista szakembert neveljen. Az már huszadrangú kérdés, hogy Pesten vagy vidéken. Amit meg tudunk értetni a kollégákkal, azt elfogadják, de ha nem akarják, azt nem fogadják el.” Mindehhez hozzátette: „Amit értelmesen el tudunk fogadtatni, azt elfogadják, amit törvény által, arra nincs sok remény.”

Kisebbségi részlet annak bemutatására, miként jelent meg a nyugati propagandától való félelem a vezetők gondolkodásában: Benke Valéria miniszter szavai az úttörő-mozgalom, és a szülői munkaközösség tevékenysége megfogalmazásakor: „Csak annyit lehet törvénybe iktatni, hogy adunk lehetőséget, hogy működjön. Nem szükséges, hogy a 'szabad-európa'¹⁵ hónapokon át beszéljen róla, hogy az úttörő-mozgalom és a szülői munkaközösség nem tudja egyedül megállni a helyét. – Azt lehet mondani róla, hogy segítik az iskolai munkát, fogadjuk örömmel a működését. Idézőjelben meg lehet említeni, mint a fejlődésnek egyik társadalmi tényezőjét.”

A pedagógusok helye az eszme szolgálatában

A baloldali eszmeiség meggyökereztetését az oktatási reform is tartalmazta. A tantestületi „egységet”, vagyis a tantestületek politikai–világnézeti–pedagógiai hármasságának kívánalmát fogalmazták meg. A „pártépítést” folytatták, s 1961-ben az összes nevelők közül a „kommunista” pedagógusok – vagyis a párttagok – száma már majdnem elérte a 20%-ot.

A többi pedagógus politikai elköteleződésére irányuló elvárás egyértelműen kimutatható. Ez esetben is elkönnyvelték, hogy „haladást értek el”, de még nem tekintették elégségesnek a kialakult viszonyokat. A törvény kapcsán Benke Valéria jelentette ki, hogy „A pedagógusokkal szembeni követelmény törvényes megfogalmazása szükséges. Kéri az elvtársakat, de különösen a Tvr-rel [törvényerejű

¹⁵ Szabad Európa Rádió.

rendelettel] foglalkozó elvtársakat, hogy gondoljanak az azzal kapcsolatos problémákra is. A pedagógusokról ne csak munka alkalmassági követelmény szerepeljen, hanem meg kell határozni, hogy milyen követelményeket támasztunk eléjük, pl. emberi, politikai magatartásukat kell meghatározni, olyanokat, amiket oklevél és egyéb szolgálati idő kritériumokon kívül meg tudjuk állapítani, kik a jó pedagógusok és kik a nem jó pedagógusok. Néhány olyan követelmény, amelyeket nem lehet határozottan megfogalmazni, de mégis adnak lehetőséget, hogy a pedagógusokkal szembeni speciális követelményeket törvénybe iktassuk. Erre felelni egyszerű volt, talán megoldani sem lesz nehéz.” Mindehhez később hozzátette: „Nemcsak a négy fal közé [sic!], hanem a községében, városában van jelentős szerepe a műveltség teremtésében [sic!], a szocialista gondolkodás és morál erősítésében. Támogassa az úttörő-mozgalmat és a szülői munkaközösséget. A családot segítse a gyereke nevelésben, ezzel kooperáljon a szülői munkaközösséggel és az ifjúság közösségi szemléletének, gondolkodásmódjának kialakításában.”¹⁶

A fentebb vázolt igény nem volt új keletű. Megjelent ez már az ötvenes években, majd az 1956 utáni időszakban is és 1961 tavaszán pedig az elért eredményekről is számoltak be. Teljes megyék oktatási viszonyait vizsgálták meg a megyei tanácsok illetékes szervei, és az összefoglalt értékelések a kollégium asztalára kerültek.

Az iskola közösségformáló szerepe, annak biztosítása és befolyásolása az egyik leghangsúlyosabb eleme volt a megbeszéléseknek. A vizsgálatok során igyekeztek a iskolaközösség szocialista tudatformálásában elért eredményeit megállapítani. A megyei vizsgálatok előadója azt hangoztatta, hogy „általánosságban az tapasztalható, hogy a tanulók magatartása kedvezően alakul. Ez tanulmányi és órán kívüli segítségben nyilvánul meg, továbbá magatartásban, stb. Erre mi utaltunk jelentésünkben. A közösségi magatartás általában jónak mondható. Ebben az évben egyetlen fegyelmi fordult elő. Súlyosok, puskázások elenyésző mértékben fordulnak elő. Az is eredmény, hogy közvetlen kapcsolat alakult ki az osztályfőnökök és a tanulók között. Ezt abból is látjuk, hogy sok esetben most már családi intim problémákat is megbeszélnek az osztályfőnökökkel.”

Külön és hosszan vizsgálták az iskolaigazgatók szerepkörét. A felméréseikben megfogalmazottak szerint: „A tantestületekben nem tapasztalunk egészségtelen, a munkára zavarólag ható nézeteltéréseket a marxista és nem marxista pedagógusok között.”

¹⁶ MNL OL XIX-I-4-fff-1961. január 20. – Az idézetben szereplő „termesztés” szó vélhetően a gyorsírók vagy a gépelést végzők félrehallásán alapszik, feltehetőleg a terjesztés szó hangozhatott el.

¹⁷ 1961. április 28-án az 1960–1961. évi tanévnyitó utasítások végrehajtásának Hajdú-Bihar és Békés megyei tapasztalatait, valamint a Nógrád és a Veszprém megyék népművelési helyzetét elemezték. (MNL OL XIX-I-4-fff-1961. április 28.)

gusok között. Azonban ennek van egy olyan oldala is, hogy a »békés belenyugvás«, a kritikátlanság légköre van még egyes testületekben. Néhányan úgy gondolkoznak, hogy nem érdemes ezeket a kérdéseket feszegetni, majd az idő megoldja ezeket. Az előrehaladás gátja az is, hogy igazgatóink nem elemzik elég mélyen iskolájuk egységének alakulását. Nagyon sokszor megelégednek a továbbképzés, társadalmi munkába való bekapcsolódás értékelésével, és nem igyekeznek feltárni, ill. megváltoztatni a nevelőkben lévő nézeteket. [...] Az igazgatók, felügyelők és a kommunista nevelők segítségével fő feladatnak tartjuk, hogy az iskolákban megindult előrehaladást gyorsítsuk az *ideológiai harc* fokozásával.”

Ennek kapcsán már a kollégiumi vitán hangzott el, hogy: „Fontos, hogy az igazgató értse az iskola és a társadalom új helyzetét és tudja folytatni ezt a felvilágosító munkát. Vagy érti-e az igazgató a tanár és a diák újfajta helyzetét. Vagy pedig marad az iskolában a régi tanár és diák közötti viszony. Minderre itt van az ideológiai és a szakmai továbbképzés. Megállapítható az is, hogy óriási eredményeink vannak. A pedagógusok fejlődését nemcsak az év végi vizsgákon és ideológiai konferenciákon keresztül kell lemérni, hanem meg kell nézni azt is, hogy mit nyújtottunk az év során a pedagógusoknak, hogy fejlődésüket fel tudjuk mérni. [...] Az igazgatók párttagságára kitérve: nem mindig a párttag igazgató a jó igazgató. Volt egy időszak, amikor beértük annyival, hogy az volt a fontos, hogy az igazgató a Kormány mellett álljon.¹⁸ Ma már sokkal többet kívánunk, azt is, hogy az igazgató politikailag-ideológiailag tájékozott legyen, az új követelményeknek megfeleljen, a reform végrehajtására alkalmas legyen. Befejezésül tehát a legfontosabb kulcskérdés az iskolavezetés alkalmassága, az iskola tartalmi munkájának megjavítása, az iskolavezető állandó nevelése, továbbfejlődése legyen.” Benke Valéria kicsit bővebben is kifejezte az igazgatók felé irányuló elvárásokat. „az iskolai vezetést alkalmassá kell tenni a minisztérium, valamint a tanácsok oktatási osztályai által hozott határozatok végrehajtására. Az elmúlt évi irányelvekben kiemelt helyen szerepelt az igazgatókkal való foglalkozás. Ebben az évben teljes mértékben végrehajtani nem lehetett, mert ez a munka hosszadalmas, alapos több évig tartó munkát igényel. El kell érni azt a szintet, hogy az igazgatók legyenek felelősek pedagógusaik továbbképzéséért, olyan területen képezzék magukat tovább pedagógusaik, ahol a leggyöngébbek. Az iskola igazgatója a szakfelügyelőkkel együtt legyen mérője annak is, hogy hogyan fejlődnek a pedagógusok ideológiailag és szaktárgyuk vonalán is. Minden továbbképzés mérője, hogy az oktató-nevelőmunkában hogyan tükröződik az. Ezeknek a feladatoknak a megoldására kell képessé tenni igazgatóinkat továbbképzéssel. Ezt a feladatot miért most tűztük ki? 1957-ben nem volt lehetőségünk

¹⁸ Az 1956 utáni időszakra utalnak.

arra, hogy ezt a feladatot kitűzzük, mert hiszen csak arra tudtunk szorítkozni, hogy olyan emberekre támaszkodtunk az iskolában – értsd alatt[a az] igazgatót – aki a párt mellett maradt. Általános harcot, felvilágosító munkát kellett végezni a pedagógusok között, el kellett fogadtatni a párt politikáját a proletárdiktatúra megvédésére. Ezt a feladatot jól elvégezték a megyék a pártbizottságok segítségével. Amikor ez az állapot bekövetkezett, akkor vetettük fel a magasabb követelményeket. Ez a magasabb követelmény az, hogy a tantestületeken belül marxista alapon folyjon [sic!] a harc a politikai-erkölcsi nevelés megvalósítása érdekében. Általában országos direktívákkal közeledtünk minden pedagógushoz. Általában nagy volt a politikai zűrzavar a politikai kérdésekben, valamint az ideológiai kérdésekben is. Ma már eljutottunk oda, hogy az ideológiai nevelést összefüggésbe hozzuk az iskolai neveléssel. Ezt a helyzetet közösen alakítottuk ki a megyei elvtársakkal. Megvan a készség ma már a pedagógusokban, viszont az a helyzet, hogy ezt a munkát már nem lehet annyira a központból irányítani, mint ahogy eddig tettük. Most már a következő lépés az, hogy a pedagógusokkal helyben, egyénileg kell foglalkozni. El kell jutni az igazgatóinknak arra a fokra, hogy mint a párt-állam megbízottja – az igazgató – legyen felelős a tantestület munkájáért. Tehát alkalmassá kell tennünk az igazgatóinkat erre a feladatra, hogy ezt a feladatot meg tudják oldani. Az igazgatóknak arra kell törekedni, hogy tantestületeiket szocialista tantestületekké tegyék, erre viszont az igazgató csak úgy képes, ha tud foglalkozni a tantestülete tagjaival, tehát a tantestülettel együttesen tud csak eredményt elérni.”

A kollégiumi testület arra is egyértelműen rákérdezett, hogy az iskolaigazgatók között „van-e és hány van olyan, akit ki kell cserélni.” Az ülésen résztvevő Hajdú-Bihar megyei Tanács VB elnöke szerint a megyei gimnáziumok esetében „feltétel nélkül alkalmas mindegyik igazgató arra, hogy a szocialista iskolává fejlesztéssel járó követelményeknek megfeleljenek. Általános iskolai igazgatóink között 8-10 olyan van, akit úgy látunk, hogy feltétlenül a közeljövőben le kell váltanunk, mert nem akarnak, vagy nem képesek olyanokká fejlődni, amilyenekké a követelmények szerint fejlődniük kellene. Összesen 89 osztott iskolánk van, 121 igazgatóság. Az igazgatók a középiskolában valamennyien párttagok. Az általános iskolai igazgatók 70%-a párttag. Az igazgatóhelyetteseknél ez az arány rosszabb. Egyébként a pedagógusok összességére vonatkozóan az a helyzet, hogy a párttagok aránya 13%.” Még az igazgatók vonatkozásában elhangzott, hogy „a községi vezetők részéről alakult ki az a gyakorlat, hogy a pedagógusok egy szűk körében bíznak, és ezekre bíznak minden feladatot. Persze ez inkább kényelmességi kérdés. Ha bővítenénk a kört, másoknak is segítséget kell adni a munkájukhoz. A másik kérdés pedig az, hogy egyik-másik igazgatóban még mindig él az a szemlélet, hogy ő csak akkor lesz elismert ember a községben, ha

ő iskolán kívül sűrűg-forog, és mindenütt mutatkozik. Nagyon sok esetben közbeavatkoztunk, mert van, akinek 12 funkciója is van. Ebből helyes volna, ha csak 3 maradna, 9-et másnak adna át. De sajnos még mai is vannak ilyen emberek. Attól félnek, hogyha ők kiadnák a kezükből valamit, akkor riválisai lesznek és kiszorítják a funkcióból.”

A miniszter az igazgatókról folytatott eszmecsere után ekképpen zárta le: „Tisztában vagyunk azzal, hogy nem ítéldünk minden igazgatót – aki a megyében foglalkoztatva van – alkalmasnak [a] feladatára. Azt is tudomásul kell vennünk, hogy az igények és a lehetőségek között különbséget kell tennünk. Viszont azt is tudnunk kell, hogy igényeinket nem szállíthatjuk le a lehetőségek színvonalára. Sok igazgató működik jelenleg, aki nem lesz képes a reform szabta feladatok megvalósítására. Ez nem azt jelenti, hogy most óriási mértékben meginduljon az iskolaigazgatók területén a fluktuáció, mert hiszen annak semmi értelme nem lenne, hogy az egyik helyen meg nem felelt igazgatót másik iskola élére állítsunk, mert így sokkal többet ártanánk, mint használnánk. Hanem ma már meg van a lehetőség arra, hogy a tantestületekből az arra alkalmas pedagógusokat kineveljünk, akik megfelelnek ezen a poszton. Az is lehet, hogy a fiatal pedagógusok között sokan vannak olyanok, akik ma még nem alkalmasak ilyen feladatra, de ha foglalkozunk velünk megfelelően [sic!] nagyon komoly erőket nyerhetünk. Itt természetesen a pártbizottságok és [a] tanácsok segítségét is igénybe kell venni. Bátran szembe kell nézni ezzel a helyzettel és készüljenek fel az elvtársak tudatos munkával arra, hogy változtassanak a mai helyzeten. Szemléletbeli dolog, érvényesíteni kell.”

A tantestületek munkájáról a kollégiumi hozzászólások között *Gyalmos János* kifejezte azt, hogy „akár a magatartási kérdést vesszük, hogy milyen magatartást tanúsít a nevelőtestület az erkölcsi lecsúszás, a részegség stb. [sic!] kétségtelen, hogy ez mind összefügg. Inkább a szaktársak arra néztek, hogy a világnézeti nevelésnek a nevelőtestületek milyen mértékben felelnek meg. Ha jól emlékszem, a veszprémi jelentésben van egy olyan kitétel, hogy megállapítható, hogy a politikai kérdésekben is nehézségek vannak. Nem fest ilyen rózsásan ez a helyzet, mert tapasztalataim szerint komoly nehézségek vannak ezen a téren is. A politikai nevelés területén a világnézeti nevelés kérdésében is megegyezéses az álláspont, a pedagógiai egység területén ugyanilyen helyzetet tapasztalunk, ez módszertani és egyéb kérdésekre is vonatkozik.” [...] „Az értelmiséget elsősorban a pedagógusok világnézeti fejlettségét [sic!] két tényezőn méri, politikai rendezvényeken részt vesz-e, és templomba jár-e. Úgy véljük, hogy ezen a téren kell további nevelő munkát végezni, mert nem tudjuk a bázisunkat szélesíteni.”

Egyház- és vallásellenesség

A tanulók „babonáktól” való megszabadulásán túlmenően ebben az időszakban a vallásos világnézet visszaszorítása is újból elsőrendű fontosságú kérdéssé vált. A forradalmat követő első megtorlás után még éveken keresztül nem az egyház elleni fellépés volt az elsőrendű feladat. Erre, pontosabban egy nagyobb méretű letartóztatási hullámra 1961 elején került sor a vallásos-, illetve nacionalista világnézet elleni harc keretében. Minden veszélyesnek ítélt vallásos szervezkedést igyekeztek felgöngyölíteni, és a további hatékony fellépés lehetőségét biztosítani. Az oktatásügy vonatkozásában a vallásellenes ideológiára a jegyzőkönyvek bőven tartalmaznak adatokat.¹⁹

A kérdéskör a kollégiumi üléseken a megyei jelentések elemzésekor jelent meg, és természetesen az értekezleten is kiemelten foglalkoztak az egyházak gyerekekre való befolyásával. A hittanbeíratásokról, illetve a pedagógusok templombajárásáról sok szó, illetve statisztikai szám hangzott el. Példának véve a nógrádi viszonyokról szóló jelentést, az alábbi adatsort tartották akkor fontosnak: „A világnézeti nevelés terén helyes és eredményes módszereket használtak fel a ballassagyarmati járásban, ahol a legnagyobb a hittanra járók száma, 1961-ben a járás tíz községében hat előadásból álló ateista előadás-sorozatot, illetve a határmenti községekben a hazafiságról és a nacionalizmusról szóló négy előadásból álló sorozatot szerveztek. Széles körben terjed el megyénkben a családi ünnepek új formájú, szocialista tartalmú megünneplése is. Minden szinten megalakultak a családi és társadalmi ünnepek bizottságai. A megyei Pártbizottság és a megyei Művelődésügyi Osztály a Családi és társadalmi ünnepek szervezőinek megsegítésére 1960-ban kiadványt jelentetett meg. Egyre több tanács teremti meg a megfelelő tárgyi feltételeket ezeknek az eseményeknek a méltó megünneplésére. Az új formák elterjedésére és népszerűségére jellemző, hogy pl. Salgótarjánban az utóbbi időben kötött házasságok több mint 50%-a, a névadó ünnepségek kb. 30%-a egyházi szertartás nélkül folyt le.”

Az ideológiai harcra egy jellegzetes, sőt kissé ötvenes évek eleji példát is hoztak a másik, a Békés megyei jelentésben. Idézem: „A szülők és gyermekek között megindult egy egészséges vita. Ugyanis, a gyermekek az iskolában tanultak mellett kiállnak. Pl. A gyulai I. sz[ámú] ált[alános] iskolában az egyik órán szó esett a reakció pusztításairól. Beszélgetés közben az egyik tanuló jelentkezett véleményének kinyilvánítására, s így szólt: »Én nem szeretem a keresztanyámat, s nem is megyek többé hozzá, mert reakciós«. A nevelő feltette a kérdést: »Miért tartod reakciónak?« A gyermek így felelt: »Azért, mert a felszabadulás előtti

¹⁹ Például: MNL OL XIX-I-4-fff-1961. április 28.

időket kívánja vissza.” A jelentés készítői közvetlenül ehhez fűzték hozzá, hogy „jelentősnek tartjuk, hogy tanulóink zöme nem jár el hittanoktatásra, mert érzik és egyesek tudják, hogy nem a valóságot ismertetik meg. Ez a tény jellemző megyénkire. A megváltozott gazdasági viszonyokból is következik, hogy [a] korábban erősen vallásos jellegű községek is megindultak az egyházi befolyástól történő elszakadás útján.”

Ez utóbbi kitétel erős vitákat indukált a jelentés megtárgyalásakor. Egy hozzászóló szerint „nem lehet ezt az álláspontot elfogadni, hogy a tanulóifjúság babona vagy esetleg világnézeti kérdésben már eléggé előre haladott lenne. Inkább a világnézetet kell nézni, mert vannak hagyományos szokások, amelyeket tapasztalatom szerint szinte szokásszerűen folytatnak (pl. gondolok arra, hogy zivatar esetén különféle szokások), – nem ilyenekre gondolok én, hanem helyesebb lenne világnézeti szempontból megvizsgálni, mert a gyerekek hittanbeírátása véleményem szerint nem tekinthető mércének. Inkább abba az irányba lépünk itt, hogy az iskolából a vallásoktatást más területre toljuk. (Szándékosan fogalmazok így.) Mert pl. Budapesten is, ahol a belső, vagy a munkáslakta területeken nem olyan veszélyes a kérdés, a mostani körmeneteknél viszont az volt a tapasztalatunk, hogy nagyon sok általános iskolai tanuló vett részt, sőt a körmenetek elején egész gyerekekből álló csapatok haladtak. [...] Nem tapasztalunk csökkenést az ún. konvekciózus vallási tevékenységben sem, pl. az elsőáldozás, a bérálás kérdése, amelyek eléggé elterjedtek, és az egyház igen nagy tevékenységet fejt ki ezen a téren. Én nem ismerem a vidéki helyzetet, bár most vasárnap Békéscsabán és Szarvason voltam, és délelőtt tele voltak a templomok – mindenfajta vonatkozású templomok – egyensapkás fiatalokkal. Úgy hogy ilyen vonatkozásban én is felvetném mindkét területen a kérdést, hogy kissé derülátóak az elvtársak, itt kemény, hosszú ideig tartó harcra van szó, mert a pedagógusok sem különíthetők el – bár elkülöníthetők volnának – az egész társadalomtól.”

A pedagógusok és a diákok szerepe a gazdasági életben

A forradalom leverése után elsőrendű fontosságú volt a magyar gazdaság ésszerű átalakítása és a termelés újjászervezése, felgyorsítása. Kisebbségi gazdaságpolitikai módosításokkal növelni tudták az ipari termelést. Az iparosítás újabb lendületet vett, dinamikus fejlődésnek indult. Ez utóbbi hatására a népesség egyre nagyobb százaléka dolgozott az iparban, s egyre kevesebb az agráriumban. A mezőgazdaságban 1959-ben indították meg az újabb kollektivizálási hullámot, és ennek eredményeképpen 1961-re a magyar parasztság háromnegyede termelőszövetkezeti tag lett. (1960 körül még megtörtént, hogy a termés betakarítása-

sában a katonáknak és a diákoknak is segédkezniük kellett.) A mezőgazdasági termelés szintén emelkedett, a társadalom ellátása optimálisabb lett.

Vidéken a tanítókat bevonták a téjesítés végrehajtásába. Bár minden hivatalos jelentés többnyire az elért eredményeket hangoztatja, idealizálva a valós helyzetet, nem érdemtelen idézni az erről szóló szakaszokat: „A pedagógusok közelebb kerültek a falu lakosságához, mivel a pártszervezetek jelentős számban bevonták őket a mezőgazdaság átszervezésének munkáiba. Ez a megbízatás növelte a pedagógusok önbizalmát, ugyanakkor közvetlenebb kapcsolatba kerültek a párttal és annak politikájával. Az a tapasztalatunk, hogy azok a pedagógusok, akik részt vettek a mezőgazdaság szocialista átszervezésének munkáiban, *bátrabban beszélnek a gyermekek előtt világnézeti, politikai problémákról*. A gyakorlati életből meggyőző problémákat tárnak a tanulók elé. [...] Az előrehaladás mutatójaként említhetjük meg, hogy nevelőink elismerik a munkásosztály és pártja politikájának helyességét.” Ellenpélda az megismert negatívumokról: „*A tantestületi egység további fejlődésének néhány gátló tényezője is van*. A termelőszövetkezet átszervezési ütemét illetően olyan aggály merült fel – mivel a tsz-ek anyagi erőit igényelnek²⁰ –, hogy ez *lassítani fogja az életszínvonal további növekedését*. Jobb lett volna lassabban haladni, mert így jobban növekedett volna az életszínvonal.”²¹

A tanulók gyakorlati előképzését az általános iskolákban is bevezették, mint politechnikai oktatást vagy az iskolakeretek művelésének kötelezettségét. A középfokú oktatás során mindenki került üzemi környezetbe, míg az egyetemisták és főiskolások a nyári időszakban végeztek termelőmunkát. Nézeteltérés egyedül az első esetben, az általános iskolások gazdasági termelőmunkába történő bevonása körül alakult ki. A miniszter szerint: „van olyan téveszme, hogy az általános iskolás gyerekeket üzemi keretek között politechnikai oktatásban részesítjük. Ha – különösen kis helyiségekben – [a] falusi ktsz [kisipari termelőszövetkezet] műhelyében csinálnak valamit, az nem rossz, de nagyüzembe általános iskolás gyereket nem kívánunk bevenni, a politechnizáció mint oktatási tevékenység az iskolában vagy valami közös tanműhelyben képzelhető el és nem az üzemben.” Bencédy József ehhez hozzátette: „Ha a 'gyakorlóterületén' szót meghagyjuk, az általános iskolát tulajdonjogilag kell érteni. Éppen azt a veszélyt kell elkerülni, hogy ne legyen törvényadta lehetőség arra, hogy az általános iskolai tanulókat a tsz-be [termelőszövetkezetbe] küldve dolgoztassák.” Úgy vélem nem érdemtelen idézni a vita folytatását is. „Benke et. [elvtársnő]: Szükség esetén szívesen segítenek a 13-14 éves gyerekek is, de az nem a tanterv szerint folyják, és ne a poli-

²⁰ Értsd: állami támogatást.

²¹ MNL OL XIX-I-4-fff-1961. április 28.

technikai oktatás keretében. Arató [Ferenc] et. [elvtárs]: Kisüzemi szemléletet mutat így ebben a szövegezésben, más szövegezést kell alkalmazni, ha nem hagyjuk el az 'általános iskolát' kifejezést. Lugosi [Jenő] et. [elvtárs]: Milyen nagyüzemi szemléletet akarunk kialakítani? Így is van túlzás. Benke et. [elvtárs-nő]: Úgy értelmezték sokan, hogy a két felső osztály meghatározott iparágban szakmai képzést kapjon. Arató [Ferenc] et. [elvtárs]: Az iskoláknak van gyakorló területe, viszont ezek nagy része termelőszövetkezeti területekből van kihalászva. Ilku et. [elvtárs]: A termelőszövetkezetek keretében dolgoznak ott a gyerekek. [...] Juhász Andor: A politechnikai képzés az iskolai kerten túl megy, vagy a kertben történik. Esetenként túl megy. Célja, hogy a nagyüzemi gazdálkodás jellegét ismerjék. Tantervi kérdés. Arató et. [elvtárs]: Gyakorló területen folyják a munka. Ezt feltétlenül hangsúlyoznom kell, hogy gyakorló területen, mert jelenleg [a] gyakorló kertben az a helyzet, hogy egy kis területen rengeteg gyerek gyakorol, ami úgy néz ki, hogy az egyik elülteti a palántát, a másik pedig kiszedi. Ezt akarjuk megszüntetni."

Fejlesztések és beruházások az oktatási ágazatban

Szintén az 1961. év feladatai közé tartozott a művelődésügy három éves terve végrehajtásának értékelése, beleértve az előző év gazdálkodásának vizsgálatát is.²² Előterjesztésként az írásos anyag „Szigorúan bizalmas!” minősítésű volt, s a benne foglaltakból meglehetősen egyértelműen derül ki, hogy akkoriban sem a kulturális ágazat fejlesztésére csoportosították az állami költségvetés fő összegeit.

Eltekintve a szükséges beruházásoktól – írták –, elsősorban „a meglévő intézmények hálózatára támaszkodva, a munka tartalmi megjavításával, az elvi kérdések helyes megoldásával emeljük számottevően a kulturális szolgáltatások színvonalát”. A három éves népgazdasági terv legfontosabb feladatai (az „ellenforradalom” okozta károk helyreállítása, a szocialista építés és népgazdaság „zavartalan fejlesztéséhez szükséges egyensúly biztosítása”, az elért életszínvonal biztosítása, a külkereskedelmi mérleg egyensúlyának helyreállítása, stb.) mellett a művelődésügyi terv összeállításánál figyelemmel kellett lenni „az ország akkori helyzetére”. Az 1960. év végéig a megnövekedett létszámú iskolai tanulók²³ elhelyezését kellett megoldani, illetve a gyermekvédelem és a gyógypedagógia színvonalán kellett emelni, a szakemberképzésben pedig a műszaki ellátottságot

²² MNL OL XIX-I-4-fff-1961. május 26.

²³ Az ún. Ratkó-gyerekek iskolába érkezéséről, sőt már a második osztály megkezdéséről van szó.

igyekeztek biztosítani. A beruházásokról csak annyit jeleztek, hogy a megkezdett építkezéseket befejezték, a felszereléseket igyekeztek korszerűsíteni és „az ellenforradalmi károkat” helyreállították. A negatívumok köréből kiemelték, hogy „az anyagi, technikai feltételek biztosítása a 3 éves tervben nem tudott lépést tartani a fejlődés, a fejlesztés követelményeivel. Bár az általános iskolák tanterem-ellátottságának további romlását – országos szinten – megakadályoztuk, egyes városi, ipari településeken még mindig igen nagy a két műszakban használt tanteremek száma. A középiskolák zsúfoltsága nőtt, és lényegében telítve vannak felsőoktatási intézményeink is. Néhány folyamatban lévő építkezés szükségszerű folytatásától eltekintve az egész népművelés nélkülözte az állami beruházást és így helyzete – ellentétben [a] társadalmunk fejlődésével növekvő követelményekkel – évről-évre romlott. Ezt a visszaesést a tanácsi tömegkulturális intézményeknél, elsődlegesen a művelődési otthonok vonalán némiképp [p] ellensúlyozta a társadalmi erőforrásból létesült intézmények száma.” Ezután sorra vették a fejlesztés és beruházás köz- és felsőoktatási összességű és felsorolásszerű adatait, valamint az elmaradt és sürgetően megoldandó feladatokat.

Az említett előterjesztés kapcsán komoly vita bontakozott ki a kollégium tagjai között. Az ekkor elhangzott véleményekből a legfontosabbakat emelem ki, akár tartalmasabbak, akár semmitmondó frázisokat pufogtattak. Járó Miklósné – hosszasan fejtegette a semmit: még *sok a tennivaló*. „Világosan lehet látni az '56-utáni időszakról kezdve elért eredményeket, beruházási vonalon is előrehaladást mutathatunk fel. Nem lehet szó nélkül hagyni az eredményeket, jelentős előrehaladás van, nagy megfeszítéssel folyt a munka. A rendkívül sokrétű feladatot eredményesen végezték. Azonban egy-két dologról szeretne beszélni. Szerinte helyes lett volna az évi költségvetés lezárása után – mert már folyik a következő évek előkészítése – az elmúlt évi munka értékelése, az irányelvek, eredmények konkrétabb megvitatása. A következtetéseket le kell vonni, az előbbre lépés szempontjából. Több figyelmet kell fordítani a tanácsi gazdálkodásra. Nézete szerint a művelődésügyre biztosított összegek nincsenek kellőképpen felosztva, nincs kellőképpen biztosítva. Kiemelve a gyermekvédelem területét említi, hogy szerinte a problémák és hibák feltárása nem történik meg úgy, mint az jó lenne. Az egyes esetekben folyó visszaéléseket aztán országos szintű tárgyalásokká bővítik. Az ellenőrzést kifejezetten pénzügyi szervek végzik, főleg revizori és pénzügyi szakemberek részvételével. Ezt a kérdést úgy gondolja megoldani, hogy országosan létrehozzunk egy bizottságot, amely a gyermekvédelemmel foglalkozik, mely bizottság a területen folyó gazdálkodás mellett ellenőrizné a másirányú problémákat is.”

A vita során azért adatok, konkrétumok is elhangzottak. Többek között az, hogy kevés a nevelőotthoni férőhely (jellemző és elrémisztő szám: 1960-ben 3000

fővel több gyermek került állami gondozásba, mint korábban). A falusi mozikban folyamatosan csökken a látogatottság, holott az állagfenntartásra csak a helyárból lenne fedezet. („Tálán a látogatottság-csökkenéshez a televízió is hozzájárul.”) Gyalmos János „mozaikszerűen” hozott fel problémákat: Budapesten a legnagyobb az egy tanteremre eső osztálylétszám („Ezt az irányt nem helyeseltük. 40-es osztálylétszámmal dolgozni nem lehet.”) A Pénzügyminisztérium nem engedélyez fejlesztést, sem létszámbelit sem pénzbelit. (A vitában felszólaló Orbán László²⁴ később hozzátette, hogy a Pénzügyminisztériumban a falusi mozik költségvetéséből több millió forintot faragtak le. „Azt nem veszik észre, hogy az ilyen 'lefáragásoknak' milyen következményei vannak. Az elmúlt időszakban pl. 2 és fél millióval csökkent a nézők száma a gyenge filmek miatt. Amiért néhány dolgozó a Pénzügyminisztériumban úgy érzi, hogy kitüntetés érdemel.”) A szót Orbán vitte tovább, és szerinte „mi küszködünk 5000 Forintért, közben millió forintokat dobunk ki az ablakon, mert befagyott, abban az évben nem költöttük el, hát veszendőbe ment. Tény az, hogy a községi tanácsokkal való nem kielégítő együttműködésből adódnak ilyen dolgok. Ha szorosabban működünk együtt a tanácsokkal, több mindent érhetünk el. Már volt ilyen példa. De minket nem a múlt izgat, csak tanulságul szolgál a jövőt illetően. Sokkal találékonyabbaknak kell lennünk, megtalálni a gyakorlati eszközöket az előttünk álló feladatok megoldására. Ott van Tolna megye esete. Hoztak egy határozatot, hogy ennyi meg ennyi összeget a községefejlesztési alapból adjanak, pl. a könyvtárak számára. És kaptak! Miért nem tudja ezt Pest megye is megcsinálni?!”

Néhány tanulságos példázat a szocialista tervezés és gazdálkodás következtlen gyakorlatából, esetünkben a filmügyeket emeljük ki, amit erőteljesen bíráltak: a filmek eljuttatása a megfelelő helyekre szervezetlen, az iskolák nem kapnak kisfilmeket, míg sok filmet raktárban hagynak. Orbán László véleménye: „Ha mi előírjuk, hogy pl. 25 forintot kell adni a filmért, de az iskolának nincs pénz és a filmek meg ott állnak... ez egy lehetetlen helyzet. Valamilyen megoldást kell találni ebben.” Vagy: „Másik ilyen példa. Itt volt egy testvérpártunk küldöttsége. Mondták, hogy nagy fontosságú lenne számukra, ha bizonyos filmeket megkapnának forgalmazásra. A 'Budapesti tavasz'²⁵ ment náluk és nagy sikere volt. Több filmet akartak vásárolni, de mi olyan anyagi követelményeket [sic!] támasztottunk, amit Dániában nem tudtak teljesíteni. Ilyen merev és egyoldalú gazdasági szemlélet akadályozza [a] rendkívül fontos politikai célkitűzések megvalósítását. Gon-

dolom, az elvtársak is tudnának még sok, talán jobb példát is felhozni ilyen vonatkozásban.”

Orbán a beruházási ügyek esetében azt is hozzátette, hogy „messzemenően arra fordítsuk a figyelmet, hogy minél kevesebb pénzt téglába, cementbe és többet műszaki gépbe, felszerelésre, stb. De a gépállomány, felszerelés tekintetében nagyon lerongyolódott a felsőoktatás állománya. Ezen a helyzeten segíteni kell, a jövő tervek elkészítésénél ezt figyelembe kell venni.” Orbán egyik tanulságos mondata: „Az elvtársak azt mondják, hogy a szemléldést befejezték. Akkor most ne szemléldjünk.”

Mindehhez Bán Sándor is hozzászólt, igyekezett mindenben egyetérteni a felügyelő MSZMP KB osztály vezetőjével: „Mélységesen egyetértek Orbán elvtárs felszólalásának lényegével. Hogy a végén kezdjem: nagyobb figyelmet kell fordítani a gazdasági munkára. Mi ezt világosan látjuk és állandóan ezt a tendenciát próbáljuk erősíteni. A párt kulturális politikájának végrehajtása függ az anyagi eszközök lehetőségétől. Ezen a téren értünk is el eredményt az elmúlt időszakban és további céljaink vannak nagyobb eredmények elérésére. Szeretném aláhúzni, hogy az a *szemlélet*,²⁶ ami Orbán elvtársnál kifejezésre jutott, nem eléggé hatotta át az ezzel foglalkozók gondolkodásmódját. Nem az a fő kérdés, hogy a kulturális főosztályok nem ismerték az anyagot, hiszen az anyagok onnan jöttek hozzánk és így készítettük el. A 3 éves terv anyagát látták a szakfőosztályok. Az a célkitűzés, hogy a gazdasági kérdéseket erősíteni kell a tárcán, minisztériumon belül, nem elég tudatos mindenütt. [...] Járó Miklósné elvtársnő az állította, hogy nem látszik benne a program, amit végre kell hajtani. Melyek a legfontosabb feladatok, amelyek előttünk állnak? A reform feladata. Nagyon fontos az egész tárca 5 éves terve. Az egyes területek hosszú távú tervei kidolgozás alatt vannak. Elkészült a felsőoktatás programja. Most készül a középiskoláké, az alsó fokú oktatásé. Konkrét intézkedéseket dolgozunk ki a művészeti területek gazdálkodási problémáira.”

Bán Sándor a továbbiakban megválaszolt több korábban felvetett kritikai megjegyzést. Leszögezte: „Nagy problémának tartom, Orbán elvtárs és még néhány elvtárs említette: a tanácsi kézben lévő anyagi eszközöknek kulturális célokra való felhasználása. Sajnos nem rendelkezünk elég számban olyan gazdasági szakemberekkel, hogy kellő súllyal tudtunk volna foglalkozni ezzel a kérdéssel. A megyéken belül a művelődésügyi osztályvezetőket kell mozgatni, hogy ezzel intenzívebben foglalkozzanak. A községefejlesztési alap felhasználásáról a VB-k [Végrehajtó Bizottságok] döntenek és hogy ez hogyan alakul, ott lent kell látni, hogy mozgatni lehessen.”

²⁶ Az eredeti szövegben is aláhúzva.

²⁴ Orbán László (1912–1978), jogász, kommunista politikus. 1957–1967 között az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztálya, illetve Tudományos és Kulturális Osztálya vezetője.

²⁵ 1955-ben forgatott, a második világháború végén játszódó magyar film.

Az ülésről készült emlékeztető a következőket tartalmazta: „A kollégium a jelentést és a beszámolót elfogadta, s az volt a véleménye, hogy mindkét anyag szemléltető képet ad a tárca gazdasági helyzetének fejlődéséről [sic!]. Megállapította, hogy a minisztérium gazdasági munkája fokozódó mértékben segíti a művelődéspolitikai célkitűzések megvalósítását és ezzel tevőlegesen vesz részt a párt művelődéspolitikájának érvényre juttatásában. A beszámoló tükrözik azt a kedvező hatást, amelyet népgazdaságunk fejlődése a kulturális terület anyagi ellátottsága szempontjából is jelent. Az anyagi és technikai feltételek az elért eredmények ellenére sem tudtak mindég [sic!] lépést tartani a fejlődéssel és célkitűzéseinkkel. A kollégiumi ülés során elhangzott felszólalások felhívták a figyelmet a tárca meglévő gazdasági lehetőségeinek jobb kihasználására, a tanácsokkal és a társminisztériumokkal való szorosabb együttműködésre. A gazdasági főosztályok teremtsék meg a tanácsi gazdálkodás behatőbb áttekintésének az előfeltételét és foglalkozzanak a községfejlesztési alap eredményesebb felhasználásának lehetőségeivel. Amennyire a gazdasági terület legfőbb feladatai megengedik, vegyék fel munkatervükbe azoknak a kérdéseknek [a] megoldását, amelyeket a felszólalók felvetettek.”

A minisztérium további munkafeladatainak meghatározása

Az év közepén tárgyalták meg a tárca 1961–1962. évi munkájának főbb célkitűzéseit.²⁷ Ezt az évet tekintették az iskolareform megvalósulása első esztendejének, és „a feladatok egész sorát” tarták a nevelők elé, sőt a reform „ugrásszerűen” előrefutott. E reformokat „mély, belső tartalommal” kell megtölteni. Ennek tervezett lényegi elemei (a vonatkozó előterjesztés alapján): a dolgozók továbbtanulásának biztosítása, az érettségi vizsgarendszer reformja, tantárgyakénti egységes követelményrendszer megalkotása, új tankönyvek megírása, az osztályfőnöki munka fejlesztése, a szakmai módszertani továbbképzés biztosítása, új tantervek szerkesztése, a többféle rendszerben folyó szakmunkásképzés rendezése, illetve a felnőttoktatás fejlesztése. A tárgyi elemek megadása mellett nem feledkeztek meg az eszmei célokról sem: „Az 1961–1962-es tanévben nekünk az apró munkában rejlő kommunista pátoossal kell válaszolnunk társadalmunk elvtársias segítésére, együttérzésére. Ennek a kommunista pátoosznak, elvtársiasságnak kell megmutatkoznia mind a minisztérium, mind a tanácsok munkájában a ma még váratlan, sőt itt-ott vegyes érzelmekkel teli technikumi tanteszületek irányában, de az iskolai és gimnáziumi testületekben dolgozó névtelen

köztanárokkal fokozódó bizalom terén is. Csak akkor tudunk nagyot lépni előre, ha sem mi, sem a tanácsaink nem hagyják magukat eltéríteni az elodázhatatlan tartalmi célkitűzések megvalósításától, ha testületeinkkel meg tudjuk értetni a reformtörvény lényegét, szellemét, ha munkánk eredményei és problémái a nevelők és a társadalom legszélesebb körei előtt ismertté válnak, s ha a társadalom nap mint nap meggyőződik arról, hogy új iskoláinkban nemcsak okos, hanem mélyen közösségi érzésű, új fiatalok nevelődnek.”

A témát tárgyaló ülés vitáján elsőnek felszólaló Benke Valéria jónak értékelte a minisztérium főosztályainak, főigazgatóságainak munkáját, és – a korszakban szokott módon – ismételten jelentős fejlődésről adott számot. Szó szerint: „Az összesített értékelés olyan, hogy jó eredménnyel zárul év végén a tervünk, a társadalmi fejlődésnek, a politikai munka eredményének tudható be [!] a bizalomteli légkör kialakulása, a kulturális terület fejlődése, de megtették a minisztérium szervei is azzal a jó munkával, hogy igazodtak a Párt által megadott útmutatásokhoz. A három évvel ezelőtt kiadott jelszó az volt, hogy törekedjünk a tantestületek politikai–világnezet–pedagógiai egységének megvalósítását bizonyos határig teljesíteni. Kimondhatjuk, hogy a politikai egység létrejött a tantestületekben, a népi demokráciát igenlő állásponton vannak. [...] Most már a feladatok világossá tételének esztendeje következik, a jó végrehajtásokat, jó felméréseket tűzzünk ki magunk elé, mert akkor remélhető, hogy ezek a nagyon tartalmas feladatok mind a népművelés, mind az oktatás terén megvalósíthatók. [...] Nagy eredménye az elmúlt évnek, hogy jelentősen haladtak előre, megértették azokat a célokat, amelyeket kitűztünk és a gyakorlati munka is előrehaladt. A jelszó az volt, hogy a művelődésügyi terület álljon a labán a szocialista irányba vezető út felé [sic!]. A népművelésben is ilyen irányú munkát végeztek. Az elért eredményeket tekintjük kiinduló bázisként a következő év feladataihoz. Bizalommal állítsunk feladatokat a pedagógusok, a népművelési és művészeti terület munkásai elé. Azt, amit megértettünk mint feladatot a szocialista tudat formálásában, azt kell metodikailag segítenünk, tartalmi anyaggal ellátnunk. Természetesen nem egy év alatt valósítható meg. [...] Törekedni kell arra, hogy mind több operatív munkát tudjunk adni az alsóbb szerveknek. Az áttétellel adott munkát javítsuk meg, hogy ezeket az áttételeket tegyük alkalmassá a tőlünk vállalt feladatok végrehajtására. Nem új feladatokat adunk a jövő évre, igyekszünk nem sok kezdeményezést betervezni [sic!], ezeknek a lebonyolítását úgy kell megállapítanunk, hogy minél kevesebb szervezeti tevékenységet igényeljenek. Ilyen kezdeményezések lesznek a reformtörvény elfogadása és a törvénybe foglalt gondolatoknak és céloknak alapos ismertetése. Az ötéves terv ismertetését és népszerűsítését a pedagógia és népművelés területén egyaránt be kell terveznünk a munkába. A Szovjetunió ősszel kezdődő kongresszusának tartalmi anyagát is

²⁷ MNL OL XIX-I-4-fff-1961. június 12.

ismertetni kell, ezt is be kell terveznünk a népművelési munkába. Nagy hangsúllyal szerepel tervünkben a falusi kulturális munka fejlesztése, az irányító munka színvonalát emelni kell minden fokon a minisztérium osztályainál és másutt is. Ennek egyik feltétele: kevesebb értekezletek, kevesebb tanfolyamok, kevesebb előterjesztés. Az ismert dolgokat folytatni és jól. Ne vegyünk új előterjesztéseket, újrafogalmazásban már meglévő dolgokat, mert zavarokat okozunk, ahelyett, hogy segítenénk.”

A kollégium tagjai és meghívottai éltek a vita felkínált lehetőségével. Vagy az előterjesztést bírálták, vagy ahhoz kapcsolódóan önálló gondolatokat fogalmaztak meg. Az átfogóbb jellegű felvetésekből kiemelendő *Turgonyi Júlia* hozzászólása. „Nagyon örültem annak, hogy a tervezet ilyen nagyon részletesen és az egész társadalom nézetét átformálni kívánja a reform szellemében. De van egy olyan gondunk, hogy felvetik ezeket a feladatokat, mit kell a társadalommal megértetni, a világnézeti kérdéseket, és utána, szinte elválasztva, felvetünk olyan problémát – lehet, hogy a résztervekben nem így jelentkezett, – hogy a szülői munkaközösségeket a nevelési kérdések megértetésének szolgálatába kell állítani. A szülői munkaközösségeknek nagyobb önállóságra kell törekedni. Ha a nagyobb önállóságot a szervezeti kérdésekben úgy értjük, hogy a szülői munkaközösség vigye el a szülőket és hallgassák meg, mit mond a pedagógus a reform elveinek biztosítása érdekében, ekkor ez helyes. De tudják, milyen nagy küzdelmet folytattunk azért, hogy elfogadják és szélesebb legyen az a szemlélet: a szülőknek és pedagógusoknak együtt kell cselekedni, hogy a szülők elfogadják és magukévá tegyék, amit a társadalom tudatába kell vinni. [...] Helyesnek tartanám az utasításba bevenni: a szervezési terheket vegyük le a pedagógusok válláról, de igényesebb felvilágosító munkát kívánunk tőlük.” A pedagógusoknak a KISZ-szel és az Úttörő-mozgalommal kapcsolatos feladataira kitérve úgy vélte, hogy ez „eltérít az alap főfeladattól, hogy a pártonkívüli pedagógus meggyőzése, felkészítése legyen a kommunista pedagógus főfeladata. Úgy érzem, hogy nagyobb, közhasznúbb dolog [a] kommunistáknak odahatni, hogy minden pedagógus képes legyen világnézeti és politikailag együtt cselekedni a KISZ- és Úttörő szervezetek segítése érdekében, abból kifolyólag is, hogy tehermentesítsük a kommunistákat más nehéz feladatok alól.”

A meghívottként részt vevő TIT főtitkár, *Nagy László* hozzászólásából az alábbiakat érdemes kiemelni: „Ami probléma a számunkra, hogy nem kellene-e nyomatékosabban kifejezésre juttatni, hogy a következő egy-két évben a népművelés egyik fő feladata a falu megsegítése. Ma a falu megszilárdítása a munkás-paraszt szövetség alapvető kérdése. Véleményem szerint az, hogy a falu megsegítése egyik központi politikai feladatunk ma, ennek tükröződnie kell az anyagban, hogy erre felhívja a figyelmét a népművelőknek.”

Benke Valéria összefoglalójában kijelentette, hogy a vita segítséget adott a szövegezés pontosításához. „Remélem, azt kimondhatom, a kollégium és a végrehajtó bizottság a maga együttes ülésén elfogadta az irányelv-tervezetet.” Reflektált az egyes hozzászólásokra, így Turgonyi Júlia szavaira is. „Feltétlenül igényeljük [...], hogy a pedagógusok a tavalyihoz képest jelentékenyen javítsanak azon a munkán, amit a szülők között végeznek, a szülők közötti pedagógiai propaganda, a szülők pedagógiai kultúrájának emelése, a családi nevelésnek összehangolása vonatkozásában adjanak több segítséget a szülői munkaközösségnek és általában a szülőknek.” Hangsúlyozta, hogy a kommunista pedagógusoknak a világnézeti előrehaladás érdekében nagyobb hatóerőként kell működniük.

A megyék szerepének tisztázásakor a helyi apparátus megfelelő színvonalú felkészítését hangsúlyozta. Ehhez hozzátette: „Mit értünk színvonal alatt? Nagyon jól megkomponált elvi tételek gyűjteményét, vagy pedig olyan hatékony segítséget, amely azonnal át tud menni gyakorlattá. Ez a mi munkánk. Akkor, amikor 1957-ben eszmei zűrzavar volt még [a] saját apparátusunkban is, akkor az volt a kérdés, hogy az országban fellelhető legjobb ideológiai színvonalon oldják meg a feladatokat. Hogy az iskolában milyen légkör uralkodik, azt a megye tudhatja csak jól megcsinálni [!]. Az a munkamódszer, amelyet most követünk, nem kielégítő. Maguknak az elvtársaknak kell megfelelő munkanormák kialakítására törekedni.”²⁸

A tanulmányban idézett szövegrészek és idézetek remélhetőleg megfelelően jelenítik meg az 1961-es évben a kulturális terület ügyeiben hozott oktatáspolitikai döntéssorozat főbb mozzanatait. A kormányzat politikusainak és a döntésekbe bevont szakembereknek a szándékai, gondolatai és erőfeszítései világosan kirajzolódnak. Benke Valéria miniszternek egy alkalommal kifejtett gondolatai az új és elvárt *szocialista munkaerkölcsről* visszatükrözik a kor politikai vezetőinek a gondolkodásmódját: „A rendes emberek reszketnek, és vannak, akik fűrással és nyalással megvédik magukat. Kérdés azonban, hogy ez törvényszerűen következik-e be? Ha nincs kellő áttekintés, akkor az erőszakosabb egyének nyüzögnek, és kiharcolják számukra [!] a lehetőségeket, de a szocialista szervezés hatására ez megváltozik. A rendes embereké lesz általában az oxigén. Van, aki kiverekszi – erőszakkal – magának a lehetőségeket. A szolid, rendes emberek rendszerint élhetetlenek. De van az éremnek másik oldala is. Társadalmunkban már rájöttek arra, hogy karriert munkával tudnak csinálni. Aki a maga munkáját jól el tudja

²⁸ A Kollégium az év második felében már csak kétszer ülésezett, és a tanácsok szakigazgatási hatáskörének kialakításával, illetve további két megye kulturális munkájával foglalkozott.

látni, az számíthat előbbre jutásra. Mindkét típust el tudjuk különíteni. Nálunk a munka a legfontosabb, aki komolyan dolgozik, az jól jár az életben. A karrierrista is tud hasznosan dolgozni.”²⁹

Forrás- és irodalomjegyzék

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MNL OL XIX-I-4-fff

Az államigazgatás felsőbb szervei, Művelődésügyi Minisztérium, Kollégiumi értekezletek

Szakirodalom

BARTA

1984 *Magyarország művelődési viszonyai 1960–1982.* Szerk. BARTA BARNABÁS. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1984. 19–116.

CSIZMAZIA

1982 Oktatás, művelődés 1950–1980. Összeállította CSIZMAZIA KÁROLYNÉ. Központi Statisztikai Hivatal, Bp., 1982.

KERESZTES

2009 *Az oktatást és művelődést irányító minisztériumok vezetőtestületeinek napirendi jegyzékei I. Kollégiumi értekezletek 1949–1983.* A Magyar Országos Levéltár segédletei 27. Összeállította: KERESZTES CSABA. Magyar Országos Levéltár, Bp., 2009.

KOCSIS PIROSKA

Változások a munka világában a Kádár-rendszer megszilárdulása idején

Bevezetés

Hazánk gazdasági, társadalmi és politikai helyzete az 1956-os forradalom után jelentősen átalakult. A forradalom után a Kádár János vezette kormány számára legfontosabb teendő a rend és a nyugalom helyreállítása, a termelőmunka azonnali megkezdése, a munka felvételét gátló körülmények elhárítása, valamint a korábbi bérszínvonal fenntartása volt. Az erőszakos karhatalmi fellépésekkel kombinált politikai „tárgyalások” mellett e cél elérése érdekében olyan rendeletek és határozatok sora született, amelyek során a társadalom nagy része jelentős anyagi kedvezményekben részesült. A munkavégzés terén hangulatjavító intézkedéseket hoztak, amelyek egyértelműen a passzív többség megnyerését és a politikai nyugalom megőrzését célozták. A rendszer mindenekelőtt folyamatos munkát, biztonságot és a biztos anyagi gyarapodás lehetőségét ígérte. A kompromisszumot – valóságos választási lehetőség híján – egyre többen elfogadták. Egy ki nem mondott kiegyezés történt a régi-új hatalom és a nép között: aki csendben maradt, dolgozott és hangosan nem kritizálta a rendszert, azt békén hagyták. Az „élni és élni hagyni” politikája több mint két évtizedre megteremtette a hatalom és a társadalom nagyobb konfliktusoktól mentes együttműködését, melynek alapjait ekkor rakták le.

Az '50-es évek végén és a '60-as évek elején a bel- és külpolitikai konszolidáció révén tekintélyt szerzett Kádár elérkezettnek látta az időt arra, hogy a társadalom megbékítésére törekvő politikát folytasson. A mindennapi élet depolitizálása érdekében a szegényebb néprétegekhez fordult, megnyerésükre különböző szociális és jóléti intézkedéseket vezetett be. Ezen intézkedések között szerepelt a munkabérek kifizetésének központi szabályozása, a jogtalan béremelések felszámolása, a teljes foglalkoztatottság, a munkanélküliség megszüntetése, ugyanakkor a munkakerülés büntetése, a korábbi feszített normák és a megnövelt munkaidő csökkentése, a bérek jelentős emelése, ami ugyan kiegészült a munkaerő-tartalékok kimerülése okozta munkaerőhiánnyal.

²⁹ MNL OL XIX-I-4-fff-1961. március 30. – április 7. E gondolatsor végére hozzátette: „Még egyelőre nem bírunk kellő áttekintéssel.” Uo.

nyal, az eredmény pedig a teljesítménytől nagymértékben független anyagi biztonság lett.

Tanulmányunkban a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Munkaügyi Minisztériumának anyagában található forrásokra építve mutatjuk be a kádári konszolidáció időszakát, amelyben az elnyomó intézkedések mellett szociálpolitikájában a foglalkoztatottsággal, a munkanélküliséggel, a munkaerőhelyzettel, a cigánysággal, a nőkkel, a fiatalokkal és a csökkent munkaképességűek munkába állításával kapcsolatban felmerült gondokat, problémákat helyezte előtérbe. A munkával összefüggő társadalmi intézkedések és juttatások között külön figyelmet szentelünk a munkaidő csökkentése, a különböző munkaidő-kedvezmények adása és a természetbeni juttatások terén alkalmazott ingyenes és kedvezményes juttatások rendszerének, melyek fokozatosan bővültek a tárgyalt időszakban. Végezetül a munkásvédelem és a baleset-elhárítás terén kialakított új követelményekre és azok megvalósítása terén alkalmazott módszerekre hívjuk fel a figyelmet.

I. A foglalkoztatottság, a munkanélküliség és a munkaerőhelyzet alakulása

Az 1950-es évek végén, a '60-as évek elején – az akkori tervutasításos elvárásoknak megfelelően – a szocialista korszak jellemzője a teljes foglalkoztatottság volt. A foglalkoztatottak száma állandóan emelkedett, az emelkedés üteme meghaladta a munkaképes korú, valamint az összes népesség számának növekedését. Az országos foglalkoztatottsági helyzet javulása és viszonylag kedvező alakulása mellett állandóan jelentkeztek a regionális munkaerő problémák. Ebből következett, hogy egyes területek foglalkoztatottsági szintje jelentősen eltért egymástól. A munkaerő-közvetítő irodák statisztikai adatai részletes információkat adnak az elhelyezkedni nem tudó, munkát keresőkről. A rendszer a teljes foglalkoztatottságra törekedett, ám sokan nem tudtak elhelyezkedni. Hivatalosan nem létezett munkanélküliség, azonban a munkától önkényesen távolmaradókat büntették, megbélyegezték, közveszélyes munkakerülő („kmk”)¹ címmel

¹ A közveszélyes munkakerülés fogalma már a XX. század elejétől létezett. Az 1961. V. törvény is büntetni rendelte a közveszélyes munkakerülést: (214. § (1) Az a munkaképes személy, aki munkakerülő életmódot folytat, két évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. (2) A büntetés három évig terjedő szabadságvesztés, ha az elkövető visszaeső; ebben az esetben mellékbüntetésként kitiltásnak is helye van. (3) E § alkalmazásában visszaeső az, akit közveszélyes munkakerülés, tiltott szerencsejáték szervezése, üzletszerű kéjelgés, üzletszerű kéjelgésre rábírás, üzletszerű kéjelgés elősegítése, kitartottság vagy kerítés

ruházták fel. Ennek megfelelően a közveszélyes munkakerülés törvényileg büntetendő cselekmény volt, évente mintegy 2–300 embert ítéltek szabálysértési eljárás keretében elzárásra. A tényleges munkakerülőök számát a statisztikai adatok is csak hozzávetőlegesen adták meg.

A munkanélküliekre vonatkozóan évtizedeken keresztül nem lehetett információkat gyűjteni, a kérdéskört a népszámlálások összeírási programjában sem szerepeltették. A Kádár-rendszer politikai vezetése mindent elkövetett a teljes foglalkoztatottság látszatának fenntartására, a munkanélküliség elkerülésére, vállalva akár a rejtett, „kapun belüli” munkanélküliséget is. A korszak elején munkanélküli segélyt fizettek azoknak, akik hosszú időn keresztül nem találtak maguknak munkát, és szociális helyzetük ezt indokolta.

A munkanélküli segély folyósításának kialakult rendszere nyomon követhető a Munkaügyi Minisztérium iratanyagában. Egy 1962. április 5-én készült feljegyzés alapján mutatjuk be a munkanélküli segély folyósítása körül kialakult véleményeket, elképzeléseket. A feljegyzés szerint „az arra rászoruló, az elhelyezkedni nem tudó munkanélküliek ma nem kapnak kielégítő támogatást, mert a munkanélküli segély folyósításának rendszere elavult, [...] folyósítható összege a családfenntartók részére különösen alacsony, a munkaerő-közvetítő irodák dolgozói gyakran még az arra rászoruló igényjogosultak figyelmét sem hívják fel a munkanélküli segély folyósításának lehetőségére”.² A fenti okok miatt, a kifizetett munkanélküli segélyek összegéből nem lehetett következtetni egy-egy terület foglalkoztatási gondjaira, sőt, az elkészült statisztikai adatokból kitűnik, hogy olyan megyékben, mint Szabolcs, Somogy, Békés, Hajdú és Tolna, „az utóbbi években”, lényegében nem fizettek munkanélküli segélyt, bár főként itt jelentkeztek a foglalkoztatási gondok. A feljegyzés leszögezte: nem várható, hogy „valamennyi szociális szempontból indokolt munkába helyezés megoldódik, hiszen a munkára jelentkezők összetétele, természete nem állhat abszolút teljes összhangban valamennyi területen és minden időben a munkahelyek természetével és összetételével”. Mindezen indokok alapján kötelezték a munkaerő-közvetítő irodákat, hogy tájékoztassák és részletes információk adásával világosítsák fel a munkanélküli segélyre jogosultak körét, hogy „mindazok megkapják a segélyt, akik szociális helyzetüknél fogva arra rászorultak”. Javasolták továbbá a munkanélküli segély folyósítását szabályozó 1957. évi rendelet felülvizsgálatát,

büntette miatt szabadságvesztésre ítélték, és e büntetés kiállításától, vagy végrehajthatósága megszűnésétől az újabb büntetés elkövetéséig öt év még nem telt el.

² MNL OL XIX-C-5-A/5-19253-1962.

egyes pontjainak módosítását,³ a munkanélküli segélyre való jogosultság feltételeinek enyhítését.⁴

A munkanélküliek elhelyezése az esetek többségében protekció és összeköttetés révén történt. Sok olyan esetről tudósítanak a források, ahol a családok nagy részében senki sem tudott elhelyezkedni. Elterjedt az a nézet is, hogy a vidékről bejáró dolgozók „jelentős számban viszik be rokonaikat, ismerőseiket az üzemekbe”. A munkanélküliek száma a téli hónapokban volt a legmagasabb, a nyári hónapokban valamivel kevesebb, mivel akkor sokan idényjellegű munkát vállaltak.

A Munkaügyi Minisztérium számára 1961-ben készült egy tájékoztató jelentés a munkanélküli segélyben részesítettek számáról és a kifizetett összegekről. A jelentés szerint 1960 első öt hónapjában csupán hét megyében és a négy megyei jogú városban (Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs), valamint a fővárosban fizettek munkanélküli segélyt. 1961-ben, a kedvezőtlenebb munkaerőhelyzet miatt ugyanazon időszakban már 11 megyében folyósítottak segélyt a négy megyei jogú városon és a fővároson kívül. A segélyezettek száma és a számukra kifizetett összeg az alábbiak szerint alakult:

Időszak	Segélyben részesítettek száma (fő)	Kifizetett összeg (Ft)
1960. első öt hónap	247	219 002
1961. első öt hónap	501	473 141

A táblázatból kitűnik, hogy a segélyben részesítettek száma és a kifizetett összeg egy év alatt a duplájára emelkedett, igaz, számuk elhanyagolható az összes alkalmazotthoz képest. E számok azért sem alkalmasak jelentősebb következtetések levonására, mert a munkát keresők egy részénél hiányoztak a feltételek a segély megállapításához (pl. nem volt elegendő folyamatos munkaviszonya, hozzájárulással lépett ki, stb.), egyesek nem tudtak a munkanélküli segélyezés lehetőségéről, sokan azt hitték, hogy a rendelet csak 1957-ben, átmenetileg volt érvényben. Ezen okok miatt megyénként mindössze 5–20 fő volt a segélyezettek száma, kivéve Bács-Kiskun, Zala megyéket és Debrecen, Szeged városokat.⁵ A pontos statisztika adatgyűjtés azért sem volt lehetséges, mert a jelentések egy

³ A munkanélküli segély időtartamát hat hónapnál hosszabb időtartamban akarták meghatározni, a segély összegének alsó határát 300 Ft helyett 500 Ft-ra, és minden eltartott családtag után 40 Ft helyett 150 Ft-ra akarták felemelni.

⁴ MNL OL XIX-C-5-A/5-19253-1962.

⁵ MNL OL-XIX-C-5-A/5-17802-1961.

részében halmozott adatok találhatók (havonta hány személy kapott segélyt), így azokat, akik folyamatosan részesültek a kedvezményben, többszörösen számba vették. A megközelítő pontosságú adatok szerint 1960-ban 887 Ft, 1961-ben 944 Ft kifizetett segély jutott egy főre ugyanazon időszakban. A többség, kb. másfél-két hónapig részesült segélyben, akiknek fele nő volt, nagyobb hányaduk pedig szakképzetlen.

A Munkaügyi Minisztérium levéltári anyaga tájékoztat a munkaerő-közvetítés kialakult rendszeréről is. A Munkaügyi Minisztérium 9/1959. sz. rendelete⁶ vezette be a megyékben a kötelező munkaerő-közvetítést. A munkaközvetítő irodákban általában egy személyt alkalmaztak, akit nemcsak munkaközvetítéssel, hanem egyéb ügyekben – munkakönyv kiállítása, toborzás – is felkereshettek az érdeklődők. A megyei jelentések többsége arról számolt be, hogy „igen nagy az ügyfélforgalom hétfőn, szerdán és pénteki napokon”, amikor sorszámot osztottak azért, hogy az érkezési rendet fenn tudják tartani. Ilyen esetekben előfordult, hogy „a torlódásban egy-két hangadó, aki esetenként megfélemlít magáról [...] drasztikus szavakat is használ”. A munkanélküli fiatalokról és felnőttekről a megyék nyilvántartást vezettek, melyben szerepelt a dátum, a név, a születési év, a lakcím, a foglalkozás, milyen munkakört vállalt, milyen a jelentkező szociális helyzete, tagja-e valamely szakszervezetnek. Ezen adatok alapján alakították ki a közvetítés sorrendjét. A kötelező munkaközvetítés bevezetése kedvezően hatott a munkaerő-helyzetre, mert a munkára jelentkezők száma magasabb volt, mint a rendelet megjelenése előtti időben, ugyanis „akik eddig a vállalatokat ostromolták, most közvetlenül az irodáknál jelentkeztek”. Mindezek ellenére a bejelentett, valamint az irányított munkahelyek száma nem emelkedett, viszont a rászorultságot jobban figyelembe vehették.

1959-ben a minisztérium körlevelet küldött a megyéknek, hogy munkaügyi osztályaik jelentést készítsenek a Minisztérium Területi osztályának a kötelező munkaerő-közvetítés bevezetése óta eltelt két hónapról. A körlevélben megfogalmazott szempontok alapján választ kerestek arra, hogyan fogadták a dolgozók és a vállalatok az általános munkaközvetítés bevezetését, milyen eredményeket hozott annak bevezetése, hány vállalat részére és milyen munkakörben adtak mentesítést a munkaközvetítés alól, vezettek-e nyilvántartást és milyen a munkaerő helyzet. A beérkezett jelentések értékelték a kötelező munkaerő-köz-

⁶ A munkaügyi miniszter 9/1959. számú rendelete értelmében „Debrecen, Miskolc, Szeged megyei jogú városokban, valamint Békéscsaba, Kecskemét, Nagykanizsa, Nyíregyháza, Szolnok, Szombathely városokban – a vezető állások kivételével – valamennyi munkakörre kötelező a munkaközvetítés”. (1959. július 18.)

vetítésről kiadott rendelet megvalósítását. Megállapították, hogy a „közvetítés nem mutatott nagyobb mérvű emelkedést, de kiküszöbölte azokat a hiányosságokat, amelyek jelentkeztek”, pl. a legjobban rászorultakat helyezték el és küzdöttek a protekció ellen. A jelentések többsége úgy fogalmazott, hogy az általános munkaközvetítés bevezetése „különösebb meglepetést nem hozott” a dolgozók részére, mivel a Munkaügyi Minisztérium 1/1957-es végrehajtási utasítása már kimondta a munkahelyek bejelentését, valamint meghatározta azokat a munkaterületeket, amelyek kötelező közvetítés alá esnek.⁷

A vállalatok igazgatói „észrevételt nem tettek” a megjelent rendelettel kapcsolatban, de jelentésükből kiolvasható, hogy valójában nem örültek és nem is fogadták kitörő lelkesedéssel a kötelező bejelentést. Többségük arra hivatkozott, hogy a tervek teljesítéséért és a munkaerő kialakításáért elsősorban ők a felelősök, ennek megfelelően „csak olyan dolgozót vesznek fel, akit e téren alkalmasnak találnak”. A rendelet hatására a vállalatoknál csökkent a személy szerinti kikérések száma, de többször előfordult, hogy a kiközvetített dolgozót nem vették fel, ami lehetőséget adott a rendelet kijátszására.⁸

1961-ben Buda István⁹ jelentést készített a munkaerő-helyzet és a munkanélküli segélyezés akkori helyzetéről. Megállapítása szerint, a munkaerőhelyzet 1961 első hónapjaiban „kedvezőtlenebb volt, mint a korábbi évek hasonló időszakában”, s az adott évben „nem lesznek nagyobb számban új munkahelyek”. Ezt azzal magyarázta, hogy egyes vállalatoknál, a tervezettnél magasabb volt az induló létszám, a felesleget ezekben a hónapokban építették le, több vállalatnál pedig felvételi zárlatot rendeltek el. Fokozta a problémákat, hogy a normarendezés létszám-megtakarítást eredményezett, és a „mezőgazdaság szocialista átszervezése miatt” a nagyszámú mezőgazdasági munkaerő a városokban keresett állást, az állami gazdaságok létszámszükséglete pedig – összevonások és átszervezések miatt – egyes megyékben több ezer fővel csökkent. Ez a kedvezőtlen tendencia a munkaerő-közvetítő irodák forgalmában és tevékenységében is tükröződött.

Buda jelentése statisztikai adatokkal is alátámasztotta a munkaerőhelyzet alakulását és annak változásait. Ezek szerint 1961 első öt hónapjában a közvetítő szerveknél együttesen 30 000-rel (7,9%) több munkát kereső jelentkezett, mint 1960 hasonló időszakában, ugyanakkor a vállalatok 1961-ben kb. 15 000 fővel kevesebb munkaerőt igényeltek a közvetítő irodáktól. Ennek következmé-

⁷ MNL OL XIX-C-5-A/4-34254-1959.

⁸ MNL OL XIX-C-5-A/5-34460-1959.

⁹ Buda István (1926–2013), politikus, sportvezető. 1957-től részt vett a Munkaügyi Minisztérium megalakításában, 1964–1978 között a Munkaügyi Minisztérium miniszter-helyettese, 1978-ban munkaügyi államtitkár. 1978-tól 1986-ig az Országos Testnevelési és Sporthivatal és a Magyar Olimpiai Bizottság elnöke.

nye az lett, hogy míg 1960 említett időszakában a munkára jelentkezők 37,4% állt munkába, addig 1961-ben már csak 32,6%.

A munkaerőhelyzet nem mindenütt alakult egyformán. Az ipari megyékben általában csökkent a munkát keresők száma, és javult az elhelyezettek aránya. Pl. Baranya, Borsod, Győr, Fejér, Komárom, Nógrád és Veszprém megyékben együttesen 1960 első öt hónapjában, a munkaerő-közvetítő irodákban 53 758 fő jelentkezett munkára, 1961 hasonló időszakában már csak 42 660 fő. Ugyanitt az elhelyezettek aránya 1960-ban 49%, 1961-ben 54,8% volt. Kedvezőtlenebb volt a mezőgazdasági megyék statisztikája, ahol Bács-Kiskun, Csongrád, Hajdú, Szabolcs, Szolnok, Vas és Zala megyékben 1960 vizsgált időszakában 40 804 fő volt a munkát keresők száma, 1961 azonos időszakában pedig 52 685 fő. Amíg 1960-ban a jelentkezők 46,9%-át irányították munkára, addig 1961-ben csak 33,2%-át tudták munkába állítani.

Az ipari és mezőgazdasági megyék munkaerő-helyzete ellentétesen alakult. Ez abból fakadt, hogy az ipari megyékben a meglévő ipar állandóan bővült, új munkahelyeket hoztak létre, ugyanakkor a mezőgazdasági megyékben az ipar-telepítés minimálisra korlátozódott, a munkahelyek gyarapodása pedig nem állt arányban a munkát keresők számának növekedésével.

A munkára jelentkezők közel kétharmada a nők közül került ki. A munkaerő-közvetítési statisztikák szerint (öt megye, két megyei jogú város és a főváros megfigyelése alapján) a munkára jelentkező férfi dolgozók 42%-át, a munkára jelentkező női dolgozók 27,3%-át alkalmazták. Egyes városokban (Szeged, Pécs, Salgótarján stb.) különösen nehéz volt a nők elhelyezése.

A munkát vállalók háromnegyed része városi, egynegyed része vidéki lakos volt. A vidéki jelentkezők száma országosan 12%-kal növekedett 1960 első öt hónapjához viszonyítva. A vidéki lakosok munkára jelentkezése nem helyben, a járási munkaerő-közvetítő irodákban emelkedett (itt csökkent kb. 15%-kal), hanem a megyei jogú városokban és Budapesten, így ezek nyomást gyakoroltak a városi munkaerőhelyzetre. A négy megyei jogú városban, 1960-ban (az év első öt hónapjában) 4890, 1961-ben 7995 fő vidéki jelentkezett munkára. Budapesten 1960-ban (I–V. hó) 24 550 fő, 1961-ben 41 692 fő volt a vidéki jelentkezők száma, vagyis Budapesten kb. minden hatodik munkára jelentkező vidéki lakos volt.

Buda István jelentésében azon a véleményen volt, hogy a „vidékiek városba való áramlása egészségtelen”, mert a munkát keresők nagy része fiatal, így azon túl, hogy „elveszik a városi dolgozók elől a munkalehetőséget”, a mezőgazdasági munkaerő amúgy is rossz korösszetétele tovább romlik. Egy felmérés szerint a budapesti munkaközvetítő irodákon jelentkező vidékiek 89,3%-a 14–18 éves korúak közül került ki.

A munkára jelentkezők túlnyomó többsége (kb. 80%) szakképzetlen volt, a szakképzett dolgozók elhelyezését általában megoldhatónak tartották. Egyes szakmákban (pl. a forgácsoló) változatlanul nagy volt a munkaerőhiány.¹⁰ A jelentés külön kitért a gyors- és gépíróknak hiányára, mivel „évek óta probléma az ilyen irányú igény kielégítése”.¹¹ Néhány helyen, főként Budapesten, „túltelítettség” mutatkozott egyes szakmákban, pl. gépkocsivezető, festő-mázoló, lakatos, műszerész, hegesztő, cipész, szabó, pincér és fodrász stb.

A munkát vállalók 84%-a korábban már munkaviszonyban állt, s csak 16% volt az új munkát kereső. Ez a nagyszámú fluktuációra hívta fel a figyelmet. Nincs adatunk arra vonatkozóan, hogy hány dolgozónak mondtak fel, hányan léptek ki önkényesen, de elenyészően csekély lehetett azok száma, akiknek a vállalat mondott fel, viszont magas volt a „hozzájárással kilépett” és a „szerződése lejárt” bejegyzés.

A munkavállalók különböző anyagi és társadalmi helyzetűek közül kerültek ki. A jelentkező férfiak 50–70%-a, a nők 25–30%-ának „azonnali elhelyezkedése”, mint családfenntartónak, egyedülállónak, rossz helyzetben lévőknek stb. „feltétlenül szükséges”. A jelentések arról is tudósítanak, hogy még a legrászorultabbak is válogattak a munkahelyek között, pl. nem akartak kisegítő, időszakos munkát vállalni, inkább kivártak, míg állandó jellegű munkához jutottak, vagy egyes munkaköröket azért nem töltöttek be, mert a budapesti fiatalok nem szívesen mentek szövő-fonó tanulónak.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy 1961 első hónapjaiban a munkaerő-problémák a korábbi évek azonos időszakához viszonyítva nagyobb mértékben jelentkeztek. A nyári időszak beálltával és az idénymunkák megindulásával a téli munkaerő-feszültség oldódott, az idénymunkák befejeződésével azonban ismét munkaerő elhelyezési problémák jelentkeztek.¹²

A fentiek alapján láthatjuk, hogy a munkanélküli segély, a közveszélyes munkakerülés és a bűjtött munkanélküliség párhuzamos egymás mellett élésének felszámolása megingatta volna a szocialista rendszer egyik alapvető propagandacélját, a teljes foglalkoztatottságot. A társadalom egyes csoportjai között azonban eltérőek voltak a foglalkoztatási lehetőségek. A cigányság, a nők, a fiatalok és a csökkent munkaképességűek munkavállalását külön jogszabályok is rendezték.

¹⁰ A jelentés megjegyezte, hogy az esztergályos szakmunkások hiánya ellenére sem alkalmazták a vállalatok 1951–1954 között képzett női szakmunkásokat. 1961 márciusában 43 fő női esztergályos jelentkezett munkára a budapesti munkaerő-közvetítő irodákban. (MNL OL XIX-C-5-A/5-sz. n.-1961.)

¹¹ A gyors- és gépírók képzése központi tervezés, irányítás nélkül folyt, s azt javasolták, hogy „megfontolandó lenne ennek tervszerűvé tétele”.

¹² MNL OL XIX-C-5-V/22-sz. n.-1961.

Ezek mindegyike azonban akkora terület, hogy részletes feldolgozásuk meghaladja e tanulmány kereteit, így csupán a fő problémákra utalunk.

A második világháborút követő években jelentős változások történtek a *cigány népesség* életkörülményeiben.¹³ Az 1945–1961 közötti másfél évtized a magyarországi cigányság történetének egyik legfontosabb időszaka, melyben minden korábbinál nagyobb súllyal vetődött fel az együttélés új modelljének megteremtése, összefüggésben a modernizációs kérdésekkel, illetve a cigányság nemzeti-ségi fejlődésének lehetőségeivel. A rendszerváltozás utáni időszakban egyre több forrás- és esettanulmány látott napvilágot az államszocializmus cigányügyi politikájáról. Tanulmányunkban a Munkaügyi Minisztérium levéltári anyagára építve teszünk kísérletet ezek rövid bemutatására.

A Munkaügyi Minisztérium Kollégiuma már 1957. decemberi ülésén foglalkozott a cigányok helyzetével, és szükségesnek tartotta, hogy „az illetékes szervek koordinált, hathatós intézkedéseket tegyenek a maguk vonalán” a cigányság felemelkedésének elősegítésére. Az ülésen megállapították, hogy „e probléma megoldása hosszabb időt igényel”. Meghatározták azokat az „azonnali és perspektivikus feladatokat” is, melyeket végre kell hajtani a cigányság helyzetének javítása érdekében. A Kollégium idevonatkozó határozata értelmében utasították a tanácsok munkaügyi osztályait, hogy rendszeresen ellenőrizzék a vállalatoknál foglalkoztatott cigány munkavállalók helyzetét, elszállásolásukat, a velük való bánásmódot. Kérték, hogy a vizsgálatok során tapasztalt hiányosságok és visszaélések ellen minden lehetséges eszközzel küzdjenek, ha ez nem jár eredménnyel, vegyék igénybe a helyi társadalmi és állami szervek segítségét.¹⁴

A Munkaügyi Minisztérium mellett a megyék is központi kérdésként kezelték a cigányság ügyét. Részletes beszámolók, jelentések készültek a cigányok élet- és munkakörülményeiről, elhelyezkedésük nehézségeiről és foglalkoztatásukról. Napirendre került a cigányok társadalmi megbecsülése, szociális, egészségügyi és kulturális helyzetének megjavítása, a velük szemben tapasztalt hátrányos

¹³ 1955-ben az Egészségügyi Minisztérium készített egy tervezetet a „cigányság társadalmi, szociális, egészségügyi és kulturális helyzetének megjavítására”. Ezt 1961-ben az MSZMP Politikai Bizottságának határozata követte, amely a cigánykérdést nem nemzetiségi, hanem szociális problémaként fogalmazta meg. Ebben az időszakban a cigányok kb. 70–80%-a a társadalomtól elkülönülten, telepeken élt. A telepeken erőszakos mosdatások, fertőtlenítések folytak, ha bűncselekményt követett el valaki, a rendőrség sorra vette a telep lakóit, akik védelem nélkül álltak a hivatalos szervvel szemben. (Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1961. június 20-ai határozata „Előterjesztés a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos feladatokról”. (MNL OL M-KS 288. f. 5. cs. 233. ő. e.) – A cigányság helyzetével, történeti kérdéseivel foglalkozó újabb szakirodalom igen széleskörű, a tanulmány jellegéből adódóan erre most nem kívánunk kitérni.

¹⁴ MNL OL XIX-C-5-A/22-1308-1958.

megkülönböztetés és helytelen szemlélet felszámolása. A jelentések nagy része a cigányság „társadalmunk szintjére való” felemelkedését szorgalmazta. Leszögezték, hogy a cigányok között „meg kell különböztetni a becsületes, megfelelő nevelőmunka mellett dolgozni akaró egyéneket a társadalom káros elemeitől”. Alapvetőnek tartották a munkára nevelést elsősorban azért, hogy a rendszeresen nem dolgozó cigányok is „hasznos, becsületes munkával foglalkozó tagjaivá váljanak a társadalomnak”. Álláspontjuk az volt, hogy „a cigányokkal szemben sem lehet merev, sematikus módszereket alkalmazni” (pl. különálló termelőszövetkezetek szervezése, stb.).¹⁵

Több beszámoló kitért arra, hogy „a fennálló helyzetet súlyosbítja”, hogy „semmilyen adat és statisztika” nem foglalkozik felmérésükkel, így a hivatalos statisztikai adatokat nem lehet elfogadni hitelesnek, mivel „az volt a cigány, aki annak vallotta magát”, éppen ezért a felmérésekben a cigányok számát „alulbecsültnek” értékelték.

A megyei jelentések készítői nem titkolták ellenérzésüket a cigányokkal szemben. Munkához való hozzáállásukról negatívan nyilatkoztak, hiszen véleményük szerint „a cigányok húzódoznak a munkától, szívesebben végeznek házalást, idénymunkák során gyűjtögetést”. Sokan közülük „csavargásból, koldulásból, lopásból” élnek, különösen jelentős „garázdálkodásuk a mezei és erdei lopás terén”. Ugyanakkor nem hallgatják el azt a tényt, hogy a cigányság egy részében megvan a hajlandóság „a neki kedvező és tetsző munkára, így a zenélés, vályogvetés, kosárfonás és gyűjtögetésre”.

A jelentések szerint az üzemek és a vállalatok tartózkodtak a cigány dolgozók alkalmazásától, hiszen nagyrésztük „nem állja a munkát, állandóan vándorol, a részükre kiadott munka és védőruhát – sok esetben pokrócot, lepedőt, munkatársaik értékeit – ellopják. Ebből sok rendőri és bírói eljárás volt.” A munkások is idegenkedtek tőlük, mivel „munkabrigádba nem veszik be őket gyenge teljesítményük miatt”. Munkához való hozzáállásukat életkörülményeikkel magyarázták (vadházasság, vándorlás, csavargás, lakáshelyzet), éppen ezért javasolták, hogy a cigánykérdést „a szocialista humanizmusnak megfelelően kell megoldani”, nevelésüket, társadalmi felemelkedésüket „az egész társadalom ügyének kell tekinteni”.¹⁶

1957-ben létrehozták a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét,¹⁷ mely elsősorban közvetítő feladatot látott el az állami szervek felé.

¹⁵ MNL OL XIX-C-5-V/22-1308-1958.

¹⁶ MNL OL XIX-C-5-V/22-03060-1960.

¹⁷ Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége 1957-ben jött létre. Célul tűzte ki, hogy megteremtí, ill. megújítja az eredeti cigány irodalmat, a zenét és más művészeteket, és segít megőrizni az ősi nyelvet. Az Alapító okiratban szerepelt továbbá a munkahelyterem-

A „cigánypolitika” megoldására tett elképzelésekbe illeszkedett Benke Valéria¹⁸ művelődésügyi miniszter 1961 februárjában a kormány számára készített előterjesztése a cigánylakosság gazdasági, közegészségügyi és kulturális helyzetéről. Az előterjesztés többek között azt vizsgálta, hogy a cigányság miért nem tudott bekapcsolódni a rendszeres munkavállalók sorába. Arra a következtetésre jutottak, hogy a cigányság ezer szállal kapcsolódik múltjához, s a megszokott életmódot még a társadalmi kivettség árán sem voltak hajlandók feladni. Előtérbe kerültek olyan vélemények is, hogy ez „a csoport annál is veszélyesebb, mert képtelen megszabadulni attól a felfogástól, hogy a munka szegény, s inkább bűncselekmények elkövetése árán tartja fenn magát. Ilyen szemléletű emberek minden telepen élnek, s méltatlankodik a cigányok szellemét; azokat, akik dolgoznak, kinevetik és csúfolják, és ezáltal visszatartják a munkától”.¹⁹

Az előterjesztés külön foglalkozott a cigány nők munkába állásával, mivel „kis töredékük” dolgozik rendszeresen és „még elmaradottabbak, mint a férfiak”, mivel erősebben ragaszkodnak a „régie életmódhoz”. A sok gyermek miatt nem képesek állandó munkát vállalni, inkább „jósálással, koldulással és csereberéléssel” foglalkoznak.²⁰

A cigányság munkába állítását nehezítette szakképzettségük hiánya. Elenyésző volt azok száma, akik segédlevéllel rendelkeztek, éppen ezért különös súllyal vetődött fel a cigány fiatalok szakképzetlenségének kérdése, akiknek jövője teljesen bizonytalan volt, s többségük 16–17 éves korukban családot alapított.²¹

A fent vázolt helyzet megoldására az MSZMP Központi Bizottságának Politikai Bizottsága 1961. június 20-án határozatot fogadott el *A cigánylakosság helyzetének javításával kapcsolatos egyes feladatokról* címmel. A cigányság helyzetének megoldását ekkor még politikai kérdésnek tekintették.²² A pártvezetés rossz szemmel nézte a hagyományos cigány foglalkozásokat, nem tartotta kívánatosnak, hogy a romák az ötvenes években már kialakult ipari körzetekbe ingázzanak, noha a határozatot előkészítő tanulmányokban még az szerepelt, hogy

tés, az iskoláztatás, az egészségügy, az életkörülmények javításának általános igénye is. Az 1961-es párthatározattal megszüntetett Cigányszövetség feladatát eleinte az Országos Cigányügyi Bizottság vette át, majd 1962-től az Országos Társadalmi Bizottság látta el. Érdemi munkát egyik szerv sem végzett.

¹⁸ Benke Valéria (1920–2009), tanítónő, kommunista politikus, 1958–1961 között művelődésügyi miniszter.

¹⁹ MNL OL XIX-C-5-V/22-03060-1960.

²⁰ MNL OL XIX-C-2-x-00295-1960.

²¹ MNL OL XIX-C-2-x-002/6-1-1961.

²² A határozat célja politikai alapelvek rögzítése a cigányok helyzetének megítéléséről, valamint társadalmi státusuk és a további feladatok meghatározása volt, ami évtizedekre meghatározta a cigányokkal kapcsolatos politikai alapelveket.

a cigányok átnevelésére az a legkedvezőbb, ha ipari üzemekben foglalkoztatják őket.²³ A határozat kimondta, hogy „munkába állításukat lehetőleg azokban a helységekben kell biztosítani, ahol élnek”. Ezt a későbbiekben felülbírálták, hiszen a szabad cigány munkaerő tömeges foglalkoztatását az üzemekben és az ipari vállalatoknál csak ingáztatással tudták megoldani. Ez a rosszul fizetett ipari segédmunka nem volt alkalmas a szembeszökő nyomor felszámolására.²⁴

Az 1961. évi PB határozat után a Munkaügyi Minisztérium Munkaerő-gazdálkodási Osztálya 1962. február 24-én intézkedési tervet dolgozott ki a cigánylakosság foglalkoztatottságának emelése érdekében. A Minisztérium „ismételten” utasította a megyei és a járási munkaügyi apparátust, hogy a rendelkezésükre álló eszközökkel segítsék a cigány munkavállalók foglalkoztatásával kapcsolatban tapasztalható „elzárkózás” csökkentését. Felkérték a Szakszervezetek Országos Tanácsát (SZOT) és az üzemi szakszervezeti bizottságokat, hogy „az eddigieknél hathatósabban törekedjenek a cigány munkát keresőkkel szemben tapasztalható idegenkedések, előítéletek felszámolására, illetve a már dolgozó cigányok helyben maradásának elősegítésére” és az arra rászorultak erkölcsi és anyagi támogatására. Hasonló jellegű felkérést fogalmaztak meg a termelőszövetkezetek felé is. Vizsgálták a cigány fiatalok szakképzésének lehetőségét, az előítéletek felszámolása és csökkentése érdekében pedig a sajtótól kértek segítséget azért, hogy „a tapasztalt törvénytelenésekről és ennek következményeiről, a már esetlegesen elért eredményekről, problémákról, feladatokról, tervekről” tudósítsák a közvéleményt.²⁵

A Munkaügyi Minisztérium 1962. július 26-án újabb tervet készített a cigánykérdés koordinálására. Ekkor utasították a megyéket, hogy „a munkaügyi apparátus mindenhol fontosságának megfelelően foglalkozzék” a cigánylakosság munkába állításával, szorgalmazza elhelyezkedésüket, a vállalatokkal kapcsolatot építsenek ki és törekedjenek az előítéletek leküzdésére.

1962. szeptember 18-án Kisházi Ödön²⁶ munkaügyi miniszter ismét tájékoztatást kért az 1961. június 20-ai *A cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról* szóló párthatározat végrehajtásáról. A beérkezett beszámolókból az egész országra kiterjedő általános helyzetkép bontakozott ki.

²³ Az előkészítő felmérésekből kiderült, hogy a cigányok az ötvenes évek iparosítási hullámából jórészt kimaradtak, mert a szükséges munkaerő a mezőgazdaságból származott.

²⁴ Az állami gazdaságok és a tsz-ek mindig nagyobb ellenállást tanúsítottak a cigány dolgozókkal szemben, mint a nagyvállalatok vagy az üzemek.

²⁵ MNL OL XIX-C-5-A/22-5653-1962.

²⁶ Kisházi Ödön (1900–1975), eredetileg szociáldemokrata politikus. 1957. május 9-étől 1963. március 20-ig munkaügyi miniszter. 1962-től az MSZMP Központi Bizottságának tagja, majd 1963-tól haláláig az Elnöki Tanács helyettes elnöke volt.

javasolták, hogy a megyei lapokban és a Munkaügyi Szemlében cikkek jelenjenek meg a „Magyarországi cigányság foglalkoztatási problémája” címmel, majd leszögezték: „a foglalkoztatásról kiadott utasítások elegendőek, bár az intézkedések eléggé formálisak, és aktívabb szerepvállalás kell!”

Összességében elmondhatjuk, hogy a Kádár-korszak elején új helyzet teremődött a cigányság számára nemcsak foglalkoztatásuk, hanem életmódjuk megváltoztatására is. A cigányság nagy része az építőiparban talált munkát a '60-as évek második felétől, s bérviszonyaik is elfogadhatóak voltak, ezért megkezdődött nagyfokú felszivárgásuk a nagyvárosokba, főleg Budapestre, de ez már túlmutat a korszakon. Megkezdődik egy olyan folyamat, amit a rendszerváltás szétver, hogy aztán évtizedekkel visszavesse a cigányságot egy demográfiailag alapvetően más viszonyok és arányok között.

A cigányság foglalkoztatása mellett a *nők munkába állása* is komoly feszültséget okozott az '50-es évek végén, a '60-as évek fordulóján. Az ötvenes években megkezdődött a nők tömeges munkába állítása, amely nagymértékben megváltoztatta a társadalom képét. Ennek következtében új családmodell alakult ki, hiszen a nők sok esetben visszautasították a hagyományos női szerepeket, és a férfiakéval azonos jogokat, státust követeltek a foglalkoztatás és a bérezés terén egyaránt. Munkavállalási lehetőségeik elsősorban a kereskedelemre, a vendéglátóiparra, a szolgáltató- és könnyűiparra, valamint egyéb adminisztratív munkahelyekre korlátozódtak. A felvételeknél elsősorban a személyes kapcsolat és az ismeretség érvényesült.

Az elhelyezkedési problémákért nemcsak a fennálló helyzetet, hanem a nőket is hibáztatták. Munkavállalásuk, foglalkoztatásuk feltételei ugyanakkor nem voltak biztosítottak, a gyermekintézmények (bölcsődék, óvodák, napközi otthonok) hálózatának széleskörű kialakítása, fejlesztése, bővítése még váratott magára. Nehezítette munkába helyezésüket, hogy válogattak a munkákban.²⁷ Egy Pest megyei jelentés nyíltan leírja: ha „nem válogatnának a munkában, akkor elhelyezkedési arányuk jobb lenne”.²⁸ Tény, hogy több műszakos foglalkoztatásuk nem volt lehetséges, mert zavart okozott a vállalat működésében, a három műszakos munkahelyet kevesen vállalták, mivel annak betöltése káros volt az egészségükre, de „nem szívesen” vállaltak munkát kertészeti vállalatoknál, técszeknél vagy állami gazdaságokban sem. Súlyosbította a helyzetet, hogy a

²⁷ A bolyi állami gazdaságban pl. a kukoricaszedésre irányított nők nem fogadták el a munkát, a pécsi Kesztyűgyárban a távolság és a lakáskérdés megoldatlansága akadályozta meg munkavállalásukat, de volt, aki azért nem vállalt munkát, mert „nem tetszett neki”. (MNL OL XIX-C-5V/22-3328-1961.)

²⁸ MNL OL XIX-C-5-V/22-3328-1961.

munkára váró nők nagy része családfenntartó vagy egyedülálló volt és önmagát eltartani kényszerült, ráadásul többségük „semmilyen szakmai képzettséggel vagy megfelelő iskolai végzettséggel nem rendelkezett”.

A nők elhelyezkedését nehezítette a vidékről bejárók nagy száma. Több megye jelezte a minisztérium felé, hogy a „kötelező női munkaerő-közvetítés bevezetése” sokat segítene, hiszen „meggátolná a helyzet rosszabbodását”, és lehetőség nyílna a szociális szempontok érvényesítésére. Véleményük szerint a helyzet hosszú távú megoldását „a megyék jellegének megfelelő iparfejlesztés és ipartelepítés adná”.²⁹

A vidéki városokban a munkát igénylő nők száma meghaladta a munkahelyek számát, Budapesten a munkát keresők 70%-a nő volt, s közülük legtöbbször 20–30 éves korukban kerestek munkát. Pécsen például a nők „elhelyezkedési lehetősége szinte katasztrofális”, mivel „számtalan három-négy gyermekes, kereső nélküli anya van, akinek nincs meg a mindennapi kenyeré”, és nem tudnak számukra munkahelyet biztosítani. E helyzet megváltoztatása „egy felsőbb rendellett volna lehetséges”.³⁰ A kialakult helyzetért sokan elsősorban a vállalatokat okolták, mert azok nem jelentették be az üres álláshelyeket, nem tartották be a vonatkozó törvényes rendelkezéseket és ezzel „nemcsak a szocialista törvényességet sértik meg, de igen távol maradnak a vonatkozó rendeletek szociális szellemétől”. A vállalatoknál „a protekció rendszer szinte dühöng”, az elhelyezkedésekbe különböző szervek, így a párt, a rendőrség és a nőszövetség is beleszólt. Ilyen körülmények között a nők elhelyezésénél „szinte meddő marad minden igyekezetünk és eredménytelen minden harcunk”. A megoldást számukra „a kötelező munkaközvetítés jelentené”, mivel az kettős célt szolgálna: „meggátolná a vidéki nők beözönlését a városba és a kirívó esetek és a jogos panaszok megszűnnének”.³¹ A felállított munkaközvetítő irodák azonban csak abban az esetben tudták a női jelentkezőket kiközvetíteni, ha a vállalatnál, üzemnél vagy gyárban a fluktuáció miatt felszabadult egy-egy álláshely. Budapesten például „a főváros túlszűfolttsága miatt” úgy oldották meg a helyzetet, hogy korlátozták „a fiúk felvételét az olyan szakmákban, ahova van bőven leány jelentkező”.³²

A nők munkába állásának elősegítésére a megyék területén tanfolyamok beindítását szorgalmazták, így került sor hímzés és egyéb kézimunka, valamint gyermekjáték és művirág készítő tanfolyamok szervezésére.³³ Szabolcs-Szatmár

²⁹ MNL OL XIX-C-5-IV/32-9154-1959.

³⁰ MNL OL XIX-C-5-A/4-16219-1959.

³¹ MNL OL XIX-C-5-IV/32-9303-1959.

³² MNL OL XIX-C-5-IV/32-9154-1959.

³³ MNL OL XIX-C-5-A/5-17364-1958.

megyében háztartási iskolák létesítésében látták a megoldást a „létszámfeleslegként mutatkozó 800–1000 fiatal leány” elhelyezésére.³⁴

A munkára jelentkező nők számának állandó növekedését különböző tényezőkre vezették vissza. Ezek között szerepelt, hogy a háztartási munka gépesítésével „egyre inkább könnyebb a nők háztartási munkái”, egyesek „már nem a háztartási munka végzésében látják az életcéljukat”, a bölcsődei és óvodai férőhelyek számának növekedésével pedig „a nők gyermeknevelési gondjai is csökkentek”, ami ugyan nem felelt meg teljesen a valóságnak. Mindezen tényezők befolyásolták a munkát kereső nők számának állandó növekedését, és ehhez szorosan kapcsolódott az a tény is, hogy „a nők egyenjogúsága anyagi önállóság nélkül nem valósítható meg”. Ezen okok, valamint a férfi munkaerő-kínálat túlsúlya mellett a nők „alkati sajátosságai, [...] a gyermeknevelésben, a családi életben, háztartásban lekötött társadalmilag fontos szerepük” is akadályozta munkavégzésüket annak ellenére, hogy „törvényeink [...] fokozottan gondoskodnak a nők, különösen pedig a dolgozó nők védelméről”.³⁵ Éppen ezért a nők „általában kevésbé stabil munkaerők”, foglalkoztatásuk munkaszervezési és egyéb gondokat is felvetett, pl. külön öltözők biztosítása. Így érthető, hogy a vállalatok nem igazán törekedtek arra, hogy a nők számára is alkalmas munkahelyeket nőkkel töltsék be, különösen ott, ahol már a „kialakult tradíciók miatt is nehezebb ilyen változást elérni”.³⁶ Ez a szemlélet azt is magával hozta, hogy a már „alkalmazott nők is problémát jelentenek a vállalatnál”, ezért a „legelső és legfontosabb tennivaló” a vállalatvezetők és a vezető beosztásban lévő műszaki dolgozók szemléletének a megváltoztatása a női dolgozókkal szemben, különösen annak feloldása, hogy a női munkaerő „csak hátráltatja a termelést”.

A tanácsok „kommunista vezetőit” kötelezték a nőkkel szembeni hátrányos megkülönböztetés feloldására, hogy a női munkaerő elhelyezkedését „megfelelő differenciálással” segítse, illetve „ezek elsődlegességét biztosítsa”. A fennálló jogszabályok előírásokat tartalmaztak mindazokra a munkakörökre, melyben a nők foglalkoztatottsága nem volt kívánatos, ezért javasolták annak kidolgozását és kötelező erejűvé tételét is, hogy mely munkakörök betöltése legyen döntően női munkaerővel betöltendő.³⁷

³⁴ MNL OL XIX-C-5-A/5-17520-1958. A háztartási iskolák létesítését a Gazdasági Bizottság 10.258/1957. sz. határozata fogadta el.

³⁵ A Munka Törvénykönyve védte a nőket: a terheseket nem lehetett egészségre ártalmas munkakörben foglalkoztatni, ideiglenesen könnyebb munkára helyezték őket, fizetésük nem lehetett kevesebb, mint előző munkahelyükön, túlórára nem kötelezhették őket, éjszakai munkára való beosztásuk is nehezebb volt.

³⁶ MNL OL XIX-C-5-A/12-34995-1962.

³⁷ MNL OL XIX-C-5-V/22-3328-1961.

A munkát kereső városi nők helyzetéről 1961-ben jelentések készültek a Munkaügyi Minisztérium számára, amelyek nem voltak alkalmasak megfelelő következtetések levonására, ezért utasították a tanácsok³⁸ munkaügyi főelőadóit, hogy megadott szempontok alapján, szűrőpróbaszerűen 50–50 munkára jelentkező nőről készítsenek reprezentatív felmérést. A felmérés elkészült, melynek során négy városban összesen 200 munkára jelentkező nőt kérdeztek meg. A megkérdezettek 87,5%-a korábban már dolgozott, és 12,5% akart első ízben munkát vállalni. A nők szakmai képzettsége sokkal rosszabb volt a férfiakénál, családi állapotuk szerint a férjezett nők mintegy 38,5%-a, a hajadonok 27,5%-a keresett munkát. Elhelyezkedésüket családjuk eltartása, férjük keresetének kiegészítése, önállósodásuk és a jobb megélhetési lehetőségek miatt kérték. Családi állapotukat tekintve igen sok az elvált, az özvegy és a különváltan élő, ami azt jelentette, hogy munkába állításuk sürgős volt. A megkérdezett nők 7%-a részesült munkanélküli segélyben. Összegzésként a felmérés megállapította, hogy „a nőket elsősorban segédmunkási munkakörben lehet elhelyezni”, ami a nők negatív megítélését is magával hozta.³⁹

A fenti, néhány kiragadott példából is láthatjuk, hogy a nők elhelyezkedésének problémáival az ország egész területén szembe kellett nézni. A helyzet 1962-ben nem sokat változott, még akkor sem, ha egyes jelentések azt írták, hogy „a nők foglalkoztatása terén jó eredményeket értünk el”.⁴⁰

A korszakban az iskolából kikerülő *ifjúság elhelyezése* sem volt zökkenőmentes. 1959-ben felmérték a fiatalok foglalkoztatásának helyzetét, a továbbtanulók számát, elhelyezkedési lehetőségeiket, valamint azokat, akiknek nem tudtak munkalehetőséget biztosítani. A megyék összesített jelentéseiből kiderült, hogy majd minden megyében gondot okozott a fiatalok foglalkoztatása, munkába állítása. Ezt azzal magyarázták, hogy az Ifjúságot Elhelyező Bizottságok⁴¹ nem működtek elég hatékonyan, a vállalati megbízottak részéről pedig „nemtörődomség” volt tapasztalható. A végzett fiatalok nem tudták kielégíteni a vállalati

³⁸ Baja, Kecskemét, Kiskunfélegyháza és Kiskunhalas városi tanácsait érintette az utasítás.

³⁹ MNL OL XIX-C-5-V/22-12181-1961.

⁴⁰ MNL OL XIX-C-5-A/12-22531-1962.

⁴¹ A megyék területén 1959-ben hozták létre az Ifjúságot Elhelyező Bizottságokat. A bizottság munkájában részt vett a Megyei Tanács VB elnöke, a megyei pártbizottság, a megyei és városi KISZ bizottság, a Megyei Tanácsok VB művelődésügyi osztályai és a szakszervezeti bizottság egy-egy tagja. A bizottság általában havonta kétszer ülésezett. Az üléseken határozatot hoztak a munkahelyek felkutatására, beszámoltak a bizottság munkájának eredményeiről és a nehézségekről. A bizottság zömmel a városi fiatalok elhelyezésének megoldására koncentrált, de a falusi fiatalok mezőgazdaság felé irányításával is foglalkozott.

tok igényeit, mivel a jelentkezők száma kevesebb volt, mint az igényelt létszám. Egyes helyeken munkabér vagy létszámkeret sem állt rendelkezésre, másutt alkalmanként, idegymunkára alkalmaztak fiatalokat.⁴² A termelőszövetkezetekben nagyobb létszámú fiatal alkalmazására lett volna lehetőség, de vonakodtak a munkaegységben való fizetéstől, mivel nem havonta kapták volna fizetésüket.⁴³ Egyes városokban, pl. Pécsen, „általában visszaesés, rosszabbodás várható”, mert a város könnyűiparát nem bővítették, az épülő új hőerőmű és az uránbánya az ifjúság elhelyezése szempontjából nem jöhetett számításba.⁴⁴ A rövidített munkaidővel foglalkoztatott fiatalok számára is kevés munkalehetőség állt rendelkezésre.⁴⁵

A létrehozott Pályaválasztási Tanácsadó Irodákat a fiatalok nemigen keresték fel, mivel az elhelyezkedni akarók a maguk választotta munkahelyekre adták be pályázatukat. Egyes megyei jelentések arról is beszámoltak, hogy „a fiatalok elhelyezkedési érdeklődése minimális”. A helyzet javítására 1959-ben ifjúsági munkaközvetítő iroda létesítését határozták el azzal az indokkal, hogy az „jelentősen elősegítené, és szervezettebbé tenné Budapesten a fiatalok munkába helyezését”.⁴⁶

Az elhelyezkedni nem tudó fiatalok tovább növelték a munkanélküliek számát. Egyes megyékben (pl. Békés) arról panaszkodtak, hogy a vállalatok „csak abban az esetben fognak megfelelő intézkedéseket tenni, hogy ha az illetékes szakminisztériumok ezen a téren utasítást adnak a vállalatoknak”. Felvetették a gyakornoki állások szervezését és a nyugdíjkorhatár csökkentését is.⁴⁷ A fiatalok elvándorlási szándéka is gondot okozott, mivel „van a falusi fiataloknak egy része, aki nem akar falun maradni és mindenáron traktor, motorszerelő, műszerész és különböző szakmát szeretnének tanulni” (Somogy). Ezeknek a fiataloknak az elhelyezése, illetve visszatartása „nem volt könnyű feladat”.⁴⁸ Heves megyében pl. irányelvként vetették fel, hogy a „fiatalok számára alkalmas munkahelyeket másokkal ne töltsenek be”, ezeket tartsák fenn számukra, és a munkahelyekre elsősorban helybelieket vegyenek fel.⁴⁹

Vilmon Gyula⁵⁰ egészségügyi miniszterhelyettes is foglalkozott az 1961. évben

⁴² MNL OL XIX-C-5-IV/32-3515-1959.

⁴³ MNL OL XIX-C-5-A/5-17355-1958.

⁴⁴ MNL OL XIX-C-5-IV/32-9303-1959.

⁴⁵ MNL OL XIX-C-5-A/5-34310-1958.

⁴⁶ MNL OL XIX-C-5-A/3-5450-1959.

⁴⁷ MNL OL XIX-C-5-A/5-17393-1958.

⁴⁸ MNL OL XIX-C-5-A/5-17480-1958.

⁴⁹ MNL OL XIX-C-5-A/5-17554-1958.

⁵⁰ Vilmon Gyula (1897–1966), orvos, 1957–1965 között egészségügyi miniszterhelyettes.

végzett, általános és középiskolából kilépő ifjúság várható foglalkoztatási helyzetével. Pozitívként értékelte, hogy „igen sok fiatal szakmai szempontból felveszi a versenyt a már néhány éve dolgozó szakmunkásokkal”. A vállalatok meglegedését pedig az a tény bizonyította, hogy az állami iparban kiképzett, szakmunkásvizsgát tett fiatalok elhelyezkedése „néhány esettől eltekintve megoldódott”, ami korántsem volt olyan egyértelmű, mivel a szakmunkásképzés nem tudta kielégíteni a vállalatok igényeit. A mezőgazdasági gépszerelők pl. „elkeseredett hangú leveleket írtak” helyzetük megoldatlansága miatt. Hozzá kell azonban tennünk, hogy sokan „nem fogadták el a felkínált álláslehetőséget”, mert az „a lakóhelyüktől nagy távolságra” esett. A bánya- és építőiparban nem voltak elhelyezkedési nehézségek, sőt, az építőiparban az ács, a vízvezeték-, a villany- és a központi fűtészerező, épületüvegező és tetőfedő szakmákban hiány jelentkezett. A helyi kisiparban és a szolgáltatások terén⁵¹ állandósultak az elhelyezkedési gondok, a magánkisiparban végzett tanulókat is csak hat hónapig foglalkoztatták.⁵²

Mint látható, a termelőszövetkezetek létrejötte miatt elvándorló, menekülő (?!) fiatalok újabb hullámának munkába állítása a Kádár-korszak kezdeti időszakának alapvető gondja volt, ami sok, ekkor készült munkaügyi jelentésben is tetten érhető. A feladatokat talán a Szabolcs-Szatmár Megyei Tanács VB Munkaügyi osztályának összefoglalója fogalmazta meg a legátfogóbban. Eszerint: „a fiatalok foglalkoztatásánál a helyes és határozott munkaerő-gazdálkodás kialakítása, a város és falu igényeinek összehangolása, az állami gazdaságok, a termelőszövetkezetek, és a termelőcsoportok igényeinek figyelembe vétele hozhatna valódi megoldást”, ami „tehermentesítőleg hatna a városi fiatalság elhelyezkedésére”, és meggátolná a mezőgazdaság „kiöregedését”.⁵³

Más jelentésben felmerült – szerencsére nem fogadták el –, hogy „a tanácsok munkaügyi szervei kapjanak jogot arra, hogy az általuk küldött fiatalokat a vállalatok kötelesek legyenek felvenni. Ez módot adna arra, hogy a jelentkezők szociális helyzeténél fontossági sorrendet vegyenek figyelembe, ugyanakkor lokalizálnák a falusi fiatalok városba áramlását, illetve biztosítanák a falvak fiataljainak helyben tartását”. A megyék szerint a fiatalok foglalkoztatása érdekében a megye területén gyárakat, üzemeket kell létesíteni, ami „az elhelyezkedési gondokat nagymértékben csökkentené”.⁵⁴

⁵¹ Különösen a fényképész, a fodrász, a női- és férfiszabó, a kárpitos és asztalos szakmákban.

⁵² MNL OL XIX-C-5-II/33-22647-1961.

⁵³ MNL OL XIX-C-5-IV/32-9154-1959.

⁵⁴ MNL OL XIX-C-5-A/5-17362-1958.

A korszakban a *csökkent munkaképességek foglalkoztatása* is komoly gondként jelentkezett. Ennek orvoslására 1960-ban létrehozták a Munkaképesség-csökkentést Véleményező Orvosi Bizottságok Országos Igazgatóságát,⁵⁵ melynek feladata a csökkent munkaképesség megállapítása és elbírálása volt.

A Munkaügyi Minisztérium megállapítása szerint, az 1960-as évek elején a munkaviszonyban álló dolgozók mintegy 3–4%-át tekintették csökkent munkaképességűnek. Ezek az emberek szellemi vagy fizikai képességük jó részének a birtokában voltak, tehát bizonyos fajta munka elvégzésére alkalmasnak bizonyultak. A társadalom feladata volt, hogy olyan munkafeltételeket teremtsen számukra, amely megélhetésüket biztosítja, ugyanakkor el kellett érni azt is, hogy „ezek az emberek lássák életük értelmét és megtalálják helyüket a társadalomban”. Csökkent munkaképességűeket foglalkoztattak elsősorban az állami kézműipari vállalatok és a háziipari szövetkezetek, melyek erre a célra önálló üzemszerveket létesítettek, szélesítették a bedolgozói rendszert vagy bevezették a részmunkaidős foglalkoztatást.

A csökkent munkaképességűek között a bedolgozók⁵⁶ különleges helyet foglaltak el, hiszen olyan munkák elvégzésére is alkalmazták őket, melyek „tervszerűen és gazdaságosan csak a telepített szocialista iparban valósíthatók meg”. Emiatt nagy kereseti aránytalanságok alakultak ki a bedolgozók egyes rétege és a telepített üzemben foglalkoztatott dolgozók között. Előfordult, hogy „a bedolgozók mintegy 20%-a magasabb havi átlagkeresetet ért el, mint a könnyűiparban foglalkoztatott munkások (1000 Ft-on felül)”, ami feszültséget okozott. Az eltérést azzal indokolták, hogy esetenként a családtagok vagy – mai szóval alvállalkozók – is besegítettek az otthon dolgozóknak. Mindez arra utalt, hogy rendezetlen volt a bedolgozók jogviszonya, amit levéltári dokumentumok is alátámasztanak. Az ellenőrzések hiánya miatt a visszaélések és hiányosságok feltárására „több vállalatnál rendelték el letartóztatásokat, bírósági tárgyalásokat”. A „szocialista morál” – különösen az ’50-es évek vége felé – nem tűrte el egyeseeknek az átlagosnál némileg magasabb jövedelmét. Jelentések sokasága tudósít a „kézműipari vállalatok (háziipari szövetkezetek) profiljának eltorzulásáról”, s arról, hogy olyan nagyteljesítményű ipari gépeken dolgoztatták ezeket az embereket, ami „nem tekintendő csökkent munkaképességűeket foglalkoztató vállalatoknál, háziipari szövetkezeteknél alkalmazható bedolgozói termelősz-

⁵⁵ Az Igazgatóságot a 44/1960. egészségügyi minisztériumi utasítás hozta létre.

⁵⁶ Bedolgozó munkavállalókat a tanácsi kézműipari vállalatok, háziipari szövetkezetek és kivételes esetekben, kisebb feladatok elvégzésére egyéb állami vállalatok és szövetkezetek is foglalkoztattak. A háziipari és népművészeti jellegű szakmákban a bedolgozói feladatok ellátására 1952-ben 118 háziipari és népművészeti szövetkezet mintegy 12 000 munkavállalót foglalkoztatott. Ez a létszám 1957 végére ötszörösére emelkedett.

köznek” (pl. a mechanikai szövőszék, a körkötő, a körhurkoló, a lánchurkoló és a metrikus síkkötőgép).⁵⁷

További gondot jelentett a vállalati nyilvántartások megbízhatatlansága. Nem volt kellően tisztázott az időségek, a csökkent munkaképességűek és a szociális szempontból rászorultak fogalma sem.⁵⁸ A Könnnyűipari Minisztérium 1958. február 18-án megtartott kollégiumi ülése foglalkozott az üzemén kívüli, rendszeresen foglalkoztatott munkavállalók, vagyis a bedolgozók helyzetével. Javasolták, hogy „a bedolgozókkal kapcsolatos intézkedések nagy részét nem kell a Minisztertanács és a Gazdasági Bizottság elé vinni”, hanem saját hatáskörben – részben miniszteri rendelet, részben OKISZ⁵⁹ vagy fővárosi VB határozat formájában – adják ki azokat az intézkedéseket, amelyek megakadályozzák, hogy a bedolgozók között egyesek rendkívül magas jövedelemre tegyenek szert, ugyanakkor számos rászorult igen kevés vagy éppen semmi munkalehetőséget sem kap. Meghatározták, hogy az állami vállalatoknál 1958. június 30-a után csak az illetékes iparigazgatóság engedélyével lehet bedolgozókat foglalkoztatni. Javasolták továbbá a bedolgozók felülvizsgálatát, hogy „csak a valóban rászorultak kapjanak bedolgozói engedélyt”. A felülvizsgálat során nemcsak a bedolgozók személyét, hanem családi körülményeiket is vizsgálták. Irányelvként fogadták el, hogy egy családból lehetőség szerint csak egy személy kapjon bedolgozói engedélyt, másrészt olyan családtagok részére, ahol a család összjövedelme bizonyos határt meghalad, „nem helyes bedolgozói engedélyt kiadni”.⁶⁰

A kollégiumi ülésen leszögezték, hogy „bizonyos területeken közgazdasági és főként szociális szempontból szükséges és helyes szervezési forma a bedolgozói rendszer”, ezért el kell kerülni, hogy néhány kirívó eset alapján az egész bedolgozói rendszert és a bedolgozók többségét elítéljék, vagy olyan intézkedéseket hozzanak, amely azokat is sújtja, akik „rendesen dolgoznak és szerényen keresnek”. Megállapították, hogy „lényeges különbségek adódnak” Budapesten és a vidéken működő bedolgozó szövetkezetek és vállalatok között, és „a spekulációs tevékenység” elsősorban Budapestre összpontosul, ezért az ellenintézkedéseket is elsősorban erre a területre kell koncentrálni.⁶¹

⁵⁷ MNL OL XIX-C-5-A/4-8256-1958.

⁵⁸ Szociális szempontból rászorultak között szerepeltek a két vagy több gyermekkel rendelkező, egészséges, családfenntartó apák is.

⁵⁹ Az Országos Kisipari Szövetkezetek Szövetségét (OKISZ) 1948-ban hozták létre. 1951-ben minisztériumi jogköröket kapott. Az 1952. évi 23. (III. 27.) Mt. számú rendelet a kisipari szövetkezetekről kimondta, hogy az OKISZ a Minisztertanács felügyelete alatt áll, az 1957. évi 1.010. Korm. sz. határozat pedig elrendezte, hogy a szövetkezetek érdekvépviseletének vezető szervévé kell alakítani.

⁶⁰ MNL OL XIX-C-5-A/4-8256-1958.

⁶¹ MNL OL XIX-C-5-A/4-8256-1958.

II. A munkával összefüggő társadalmi intézkedések és juttatások helyzete

A Kádár-korszak megszilárdulásának idején jelentős munkával összefüggő társadalmi intézkedéseket és juttatásokat vezettek be. Ezek közé tartozott a munkaidő csökkentése, amely elsősorban olyan munkakörök betöltésénél volt indokolt, ahol speciálisak voltak a körülmények, például a nehéz fizikai munkát végzők és az olyan egészségre ártalmas munkakörök, mint például a szilikózis.⁶² vagy az azbesztózis.⁶³

1945-ben, az ország helyreállításának, a szocialista iparosításnak az időszakában a munkaidő heti 48 óra volt, napi nyolc órás elosztásban.⁶⁴ A dolgozók nagy része e munkarend szerint dolgozott. A munkaidő csökkentéséhez központi jóváhagyás kellett, ami számos foglalkoztatási problémát hozott felszínre. Erre először a nehéz fizikai munkát igénylő, illetve az egészségre ártalmas munkakörökben került sor, miután megteremtették az ehhez szükséges anyagi feltételeket (pl. nem okozhatott termelés kiesést, a bérék és jövedelmek csökkentése nélkül kellett megoldani). A plusz szabadidőt a dolgozók egy része kiegészítő jövedelem szerzésére, családja jövedelmének növelésére fordította, így sokan fusizást, mellékfoglalkozást vállaltak, a családok anyák inkább a szabadidő meghosszabbítására, mint a munkabérek növelésére tartottak igényt.

A Kormány 3100/1961. sz. határozata intézkedett az egyes egészségre ártalmas munkaterületeken a munkaidő-csökkentés 1960. évi végrehajtásáról, ugyanakkor intézkedtek arról is, hogy a csökkent munkaidővel dolgozók egészségi ártalomnak kitett munkahelyen ne túlórázhassanak.⁶⁵

A munkaidő-csökkentés megoldására szakértői bizottságot hoztak létre,⁶⁶ amely „a kedvezmény fő útját a napi munkaidő csökkentésének” a bevezetésében látta, mivel az „védi a dolgozó egészségét és a dolgozó munkaereje ezért marandóbb”. A munkaidő csökkentésekor az egészségügyi pótszabadságot minde-

⁶² A szilikózis tipikus foglalkozási betegség, elsősorban a bányászokat, a kővágókat és a fazekasokat sújtotta, mivel ők vannak a leginkább kitéve a szilikapornak. (MNL OL XIX-C-5-A/4-5651-1962.)

⁶³ A bányászokat és kőfejtőket, valamint a betonnal és üveggel dolgozókat érintette elsősorban az azbesztpor belélegzésének veszélye.

⁶⁴ Magyarországon a munkaidő 1929-ben még átlagosan kilenc óra volt, 1933-ban 8,6 órára csökkent, 1935-re ismét felment 8,84 órára. A nyolc órás munkaidőt az 1937. évi XXI. törvény állapította meg, ez határozta meg Magyarországon először a minimálbért és a fizetett szabadság intézményét. 1951-ben 48 órás, 1967–1975 között 44 órás munkahetet vezettek be.

⁶⁵ MNL OL XIX-C-2-x-001/106-1961.

⁶⁶ A kérdést elemző bizottság munkájáról 1960. március 18-án írt levelében Kisházi Ödön munkaügyi miniszter számolt be Apró Antalnak, a kormány első elnökhelyettesének.

nütt megszüntették, de egyes munkakörökben (pl. a föld alatti munkahelyeken) továbbra is fenntartották. A munkaidő csökkentése nem haladhatta meg a heti 12 órát (a legrövidebb heti munkaidő 36 óra volt). A bizottság – az elveken túlmenően – elkészítette az egészségre ártalmas munkakörök jegyzékét. A 296 egészségre ártalmas munkakörből 120-ban már korábban bevezették a munkaidő csökkentését, további 176 munkakörre javasolták annak kiterjesztését. A rögzített elveket és a szakértői bizottság által elkészített munkaköri jegyzéket észrevételezésre elküldték a minisztereknek és az ágazati szakszervezetek főtitkárainak.⁶⁷

A dolgozót elvégzett munkája után éves szabadság illette meg. Minden munkaviszonyban töltött naptári évben 12 munkanap fizetett alapszabadság és a munkaviszonyban töltött időhöz igazodóan pótszabadság járt. A munkában töltött évekkel növekedett a szabadidő tartama: két év után egy nap fizetett szabadság járt, ami évente legfeljebb 12 munkanap lehetett.

A fiatalok és az anyák védelmét szolgálta, hogy 16 éves korig évi 12 munkanap, 16 éven felül pedig hat munkanap pótszabadság járt. 18. életév betöltéséig. A dolgozó anyáknak három gyermek után évi kettő, minden további gyermek után ugyancsak két-két nap, de évenként legfeljebb 12 munkanap pótszabadság járt. A terhes, illetve szülő nőket szülési szabadság és munkaidő-kedvezmény is megillette. A dolgozó nőnek és a gyermekét egyedül nevelő apának, aki legalább két – 14 évesnél fiatalabb – gyermekét gondozta, a háztartás ellátása érdekében havonként egy fizetés nélküli szabadnapot adtak.

Az egészségre ártalmas munkakörökben, ha a munkaidőt nem csökkentették, évi 12 munkanap, a sugárártalomnak kitett munkakörben évi 24 munkanapig terjedő pótszabadság járt. A bányászokat évi 12 nap, a vak dolgozókat évi hat munkanap pótszabadság illette meg. A munka elismerését célozta, hogy a kiváló munkát végzők és a példamutató magatartást tanúsítók a rendes szabadságon felül jutalomszabadságot kaphattak, évi 12 munkanapot. Az állam elősegítette a dolgozók munka melletti továbbtanulását, az így tanulóknak tanulmányi szabadságot adtak.⁶⁸

A rendes évi szabadság mellett a dolgozókat különböző természetbeni juttatások is megillették. A kormány 1957-ben határozatot hozott a korábban megszüntetett juttatások visszaállításáról, ill. „utasította az illetékeseket a túlkapások és törvényteleniségek megszüntetésére”.

Az ingyenes vagy kedvezményes áru természetbeni juttatásának rendszere rendkívül eltért. Legelterjedtebb az iparban és a mezőgazdaságban volt, de a kereskedelem egyes ágazatainál és egyes költségvetésből gazdálkodó szerveknél

is előfordult. A mezőgazdaságban juttatást kaptak az állami-, tan-, kísérleti- és célgazdaságok, valamint az erdőgazdaságok, a kereskedelemben a vendéglátóipar és közétkeztetés, a költségvetési szerveknél a Bányaműszaki Felügyelőség dolgozói részesültek természetbeni juttatásban. A juttatások éves összértéke 1959-ben 5–600 millió forint volt, és több százezer dolgozót érintett. Az egy főre jutó érték iparáganként és vállalatokként évi 200 forintról 1200 forintig terjedt.

A természetbeni juttatások elszámolása sem volt egységes, nagyjából a helyi sajátosságoknak megfelelően alakult. A jogosultság tekintetében is eltérő gyakorlat érvényesült. Az élelmiszeriparban és a könnyűiparban minden dolgozó, a bányászatban és a mezőgazdaságban a családfenntartók részesültek ilyen kedvezményben. Az utóbbi helyen „a juttatásoknak családi pótlék jellege” volt. Egyik helyen „saját termelvényből”, a másik helyen más vállaltól történő beszerzésből osztottak szét a dolgozóknak, másutt kereskedelemben beváltható utalványt adtak. Az esetek többségében kis- vagy formahibás készáru, hulladékot vagy esetleg nyersanyagot minősülő termékeket juttattak az alkalmazottaknak.⁶⁹

A természetbeni juttatások kiadásánál, elszámolásánál az eltérő gyakorlat feszültséget okozott, de igazán komoly gondként ott jelentkezett, ahol nem alkalmazták. Előfordult, hogy saját szükségletüket meghaladó mennyiségű volt a természetben juttatott áru, így „a dolgozók áron alul eladják a juttatást”. Például a bányászatban 40–96 q szenet kaptak a munkások, ami általában több volt a szükségesnél, vagy a kőolajipar egyes vállalatainál a havi két liter foltbenzin, a dohányiparban havi 500 cigaretta (a nem dohányzóknak is) volt a tarifa, ami, szintén „kereskedelmi árualapot” képezhetett. A juttatások adminisztrálása rengeteg munkaórát igényelt, ezért a kereskedelemben beváltható utalványokat adtak közvetlen árukiadás helyett (pl. a szénbányászatban a TÜKER⁷⁰ útján kiadott tüzelőutalványok).

A jövedelmi arányokat torzította, hogy a munkateljesítménytől függetlenül széles körben álltak rendelkezésre olyan béren kívüli juttatások és járandóságok, amelyekhez az összes alkalmazásban álló hozzájuthatott. A Munkaügyi Minisztérium Bér- és Munkaerő-gazdálkodási Főosztályának véleménye szerint „a természetbeni juttatásoknak bizonyos idő múlva meg kell szűnnie, hisz általában már ma sem indokolható fenntartásának szükségessége”.⁷¹

⁶⁷ MNL OL XIX-C-5-A/5-15269-1960.

⁶⁸ MNL OL XIX-C-5-A/4-21867-1959.

⁶⁹ MNL OL XIX-C-5-A/4-18839-1959.

⁷⁰ Tüzelőanyag Kereskedelmi Vállalat.

⁷¹ MNL OL XIX-C-5-A/5-37649-1959.

III. Munka- és munkásvédelem, baleset elhárítás

Az '50-es évektől a munkavédelem országos irányítása és ellenőrzése – szovjet mintára – a szakszervezetekhez került.⁷² 1950-ben a 240/1950. (IX. 23.) Mt. számú minisztertanácsi rendelet feljogosította a szakszervezeteket a munkavédelem összefogásával kapcsolatos teendőkre.⁷³ Az országos irányítást a SZOT elnöksége látta el, az operatív irányítást a SZOT Munkavédelmi Osztálya végezte. Szakmai felügyelete alá tartoztak az ágazati szakszervezetek munkavédelmi (egyes helyeken más és más elnevezéssel pl. munkaegészségügyi és szociálpolitikai) osztályai. 1954-ben megalakult a Munkavédelmi Tudományos Kutató Intézet, 1959-ben pedig a munkavédelmi és egyéb műszaki káderek felsőfokú munkavédelmi oktatásának céljából Munkavédelmi Akadémiát hoztak létre.⁷⁴

1960-ban a kormány felkérte a szakszervezeteket arra, hogy segítsék a tsz-ekben a munkavédelmi tevékenység kialakítását, és ellenőrizték a munkavédelmi szabályok betartását. 1963-ban törvényerejű rendelet a SZOT-ra bízta a munkavédelmi tevékenység irányítását, koordinálását. Valamennyi munkavédelmi felügyelő és a szakszervezeti bizottságok társadalmi munkavédelmi felügyelői is leállítási jogot kaptak közvetlen fenyegető veszély esetén, és a bírságolás felső határát 3000 Ft-ra emelték.⁷⁵

A munka- és munkásvédelmi intézkedések közé tartoztak a dolgozóknak adott munka-, védő- és egyenruha juttatások, az egészségügyi felszerelések biztosítása, a munkásszállítás és utazási kedvezmények, az éjjeli szanatóriumok működtetése, a munkásszállások, az üzemi étkeztetés és a SZOT, valamint a vállalati üdültetés biztosítása, de ide tartozott a balesetek elhárítása is.

Kezdetben az állam központilag írta elő, hogy mely munkahelyeken, mennyi kihordási idővel, milyen munkaruhát kell a dolgozóknak adni, s hogy bizonyos munkák végzéséhez védőruhát kell biztosítani. 1945 előtt elvétve, csak egy-egy üzem adott munkásainak munka- és védőruhát.

⁷² A mezőgazdasági termelőszövetkezetek munkavédelmi ellenőrzése 1969-ig az illetékes tanácsok végrehajtó bizottságaihoz tartozott.

⁷³ E határozat alapján született meg a szakszervezeti munkavédelmi felügyelet kiépítése. A munkavédelmi feladatok négy fő területre koncentráltak: 1. a munkavédelem országos irányítása, összehangolása, szervezése és ellenőrzése, 2. a munkavédelmi kutatás és műszaki fejlesztés, 3. a munkavédelmi képzés- és továbbképzés, 4. a nemzetközi kapcsolatok.

⁷⁴ MNL OL XIX-C-5-A/4-18350-1959.

⁷⁵ Az 1967. évi II. törvény, az új Munka Törvénykönyve és végrehajtási rendelkezései (34/1967. (X. 8.) Lényegében megerősítették ezeket a jogokat.

A védőruhák speciális jellegűek, csak a munka végzésekor használhatók, pl. bányászoknál a fejtámla, az időjárás hatásának közvetlenül kitett munkahelyen dolgozóknál és a szabadban végzett munkáknál a gumicsizma. A munkaruhára való jogosultságot csak akkor ismerték el, ha a ruha rongálódásának foka magasabb volt az átlagosnál. Egyes munkahelyeken a vállalat, az intézmény szempontjából volt fontos, hogy az adott foglalkozással összefüggésben a dolgozók egyenruhát viseljenek (postások, orvosok, tűzoltók, közlekedési alkalmazottak, vasutasok, stb.). Az egyenruha a dolgozó számára megtakarítást jelentett, a család jövedelmét növelő tényező volt, mert a dolgozónak így kevesebbet kellett költenie saját ruházatára.⁷⁶

1961-ben a munkaruha juttatásának keretösszegeit a Gazdasági Bizottság 10.117/1961. számú határozata hagyta jóvá. Levéltári dokumentumok szerint az 1961. évre biztosított munkaruha juttatás keretösszege 830 875 900 Ft volt.⁷⁷ Ezek felhasználásáról a Munkaügyi Minisztérium Munkavédelmi Osztálya tételen elszámoltatta a minisztériumokat, az országos hatáskörű szerveket és a tanácsokat. Az összesítő jelentésekből kitűnik, hogy a teljes összeget nem használták fel, mintegy 93 millió Ft-volt a megtakarítás, ami részben abból adódott, hogy a megrendelt ruhákat a kereskedelmi vállalat nem szállította idejében, az egyes ruhaféleségeket alacsonyabb áron szerezték be (pl. a Munkásörsegtől kislejteztett vattaruhákat, a szövetkezet által gyártott gumicsizmákat). A megtakarítás mellett egyes szerveknél (pl. Építésügyi Minisztérium, Földművelésügyi Minisztérium, Magyar Testnevelési és Sporthivatal, Országos Erdészeti Főigazgatóság, stb.) keretösszeg túllépés is előfordult, amit a foglalkoztatottak számának gyarapodásával és a ruhák költséges voltával indokoltak.⁷⁸

A munka- és védőruha-juttatások kapcsán elvégzett ellenőrzések a munkaruhák kiosztásánál tapasztalt visszaélésekről is tudósítanak. Nógrád megyében, a vezető munkakörben dolgozók elsősorban saját maguknak biztosítottak munka- és védőruhát a fizikai dolgozók rovására. Sok vállalatnál nem vezettek állandó kimutatást a dolgozóknál használatban lévő ruhákról, így fordulhatott elő, hogy egyes dolgozóknak kétszer is adtak munkaruhát. Az előforduló kisebb-nagyobb visszaéléseket megpróbálták „házon belül” orvosolni, de komoly felelősségre vonásokra nem került sor, a munkaruházattal való „seftelés” az egész korszakban megmaradt. A visszaélések visszaszorítására a Munkaügyi Minisztérium munkaköri jegyzéket készített az egyes szakmákra és vállalatokra vonat-

⁷⁶ MNL OL XIX-C-5-A/4-15193-1962.

⁷⁷ MNL OL XIX-C-5-A/5-17172-1962. – Kisházi Ödön munkaügyi miniszter jelentése Fock Jenőnek, a Gazdasági Bizottság elnökének.

⁷⁸ A legnagyobb megtakarítást az Élelmiszerügyi Minisztérium, a Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium, valamint a Nehézipari Minisztérium érte el.

kozóan adható munka- és védőruházatról, és meghatározta az elkölthető forint összeg mennyiségét.⁷⁹

Kevés adattal rendelkezünk arról, hogy a Horthy-korszakban a vállalatok, üzemek egészségügyi felszereléseire mekkora összegeket fordítottak. Nyilvánvalóan keveset, hiszen a 800–900 főt foglalkoztató Richter Gedeon Vegyészeti Gyárban⁸⁰ 1944-ben mindössze egy női és egy férfi fürdő állt a dolgozók rendelkezésére 4–5 zuhanyrózsával. Az államosításkor az üzemek szociális ellátottsága (öltöző, mosdó, fürdő) siralmas képet mutatott. A Rákosi-korszakban a munka feltételei szinte mindenütt tovább romlottak, néhány állami nagyberuházás kivételével nem foglalkoztak a munkavégzés elemi higiéniai és biztonsági előírásaival. Miközben a munkáslétszám emelkedett, a legtöbb helyen az új műhelyeket, üzemcsarnokokat úgy helyezték üzembe, hogy hiányoztak az öltözők, a zuhanyozók, sőt a WC-k is, s nem vették figyelembe az esetleges károsanyag-kibocsátást és a zajártalmat, stb. sem. A Kádár-korszak elején mintegy 15–20%-kal többet fordítottak szociális és egészségügyi létesítmények fejlesztésére a főbb iparágakban. Legnagyobb fejlődés a bányászatban és a vegyiparban volt, ahol látványosan fejlesztésekbe kezdtek. Előírták, hogy vállalati, üzemi öltözőket, fürdőket, mosdókat, WC helyiségeket kell létesíteni. A dolgozók rendelkezésére álló helyiségeket a vállalatok kötelesek voltak tisztán és rendezett állapotban tartani. A rendszeres időközönként megtartott ellenőrzések során kiderült, hogy a feltételeknek nem minden üzem és vállalat tett maradéktalanul eleget. Például a Balassagyarmati Bútorgyártó Vállalatnál⁸¹ a zuhanyozóval és káddal ellátott fürdőt nem használhatták rendeltetésének megfelelően, mert télen szétfagytak.⁸² A Salgótarjáni Sütőipari Vállalatnál a zuhanyozó ellenére egy másik vállalat által fenntartott munkásszállóra mentek tisztálkodni a dolgozók. Nemcsak zuhanyozók, hanem – egy-két vállalat kivételével – öltöző helyiségek sem álltak mindenhol rendelkezésre. A legáltalánosabb az volt, hogy az öltözőszekrényeket a műhely területén szabadon helyezték el, ahol egy öltözőben 3–4 dolgozó is tartotta ruháját. A női- és férfiöltözőket különválasztották. Ahol nem állt rendelkezésre öltözőszekrény, ott a dolgozók hazavitték munkaruhájukat, amit aztán otthoni munkavégzésre is használtak.⁸³

⁷⁹ MNL OL XIX-C-5-A/5-30518-1958.

⁸⁰ Richter Gedeon gyógyszervegyész családi vállalkozásként alapította Budapesten gyógyszergyárát. A családi vállalat 1923-ban részvénytársasággá alakult. A második világháború után a gyárat államosították, és összevonták néhány, szintén államosított kisebb vegyi üzemmel (Rex, Egger, Magyar Pharma).

⁸¹ Az Ipoly Bútorgyár balassagyarmati gyáráról van szó.

⁸² MNL OL XIX-C-5-V/22-1959.

⁸³ MNL OL XIX-C-5-A/5-30518-1958.

Az 1967-ben bevezetett új Munka Törvénykönyve is foglalkozott ezekkel a kérdésekkel. Korabeli adatok alapján a Kádár-kormány 1962 és 1967 között mintegy másfél milliárd forintot fordított a vállalatok és üzemek szociális és egészségügyi célokat szolgáló helyiségeinek létesítésére, fenntartására és karbantartására.

Az ipar és a szolgáltató ágazatok fejlődésével a nagyvárosokban növekedett a munkahelyek száma, ami a vidéki falvakból a nagyvárosokba vándorló munkások ezreit segítette a megélhetésben, és egy új életforma, az ingázás kialakulását hozta magával. Az ország munkavállalóinak egy része, mintegy 900 000 ember lakott távol munkahelyétől, közülük mintegy 182 000 fő ingázott naponta. Voltak, akik napi 2–5 órát utaztak munkahelyükre, közülük mintegy 600 000 munkavállaló a lakóhelye szerinti megyén belül, tehát viszonylag rövidebb távolságra utazott, de ez nem jelentette azt, hogy kevesebb időt fordítottak az utazásra, a várakozásra, mint azok, akik a megye határán kívülre utaztak. A legnagyobb mértékű ingázás Borsod megyében volt, ahol a napi ingázók száma elérte az 50 000 főt. Ennél valamivel kevesebb, kb. 40 000 fő az iparilag fejlett többi megyében (Győr, Veszprém, Komárom, Pest), az iparilag kevésbé fejlett megyékben pedig 10–30 000 főre volt tehető az ingázók száma. A hosszabb távolságra utazás fő iránya az ipari üzemek koncentrátsága miatt Budapest és néhány ipari jellegű megye volt. Az ingázók többsége az iparban, az építőiparban és a közlekedésben dolgozott.

A vállalatok, üzemek és gyárak jelentős összegeket fordítottak munkásszállításra, amit saját közlekedési eszközeikkel (teherautó, iparvasút), bérelt járművekkel vagy menetrendszerű járatokkal bonyolítottak le. Ezek költségeit a vállalatok és a dolgozók közösen fizették. A munkaadók számára közömbös volt, hogy dolgozók milyen távolságról jártak munkába, ugyanakkor a dolgozók néhány száz forinttal több jövedelem megszerzésének reményében vállalták a távoli munkavégzést még szabadidejük rovására is. Jelentős szerepet játszott az ingázók számának emelkedésében az ipari üzemek koncentrátsága (Budapest és néhány ipari jellegű megye).

Levéltári dokumentumok alapján számokkal is alátámaszthatók az ingázás tényei. 1958-ban a Kohó- és Gépipari Minisztérium főhatósága alá tartozó 32 vállalat naponta mintegy 21 434 embert szállított 5–60 km-es körzetből szerződéses autóbusszal. A munkásszállítás költségeit a vállalat fizette részben vagy egészben, amely évente mintegy 52,3 millió Ft volt. Ebből a dolgozók térítése 11,3 millió, a vállalati hozzájárulás 41 millió Ft. Ennek alapján a vállalatok egy fő egyhavi utazási költségéhez 191 Ft-tal járultak hozzá. A forrás szerint ilyen nagymérvű munkásszállítást a vidéki vállalatok munkaerő problémái indokolták. Ez azonban a hatvanas évek közepétől csökkent, már csak azért is, mert a mi-

nisztérium a költségek csökkentése érdekében a vállalatokkal ütemtervet dolgoztatott ki arra vonatkozóan, hogy munkaerő problémáikat hogyan tudják helyi forrásból megoldani, és az utazók létszámát csökkenteni, esetleges szállások létesítésével. A vállalatok a munkásszállítás forgalmi adatairól rendszeres kimutatókat készítettek.⁸⁴ Egyes megyékben, mint például Nógrádban arról panaszkodtak, hogy a munkásszállító gépkocsik „nincsenek eléggé kihasználva”.⁸⁵

A munkásszállítás mellett az üzemek, vállalatok egy része gondoskodott az ingázók elhelyezéséről. 1961-ben a szállások csupán 2,3%-a volt olyan épületben, amit kifejezetten munkásszállás céljára építettek.

Az iparban foglalkoztatottak száma évről évre emelkedett, az új munkaerő főként a fiatalabb generáció közül került ki. Jó részük átmenetinek tekintette a lakóhelyétől távoli munkahelyet. A Statisztikai Évkönyv közölt adatai a munkásszállások főbb adatait mutatják be 1957 és 1961 között.⁸⁶

Megnevezés	1957	1959	1961
Férőhelyek száma	158 082	242 694	224 924
A szálláson lakók száma	141 000	208 165	181 314
A szálláson lakók száma az összes munkások százalékában	11,0	12,1	10,1

A vállalatok munkaerő problémái és a lakáshelyzet indokoltá tették a munkásszállások fenntartását és továbbfejlesztését. Az ötvenes évek végén korszerű munkásszállója csak a Csepel Autógyárnak, a Gördülőcsapágy Gyárnak, a Salgótarjáni Acélárugyárnak és a Csepel Vas- és Fémműveknek volt. A többi szállás még a '60-as évek elején átalakított helyiségekből, felvonulási épületekből és barakkokból állt, melyek csak ideiglenes tartózkodásra voltak alkalmasak.

A vállalatok saját erőből is fejlesztették munkásszállásaikat, kisebb építkezéseket és korszerűsítéseket hajtottak végre. A fejlődés ellenére sok volt az elaprózott, kis befogadóképességű, korszerűtlen, alacsony színvonalú szállás, ami az anyagi lehetőségek hiánya mellett a vállalati vezetők hozzáállásával is magyarázható. Sok esetben nem ismerték a munkásszállások egészségügyi szabályaira vonatkozó rendeleteket, ezért betartásukról sem gondoskodtak. 1961 és 1965

⁸⁴ MNL OL XIX-C-5-II/33-5856-1959.

⁸⁵ MNL OL XIX-C-5-IV/25-18839-1959.

⁸⁶ A megfigyelés 1957-ben az állami szektorban foglalkoztatottak 70%-ára, 1959-ben 82%-ára, 1961-ben 83%-ára terjedt ki. Forrás: Statisztikai Évkönyv, 1961. KSH kiadványa.

között a népgazdaság különböző ágazatainak a költségvetésből 1,2 milliárd Ft beruházással mintegy 37 000 új, korszerűnek nevezhető férőhelyet létesítettek.⁸⁷

A közétkeztetési és gyermekintézményi díjakhoz hasonlóan szükségessé vált a munkásszállások térítési díjának a rendezése is. A Munkaügyi Minisztérium 2/1961. (III. 28.) számú rendelete szabályozta a munkásszálláson történő elhelyezés feltételeit és térítési díjait,⁸⁸ a kormány 3077/1961. sz. határozatával pedig a munkásszállásokkal kapcsolatos egyes kérdéseket.⁸⁹

A munkásszállásokról 1961 végén részletes statisztikai adatfelmérést készítettek. Ennek alapján a munkaügyi miniszter – a Szakszervezetek Országos Tanácsával egyetértésben – 1962. május 1-ig jelentést tett a kormánynak a munkásszállásokkal kapcsolatos rendelet végrehajtásáról és annak tapasztalatairól. A jelentések többsége túlsúlyos, egészségtelen munkásszállásról számolt be. A később rendszeressé váló ellenőrzések során felmerült hiányosságokat azonban csak elenyésző mértékben javították ki, így érdemi javulás csak az 1960-as évek második felében következett be.⁹⁰

A munkásszállások biztosítása mellett a dolgozók számára napi kérdésként jelentkezett meleg étellel való ellátásuk, ami fontos egészségvédelmi és a munkateljesítményt kedvezően befolyásoló tényező volt.

1945 előtt csak elvétve, néhány nagyobb üzemben biztosították a dolgozók üzemi étkezését, amit esetenként és helyenként kedvezményes áron vehettek igénybe a dolgozók. 1945 után már üzemi konyhákban étkeztek a dolgozók, ezek színvonala rendkívül alacsony volt, és a dolgozók jelentős része a munkapadnál fogyasztotta el az üzem által készített ebédet, ami általában egytálétel volt. Az üzemi étkeztetés nagy segítséget jelentett a munkavállalónak, mivel csökkentette az infláció okozta terheket.

A Kohó- és Gépipari Minisztérium 1958. október 1-jén készült kollégiumi jelentése átfogóan elemezte az üzemi étkeztetés helyzetét. A KGM 261 vállalatánál biztosított üzemi étkeztetést dolgozóinak, ebből 54-nél saját kezelésű (saját konyhán főzött), 141-nél az üzemi vendéglátó-ipari vállalat, és 66 más vállalatnál készült az étel. A 261 vállalatból 254 rendelkezett étteremmel. A vállalatok a közétkeztetéssel elérték, hogy a dolgozók kulturált körülmények között fogyaszthatták el ebédjüket, megszűnt a munkapad melletti étkezés. A konyhák

⁸⁷ MNL OL XIX-C-5-A/5-14961-1960.

⁸⁸ MNL OL XIX-C-5-II/33-5856-1959.

⁸⁹ A határozat szerint családi szállást létesíteni, és munkásszálláson családot elhelyezni nem volt szabad, a meglévő családi szállásokat 1965. december 31-ig fel kellett számolni. A munkaviszony megszűnése után a dolgozó köteles volt elhagyni a munkásszállást, függetlenül attól, hogy ideiglenes vagy állandó bejelentővel tartózkodott ott.

⁹⁰ MNL OL XIX-C-5-A/4-14299-1962.

és éttermek állapota „sok kívánnivalót hagyott maga után”, mivel a konyhák „kicsik, korszerűtlenek, az éttermek zsúfoltak, [...] az Iparigazgatóságok a konyhák, éttermek korszerűsítésére és fejlesztésére nem fordítanak elég gondot”. A jelentés leszögezte, hogy amelyik vállalat foglalkozik a dolgozók érdekeivel, az „megtalálja a módját” a konyhák és éttermek fejlesztésének.⁹¹ Az ételek minőségét általában *kielégítőnek* tartották. Több üzemben A és B menü közül lehetett válogatni, igaz, a menü változatosságával a dolgozók sokszor elégedetlenkedtek, jobbnak tartották a saját kezelésű konyhák készítményeit, mert azok „jobban figyelembe veszik a dolgozók kívánságait és minőségben, tartalomban jobbat és többet adnak”. Az ételmezési nyersanyagnormát a kohászati vállalatoknál 5.50 Ft-ban, a gépipari vállalatoknál 4.10–4.50 Ft-ban állapították meg.⁹² Naponta átlagosan mintegy 91 500-an étkeztek, ami a tárcához beérkezett adatok mintegy 30%-át jelentette. Az ételmezési költség évenként 153 millió forint volt, amelyből a dolgozók térítése 78, a vállalati hozzájárulás 75 millió Ft. Az egy adagra eső költség 6.04 Ft, ebből a dolgozó térítése 3.10 Ft, a vállalat hozzájárulása 2.94 Ft. A KGM vállalatainál tartott ellenőrzések tapasztalatai azt bizonyították, hogy egyes vállalatok a nyersanyag és rezsi normákat túllépték. Ez különösen „az ellenforradalom utáni időszakban terjedt el a vállalatoknál”. Az egyenlőtlenségek kiküszöbölése érdekében szükségesnek tartották az ételmezési költségek rendezését, s „a legeredményesebb rendezés az lenne, ha a minisztérium a vállalati hozzájárulás összegét határozná meg, s a vállalatok vezetői alakítanák ki a dolgozók térítését, és ennek alapján állapítanák meg a vállalati nyersanyag és regie normát”. Véleményük szerint ezzel elérhető lenne tárca szinten az egységes hozzájárulás, és így nem fordulhatna elő, hogy „egyenértékű adagért az egyik helyen 2.20-at, a másikon 4.00 Ft-ot térítenek”.

1958 novemberében a Belkereskedelmi Minisztérium kezelésébe tartozó Vendéglátó Főigazgatóság is értékelte a Könnyűipari Minisztérium felügyelete alá tartozó üzemi éttermek helyzetét. Megállapították, hogy a saját kezelésű üzemi éttermek munkája kielégíti a fogyasztók igényeit, a készített ételek íze és menynyisége az egyszerűbb igényeknek is megfelel, azonban a „dolgozók színvonalasabb ellátása érdekében szükségesnek látszik” a kulturáltabb szolgáltatási formák (pl. menü belüli választék, étlap szerinti étkeztetés) bevezetése, az önkiszolgálásos rendszer korszerűsítése, illetve a felszolgálat bevezetése.⁹³

⁹¹ MNL OL XIX-C-5-II/33-5856-1959.

⁹² Az 523/1954. Mt. számú rendeletről van szó, amely az ételmezési anyagnormákat állapította meg. Ez a rendelet nem határozta meg egységesen a vállalati hozzájárulás mértékét, ezért ezen a területen egyenlenségek voltak egyes vállalatok között, amely feszültséget okozott.

⁹³ MNL OL XIX-C-5-II/33-1645-1958.

A vizsgálat során arra is fény derült, hogy az üzemi éttermek berendezése, a fogyasztók hiányosak, gyakran használtak nagyméretű asztalokat és padokat, amit viaszosvászon abrosszal terítettek le. Kevés volt a pohár, a kés és „pattogzott szélű tányérok, poharakkal dolgoztak”. Az éttermek dolgozóinak szakmai képzettsége kívánni valót hagyott maga után, s bérezésük nem mindig a végzett munka és felelősség arányában történt. A személyzeti étkezés nem volt egységes, a rossz adottságokkal rendelkező éttermek elhanyagolták a takarítást, az egészségügyi előírásokat.⁹⁴

Az 1960-as évektől kezdődően az üzemi étkeztetés általánossá válásával az étrendi szokások fokozatosan megváltoztak. Már nemcsak a vállalatoknál és üzemeknél, hanem a termelőszövetkezetekben is lehetett étkezni, így a munkások és alkalmazottak, valamint a mezőgazdasági foglalkoztatottak étrendje sok tekintetben hasonló lett.

Az állam jelentős összeggel járult hozzá a dolgozók üzemi étkeztetéséhez. A munkáltatói hozzájárulás összegét első ízben 1949-ben szabályozták, majd az 1951. évi ár- és bérrendezéskor módosították. Miután a vállalatok nagy része nem tartotta be a korábbi rendelkezéseket, 1954-ben – az addig kialakult állapotnak megfelelően – rögzítették a munkáltatói hozzájárulást. Az ekkor kiadott rendelkezések sem voltak elég hatékonyak, ezért 1961-ben és 1962-ben újabb jogszabályokat bocsátottak ki.

Az üzemi étkeztetéshez való munkáltatói hozzájárulást a jogszabályok és a különböző határozatok nem írták elő egységes szempontok szerint, ezért adott iparágon, szakmán belül jelentős eltérések alakultak ki. Egységes rendelkezés kiadására nem került sor, ezért az állami hozzájárulás mértéke iparáganként lényegesen eltért, átlagos összege azonban megállapítható. Eszerint a dolgozók üzemi étkeztetésének állami hozzájárulása egy főre, egy napra átlagosan 3,03 Ft volt (a mezőgazdaság nélkül). Évente 300 üzemi étkezési napot számítva az állami hozzájárulás egy főre számítva mintegy 900 Ft. Figyelembe véve az esetenkénti reggeli és esti étkezéshez nyújtott állami támogatást, az állam hozzájárulása évente több mint egymilliárd forintba rúgott. Ezen kívül az üzemi vendéglátó vállalatok évi vesztesége 90–100 millió forint volt, amihez még hozzájött a vállalatok által nyújtott burkolt juttatások (normatúllépés, bújtatott létszám, gáz- és villanyfelhasználás, stb.), továbbá a beruházási és felújítási költségek.

1962 májusában a Belkereskedelmi Minisztériumban összefoglaló jelentést készítettek az üzemi étkeztetés távlati fejlesztéséről. A jelentés ecsetelte az üzemi étkeztetés akkori helyzetét, majd megállapította, hogy az üzemi vendéglátó vállalatok és a saját kezelésű üzemi éttermek együttes forgalma az 1958. évi 1.342

⁹⁴ MNL OL XIX-C-5-II/33-34747-1958.

millió Ft-ról 1961-ben 1.646 millió Ft-ra nőtt. 1961-ben az állami és szövetkezeti iparban, a közlekedésben, a kereskedelemben és az egyéb állami intézményeknél, valamint a mezőgazdaságban foglalkoztatott dolgozók 27%-a, mintegy 774 000 fő vette naponta igénybe az üzemi étkeztetést. Az étkezést igénybe vevő dolgozók közül 41% saját kezelésű konyhán, 44% üzemi vendéglátó vállalatok éttermeiben, 15% pedig kereskedelmi vendéglátó vállalatok, valamint szövetkezetek éttermeiben étkezett. A jelentés megállapította, hogy a Belkereskedelmi Minisztérium irányítása alatt működtek az ország legnagyobb kapacitású éttermei. Ezek az éttermek a legfontosabb iparágak (nehézipar, bányáipar stb.) dolgozóinak, valamint az egyetemi hallgatók étkeztetését biztosították. Szakmailag ezek működése szabta meg az egész üzemi vendéglátás további fejlesztésének irányát, tapasztalataikat a szakma egész területén általánosították. 1961 végén a Belkereskedelmi Minisztérium irányítása alatt 556, más minisztériumok és országos hatáskörű szervek irányítása alatt (saját kezelésben) pedig 1856 üzemi étterem működött. Az éttermi ellátást 618 üzemi büfé egészítette ki.⁹⁵

A hálózati kapacitás elégtelensége és az étkezésre előírt fél óra betartására irányuló célkitűzés miatt az üzemi vendéglátásban bevezették az önkiszolgáló rendszert. Az „önkiszolgáló módszer” – a jelentés szerint – „jól bevált”, és 1961 végére a Belkereskedelmi Minisztérium irányítása alá tartozó vállalatok keretében már 196 üzemi étterem működött önkiszolgáló módon. A belkereskedelmi üzemi vendéglátásban az előfizetéses étkezések száma évről évre emelkedett. 1961-ben, 1960-hoz viszonyítva a reggelik adagszáma 3,5%-kal, az ebédké 6,4%, a vacsoráké pedig 4,6%-kal növekedett.⁹⁶

A tapasztalatok szerint a dolgozók jelentős része nem az előfizetéses étkezést, hanem az étlap szerinti (à la carte) étkezést vette igénybe. Ennek forgalma az 1958. évi 52 268 000 Ft-ról 1961 végére 70 184 000 Ft-ra emelkedett. A büfék forgalma is folyamatosan emelkedett. 1958-ban az üzemi vendéglátó vállalatok büféi mintegy 207 millió Ft forgalmat bonyolítottak le. A saját kezelésű éttermek 1961-ben 727,4 milliós forgalmukkal színvonalban lemaradtak az üzemi vendéglátó vállalatok éttermei mögött. Amíg az üzemi vendéglátó vállalatok által fenntartott éttermek 92%-ában vezették be a két- vagy többféle ételválasztékot, addig a saját kezelésű éttermekben az ebédadagoknak csupán 0,7%-a készült két- vagy többféle változatban.

A minisztériumi jelentés az üzemi étkeztetést „szociális juttatásnak” tekintette, de – mint írták – a szakma törekvése a „gazdaságosság egyidejű előtérbe helyezésével, a kereskedelmi jelleg fokozott kidomborítása”, ami az étlap szerinti

étkezést és az üzemi büféhálózat fejlesztését jelentette. A forgalom növekedése azt bizonyította, hogy „az éttermek vendégei szívesen étkeztek étlap szerint, még akkor is, ha ezért többet kell fizetniük”. A jelentés megállapította, hogy az előrehaladást főként az „állami hozzájárulás és a fogyasztói térítés jelenlegi rendszere akadályozza”.

Az éttermek nagy többsége a gyárak területén helyezkedett el, és kizárólag az ott dolgozók ellátását szolgálta. Az üzemi éttermek mellett fontosnak tartották az üzemi büfék működtetését, ugyanis azok „feladata a dolgozók munka közbeni tízórai, továbbá üdítőital és trafik igényeinek kielégítése”. Az üzemek a munkafegyelem fenntartása érdekében korlátozták a büfék nyitvatartási idejét, és gyorsították a kiszolgálást. Ennek érdekében a későbbiekben a gyári büféket étel- és ital automatákkal látták el.

Tausz János⁹⁷ belkereskedelmi miniszter határozatában leszögezte, hogy az üzemi éttermeket fokozatosan kereskedelmi éttermekké kell átalakítani. Ezt a választék, valamint az étlap szerinti étkezés bevezetésével, bővítésével és fejlesztésével, továbbá a vendéglátó-ipari árrendszer elveinek alkalmazásával és az önkiszolgálásra való folyamatos áttéréssel akarták elérni. Fontosnak tartották szabályozni az üzemi étkezés állami hozzájárulásának módszereit és ismérveit. Az üzemi büfék hálózatát – a gyárak, intézmények munkarendjét figyelembe véve – tovább akarták fejleszteni azért, mert a nyitva tartási idő, a büfék áruválasztéka kizárólag a munka közbeni tízóraiást és felfrissülést szolgálták. A büfék munkájának meggyorsításához szükséges technikai előfeltételeket is biztosítani kívánták.⁹⁸

Az üzemi étkeztetés mellett a munkásvédelem terén a védőitallal való ellátottság is előtérbe került. 1954-ben miniszteri rendelettel szabályozták⁹⁹ télen, a szabadban munkát végző dolgozók védőitallal való ellátását. A rendelet szerint a dolgozóknak természetben juttatható melegítő italként – figyelembe véve az akkori import körülményeket – kizárólag hazai tea felhasználását engedélyezték. A dolgozók panaszos levelekben kifogásolták, hogy a hazai eredetű Planta tea-

⁹⁵ MNL OL XIX-C-5-A/4-15507-1962.

⁹⁶ MNL OL XIX-C-5-I/21-32992-1960.

⁹⁷ Tausz János (1911–1988) politikus. 1950–1951-ben belkereskedelmi minisztériumi államtitkár, 1951–1956-ban belkereskedelmi miniszterhelyettes, illetve a belkereskedelmi miniszter első helyettese. 1956. április 14-től 1956. október 31-ig belkereskedelmi miniszter, 1956–1957-ben, mint a közellátási kormánybizottság tagja a Belkereskedelmi Minisztérium ügykezelésének vezetője. 1956. május 9-től 1966. december 7-ig ismét belkereskedelmi miniszter.

⁹⁸ MNL OL XIX-C-5-A/4-15507-1962.

⁹⁹ A Minisztertanács V. 161. § (2) bekezdése, valamint a végrehajtást tartalmazó 8200-11/1954. EüM számú utasítás 7. § (3) bekezdése előírta, hogy „melegítő italként naponként és személyenként fél liter cukrozott teát vagy hazai eredetű cukrozott kávét kell adni” plusz 4 C° alatti időben.

ből¹⁰⁰ készült melegítő italt nem szeretik, és nem is veszik igénybe, inkább saját költségükön hoznak kínai teát, és azt isszák. Végül Fock Jenő miniszterelnök-helyettes hozzájárult ahhoz, hogy a vonatkozó kormányrendelet módosításáig „kínai teát is adhatnak a szabadban dolgozóknak melegítő italként”.¹⁰¹

A Kádár-korszak elején a jóléti intézkedések közé tartozott a dolgozók számára biztosított üdültetés rendszerének kialakítása.

1957-ben az üdültetés felügyeletét az újonnan szervezett Munkaügyi Minisztérium vette át a Pénzügyminisztériumtól, és azt a feladatot kapta, hogy átfogó jelentést készítsen a kormány számára az üdültetés helyzetéről. Így készült el 1957 folyamán a KSH részvételével egy részletes statisztikai adatfelvétel.¹⁰² A megváltozott életszínvonal-politika hatására a szűkös körülmények között is tovább folytatták a beutaltak ellátásának javítását. Növekedett a felújításra fordítható pénzek nagysága, javult az üdülők műszaki színvonala és a berendezések, felszerelések műszaki állapota. Az 1958-ban tartott szakszervezeti kongresszuson került be az üdültetés fejlesztéséről hozott határozatba a családos üdültetés fejlesztésének programja, aminek hatására az 1959-re tervezett létszám újra megduplázódott.

1958-ban a Munkaügyi Minisztérium több alkalommal ellenőrizte a gyermeküdülőket és táborokat. A „súlyos hibák” miatt felkérte a megyei tanácsok végrehajtó bizottsága elnökeit, hogy vizsgálják meg a gyermeküdülőkből és táborokban a fiatalok ételmezését, a beutaltak ételmezésére fordított összegeket, és azt, hogy mennyiben tesznek eleget az egészségügyi követelményeknek (vízellátás, szemetgyűjtés, árnyékszék).¹⁰³

Az 1959-ben megjelent kormányhatározat a gazdaság konszolidációjának eredményeként feloldotta az új üdülők építésének általános tilalmát. Ekkor döntöttek arról, hogy egy üdülőnek legalább 100 férőhelyes, átlag kétágyas, folyóvízes szobákból álló, társalgóval, konyhával és étkezővel ellátott épületnek kell lennie. Ugyanebben az évben Déry Tibor, a Balatoni Intéző Bizottság fő-

¹⁰⁰ A Planta tea alapanyaga a szederlevél, amit teapótlóként használtak kellemes illata és aromája miatt, és azért, mert a kínai tea benyomását keltette. Nemcsak az üzemek használták, hanem a kórházakban a gyomorbetegeknek is ezt adták. 1957-ben mintegy öt vagon Planta teát adtak el, ami 1962-ben 1,2–2 vagonra csökkent.

¹⁰¹ MNL OL XIX-C-1-5-I/21-37169-1962.

¹⁰² A felmérés szerint 1077 szervezett üdülő volt (a SZOT és a vállalati üdültetés együttesen), ami 40 661 férőhelyet jelentett. Az üdülők 85%-a, a férőhelyek 78%-a csak nyáron üzemelő, idényjellegű volt. Az üdülők 56%-a a Balaton mellett, 10%-a a Dunakanyarban volt, 13%-a a magaslati, 10%-a gyógyfürdő, és a fennmaradó 11%-ból több épület Budapestén állt a beutaltak rendelkezésére. A SZOT 240 üdülővel rendelkezett és 837 volt a vállalati üdülők száma.

¹⁰³ MNL OL XIX-C-5-A/5-22661-1958.

titkára levélben tájékoztatta Kisházi Ödön munkaügyi minisztert, hogy nyaranta egyre nagyobb tömegek vesznek részt camping (sátortábor) üdülésben a Balaton partján. Ezek jó része ún. vadkempingező volt, akik felverték a tó partján sátraikat, és az egész partot (főleg a délit) WC-nek, szeméttelpnek és tűzrakó helynek tekintették. A '60-as évek elejére ez különösen problematikusá vált, mert alig volt telepített, közművesített kemping. A hozott rendeletek ennek a helyzetnek a felszámolását célozták. A rendelettervezet kiterjedt „az általános közrend és közbiztonság, de különösen a köztisztaság, a közegészségügy és a közérköcs, ezen túlmenően a természetvédelem, valamint a közlekedés és tűzbiztonság szempontjainak, de maguknak a campingezőknek érdekében is a campingezés megfelelő szabályozására”. Az 1/1957. (V. 301.) számú megyei tanácsrendelet 9. § 9. pontja alapján (illetve Somogy megyében az 1/1957. VI. 12. számú megyei tanácsrendelet 9. § 7. pontja) elrendelték, hogy mely camping-helyeken lehet táborokat létesíteni. A közületi kezelésben (KISZ, úttörők, Munkásőrség, Ifjúsági Sportbizottság¹⁰⁴) lévő táborok¹⁰⁵ létrehozását engedélyezték Somogy és Veszprém megye területén 50–50 személy részére azzal a kikötéssel, hogy a táborok egészségügyi követelményeiről (víz, WC, hulladékgyűjtő) és az általános campingezési rend biztosításáról mindenütt az üzemeltető szervek kötelesek gondoskodni. A magántáborozásra kijelölt területek szintén az említett két megyében történtek. A rendelet szabályozta a campinghelyek táborozási rendjét is.¹⁰⁶

Az 1960-as évekre a lakosság üdülési szokásai megváltoztak, a szakszervezeti üdültetés kapott nagyobb jelentőséget. 1963 már a tömegturizmus megindulásának időszaka, amikor nagy üdülő- és szállodafejlesztési programokat indítottak, ám a minőségi szolgáltatásokat nem fejlesztették.

1963-ban a Minisztertanács a kedvezményes üdültetés egységes irányítására tett kísérletet. 1963. szeptember 21-én megjelent a 1023/1963. Mt. számú határozat a Balaton regionális tervének jóváhagyásáról, s ezzel kezdetét vette a Balaton környékének fejlesztési programja, amely lehetővé tette a vállalati üdülők és a szervezett üdültetés céljára többszintes, telepszerű épületek létesítését. Ezzel párhuzamosan megindult a belföldi turizmus és a szocialista országokból

¹⁰⁴ 1958-ban alakult meg a KISZ KB sportszervezete, az Országos Ifjúsági és Sportbizottság (OISB).

¹⁰⁵ Somogy megye területén Balatonvilágoson, Balatonszabadiban, Zamárdiban, Balatonszárszón, Balatonszemesen, Balatonbogláron, Fonyód-Bélatelepen, Alsó-Bélatelepen, Balatonfenyvesen, Balatonmárfafürdőn és Balatonberényben, Veszprém megye területén Balatonakarattya, Szigliget, Balatonyörök, Szentmihály-domb, Keszthely és Vonyarcvashegyen jöttek létre közületi táborok.

¹⁰⁶ MNL OL XIX-C-5-A/3-7805-1959.

kiinduló turizmus (elsősorban az NDK, a csehszlovák, valamint a lengyel) részére különböző kempingek építése.¹⁰⁷

A Kádár-korszak megszilárdulásának idején a legkülönbözőbb üdültetési formák alakultak ki, ami a korszak kezdeti időszakának egyik legjelentősebb vívmánya volt. A szakszervezeti szervezett kedvezményes üdültetés, gyógyüdülők, üdülőszanatóriumok, családok üdültetés, ifjúsági és gyermeküdültetés mellett vállalati és üzemi üdülők is épültek, a beutalás azonban ide is csak a szakszervezeti bizottságon keresztül történhetett.

A munkásvédelem körébe tartozott a munkahelyi balesetek elhárítása. A Kádár-kormány hatalomra kerülése után intézkedéseket hoztak a balesetek elkerülésének megakadályozására. Ennek érdekében elrendelték, hogy a munkavégzés során felmerülő hiányosságokat fel kell számolni, meg kell teremteni a biztonságos munkavégzés anyagi és műszaki feltételeit, meg kell oldani a vezetők és a munkások balesetelhárítási képzését, a társadalmi ellenőrzést, a dolgozók bevonását a veszélyforrások feltárásába és elhárításába. Ennek érdekében munkavédelmi heteket és hónapokat szerveztek, szakosított brigádvizsgálatokat végeztek. Az állam törvénybe iktatta, hogy üzemeket, berendezéseket, gépeket és egyéb munkaeszközöket csak az egészséges és biztonságos munkavégzés követelményeinek megtartásával szabad használatba venni. Speciális védőintézkedéseket (védőberendezés, védőfelszerelés, védőruha stb.) hoztak, melynek célja a balesetek megelőzése, a veszélyforrások csökkentése volt. A szigorú szabályozásra azért volt szükség, mert rengeteg munkahelyi baleset történt a papíron létező szabályok be nem tartása miatt. A balesetekből származó „társadalmi kár” munkaidő kiesést okozott, mivel a dolgozó táppénzre ment egészségének helyreállítása érdekében, de egyéni és családi tragédiák is előfordultak.¹⁰⁸

A halálos balesetek elsősorban a nehéziparban, ezen belül a bányászatban, az építőipar, a szállítás, a hírközlés és a könnyűipar területén következtek be. Viszonylag sok baleset származott a védőberendezések, az egyéni védőeszközök hiányából, a világítás és a szellőzés fogyatékoságaiból, a szerszámok rossz állapotából, a helytelen szervezésből és a dolgozók szakképzetlenségéből. A baleseti statisztikákból kitűnt, hogy a legtöbb baleset a gépeken, illetve a gépeknél történt.¹⁰⁹

A Könnyűipari Minisztérium Kollégiuma 1961. augusztus 15-ei ülésén foglalkozott a balesetek és betegségek 1960. évi alakulásával, összesen 30 vállalatnál tartott, zömmel szakszervezeti vizsgálat alapján. Az eredmények meglehetősen

eltérőek voltak. Egyes vállalatok minden bekövetkezett balesetért – tárgyilagos kivizsgálás nélkül – a dolgozót tüntették fel felelősként anélkül, hogy konkrétan megjelölték volna, hogy a sérült felelőssége miben állt.¹¹⁰ A kollégium elé került összegzés leírja, hogy „a baleseteknek az ilyen felületes módon történő kivizsgálása meg nem engedhető gyakorlat, mert ily módon baleseti veszélyforrások sikkadhatnak el és újabb balesetek okozóivá válhatnak”.¹¹¹

A balesetek száma a korszakban nem csökkent, sőt, mint azt az 1961. szeptember 21-én keltezett 3259/1961. kormányhatározat megállapította: „a balesetek számának és a balesetek miatt kiesett munkanapok számának növekedése tapasztalható”. Ennek oka a beosztott dolgozók és a gazdasági vezetők részéről tapasztalható helytelen szemlélet, az óvórendszabályokban foglalt előírások figyelmen kívül hagyása, a laza munkafegyelem és a felelősségre vonás következtelensége. A Belkereskedelmi Minisztérium elemző jelentése az állami belkereskedelem dolgozóinak baleseti helyzetéről lényegében a kormányhatározat megállapításait támasztja alá. Az 1959 és 1961 közötti adatokat feldolgozó elemzés arra világított rá, hogy a kéziszerszámok által okozott balesetek aránya csökkent, de növekedett a csúszásból, forrázásból eredő balesetek száma a vendéglátás területén. Állást foglalt abban, hogy a kiskereskedelemben a kéziszerszámok balesetek gyakoribbak, mint a vendéglátóiparban. A legfontosabb feladatnak a munkavédelmi szemlélet megváltozását tekintette, ugyanis „komoly ellenállást kell legyőzni a közvetlen baleseti veszélynek kitett dolgozóknál”. Példaként hozta fel, hogy a TÚSPED¹¹² lehordók megfelelő ülőhely hiányában a rakomány tetején utaznak, amiből már több baleset történt. A vállalat által javasolt, rögzített ülések beépítése ellen a dolgozók azonban tiltakoztak, illetve a már meglévőket sem használták. A leggyakoribb baleseti veszélyforrások megszüntetésére esetenként központi intézkedések megtételét javasolták.¹¹³

A későbbiekben a kormány és a szakszervezetek hathatós intézkedései eredményeként lényegesen javultak a munkafeltételek és csökkent a balesetek száma.

¹¹⁰ MNL OL XIX-C-5-V/24-24473-1961.

¹¹¹ MNL OL XIX-C-5-II/33-21701-1961.

¹¹² Tűzelőanyag-szállító Vállalat.

¹¹³ MNL OL XIX-C-5-II/33-33826-1961.

¹⁰⁷ MNL OL XIX-C-5-I/21-2963-1962.

¹⁰⁸ MNL OL XIX-C-5-A/5-4305-1960.

¹⁰⁹ MNL OL XIX-C-5-A/5-7111-1960.

Befejezés

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a Kádár-rendszer megszilárdulásának éveiben jelentős és nagy horderejű változások történtek nemcsak a társadalom szerkezetében és a gazdaság életében, hanem a munka világában is. A rendszer – saját megmaradásának érdekében, de propagandacélokból is – népjóléti intézkedések sorát fogadta el.

Az 1961–1962 körüli évekre konszolidálódott Kádár-rendszer kísérletet tett a teljes foglalkoztatottság megvalósítására, azonban a munkahelyek hiánya és a nők tömeges munkába állása ezt szinte lehetetlenné tette. A nők foglalkoztatása terén felmerülő nehézségek ellenére nekik is ki kellett venniük részüket a *szocializmus építésében*, bár a szociális intézményrendszer (óvodák, bölcsődék) kiépítése csak a kezdeteknél tartott, ami munkába állásukat megkönnyítette volna. A cigány lakosság felzárkóztatását előíró 1961. évi rendelkezés indította el azt a folyamatot, amely gyorsította a „cigányság társadalmi beilleszkedését”. A fiatalok és a csökkent munkaképességűek munkába állásánál jelentkező gondok nem csökkentették, inkább súlyosbították a helyzetet.

A rendszerbe integrált szakszervezetek nem láthatták el valódi feladatukat, vagyis a dolgozók érdekvédelmét, s a SZOT „értelmét” a legtöbben a kedvezményes nyaralási lehetőségekben látták, ami a szakszervezeti és vállalati üdülők rendszerének fokozatos kiépítését hozta magával. A munkásvédelem és a baleset-elhárítás terén hozott különböző intézkedések, az ingázó és hajléktalan dolgozók számára épült munkásszállások, az idősek számára létrehozott szociális otthonok,¹¹⁴ az éjjeli szanatóriumok működtetése, a munkavédelmi akadémia létrehozása, a munkásszállítás és utaztatás terén adott kedvezmények, az üzemi étkeztetés mind-mind olyan szociálpolitikai ellátás volt, melyek az '50-es évek végére és a '60-as évek elejére a kádári konszolidáció hatására alakultak ki, és fokozatos kiszélesítésük hozzájárult a Kádár-rendszer megszilárdulásához. Mindez azonban a piaci teljesítmények helyett állami eszközökkel hozta létre az „általános jólét” intézményeit.

¹¹⁴ 1962. március 15-én lépett hatályba a 7/1962. számú egészségügyi miniszteri utasítás az öregek napközi otthonának szervezéséről. Az utasítás szerint a társadalmi erőforrásokból létesítendő szociális intézmények a „családi gondozásban nem részesülő öregek és egyéb csökkent munkaképességű személyek nappali tartózkodását, étkeztetését és kulturális igényének kielégítését” szolgálta.

Forrás- és irodalomjegyzék

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

MNL OL XIX-C-5

Az államigazgatás felsőbb szervei, Munkaügyi Minisztérium, Általános iratok

MNL OL XIX-C-2-x

Az államigazgatás felsőbb szervei, Egészségügyi Minisztérium, TÜK iratok

MNL OL M-KS 288. f. 5. cs.

MSZMP Központi Szervei, Politikai Bizottság

TÓTH ESZTER ZSÓFIA

Az esztergályos, a vasutas, a feleség meg a szeretője

Magánélet és pártfegyelem az 1960-as évek fordulóján

„Dodi kijelentette, hogy végleg nálam marad. Másnap tölem ment dolgozni, hozzám járt haza. Így volt két hétig. A felesége naponta telefonált, érdeklődött, hogy jól vagyunk-e, nem történt-e bajunk, szükségünk van-e valamire, meg ilyesmiket, és érdekes, a hangjában sosem éreztem gúnyt. Megnyugtattam, hogy ha Dodi egyszer el akar tőlem menni, csak hozzá fogom küldeni. Sehová más-hová.” – olvashatjuk az 1981-ben nagy sikert aratott *Miskolczi Miklós* kötet, a „Színlelni boldog szeretőt” című könyv hátoldalán.¹ A könyvet napok alatt szétkapkodták, óriási sikert aratott. Hamarosan megjelent a folytatása is, amely szintén bestseller lett.² Ekkora vált kimondhatóvá nyilvános diskurzusokban is az a jelenség, amely akkorra egyáltalán nem számított újdonságnak a szocialista időszak alatt a házasságokban: a külső párkapcsolatok megléte. A kötet szerzője szociografikus alapossággal kutatta fel a kötetben megírt történeteket. Sok olvasója magára ismerhetett, akár férjként, feleségként, szeretőként. A hivatalos beszédmódban a szocialista erkölcsnek megfelelni vágyók számára elfogadhatatlan volt a házastársi hűtlenség. Miskolczi Miklós kötetéből megjelentettek részleteket az *Élet és Irodalomban*, és néhány olvasói levelet is közöltek. Egy önmagát *szülész, nőgyógyász, családanyaként* definiáló hozzászóló az írónak azt az állítását kritizálta, miszerint a fogamzásgátlók bevezetése a nőket tette szabadabbá. Szerinte inkább a férfiak felelősségérzete csökkent a tabletták bevezetésével, és így a nem kívánt terhesség következményeit még kevésbé vállalják, mint korábban.³ A vitát azonban hamar lezárták.⁴ Valószínűleg nem akarták heteken át, folyamatosan nagy nyilvánosság elé tárni e problémakört.

¹ MISKOLCZI, 1981. – Miskolczi kötetében rokonszenv alapú külső kapcsolatokat, szerelem alapú külső kapcsolatokat és vegyes újszerelmeket különböztet meg.

² MISKOLCZI, 1985a.; MISKOLCZI, 1985b.; MISKOLCZI, 1985c.

³ *Élet és Irodalom*, 1980. december 6. 3.

⁴ A kötetből megjelentek részletek az *Élet és Irodalomban*: *Élet és Irodalom*, 1980. június 21. 3., 1980. november 29., 1982. június 11. 5., 1982. július 9. 16., 1982. március 7. 5.

Még várat magára a szocialista erkölcs fogalom változásának kutatása és elemzése a szocialista időszak egészére vonatkozóan.⁵ A házasság, mint intézmény átalakulásával kapcsolatos diskurzusok majdani elemzésekor érdekes kérdés lehet a Szilágyi Vilmos nevéhez kötődő „nyitott házasság” koncepció elemzése is.⁶ Sok olyan feldolgozatlan pártfegyelmi található a levéltárakban az 1960-as évek elejéről is, amelyekben az állampolgárok erkölcsi okokból fordultak a pártbizottsághoz. Az állam képviselőinek ezekben az esetekben az volt a feladatuk – legalábbis a levélírók így vélhették –, hogy deklarálják: mi a jó, és erkölcsi alapon visszatérjék a helyes irányba a félresiklott életutakat. Egy elkeseredett feleség azért fordult a pártbizottsághoz, hogy a párttitkár segítsen megregulázni félrelépő, iszákos férjét. A másik esetben a nős férfi szintén házasság szeretője fordult a pártszervekhez azért, hogy visszakapja nyakláncát ex-szeretőjétől. Végül a családját molesztáló vasutas történetét ismerhetjük meg, akinek felesége azt kérte, helyezték át új állomáshelyre a férfit, mert amíg beilleszkedik, addig legalább békén hagyja családtagjait, többszöri áthelyezése ezt bizonyította. Ezekből az ügyekből nem lett pártfegyelmi, az első történetnél csak a feleség levelét ismerjük, a másodikon az asszony meglepő módon egy másik levélben visszavonta feljelentését, a vasutas férfit viszont áthelyezték. E források segítségével közvetlen közelről tanulmányozhatjuk a szocialista időszak mindennapjainak átpolitizáltságát, hiszen a levél írója a párt képviselőjét tartja döntőbírónak magánügyében. E források alkalmasak arra is, hogy mikroszinten elemezzük, hogy a szocialista időszakban a hétköznapiakban milyen kép alakult ki a hatalomról az egyes emberek fejében, és az emberek hogyan próbálták hasznosítani a pártszerveknél (vélt) befolyásukat.

A rossz házasságban élő asszony története

1961 szeptemberében H. J.-né levelet írt az MSZMP III. kerületi bizottsága első titkárának. A levél megírásával alapvetően az volt a célja, hogy a hatalom embere segítsen neki elromlott házassága megmentésében. Az asszony azt kérte a párttitkártól, hogy beszélgesse el a férjével. Úgy vélte, majd annak hatására a férfi megváltozik, és *ideális férjé* válik, akárcsak házasságuk hajnalán.

A levél egy bántalmazott, elkeseredett nő utolsó segélykiáltásaként is értelmezhető, aki nem tudja, hova forduljon segítségért bántalmazó férjével szemben (látetele volt arról, hogy a férfi megverte), ezért írt levelet a kerületi pártszerv

⁵ Egyik első úttörő feldolgozás Rácz Attila doktori disszertációja: RÁ CZ, 2011.

⁶ SZILÁGYI, 1978.; SZILÁGYI, 1988. E koncepcióról lásd még MISKOLCZI, 1985b. 30.

vezetőjének. Nem ismert számunkra, hogy a panasz nyomán elbeszélgettek-e H. J.-né férjével, mint ahogy az sem, miként alakult az asszony későbbi sorsa.

A levél alapján egy-két mozzanat rekonstruálható a H. család tagjairól, életéről. A férj valószínűleg bevándorolt Budapestre, mivel több testvére vidéken élt, akik időnként meglátogatták a családot. Irodai munkát végzett, beszédet tartott a gyárban pedagógusnapon. Lehet, hogy a pártapparátusban dolgozott, ezért fordult segítségért H. J.-né a pártbizottsághoz, de az is lehetséges, hogy szakmai (közép)vezetőként tevékenykedett. H. J.-né a kerület egyik gyárában dolgozott, valószínűleg adminisztratív beosztásban, gépirónőként. Egy hatéves fiuk volt. Háztartásuk felszereltségéről is tájékoztatott a levél: volt televíziójuk, vasalójuk, de szőnyeget még nem vettek. Az asszony szocialista brigádtag és a Keve utcai óvoda szülői munkaközösségének elnöke volt. Mindketten MSZMP tagok, sőt, úgy tűnik, aktívan kivették részüket a pártéletből. A levélben – bizonyítandó az asszony befolyásosságát – megjelenik Kádár János is, aki távoli igazságtevőként beavatkozott a családi konfliktusba.

Az asszony leveléből jól nyomon követhető, hogyan ábrázolta a pártembernek saját munkahelyeit, milyen szempontok motiválták, amikor egy-egy munkahely mellett döntött. Kiderül, hogy mielőtt a gyárba került, 12 évig dolgozott gépirónőként, ezt a munkakörét nagyon szerette. Innen mehetett volna a III. kerületi pártbizottságra dolgozni, de ezt az ajánlatot nem fogadta el, ezt a döntését később megbánta. (Valószínűleg ebből az időszakból ismerte személyesen levelének címzettjét.) A levélben azt, hogy miért nem fogadta el az ajánlatot, azzal magyarázta, hogy férje ellenezte volna, hogy a pártbizottságon dolgozzon. Az asszony úgy ábrázolta magát a levélben, mint aki teljeskörű férji felügyelet alatt állt: a férje döntött úgy, hogy ezt a munkakört nem töltheti be, mert úgy nem tudja ellátni a gyereket, és féltékeny lett volna a nő új munkatársaira. Ezután került a gyárba dolgozni. Annak ellenére, hogy ezzel a munkahelyével nem volt megelégedve, a levél címzettjének törekvő munkaezőként jelenítette meg önmagát, aki „ezen a helyen is megállja a helyét”.

A levélben a házasság, a család fontos értéként jelent meg. A férjnek ideális férjként, az asszonynak ideális feleségként kellett volna viselkednie a kor elvárásainak megfelelően. A levél írója fontosnak tartotta, hogy ideális házassága látható legyen a hatalom képviselői és a munkatársak számára is. Több olyan történetet is felidézett levelében az asszony, amikor férje nem helyénvalónak tartott viselkedésének a rendezvényeken munkatársai is tanúi voltak.

Úgy tűnik, a családi élet ellenőrzőjének számított a korszakban nemcsak a hatalom, a munkahely, hanem a szomszédok is. Amikor férje nem ideális férjként viselkedett, és éjszakánként részegen hangoskodott, az asszony egyik érve a veszekedés során a levél szerint az volt, hogy a férfi legyen tekintettel az idő

szomszédokra, mert azok nem tudnak aludni a zajtól. A veszekedésből pedig a külvilág számára is nyilvánvalóvá vált, hogy házasságuk közel sem ideális.

A levél írója alkalmazta a korszak hivatalos beszédmódjának megfelelő kifejezéseket. Többször használta az elvtárs kifejezést és nemcsak a megszólításban. A levél címzettjének hangsúlyozta, hogy szocialista brigádtag, és bár a brigád-vállalásoknak nem mindig tudott eleget tenni, igyekezett részt venni a brigádrendezvényeken még akkor is, ha férje ellenezte, hogy a „Margit-kertbe szórakozni” menjen.

A levél írójának elképzeléseit az ideális házasságról valószínűleg befolyásolhatták a korszak hivatalos beszédmódjának megfelelően megírt újságcikkek is. 1960 augusztusában (tehát a levél elküldése előtt egy hónappal) két cikk is megjelent a *Nők Lapjában*, amely az ideális házassággal foglalkozott.⁷ A „Hogyan képelem a házasságomat?” című ütköztette férfiak és nők véleményét a házasságon belüli szerepekről. A cikk írója szerint a nők természetesen tartották azt, hogy a férfi műveltebb, mint asszonya. A feleség legfontosabb hivatásának az anyaságot tartották, egyes vélemények szerint dolgoznia csak azért kell, mert szükség volt a családban két keresetre. Az egyenjogúság megvalósítását a reprodukciós munkák közös viselésében látták. A másik cikk „Óh, illúzió – avagy egyes férfiek hogyan képzelik” címmel jelent meg,⁸ és sokkal inkább megfelelt a korszak emancipációs törekvéseinek. A cikk alapgondolata az volt, hogy a nőktől férjeik elvárják, hogy otthon is megfeleljenek a szép nőekkel szemben támasztott elvárásoknak. A cikkben megszólaltatott nők viszont bíralták férjeiket azért, hogy vasárnaponként „lengye magyarban”, vagyis alsónadrágban mászkálnak a lakásban, mielőtt leugranának egy (vagy több) pohár sörre, és nem veszik ki részüket a háztartás ellátásból. A cikk mellé viccesnek szánt képsorokat helyeztek az asszonyról, aki küzd, hogy egyidőben feleljen meg a szép nővel és az ideális házi-asszonnyal szembeni elvárásoknak. Az egyik kép egy kisestélyiben takarító nő ábrázol, mellette ül férje. A jó házasságot értékként ábrázolták a korszak beszédmódjában, annyira, hogy még 1965-ben is a „Rangot ad-e a férjhezmenés?” című cikkben a különböző társadalmi rétegekhez tartozó nők egyöntetűen igennel válaszoltak a kérdésre.⁹

A levél írója szerint az ideális férj „ne legyen olyan nagy legény a szórakozás terén”, „gondoljon az egészségére”, „ne legyen olyan beképzelt, durva a családjához”, törődjön velük, időben járjon haza. Mondja el, mikor, hova, kikkel megy,

⁷ *Nők Lapja*, 1960. augusztus 11.

⁸ *Nők Lapja*, 1960. augusztus 25.

⁹ *Nők Lapja*, 1965. február 20.

vigyen a feleségének virágot, legyen jó apa, tegye le az asztalra a teljes fizetését. Vigye el a feleségét szórakozni, és a rendezvényről együtt távozzanak.

Az ideálisnak tartott feleségről nem alkothatunk teljes képet a levélből, de az asszony felvillantott egy-két szituációt, amikor úgy érezte, ideális feleségként viselkedett: beteg férjét ápolta, nem hagyta el, „szépen kérdezte” a férjét arról, hol töltötte idejét. Megpróbált megfelelni a férj feleségével szemben támasztott elvárásainak mind az öltözködés, mind a viselkedés terén, tehát alárendelte magát a férj hatalmának. Úgy ábrázolta magát, mint aki néha mégis fellázadt, amikor férje tiltása ellenére elment rendezvényekre, de akkor is a rövidebbet húzta, hiszen férje utána megverte.

A férj nézőpontját csak az asszony levelén keresztül ismerhetjük meg. Az asszony úgy ábrázolta férjét, mint akinek az az ideális feleség, aki a hagyományosnak tartott asszonyi kötelességeit teljesíti. Eszerint az asszony legyen otthon, várja férjét jó meleg vacsorákkal, tegye tisztába és rendbe a férj holmijait. A férfias szerepekre egyetlen utalást találunk: a férj férfiasnak tartotta, ha felesége nélkül jár mulatozni, esetleg barátnőt tart.

A házastársi konfliktusok egy része a pénzzel kapcsolatos konfliktusokban válik láthatóvá a levélben. Az asszony ismertette a konfliktusok során alkalmazott taktikáit, így betekintést nyerhetünk családi életükbe abból a szempontból, ahogy ezt ő a hatalom képviselőjének megjelenítette. A megromlott házasságot persze valószínűleg nem a pártvezető és a férj beszélgetése mentette volna meg.

A félrelépő férj

„Édeském!

Ne haragudj, hogy ilyen késve írok, de még nem nagyon volt időm. Igen-igen zsúfolt napjaink vannak, vasárnap 11-kor érkezünk Szabadiba, aznap fűrödünk a Balatonba, hétfőn reggel 5 órakor ébresztő és csak kedden este 5-kor értünk vissza Szabadiba.

A szállásunkon ma szerda reggel írom a levelet, és délben megint indulunk tovább, minden nagyon szép, a kaja kifogástalan, azt hiszem, még hízni is fogok.

Remélem te jól vagy, jó is vagy, gondolsz-e rám. Én nagyon sokat gondolom rád.

Sok pusztit édes kis Katikám

a te kisfiad”

E levelet tárgyi bizonyékként csatolták a párttitkárhoz írt levél mellé, két házasság között fennálló viszonyt igazolandó. A III. kerületi pártbizottság elé azért került ez az „ügy” 1961-ben, mivel a nő fordult segítségért a bizottsághoz: szeretne volna ugyanis visszakapni arany nyakláncát, amit javításra adott a férfinak még 1957-ben. Hiába kérte férfitől a számára kedves darabot, az nem adta vissza, csak „ócska, rohadt kurvának” nevezte őt, ezért kért segítséget a párt embereitől. A férfi állítása szerint a nő zaklatta őt. Míg a nőnek, S. Pálnénak két levelét, addig a férfinak, K. Istvánnak önéletrajzát és pártiskolai jelentkezését is tartalmazza a káderanyag. Akárcsak az előző esetben, mindkettejük intézményesült életútjáról képet alkothatunk a források alapján, nemcsak kesze-kusza házassági viszonyaikról.

K. István – az események idején 32 éves férfi – szintén bevándorolt Budapestre, akárcsak a rossznak tartott férj. Édesapja pályamunkásként dolgozott, a férfinak három testvére volt, harmadik volt a sorban. Ő maga három éves korától nem szüleivel, hanem keresztszüleivel élt, ők gondoskodtak róla. 15 évesen, 1943-ban Kunmadarason géplakatos tanulónak szegődött, a második világháború után költözött Budapestre. Érdekes, hogy kezdeti próbálkozásai után, amikor különböző helyeken műszerésként, majd esztergályosként dolgozott, 1950-ben visszatért vidékre, de ott sem találta meg számítását, és 1951-ben visszament a fővárosba. Ez a példa is mutatja, hogy a költözés a nagyvárosba nem volt zökkenőmentes folyamat.

1951-ben a Mechanikai Mérőműszerek Gyárában helyezkedett el esztergályosként és belépett az MDP-be, majd három hónapos pártiskolát végzett.¹⁰ Próbálkozott pártkarrier építéssel is, 1951–1952-ben a DISZ központban dolgozott, azonban a források tanúsága szerint „pénzkezeléssel kapcsolatos szabálytalanságok miatt” távoznia kellett. Ezután helyezkedett el 1953-ban esztergályosként a Fogorvosi Műszergyárban, itt 1959-ig dolgozott. Ezután a Budapesti Rádiótechnikai Gyár (BRG) biztonsági megbízottja volt. Felesége munkásnőként dolgozott a BRG-ben, egy öt éves kislány volt.

Mint K. István jellemzéséből megtudhatjuk, nem ez az eset volt az első alkalom, amikor „nőügyei” voltak: a Fogorvosi Műszergyárban „mint gépbeállító és csoportvezető beosztásával a női dolgozóknál visszaélt, azokkal erkölcsi kapcsolatot tartott fenn”, ezért 1959-ben a VI. kerületi PB pártfegyelmi határozattal leváltotta pártvezetőségi funkciójából.

A szerető, S. Pálné is a beosztottja volt, 1953 óta ismerte. Összejöttek, a forrás szerint azért, mivel elmondták egymásnak, sem a férfi nem él jól a feleségével,

¹⁰ Káderlapjából kiderül, hogy később, 1966-ban elvégezte a Marxista–Leninista Egyetem hároméves kurzusát is.

sem a két gyermekes anyuka a férjével. A nő szerint a férfi bolondította őt össze-vissza, házasságot ígért neki – nő emberként – amit az asszony el is hitt. Végül eljött a vállalatától, levelében azt hangsúlyozta, azért, hogy egy nézeteltérés miatt a kapcsolatukat befejezze. Azonban a kapcsolatot akkor is folytatták, amikor ő már a Fővárosi Gázműveknél dolgozott. Végül követte a férfit a Rádiótechnikai Gyárba.

1961. január 16-án S. Pálné és férje látogatást tett K. István lakásán, aki – mialatt ők hárman megbeszélést tartottak a hogyan továbbról – feleségét kiküldte a szobából. S. Pálné levelében szeretőjét kifejezetten agresszív emberként ábrázolja: K. István megfenyegette őt, hogy férjébe golyót ereszt, másrészt a férfi nem adta vissza arany nyakláncát. Akárcsak a rossz férjről szóló levélben, de a harmadik történetben – a vasutas családjánál – is vissza-visszatérő motívum, hogy az asszonyok tehetetlenek a környezetükben élő, agresszív férfikkal szemben. S. Pálné levelében úgy jelenítette meg a férfit, mint aki – tipikus bántalmazóként – a hideget és a meleget váltogatta, egyik nap még fenyegetőzött, sértette őt, másnap már szerelméről biztosította. E levél után azonban írt egy másikat is S. Pálné, amelyben korábbi állításait visszavonta. Hangsúlyozta, hogy a nyakláncot visszakapta, és a férfi bár a pisztolyt elővette, de rögtön is zsebre tette. Önmagát pedig úgy jellemezte, mint aki „zaklatott idegállapotban” volt, azért írta a levelet. Vajon mi történt a két levél megírása között? Tényleg megkapta az asszony a nyakláncot? Vagy a férfi megfenyegette, ne jelentse őt fel a pártbizottságon? Vagy a szeretők kibékültek, és a kapcsolatot folytatták? A levélírás „csak” egy párkapcsolati játszma volt közöttük?

A feleségét bántalmazó vasutas

A harmadik esetben az írásos források úgy ábrázolják, hogy bár valójában a házasfelek nem léptek félre, de a férj beteges módon féltékeny volt a feleségére: ha a munkatársaival beszélgetett, már abból is azt a következtetést vont le, hogy az asszonynak házasságon kívüli kapcsolata van, és „filléres vasúti kurvának” nevezte. A feleség elkeseredettségében öngyilkosságot is megkísérelt. A férfi-nő kapcsolatot a férfi nemcsak a feleségével szemben kezelte hatalmi viszonyként, hanem a leányával is: nyilvánosan megszégyenítette, a vonatról lerángatta vélt erkölcsi vétség miatt. Míg az első forrásban a feleség arra kérte a párttitkárt, beszélgesse el a férjével, itt áthelyezését kérte, ami meg is történt, és azt, hogy a hatalom emberei segítsék őt abban, hogy önállósodni tudjon, lakáshoz jusson. Az áthelyezés meg is történt, azt azonban nem tudjuk, sikeres volt-e az asszony önállósodási kísérlete, vagy a házasfelek együtt maradtak a pokoli házasságban.

Az e forrásokban felvillanó magánéleti konfliktusok olvasása és értelmezése csak az első lépést jelentik a szocialista időszak párkapcsolati viszonyainak jobb megértéséhez, annak a különbségnek az ábrázolásához, mennyire másfajta voltak a hivatalos elvárások egy párkapcsolattal szemben és milyenek ábrázolták leveleikben házasságukat az állampolgárok. Persze a jónak tartott házasságokban élők titkaiba e források alapján nem látunk bele, mivel ott nem keletkezett olyan konfliktus, amelyet érdemes lett volna a hatalom embereivel megosztani. Mindenesetre a levelek pontosan tükrözik a korabeli politikai-hatalmi viszonyokat, hiszen a levélírók a helyi pártvezetőket tekintették az állam hivatalos képviselőinek, akiktől segítséget reméltek.

Források

1. H. J.-né levele az MSZMP III. kerületi Pártbizottsága első titkárának¹¹ 1961. szeptember 6.

Kézírással: Iktatni! Utána kérem vissza B.

Kedves B. elvtárs!

Ne haragudjon, hogy e néhány sorral zavarom, még egy utolsó próbálkozásra gondolok, és nagyon szépen megkérném a B. elvtársat, beszéljen a férjemmel viselkedésével kapcsolatos problémánkról. E levélben foglaltak egy részét, már korábban, áprilisban leírtam, és nem küldtem el B. elvtársnak, mert vártam, hogy majd talán, talán csak megváltozik, azonban sajnos nem. Nagyon kár, hogy a tavalyi közös beszélgetésre nem került sor, mert talán már azóta megoldódott volna a problémánk.

Kedves B. elvtárs!

A múlt évi beszélgetés után egy ideig volt némi javulás, illetve változás, azonban, ahogy az utóbbi időben viselkedik, ismét kibírhatatlan. Egészségileg teljesen kimerít az örökös bizonytalanság, a holnaptól való félsz, rettegés, hogy mit fog csinálni, mikor és milyen állapotban jön haza, fizetésére lehet-e számítani, vagy felhasználja egyéb – általában ismeretlen célokra. Férjem velünk való bánásmódja, B. elvtárs, rettenetes, nem tudom elképzelni, hogy juthatott eddig. Hogy néhány példát említsek: a fizetés utáni napokban elég sűrűn, majd később is

¹¹ Bihari László 1959 és 1972 között volt a III. kerületi PB első titkára.

nagyon sűrűn késő éjjeli órákban jár haza. Volt eset, amikor szépen megkérdeztem, hogy hol volt, és kikkel volt, azt válaszolta rendszeresen, elég ittas állapotban, – nem mondja meg, engem az ne érdekeljen, a dolgán volt, nőknél, sok esetben drasztikus szavakkal illetett, és volt eset, amikor szemközt köpködött, amiért megkérdeztem. Megpróbáltam másnap reggel józan állapotban is vele beszélni az előző esti távollétéről, ekkor is azt a választ kaptam azzal kiegészítve, hogy ő amerre van, mindig jó helyen van, és örüljek annak, hogy hazajött.

Nagyon sokat kértem minden esetben a férjemet, hogy ne maradozzon ki, vagy ha esetleg mégis úgy adódik a helyzet, legalább csak azt az egyet tegye meg, hogy telefonon értesítsen – amit más elvtársak is megtesznek – azonban erre is olyan válasszal szolgált, hogy ő nem tartozik beszámolóssal, illetve bejelentéssel senkinek, ha nem tetszik, tegyek róla. Ezen kérelmemnek csak egy-két esetben tett eleget, amikor valamelyik testvérét várta vidékről látogatóba, hisz érdeke volt, hogy a megfelelő hangulat meglegyen a fogadtatásukhoz. Egyébként ezt sem tett meg.

Velem és kisfiammal egyáltalán nem törődik, sehová sem visz. Pl. a múlt év novemberében voltunk D.-ékkal együtt moziban, azóta sem. Szerinte egy asszony legyen otthon, és várja férjét meleg és jó vacsorával. Én, amikor kértem, hogy menjünk el valahova szórakozni, arra hivatkozott, hogy ő fáradt, nincs kedve hozzá. A múlt hónapban szocialista brigádunkkal – mint ahogy ezt rendszeresen kellene tenni, de én ezt eddig nem tudtam tenni – elmentünk a Margit-kertbe szórakozni. Kértem férjemet, hogy jöjjön el velem, hisz mindenkinek a férje ott lesz. Kijelentette, hogy ilyen társasággal (gépműhelyi dolgozók) nem jön. Hogy e brigádfeltételnek én is eleget tegyek – mivel az elvtársak kifogásolták és jogosan – elmentem, éjfélre értünk haza F. Jánosnéval, aki a szomszédban lakik. Férjem azonnal nekem esett, és megvert, hogy majd ad nekem szórakozást. Azután volt még egy másik eset is, amikor a Tanácsban volt farsangi rendezvény, oda is csak azért vitt el, mondta, hogy a Gy. elvtárs előzőleg megkérdezte, hogy a feleségét elhozza, remélem, és miután nem merte megtenni, hogy ne vigyen, azért vitt el. Akkor is ott a bálon összeszólalkozott Sz. elvtársnő férjével, a bosszúját ott nem merte máson kitölteni, azt csinálta, hogy egy szó nélkül fogta a kabátját a ruhatárból, és elment haza. Az elvtársak a meglepetéstől velem együtt nem tudtak szóhoz jutni, és nem akarták elhinni a portásnak, hogy elment haza. Elképzelteti B. elvtárs, milyen szegény volt ez rá nézve is, hogy ő egyszerűen a felesége nélkül hazamegy.

Azután sorolhatnék még nagyon sok ilyen esetet fel, még egyet a sok közül. Júniusban a pedagógus nap alkalmából kértem, hogy a kultúrműsort, amit a gyárunkban szerveztek, én is szeretném megnézni, mivel engem is hívtak. Kijelentette, hogy nem mehetek el. Bővebb magyarázatot nem adott. Gondoltam,

hogy az ő beszédjét nem hallgatom meg, hátha az ottlétem őt zavarja – bár nagyon szerettem volna meghallgatni – de a kultúrműsorra miért ne mehetnék el akkor, amikor a Keve utcai óvoda szülői munkaközösségének az elnöke vagyok, és engem meghívtak. Elmentem, 1/29 órára értem oda, a műsor már javában ment. A műsor után fenti óvoda óvónői társaságukba hívtak, és a tömeggel együtt mentünk is kifelé, az ajtóban megvártuk volna férjemet, aki, amikor odaérkezett, elvágta [!] ellenkező oldalra a fejét, és kiment. Mentem utána, és közölte velem, hogy hazamegy. Elkísértem haza, majd egy bizonyos idő után ő ismét visszajönni készült. Kértem, hogy engem is vigyen el, azt válaszolta, hogy én ne kísérgessem őt többet, hát nem veszem észre, hogy én egy teher vagyok a részére, hogy ő mit csinál velem, hogy nem akar még egy úton járni sem velem, nem érdeklek őt, stb. Nem tudtam a meglepetéstől mit csinálni, egy ideig töprengtem, majd visszajöttem én is, meggyőződni, hogy esetleg olyan személy van a társaságban, aki miatt én nem jöhetek. Visszajöveletem után a gyárban nem törődött velem, engem egy társaság elhívott hozzájuk, megkínáltak, és őt is hívták oda, azonban nem jött, majd 11 órakor minden szó nélkül eljött haza, engem pedig otthagyt. (Fenti esetet K.-né és B. I.-né Keve utcai óvónők látták és bizonyítják.)

Ezen eset után másnap persze úgy viselkedett velem, mintha semmi sem történt volna, persze én kértem, hogy adjon rá magyarázatot, ezt miért tette, azt válaszolta, hogy én örüljek annak, hogy az ő felesége lehetek, nem ő nem akar ki, elégedjek meg, és örüljek annak, hogy én az ő holmijait tisztába és rendbe tehetem (ezt nem egészen ezekkel a szavakkal mondta, de azt leírni nem lehet). Kérdeztem, ha az öltözködésem ellen van kifogása, azon segíthetünk, a legközelebbi alkalommal én is veszek magamnak egy rendes ruhát, amilyent ő elképzelt. Válasza erre, hogy nem, előbb neki veszünk valamit, és csak azután jöhetek én, mert én nem járok emberek között, nekem nem annyira fontos, mint neki. Vagy azt kaptam sok esetben is, hogy vegyek a saját fizetésemből, az ő fizetésére ne számítsak. Megtörtént, B. elvtárs, hogy élve ezzel a szavával, fizetésemből vettem magamnak egy pár harisnyát, mert anélkül télen nem lehet járni, esetleg egy ruhát, mivel nagyon nagy szükségem volt rá, ő pedig azt csinálta, hogy minden szó nélkül fizetése napján elment, és elvásárolta magára a két heti fizetését, nem gondolva lakbér, villany és egyéb kiadási kötelezettségekre. Pl. tavaly augusztus 3-án, illetve 4-én, aminek megtörténtéről Kádár elvtárs is tud, mivel akkorra szólt a beutalónk, még az ő közbenjárására kaptam a vállalatától 1000 Ft fizetési előleget, hogy elmehezzünk üdülőbe, a beutalás ne vesszen el. Azután pl. tavaly is azt csinálta, amikor egy ünnepi alkalommal jutalompénzt kapott, hogy betette a takarékpénztárba, és ahogyan neki programja egy-egy alkalomra szólt, aszerint vette ki, és elszórakozta, ahelyett, hogy magának azon ruhát

vagy bármi mást vett volna. Ugyanígy pocskolta el minden évben az év végi KST¹² pénzét is.

Kedves B. elvtárs, mivel az anyagiaknál tartok, elmondhatom, hogy nagyon hosszú ideje nem tudok egy olyan, egymás utáni két hónapot mondani, amikor ő rendesen odaadta, azaz letette volna a fizetését. Június, július hónapokban már bevezettem azt a módszert, hogy én adtam oda neki a fizetésemet, és kértem, hogy úgy, ahogyan én eddig mindent felírtam, hogy hova mennyi pénzt költöttem, ő is írja fel, és gazdálkodjon ő. Ez sem vált be, mert amennyi összeget én két hét alatt szoktam beosztani kosztra, azt ő egy hét alatt elköltötte, és neki szombat, vasárnapra első volt a bor megvétele, mint a kenyér vagy más. Az utóbbi időben többször gyermektartást adott, amit ő igazolt is, ezzel kapcsolatban volt egy érdekes eset, amit nem írok le, mert levelem nagyon hosszúra nyúlna. Amíg azután a fizetése tart, szórakozik, későn jár haza, éli világát. A legutóbbi alkalommal pl. a gyermektartást csak bizonyos feltételek mellett volt hajlandó odaadni. Ilyen volt pl., hogy költözzünk szét, ő az egyik, én a gyermekkel a másik szobába, mert már megunt bennünket, a másik pedig, hogy a jegygyűrűt adjam vissza. Mit voltam kénytelen tenni, B. elvtárs, minthogy e kérelmének is eleget tettem. Kisfiamat iskolába készítem elő, szüksége van felszerelésre, táskára, cipőre, ruhára, amit persze az én fizetésemből most egyszerre biztosítani nem tudtam volna. Így is a gyermek után járó napközi díjat is az ő fizetése és az én fizetésem után progresszív fizetem, ami hetenként 60 Ft, kértem, hogy ennek a különbözetét fizesse – ugyanis nem akartam a bíróságon gyermektartásért beperelni – mivel az én fizetésem után csak 28 Ft lenne, de erre sem hajlandó. Ugyanígyen probléma még a lakbér, villany, gáz stb. fele arányának a térítése is. Úgy gondolja, mint eddig még minden alkalommal, amikor nem adta le a fizetését, ezen terheket is én fizettem. Nem tudom, kedves B. elvtárs, sokszor mitévő legyek. Azt mondja, neki ilyesmire nincs pénze, nem kell, kapcsolják ki a villanyt, a televízióhoz – mert azt magának tartotta meg – vasalóhoz, gázmosdáshoz stb. használja, ugyanúgy, mint máskor.

Kedves B. elvtárs!

Nagyon szomorú vagyok azóta, amióta férjem így bánik velünk, nem tudom elképzelni, miért csinálja ezt. Korábban is voltak problémák vele kapcsolatban, amikor beteg volt, de azok meg sem közelítették ezt. Azért sem tudom elképzelni, hogy mi lehet vele, mert amikor egy hosszabb idő után úgy látom, hogy megunja, akkor tud ő másképp is viselkedni, és más lenni hozzánk, csak az sajnos nagyon rövid, egy-két hetes mindössze. Én már annyi mindent megpróbáltam vele kapcsolatban. Volt, amikor nem vettem észre, hallgattam – de nagyon

fájt –, volt, amikor szépen beszélgettem vele, majd aztán kissé erőlyesebben is próbáltam Volt azután olyan eset is, amikor én is azt a hangot ütöttem meg, vagyis próbáltam megütni, amit ő, de én jártam rosszul, mert megvert, amiről orvosi látóletem is van az SZTK rendelőben, és amit a múlt évben B. elvtársnak is megmutattam. De mindez hasztalan.

Azt is megtettem kedves B. elvtárs – amit nagyon megbántam –, hogy az ő székálásának véget vessek, mert csak azt hangoztatta, hogy mit értek én a dolgokhoz, én csak egy kis szürke gépirónő vagyok, én csak hallgassak, nekem csak bagóra valót fizetnek, lám ő pedig már hol tart, neki mennyi a fizetése stb. És hogy az ő felesége ne legyen csak egy gyors- és gépirónő, ne szégyenkezzen miattam, elkértem magam a nagyon jó munkahelyemről, amit nagyon szerettem csinálni, hisz 12 éven keresztül az előző munkahelyemen is hasonlóan csináltam. Otthagytam az elvtársakat, a munkatársakat, akikkel együtt én szívesen dolgoztam. Felcseréltem egy sokkal rosszabbra, amit nem nagyon szeretek csinálni, csak azért, hogy otthon a rend és békesség helyreálljon. Erről Kádár elvtárs is tudott. Szívesen dolgoztam volna bent a kerületi pártbizottságon is, hisz amikor felvetődött a kérdés, hogy bemennék-e dolgozni, nagyon fájt, hogy férjem ellenzi, hivatkozva részben a gyerek ellátására, ami nem lett volna probléma szerintem sem, mert meg tudtam volna valamiképp oldani, ahogy sokan mások megoldják. De valami mást láttam emögött is, illetve látok most már, szándékosságot, egy bizonyos fokig féltékenységet, hogy én az elvtársak közé bekerültem volna. Nagyon sajnálom később már, hogy én nem voltam erősebb ezen a téren, és engedtem magam lebeszélni. Na de én azért is megmutatom, hogy ezen a helyen is megállom a helyem, és vezetőim munkámmal meg lesznek elégedve, ha már a sors így hozta.

Kedves B. elvtárs, ne haragudjon, hogy levelem ilyen hosszúra nyúlt, még egyszer nagyon szépen megkérném, legyenek szívesek, beszéljenek el velem, és kérjék meg, hogy most már döntse el magában, legyen tisztában érzelmeivel, nem tudom ezt a bizonytalanságot tovább elviselni. Ne legyen olyan beképzelt, durva a családjához, közöljön velünk is olyan legelemibb dolgokat, hol, merre jár, kiknek a társaságában szórakozik, egyszerűen törődjön velünk is. Nekünk is szükségünk lenne az ő társaságára, erről ne is beszéljek, hogy egy kis szeretetére is. Ne hangoztasson olyan szavakat – ha úgy dönt természetesen, hogy velünk marad –, hogy én pl. csak az ő házvezetőnője vagyok, és azért fizet engem, hogy ezt vagy azt megtegyem neki. Ne legyen olyan beképzelt az ő fizetésére, mert nekünk nem az a fő célunk, hogy mennyi a fizetése, hanem, hogy egy rendes férj legyen mellettünk, aki minket megbecsül. Ne hagyja a fizetésének javarészét a kocsmákban, mert a lakásunk barátságosabbá tétele érdekében még volna mit tenni – nincs egy darab szőnyegünk, ami nélkül meg lehet lenni ugyan, de abból

¹² Kölcsönös Segítő Takarékpénztár.

a sokból szerintem erre is jutna. Ne legyen olyan nagy legény a szórakozás terén, gondoljon az egészségére, ne forduljon elő olyan eset, mint két héttel ezelőtti csütörtöki napon, amikor éjfélről hajnali háromig ordította, hogy „jaj, meghalok, nem bírom ki, jaj a gyomrom”. Gondoljon az idős szomszédokra, akik éjszaka pihenni szeretnének, nem pedig az ő szórakozása utáni meséjét hallani. Gondoljon a lakása tisztaságára, ügyeljen rá jobban, mert az ilyen rosszullétei után van mit takarítani, és ez egy undorító és kiábrándító valami. Gondoljon korábbi betegségére, hogy bármikor visszaeshet, ha továbbra is így viselkedik. Gondoljon arra, hogy úgy, ahogy neki jólesik, ha születés, esetleg névnapján egy kis ajándékkal kedveskednek a családjának, esetleg feleségének is jólesne egy szál virág, ajándékról ne is beszéljek, mert hisz arra nem jut a fizetéséből. Azután a hivatalban szerzett haragot, bosszút hagyja ott, vagy ha ideges, valamilyen formában kezeltesse magát, mert szegény kisfiam is fél, retteg tőle, hogy milyen állapotban jön haza. Volt már eset rá, amikor azt mondta nekem, ne szólj hozzá, mert most ideges, nem lehet vele beszélni, miért kell egy hat éves gyermeknek így nyilatkozni az apjáról. Miért nem lehet egy problémát megbeszélni vele. Miért beszél úgy, hogy adjam be az igényemet, hogy mikor és mennyit óhajtok vele beszélni, és majd még ő eldönti, hogy hajlandó lesz-e rá. Miért kell neki olyan személyekkel társalogni, akiktől csak rosszat tanulhat. Miért beszél arról, hogy neki van barátnője, ha neki erre szüksége van, váljon el tőlem, és ne éljen kétlaki életet, mert az nem viszi jóra őt sem. Legyen őszinte, ne kerteljen, merje megmondani az igazat, ne hazudozzon.

Kedves B. elvtárs!

Én tisztában vagyok azzal, hogy vele szemben más talán már másképp csinált volna ennyi idő után. Én nem, én túrtem még eddig vártam, hogy majd csak meg fog változni, és állandóan úgy könyveltem és könyvelem el magamban, hogy ő nem egy egészséges ember, ő nagyon beteg volt (TBC kézírással), és nekem nem lehet olyan könnyen elállni mellőle, ezért is még egy utolsó próbálkozásra szántam el magam. Nagyon kérem, úgy, mint ember-emberrel beszéljessen el vele és remélem, és bízik abban, hogy talán eredménnyel fog járni.

B. elvtárs előre is köszönöm:

Maradok elvtársi üdvözléssel:

H. J.-né
lakcím

2. K. István, a félrelépő férj története 1960–1961

Kitöltés után szigorúan bizalmas!
12/124/67

Személyi lap
(pártiskolai javaslatához)

Név (előző és leánykori neve): K. István
Szül. helye, év, hó, nap: A., 1928. január 27.
Eredeti foglalkozása: esztergályos
szakképzettsége: technológus
Iskolai végzettsége: 8 ált.
mikor:
Jelenleg milyen állami oktatásban vesz részt: –
Milyen nyelven beszél, ír, olvas: magyar
Munkahelye: Budapesti Rádiótechnikai Gyár
Beosztása: biztonsági megbízott
fizetése: 2400
Lakcíme: Bp., III. H. u. 7.
Apja neve: K. Sándor
foglalkozása: nyugdíjas
Anyja leánykori neve: K. Róza
Családi állapota: nő
Gyermekei száma: kettő
Kora: 39
Házastársa leánykori neve: K. H. Mária
Párttagsága: 1951 [áthúzva]
Munkahelye: B.R.G.
beosztása: betanított munkás

Párttagsági és munkásmozgalmi adatok:

Mióta tagja a pártnak: 1951 szakszervezetnek: 1947
Mióta vesz részt a munkásmozgalomban: 1947
Pártiskolai végzettsége: Marxista–Leninista Egyetem
mikor: 1966
Tömegszervezeti iskolai végzettsége: nincs

Milyen tisztségeket töltött és tölt be jelenleg a pártban, tömegszervezetekben:
üzemi pártvezetőségi tag, agitprop titkár
Milyen pártoktatásban vesz részt: szakosított marxista–leninista egyetem
Végez-e propagandamunkát, milyen szakon: igen, közgazdasági alapszervezetek
tanfolyamán

Kelt: Budapest, 1967. év július 29.

K. István s. k.

Fogorvosi Műszergyár
Budapest, Székely Bertalan u. 11.
Ügyintéző: R./J.-né [sic!]
Budapest, 1961. március 21.

MSZMP III. k. Pártbizottsága
Budapest

Tárgy: K. István jellemzése

K. István, sz: 1928. VI. 27. A.
Tanult szakmája: esztergályos, vállalatunknál 1953. XII-tól dolgozott [áthúзва]
1959. augusztus 25-ig dolgozott.

Mielőtt vállalatunkhoz került a DISZ Központban dolgozott, mint politikai
munkatárs. Innen leváltották pénzkézeléssel kapcsolatos szabálytalanságok miatt.
Ezt mikor vállalatunkhoz került őszintén elmondta, és belátta, hogy hibát kö-
vetett el.

Mint esztergályos szakmunkás, majd későbbi időkben gépbeállító végezte
munkáját. Szakmai felkészültsége igen jó volt.

Kommunista magatartása ellen kifogásunk politikai szempontból nem volt.
Az ellenforradalom alatt és utána is rendesen párttaghoz méltóan viselkedett.
A megalakult MSZMP szervezetben pártvezetőségi tag volt.

Erkölcsi szempontból súlyos kifogások merültek fel ellene, mint gépbeállító
és csoportvezető beosztásával a női dolgozóknál visszaélt, azokkal erkölcsi kap-
csolatot tartott fenn. Ezeket a viszonyokat többszöri figyelmeztetés dacára is
folytatta. 1959-ben egyik súlyosan kirívó eset kapcsán pártfegyelmi eljárást
kellett indítani, amelyet a VI. kerület MSZMP Pártbizottsága folytatott le.

A Pártbizottság határozata az volt, hogy pártvezetőségi funkciójából leváltandó
és pártoktatás vezetése alól fel lett mentve.

A vállalat vezetősége és pártszervezete igen sok esetben foglalkozott vele és
figyelmeztette hibái végett, de azokon mégsem tudott változtatni.

Megjegyezni kívánjuk, hogy igen súlyos tüdőbeteg, aki állandó gyógykezelés
alatt áll.

Ismereteink alapján kiemelt funkció betöltésére nem tartjuk alkalmasnak.

R. Dezső
párttitkár h.

J. Mihályné
szem. vez.

1961. március 9.

Másolat III. ker. PB.

K. Bertalan elvtárrsal történt beszélgetés után én, S. Pálné elmondottam azt,
hogy én és K. István között milyen kapcsolat volt. Először is most hetedik éve,
hogy ismerem. Ismerkedésünk a Fogorvosi Műszergyárban történt, én, mint
betanított gépmunkás dolgoztam K. elvtárs, mint gépbeállító, és az ő beosztá-
sában dolgoztam. Ez idő alatt többször találkoztunk, és elmondtuk egymásnak,
hogy ő sem él jól a feleségével és én sem a férjemmel, így tartottuk a kapcsolatot.
Ott történt a nézeteltérés, és azután én ő miatt március hónapra felmondtam,
és eljöttem a vállalatától. Két hónapig itthon dolgoztam, és utána pedig elmentem
állásba a Fővárosi Gázművekhez, de ez idő alatt is fenntartottuk a kapcsolatot.
Ez idő alatt K. elvtárs azt mondta, jöjjenek ide, mert itt több lesz az órabér. Itt
továbbra is együtt dolgoztunk. Most pedig már 10 hónapja, hogy nem az ő
beosztásában dolgozom.

Most pedig a legfontosabb: házasságot ígért, és én hittem neki, de ez már
húszodik elég régen, és mikor arra került volna a dolog, hogy felbontsam a csa-
ládi otthonomat, akkor nemmel válaszolt, és így tehát bolondított és hazudott
össze-vissza. Az utóbbi egy év leforgása alatt már én is gondolkodtam az egészen,
azért is, mert rájöttem saját magam, hogy nem mondott legtöbbször igazat.
1961. január 16-án történt a legnagyobb meglepetés, elkísért a Madách-térig,
és férjemmel összetalálkoztunk, hogy megbeszéljük négyesben az egész dolgot,
és már ne bolondítson engem tovább, lássak én is tiszta képet. Erre ő azt mond-
ta, hogy menjünk ki a lakására, el is mentem a férjemmel, és amikor bementünk,
a feleségét kiküldte a szobából, azzal az indokkal, ha esetleg a férjem nekiron-
ta, tudjon védekezni. De a férjemnek ilyen gondolata nem volt, hogy vereked-

jen másnak a lakásán, akkor megüthette volna már a vendéglőben is, de annál korrektebbül viselkedett vele szemben. Másnap, amikor beszéltem vele, és mondtam neki, hogy nagyon pimaszul viselkedett, erre ő azt mondta, hogy mit szoltam volna, ha a férjembe engedett volna egy golyót, és azt mondtam, hogy ott voltam én is, és erre azt mondta, ha beléd engedtem volna, akkor már nem tudtál volna mondani semmit. Várt volna a két gyereke otthon, és apa anyja nélkül maradtak volna egy ember meggondolatlansága miatt.

A másik kérdés most már csak az volt egy aranyláncom, ami nekem igen kedves volt. 1957-ben voltunk nála négyen lakásszentelésen, és a nyakamban elszakadt a lánc, azt mondta, adjam oda, ő megcsinálja. Két nap múlva kértem a láncot, azt mondta, hogy elvesztette, majd megveszi. Ígérte, ha megkapja a nyereségrészesedést meg a spórpénzt, akkor majd megveszi, e még ezideig sem vette meg. És még ráadásul, amikor kértem, azt kaptam, hogy menjek az anyám kurva picsájába, hogy én eladtam a láncot, pedig már voltam nehéz körülmények között, mégsem adtam el. Most ismét március 5-én elmentem a feleségéhez, és ő is ott volt. Én kimondottan a lánc miatt mentem és nem azért, hogy felidézsem a múltat, mert már erre pontot tettünk, és most is azt mondta, volt bőr a pofámon idejönni és kérni, ócska, rohadt kurva, akit baszogattam. Én erre azt mondtam, majd elintézik illetékes helyen, ahol engem is meghallgatnak, és méltányolják ezt a hibám.

Azután is azt mondta, szerezzek két egyszobás lakást, és elcseréli az övét, és otthagyja a feleségét, és hogy mégis menjek hozzá. Én azt mondtam, hogy nem. Hogy mentem volna most már hozzá egy olyan emberhez, akit [sic!] tudva tudom, hogy becsapott, hazudozott, szélhámoskodott velem szemben, és a feleségén kívül most is volt neki más vagy még van mindig.

K. elvtárs mondása szerint azt mondja, hogy én zaklattam, és nem hagytam neki békét, pedig ezt megcáfolom, mert amikor nem voltam bent, akkor is állandóan keresett telefonon.

Most pedig még jó viszonyban voltunk addig, amíg S.-né voltam, s a legjobb voltam, most pedig visszakértem a láncot, ami nekem igen kedves, és most is hangsúlyozom, és most már csak a legdrasztikusabb szavakat használja. És én előttem már nem is ember az ilyen, annak dacára, hogy én is hibát követtem el. Mindenesetre, hogyha tudtam volna, akkor már abbahagytam volna én is az egész dolgot, de ez jó, hogy így történt, talán nem fog szélhámoskodni. Ezt a levelet, amit mellékelek, 1960. augusztus 11-én kaptam tőle, mondván azt, hogy csak két évig volt közöttünk kapcsolat, itt is megmutatkozik az, hogy nem úgy van, ahogy ő mondta.

Engem semmi kapcsolat többé nem fűz hozzá, mert tudom, hogy össze-viszsa hazudott, és nem mondott igazat a K. elvtársnak se.

Most még egyszer megkérem a III. ker. Pártbizottságot, hogy legyenek szívések segítségemre lenni, hogy visszakapjam a láncot, amit eddig elismert, csak most az utóbbi időben nem.

És kérem a III. kerületi pártbizottságot, hogy méltányolja a hibámat, én a vállalatnál a munkám elvégzem becsületesen, az anyagiakra szükségem van már annál fogva is, hogy férjem katonának megy és a családom el kell tartani.

S. Pálné s. k.

III. ker. Pártbizottság
H. elvtársnő részére

Hivatkozással K. Bertalan elvtárral folytatott személyes beszélgetésen, valamint az írásban megadott leveleimre, az alábbiakat tartom szükségesnek. Sajnos K. István és köztem levő kapcsolatot már nem tudom meg nem történné tenni, de meg kell mondanom, hogy a kezdeményező én voltam. K. István már jóval régebben ezt a kapcsolatot [!] meg akarta szüntetni. Közvetlen azután, amikor Balatonszabadiból hazajött, amely időpontra tehető ez a levél, amelyet K. István írt, és amelyet a pártbizottság részére mellékeltem.

Az, hogy a viszony nem szakadt meg, az nem K. Istvánon múlt. Az eltelt közel egy év leforgása alatt is többször felmerült K. István részéről a viszony megszüntetés, mivel családi élete rendeződött. A K. elvtárs által kért írásbeli nyilatkozatomban említett pisztolyügy története az, hogy K. István a pisztolyt valóban elővette, de azt rögtön zsebre is tette, és utólag meggyőződése, hogy nem támadó esetleg védő szándékkal tette, mivel ezen beszélgetésen, amint azt megírta, férjem is jelen volt.

A láncügy megoldódott. A láncot ugyan én is csak az utóbbi napokban kértem tőle, mikor is véglegessé vált, hogy kapcsolatunk véglegesen megszakadt, ilyen irányú követelésem nincsen K. Istvánnal szembe.

Az általam előzőleg írt, és K. elvtárhoz bejelentésre esett levelem ellentmondásba, de mentségemre szolgáljon, hogy az ott szereplő súlyos kitételek zaklattott idegállapotomnak tudhatók be. Ezen módosított levelem megírására senki nem befolyásolt, mivel ezt saját elhatározásomból tettem. Most végérvényesen elhatároztam mindennemű közelebbi kapcsolat felszámolását, magam részéről súlyos lelkiismeret-furdalást érzek a K. Istvánt ért kellemetlenség miatt, mivel ezért elsősorban magamat hibáztatom, és K. Istvánt változatlan jóképességű, a párthoz hű embernek tartom.

Kérem a pártbizottságot, hogy K. István elbírálásánál a fentieket szíveskedjenek figyelembe venni, és amennyiben kerületi pártbizottság jónak látja, szíveskedjenek engem is meghallgatni.

S. Pálné

Bp., Rádiótechnika gyár, 1960. 03. 11.

Önéletrajz

1928. június 27-én születtem A.-on. Munkáscsaládból származom. Négyen vagyunk testvérek, két bátyám van és egy húgom. Apám 1945-ig A.-on dolgozott a Magyar Lovaregyletnél, mint pályamunkás. 1945-ben vidékre ment Tiszaszentimrére, ott kapott 4 kh. Földet, és azon dolgozott 1950-ig. '50-ben belépett a téeszbe, jelenleg is ott dolgozik, mint magtáros. Idősebb bátyám fodrász, jelenleg a Bp. VI. ker-i Fodrász Szövetkezetnél dolgozik. Fiatalabb bátyám, mint műszerész az Irodagép iparnál dolgozik. Húgom férjezett, egyik sem párttag.

Én gyermekéveimet vidéken töltöttem, 3 éves koromtól fogva keresztszüleimnél nevelkedtem 15 éves koromig. 1943-ban Kunmadarasra kisiparoshoz mint géplakatos tanulónak szerződtem, 1947-ben szabadultam fel. Felszabadulásom után Budapestre jöttem dolgozni, első munkahelyem Zágon Győző Rt. üzem volt, mint műszerész dolgoztam. Ez a cég az angol cérnagyárnak dolgozott. 1948 végéig dolgoztam itt. 1949-ben a Csepel Vas- és Fémműveknél helyezkedtem el, mint esztergályos és inas. 1950-ben önként léptem ki. Tiszaszentimrére mentem lakni. Ott az Állami Örlő és Rizshántoló Malomnál dolgoztam, mint üzemlakatos. 1951-ben visszajöttem Budapestre és a Mechanikai Mérőműszerek Gyárában helyezkedtem el, mint esztergályos. 1952. július 4-én a DISZ Központi vezetőség munkatársa lettem. 1953. július 1-jén saját kérésemre kiléptem a DISZ KV-tól, és 9-én pedig a Fogorvosi Műszergyárban helyezkedtem el, mint esztergályos, itt 1959. augusztus 29-ig dolgoztam, és jöttem át a Rádiótechnikai Gyárhoz dolgozni.

Iskolai végzettségem 8 általános. Katonai szolgálatot 1945-ben Debrecenben az I. Vörös Hadseregnél teljesítettem 3 hónapig mint önkéntes. A tényleges katonai szolgálatra 1949-ben nem hívtak be. 1956-ban a Fogorvosi Műszergyárnál sztahanovista oklevéllel és Kiváló Dolgozó jelvénnel tüntettek ki. 1951-ben beléptem az MDP-be, 1952-ben 3 hónapos pártiskolát végeztem Budapesten. 1957 márciusában átigazoltattam magam az MSZMP-be. 1958-ban úgynevezett

nőügy miatt a Fogorvosi Műszergyárnál mint pártalapszervezet vezetőségi tag pártbüntetést kaptam, és megrovásban részesítettek. Erről semmi írásbeli adatom nincs.

1953-ban megnősültem. Feleségem munkáscsaládból származik. Jelenleg az Autóvillamossági Gyárban dolgozik, mint betanított présmunkás. Egy kisfiam van, 5 éves.

1956-ban semmiféle ténykedésben nem vettem részt, minden esetben a gyárban voltam. 1960. január óta a III. kerületi munkásőrség tagja vagyok.

Budapest, 1960. december 12.

K. István

Édeském!

Ne haragudj, hogy ilyen késve írok, de még nem nagyon volt időm. Igen-igen zsúfolt napjaink vannak, vasárnap 11-kor érkezünk Szabadiba, aznap fürödtünk a Balatonba, hétfőn reggel 5 órakor ébresztő, és csak kedden este 5-kor értünk vissza Szabadiba.

A szállásunkon ma szerda reggel írom a levelet és délben megint indulunk tovább, minden nagyon szép, a kaja kifogástalan, azt hiszem, még hízni is fogok.

Remélem te jól vagy, gondolsz-e rám. Én nagyon sokat gondolom rád.

Sok pusztit édes kis Katikám

a te kisfiad

3. A bántalmazó vasutas

1961. március 2.

Másolat

Jelentés főigazgató elvtárs részére

F. év II. hó 22-én eljártam Üröm és Óbuda állomásokon, ahol tájékoztam dr. K. László Budapest, Üröm állomásfőnöke és családjának kritikus helyzetéről. Információim alapján az alábbiakat jelentem.

Nevezett 1917. január 9-én született, apja MÁV állomáselöljáró volt. 1938. október 24-én lépett a MÁV kötelékébe. 1938. májusban megnősült és feleségül vette K. Máriát, akinek az apja gyógyszerész volt. Felesége is 1951. október 8. óta a MÁV dolgozója.

Felesége elmondása szerint szerelmi házasságot kötöttek. Férje azonban há-

zasságuk első percétől kezdve féltékenységi jelenetekkel gyötörte, figyeltette, holott mindenkor munkahelyein megbecsült ember volt, és elsősorban a férfakkal szembeni tartózkodó magatartása miatt.

A házasságból négy gyermekük származott, akik 1938, 1940, 1941 és 1944. évben születtek. Tehát a házasság első percétől kezdve (sőt már előtte) a gyermekek gondja kötötte le minden idejét, amit tetőzött 6 abortusz és egy plasztikai műtét is. Legnagyobb fia utolsó éves egyetemet (közl. mérnök) végzi, 21 éves leányuk a Landler Jenő J[ármű]J[avitó] üv. kartonozója, 20 éves fia állatfelvásárló, legkisebb gyermekük középiskolai tanuló. Eltartásukban él a feleség idős édesanyja is.

A mintegy 15 szolgálati helyén odahelyezés után 1-2 hónapig különösebb probléma nem volt házasságukban. Az új gondok, az új hely fokozottan lefoglalták dr. K. idejét. Amikor azonban a helyi ismereteket megszerezte, kezdődött minden előlről, üldözte a feleségét. Ezek megnyilvánulási formái különbözőek voltak. Állandóan gyanúsította a legelső emberrel, akivel akár hivatali, akár egyéb okból beszélgetni csak egyszer is látta. Gyermekei előtt „itt van anyátok bikája” kifejezéssel illette. Ringyónak, 10 filléres vasúti kurvának stb., lealázó sértő megjegyzésekkel illette. A vonatról úgy ráncigálja le az utazóközönség előtt, mint valami rongybabát. Saját lányát utasok, kötő munkások és saját személyzete előtt a legrágárabb szavakkal teszi lehetetlenné, és még olyat is nyilvánosság előtt kikiabál „te nem vagy már szűz, hogy mersz felesége lenni valakinek.” Leánya egyébként menyasszony, munkahelyén igen megbeszélte tisztességes fiatalként van nyilvántartva, szeretik. Ez után az eset után lánya is összeroppant idegileg, és most betegállományban van itthon. Egy-egy ilyen eset után másnap térdén állva kér bocsánatot és az ígérete sorozatát teszi, hogy soha többé nem tesz ilyet, 3-4 nap múlva előlről kezdődik minden.

Úgy feleségét, mint leányát a durva ütlegelésig, hajráncigálásig és a legrágárabb kifejezések alkalmazásáig bántalmazza. 23 évi ilyen együttlét a feleségét két alkalommal is öngyilkosság szándékkal foglalkoztatta, azonban [a] gyermekei jövőjéért való aggodás nem engedte ezt megtenni. dr. K.-né végül is '60 októberében mégiscsak úgy látta, hogy tovább nem bírja, és 50-60 gyógyszer-tablettát beszedve akart véget vetni ismét életének. A Rákospatak padján találták meg eszméletlen állapotban, azonban orvosi beavatkozás megmentette az életnek. Ezek után férje ismét bocsánatáért esedezett, felesége hitt neki, de rövid napok után mintha mi sem történt volna, gyűlöletes módon folytatta üldözését családjával szemben.

Ez '60. XII. hó végén olyan tüneteket mutatott, hogy orvosi vizsgálatra kellett neki menni, ahol több napon át feküdt. Amikor hazajöhetett látogatóba, általában éjfélkor jelent meg, és állandó rettegésbe tartotta a családot. Ilyenkor el-

búcsúzott tőlük, mint aki meghalni megy, de azt is megígérte, hogy bárhová mennek, mindenütt utoléri őket a keze, és kiirtja a családot.

Dr. K. Erzsébet (Hárshegyi szanatórium kezelőorvos) szerint dr. K., bár ma még beszámítható állapotban van, azonban semmi biztosítéka nincs a családnak, hogy családkiirtási fenyegetését valóra ne váltsa.

Márpedig – miután megállapítása szerint ravasz, bosszúálló embertípus – tekintettel egészségi állapotára, még csak a felelősségre vonást sem lehetne alkalmazni vele szemben. Klinikai megfigyelés után – a kivizsgálásunk időpontjában is – a Soproni Állami Gyógyintézetbe került, ahonnan naponta küldi a bocsánatért esengő és szerelmes leveleket, valamint verseket feleségének.

Különc és önző embertípus doktor K. Például kiszedi fia tányérjából a húst, és ő eszi meg. Vagy 1945-ben – a nehéz, élelmiszerszűk időkben – a málházó, amikor meghozta a tejet, ő maga megitta, és nem érdekelté kisgyermekai sorsa, stb. Művészlélek, szobrásmunkákat is szereti, jól harmonikázik. Az embereket évek óta kerüli. Ő magának több, alkalomra megfelelő civil ruhája van, lányának, feleségének csak az utóbbi időben volt lehetősége egy-két darab megvásárlására. Gyermekeivel soha ne foglalkozott, türelmetlenül, gorombán bánt velük.

Felesége mindennek ellenére korrekt volt vele szemben mindaddig, amíg jelenlegi szolgálati helyén – Óbuda állomás – egyik munkatársával meg nem gyanúsította. Ez végleg kiölt belőle férjével szemben minden jóérzést és most már csak tőle minél messzebb akar élni, válni szándékozik. A rettegés mellett a házastársi kapcsolatok is annyira megszakadtak, hogy szó sem lehet nemcsak hogy harmonikus, hanem bárminemű közösségi életéről köztük. Gyermekeik mindezt látják és véleményem szerint – hiszen hárman közülük nagykorú fiatalok – azért ragaszkodnak az édesanyjukhoz, mert ismerik küzdelmeit és azt, ami még családi fészeknek nevezhető az otthonukban, hogy ők ilyen kész és jól nevelt embereké lehettek, az édesanyjuk érdeme. Biztosan ez is az oka annak, hogy mindannyian édesanyjukat kívánják követni esetleges elválásuk alkalmából.

Dr. K.-né elmondotta, Nagymaroson saját tulajdonát képezi egy 50-60 ezer Ft értékű kis nyaraló, amire valószínűleg vevőt kap, úgy egy lakás szeretne kapni érte, hogy a szétválás minél előbb megtörténhessen, mielőtt valami súlyos tragédia nem éri a családot. Kérte a MÁV segítségét is, amennyiben idősebb nyugdíjas pár anyagi segítség ellenében feladná saját lakását, úgy hálás lenne a MÁV közbenjárásáért. Dr. K.-né jelenlegi munkahelyén becsületes, szorgalmas, önfeláldozó dolgozónak ismerik, és ezért a magatartásáért szeretik és becsülik.

Véleményem szerint dr. K. László úgy régi, – és különösen – mint a mostani munkahelyén lejáratta magát, magatartásával a dolgozók tekintélyét aláasta és az utazóközönség sem a hivatala magaslatán álló főnököt látja benne. Mindezek alapján – amennyiben a kórházi szervek munkaképesnek kiírják – csak egy újabb

szolgálati helyen történő áthelyezése oldaná meg a problémát. Ezzel pillanatnyilag a család veszélyeztetettsége is megszűnne, mindaddig, amíg a feleség a rendelkezésére álló anyagi alapok segítségével lakáshoz nem jutna.

Ugyanakkor Üröm állomáson az állomásvezetői szolgálat ellátása is megfelelően biztosítást nyerne.

Budapest, 1961. március 2.

Sz. László s. k.
B. László főfelügyelő
személyzeti és munkaügyi osztályvezető h.

A források lelőhelye: BFL XXXV. 8. a. Az MSZMP III. kerületi bizottságának iratai, testületi iratok A–Z, 1961.

Forrás- és irodalomjegyzék

Források

Budapest Főváros Levéltára
BFL XXXV. 8. a.

Az MSZMP III. kerületi bizottságának iratai. Testületek és apparátus, A–Z.

Szakirodalom

MISKOLCZI

1981 MISKOLCZI MIKLÓS: *Színlelni boldog szeretőt*. Magvető Kiadó, Bp., 1981.

MISKOLCZI

1985a MISKOLCZI MIKLÓS: *Hazudni boldog hitvest*. Magvető Kiadó, Bp., 1985.

MISKOLCZI

1985b MISKOLCZI MIKLÓS: *Színlelni boldog szeretőt – Hazudni boldog hitvest*. Idegenforgalmi és Propaganda Kiadó Vállalat. Bp., 1985.

MISKOLCZI

1985c MISKOLCZI MIKLÓS: *Mindenki mással csinálja és egyéb írások*. Idegenforgalmi és Propaganda Kiadó Vállalat, Bp., 1985.

RÁCZ

2011 RÁCZ ATTILA: *A fővárosi pártelit prozopográfiai vizsgálata*. Bp., 2011. Kézirat.

SZILÁGYI

1978 SZILÁGYI VILMOS: *A házasság jövője – avagy a jövő házasságai*. Minerva, Bp., 1978.

SZILÁGYI

1988 SZILÁGYI VILMOS: *Nyitott házasság – korszerűbb életstílus*. Idegenforgalmi Hivatal, Bp., 1988.

KATONA CSABA

Metszéspont: egy író és egy fotós életútjának rövid találkozása

Az 1960-as évek elejének sajátos magyarországi világát egy rövid esettanulmány révén szeretném megközelíteni, ami voltaképpen lehetne hagyományos értelemben vett helytörténet is, de mégsem az, sokkal inkább művészettörténeti jelentősége lehet, társadalomtörténeti adalékokkal. Az 1950-es évek második felében, az 1960-as évek elején rövid ideig egyszerre élt Balatonfüreden két elhivatott, alkotó művész, akiknek életútja egy bizonyos ponton metszette egymást. Jó barátságba kerültek, sőt néhányszor együtt is dolgoztak, ám ez a kontakt a fennmaradt írott források nyomán jószerivel már nem érhető tetten, ugyanakkor helyben számosan emlékeznek még rá. Ez a tény rámutat a jelenkortörténetben mostanában mindinkább teret nyerő oral history fontosságára.¹

Az emberi és művészi kapcsolat azonban sajnálatosan rövidnek bizonyult. A két ember közül az egyik élete, a fiatalabbé, aki civil munkája mellett fotózással is foglalkozott és ez irányú tehetsége épp kibontakozóban volt az 1960-as évek legelején, 40. születésnapja előtt véget ért, így életműve is lezárult, és szükségyszerűen csonka maradt. A másiké, a bő évtizeddel idősebb íróé, szintúgy az 1960-as évek elején nyert igazán teret, de az ő tehetsége kiteljesedhetett és lényegében haláláig alkothatott. Otthona igazi művészi találkozóhellyé lett, amit gyakori vendége, *Keresztury Dezső* „füredi Helikon”-ként emlegetett.² Sőt egykori lakóháza ma is az irodalmat szolgálja, mint Magyar Fordítóház.

¹ Nem véletlenül rendezett a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában az Informatikai és e-levéltári osztály Mark Pittaway Oral History Gyűjteménye *Híd Kelet és Nyugat között. Integráció és módszerek: írott források és interjúzás kapcsolata levéltárainkban* címmel szakmai napot 2013. május 24-én az oral history fontosságáról. Részletek: http://mnl.gov.hu/rendezvenyek/szakmai_nap_a_magyar_nemzeti_leveltarban.html (utolsó letöltés: 2013. június 2.).

² http://www.ekmk.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=340%3A100-nap-100-kerdes-liptak-gaborrol&Itemid=232 (utolsó letöltés: 2013. június 5.).

Mi fűzte össze őket? A közös találkozási pont kettejük között – az emberi szimpátián túl – a Balaton szeretete volt, fizikai tere pedig Balatonfüred. Az alábbiakban *Talabér Gyula* fotósról és – érintőlegesen – *Lipták Gábor* íróról emlékezem meg röviden.

Egy életút vázlata

Elsőként az alig ismert fotósról, Talabér Gyuláról ejtek szót, feledésbe merülése okán, valamivel részletesebben.³ Apai ágon dunántúli középnemes családból származott, előnevük kisgeresdi és felsőszopori volt. Kisgeresd valaha Sopron vármegyéhez tartozott, ma Vas megye területén fekszik, 1928 óta Nagygeresd része. Felsőport/Felsőszoport (Győr-Moson-Sopron megye) 1950-ben egyesítették Újkérrel. Az 1819-ben itt elhunyt *Talabér Lászlónak* birtokai voltak itt, továbbá a ma szintén Újkérhez tartozó Makkoshetyén,⁴ ez kétségtelenné teszi a nemesi előnév eredetét.

A Talabér család tagjai a 17. századtól jelennek meg mind sűrűbben a nyugat-dunántúli vármegyékre vonatkozó forrásokban, hivatalviselőkként, birtokos nemesekként, honoráciorokként. Csupán néhány további példát említve: *Talabér Ignác* Sopron vármegye levéltárosa⁵ volt 1830–1838 között, majd tiszteletbeli főjegyzője⁶ 1840-ben, Püspökladányban bekövetkezett haláláig.⁷ *Talabér János* (1825–1899) papköltőként volt ismert a maga idején,⁸ míg az ő szintén egyházi karriert befutó nagybátyja, *Talabér György* (1811–1882) íróként is aratott babérokat.⁹ 1842-ben a zálogba vevők listáján találjuk nemes *Talabér István* nevét Zalaegerszegen.¹⁰

Talabér Gyula Balatonfüreden született 1924. április 3-án,¹¹ édesapja, az idősebb Gyula (1890–1951) a család birtokán gazdálkodott a Zala vármegyei Sárszegen, de Füredre nősült, az egyik igen ismert és tekintélyes helybéli család

³ Eddigi legrészletesebb életrajza a közelmúltban jelent meg: KATONA, 2012.

⁴ MNL OL E 156. Fasc. 85. No. 7.

⁵ MNL PML IV. 79. Fol. 74–75.

⁶ NAGY, 1865. 125.

⁷ <http://www.radixforum.com/surnames/talaber> (Utolsó letöltés: 2013. március 30.).

⁸ PAPPNÉ BEKE, 2010. 350–351.

⁹ <http://lexikon.katolikus.hu/T/Talabér.html> (Utolsó letöltés: 2013. április 9.).

¹⁰ MNL ZML V. 1601. 52. doboz. No. 709.

¹¹ Életrajzi adatainak elsődleges forrása Balatonfüreden 1951 februárjában papírra vetett önéletrajza. Az idézett források zöme Talabér Gyula magánkézen levő hagyatékából származnak, így a citált leveleket stb. csupán dátummal, illetve a címzett és feladó nevével jellemezem, kivéve, ha nem e forráscsoportból származik a hivatkozott dokumentum (K. Cs.).

lányát, *Kenyeres Máriát* (1898–1963) vette el. A családnak volt már korábból is füredi kötődése, mert az idősebb Gyula apja, *Talabér Lajos*, aki Zalaegerszegen született 1860-ban, középiskoláit Balatonfüreden végezte.¹² Az ifjabb Gyula elemi iskolába Füreden járt 1930–1934-ben, majd a helybeli polgári fiúiskolába 1935–1939 között. Ezt követően Székesfehérvárra került, az 1938-ban alapított Székesfehérvári Magyar Királyi Szent István Középfokú Gazdasági Tanintézet és Mezőgazdasági Szaktanácsadó Állomáshoz, ahol 1943-ban végzett, majd a Magyar Agrártudományi Egyetemre járt 1948-ig. Ebben az évben házasodott meg, felesége *Borbáth Ilona* volt (1928–1967). Két évvel később, 1950-ben megszületett első gyermekük, Tamás (akinek keresztnév Lipták Gábor lett, mint erről később még esik szó), őt pedig idővel két másik gyermek követte: Judit, majd András.

A második világháborút követően – végzettsége révén – az ifjabb Gyula nagyobb részt vállalt édesapja sárszegi birtokainak irányításában. De a távolból, Füredről inkább haszonbérleti szerződések nyélbe ütése révén tudott megromlott egészségű apja segítségére lenni. 1945-ben ilyen szerződést kötött Műhlleitner Kálmán sárszegi lakossal,¹³ míg 1949 végéről arra nézve van adatunk, hogy 18 katasztrális hold 1118 négyszögöl szántót és rétet két istállóval, egy magtárral, három pajtával és mezőgazdasági felszerelésekkel, gépekkel együtt a Nagyrécei Termelőszövetkezet keretében működő Dózsa György Termelőcsoport nevében vette bérbe Farkas Lajos gáspárhegyi lakos 1955-ig.¹⁴

Az 1945 utáni időszak nem kedvezett a dzsentrí családoknak. Ezekben a nehéz időkben az ifjabb Gyula és családja többször kényszerült arra, hogy a füredi Csók utcában álló házukban, az Ágnes-villában szállást adjon másoknak. *Hirrmann István* „szerszámkészítő” és felesége így élt náluk egy rövid ideig:¹⁵ a tolnai sváb eredetű, de 1877-ben már Vácott született Hirrmann jeles szerszámgyáros volt szülővárosában.¹⁶

A mind gyakrabban jelentkező nehézségeket súlyosbította a sárszegi birtok államosítása. Az ifjabb Gyula viszont igyekezett igazodni az új rendhez. Életrajzában édesapját például munkaképtelen földművelőként tüntette fel, noha neki

¹² BÉKÁSSY, 1930. 276.

¹³ Műhlleitner Károly felülvizsgálati kérelme a nagykanizsai járásbírósághoz a Talabér Gyulával kötött haszonbérleti szerződése tárgyában. Zalasárszeg, 1947. december 29.

¹⁴ Haszonbérleti szerződés Haspel Pálné, Talabér Gyula és Marton József, valamint Farkas Lajos között. Zalasárszeg, 1949. december 8.

¹⁵ Hirrmann István és Hirrmann Istvánné kijelentkező szelvénye ideiglenes lakóhelyükről. Balatonfüred, 1949. augusztus 2.

¹⁶ VVL V. 93. c. 1908/7566.

meg kellett jelennie az Igazoló Bizottság előtt is.¹⁷ Belépett – alapításakor – a FÉKOSZ-ba és a DÉFOSZ-ba is, a Magyar Szabadságharcos Szövetségnek pedig 1950-től tagja lett, annak ellenére, hogy édesapja (*Drozdy Győző* mögött) a Kisgazdapárt listáján és színeiben indult az 1939. évi választásokon Zalában.¹⁸

Rövidesen kenyérkereső munkát is talált: 1951-től állattenyésztési előadóként dolgozott az Állami Gazdaságok Veszprém Megyei Központjában, Veszprém-ben. E munkakört azonban nem sokáig látta el, július 30-án távozott a cégtől,¹⁹ amint átadta a munkája mellett addig betöltött sajtófelelősi munkakört is július 31-én.²⁰ Rövidesen ismét állást szerzett, immár végzettségének megfelelően kertészeti kutatóként dolgozott tovább – haláláig – a Balatonakali Kísérleti Telepen.

A fényképezés szerelmese: az első sikerek

Sikerült tehát tartósan elhelyezkednie, de érdeklődése a műszaki dolgok felé terelte, leginkább a fényképészet irányába, amelyet már egészen ifjú korától űzött, hamarosan pedig legkedveltebb időtöltésévé vált. Hogy mikor kezdett komolyabban fotózni, a források nem árulják el, de az 1950-es évek végétől országos szinten kapcsolódott be az amatőr fotózásba, 1958-ban nem véletlenül kérte felvételét – sikerrel – a Magyar Dolgozók Országos Művészfényképező Egyesülete (MADOME) soraiba.²¹

A Talabér Gyula írat- és fotóhagyatékában²² fennmaradt sporadikus források adatai között szemezgetve kibontakozik a folyamat, ahogy a fotóst fényképész szakmai berkeken belül mindinkább szakmai elismerés kezdi övezni. 1958-ban Talabér a Balatoni Intéző Bizottság és a Magyar Fotóművészek Szövetsége *Négy évszak a Balatonon* című pályázatán szerepelt sikerrel: IV. díjat nyert *Szellő se lebben* című fotójával.²³ Ugyanitt egy V. díjjal is jutalmazták, a *Vontatókötélen*

¹⁷ MNL ZML XVII. 404. 4. doboz. 1664/a/1945.

¹⁸ PAKSY, 2007. 233.

¹⁹ Jegyzőkönyv a baromfitenyésztési előadói munkakör átadásáról. H. n. [Veszprém], 1951. július 30.

²⁰ Jegyzőkönyv a sajtófelelősi munkakör átadásáról. H. n. [Veszprém], 1951. július 31.

²¹ A budapesti Belgrád rakpart 17. szám alatti székhelyen működő MADOME 1960-tól viselte ezt a nevet, 1899. évi alapításakor még Photo Club Budapest volt.

²² Az, hogy Talabér Gyula korábban ismeretlen életműve feltárható, voltaképpen kizárólag a leszármazottaknak köszönhető. Ők őrizték meg a már említett Ágnes-villa padlásán a fotós töredékes levelezését, fekete-fehér fényképeit, üvegnegatívjait, amit aztán a villa 1993. évi eladását követően a család nem hagyott sorsára, hanem továbbra is megtartott és máig nagy becsben tart.

²³ Derényi Károlyné képfelőlő levele Talabér Gyulához. Budapest, 1958. december 17.

című képéért. 1959-ben a Magyar Fotóművészek Szövetsége által jegyzett *Magyar Fotóművészet* az évi számában jelent meg *Hullám és Szurkolók* címmel két fotója.²⁴

További gyors sikerek követték egymást: az I. díjat nyerte el egyik képével (címét sajnos nem ismerjük) a MADOME „Sopron és környéke csoportban”.²⁵ 1958. április 27. és május 9. között Budapesten részt vehetett volna a MADOME Belgrád rakparti székhelyén rendezett tanfolyamon,²⁶ ám nem nyílt mód arra, hogy éljen a felkínált lehetőséggel: „... foglalkozásomat tekintve kertészeti kutató vagyok, és a fotóiskola időpontja egybeesik a kutatómunkám egyik évi munkacsúcsával, sajnos semmi körülmények között sem tudok elszabadulni a kérdéses két hétre”.²⁷

1959-ben a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata értesítette őt, hogy a Balatoni Intéző Bizottság átadta nekik a „Sellő” jeligéjű *Őszi fények* című fotóját azzal a céllal, hogy abból képes levelezőlapot készítsenek. A nem éppen fényes anyagi körülmények között élő Talabér életében ez sokat jelentett: a negatívval együtt 300, negatív nélkül 200 forintot ajánlottak számára képe fejében.²⁸ A nyertes képet az Intéző Bizottság főtitkára, Déry Tibor író a készülő *Balatoni Útikönyv* számára közlésre javasolta.

Hasonló anyagi, ugyanakkor szakmai siker volt 1959-ben, hogy a *Hungarian Foreign Trade* szerkesztősége a *Nyári reggel* című képe közléséhez kérte beleegyezését.²⁹ Ugyanezen évben a Mezőgazdasági Könyv- és Folyóirat-kiadó Vállalat kérte fel a *Rózsák* című kötet fotóinak elkészítésére, darabját 50 forinttal, összesen 600 forinttal honorálva.³⁰ A MADOME pedig ugyanekkor ezüstjelvénnel tüntette ki őt „a hazai és nemzetközi kiállításokon elért kimagasló eredményeiért, valamint az Egyesület érdekében kifejtett áldozatkész munkájáért”. Látható, hogy a fotózás lassan kezdett hobbiból komoly kereset-kiegészítéssé válni. Ugyanakkor fontos megjegyezni: az, hogy hódolhatott szenvedélyének, hogy sikereket aratott, mutatja mozgásterét is. Dzsentri származása ellenére láthatóan nem sújtotta hátrány, stabil munkája volt, ezen felül pedig semmi nem akadályozta mind aktívabb részvételét a művészi élet porondján.

²⁴ Derényi Károlyné képfelőlő levele Talabér Gyulához. Budapest, 1958. december 4.

²⁵ Finta Béla titkár levele Talabér Gyulához. Sopron, 1958. március 24.

²⁶ Fenyő Imre gazdasági vezető levele Talabér Gyulához. Budapest, 1958. március 26.

²⁷ Talabér Gyula levele a Magyar Fotóművészek Szövetségéhez. Balatonfüred, 1958. március 29.

²⁸ Nemes Béla igazgató levele Talabér Gyulához. Budapest, 1959. október 30.

²⁹ Vécsey György főszerkesztő levele Talabér Gyulához. Budapest, 1959. szeptember 30.

³⁰ Lányi Ottó igazgató levele Talabér Gyulához. Budapest, 1959. február 13.

Virágzás és hervadás: az 1960-as évek eleje

Talabér számára a fotózás az 1960-as évek legelején egyre inkább komoly kitörési pontot jelentett. A fokozatosan enyhülő, lassan konszolidálódni kezdő Kádár-rendszer légkörében mind foglalkoztatottabbá és elismertebbé vált. Izmosodó ambícióit jól példázza, hogy a Magyar Fotóművészek Szövetsége 1960 tavaszán arról értesítette, hogy az általa beküldött fotói közül 12 kép esetében engedélyezte a Művészeti Bizottság, hogy azokat külföldi kiállításokra vigyék. Az eljárás (ti. az engedélyezési procedura) viszont korjelzőnek nevezhető, szinte kijelöli a rendszer szabta relatív szabadság határait. Az engedélyeztetést ugyanis a Nemzeti Banknál (!!!) akkor tudják elintézni, ha a fotók 30x40 cm-es verzióját is mellékeli, egyúttal egy tanúsítványt is, hogy azok egyeznek az általa eredetileg beküldött, kisebb méretű fotókkal.

A 12 kép, amelyet elfogadtak tőle, az alábbi címeket kapta: 1. *Balatoni reggel*; 2. *Szélcsend*; 3. *Szobor és valóság*; 4. *Vasmacska*; 5. *Hula-hopp*; 6. *Szurkolók*; 7. *Érdeklődők*; 8. *Távolban egy fehér vitorla*; 9. *Terefere*; 10. *Munka után*; 11. *Vízi csendélet*; 12. *Anyu lekésik!*? Apró adalék a korabeli hivatalossághoz: a levél végén derül ki, hogy valójában Talabér valamennyi beküldött fotóját elfogadták. Ezt a tényt explicit ugyan nem tartalmazza így a neki küldött értesítés, az „El nem fogadott képek” listája épp csak ennyiből állt: –.³¹

Érdemes külön szót ejteni a Valentyin Katajev szovjet író ismert ifjúsági regénye után „*Távolban egy fehér vitorla*” címet kapó fényképről. Talabérnak gépével egy olyan mozzanatot sikerült rögzítenie, amikor a Balaton vize fölött repülő két sirály és egy, a vízen úszó, azon vissza is tükröződő vitorlás szinte megkülönböztethetetlenek egymástól, eltelik némi idő, amíg az eltérés (ti., hogy az egyik „sirály” egy tükröződő vitorlás) érzékelhetővé válik az emberi szem számára. Ahogy *Kállai László* – aki Talabér képeinek kidolgozását végezte a negatívok alapján – fogalmazott: „Kíváncsi vagyok, hogy a prágai kiállításon lesz-e sikere, hiszen nem” feltűnő «kép és így csak a »Feinschmeckerék«-nek³² nyújt igazi élvezetet.”³³

Ez a fotó nemcsak egyik legjobban eltalált, de legsikeresebb alkotása is volt Talabér Gyulának, ami már – természetesen a béketábor országain belül – nemzetközi sikereket is hozott számára, amint arra utalt Kállai levelének Prágát emlegető része. Még 1959-ben ezzel a fotójával Talabér a Fotóklubok II. Szalonján

³¹ Derényi Károlyné képfelőlő levele Talabér Gyulához. Budapest, 1960. május 13.

³² „Ínyencek”-nek (német).

³³ Kállai László levele Talabér Gyulához. H. n., é. n. [1958 körül].

a Miskolci Fotóklub plakettjét is elnyerte,³⁴ egy évvel korábban, 1958-ban Pécsen, a Mecseki Fotóklub révén is díjat nyert: „A sirályos képem, háttérben a hajóval, Pécsen első díjas lett, és most kivitték Prágába.”³⁵ Ezt a prágai kiállítást az 1958. évi Prágai Ünnepi Hetek alkalmával rendezték meg, erre hívták meg a Magyar Fotóművészek Szövetségét is, ők állítottak össze ekkora egy fotókiállítást.³⁶

Az 1960-as évek elejére Talabér ténylegesen nemzetközileg jegyzett fotóssá érett. Jelzi ezt, hogy 1961. december 6-ai keltezéssel levelet kapott az NDK-beli Halléból. A fejléces papír elárulja, hogy a feladó a Fotokinoverlag Halle volt, amelynek levele azt tartalmazta, hogy „Herr Talabér Gyula” 40 NDK-s márkával gazdagodott egy általa készített fénykép fejében („für die Mitarbeit am unserer Zeitschrift »Fotografie« Heft 12/61”), amelyet egyébként az idézetben jelzett hallei lap le is közölt.³⁷

Ezt a hallei honoráriumot is a *Távolban egy fehér vitorla* után fizették ki neki, mégpedig nem csak azért, mert megjelent a megnevezett szaklapban, hanem azért is, mert Hallében egy kiállításon is szerepelt több más magyar fotós műveivel egyetemben, sőt a fénykép egy albumban is napvilágot látott.³⁸ Ezt az albumot a hallei Fotokinoverlag kifejezetten azzal a szándékkal adta ki, hogy keresztmetszetet adjon a kortárs magyar fotóművészetről, összeállítója *Bence Pál* (1931–1989) volt, hosszú ideig, konkrétan 1954–1980 között a *FOTO* című újság szerkesztője. A fénykép átütő sikerét jelzi, hogy a Talabér által közlésre szánt fotók közül Hallében is ezt választották ki (egy szerző egy képpel kerülhetett be az albumba).³⁹

A lassan nemzetközivé szélesedő (de láthatóan szigorúan a szocialista táboron belüli) elismertség mellett a további anyagi gyarapodás is tetten érhető. Ezt bizonyítja például a Petőfi Irodalmi Múzeum szelvénye, amely arról tanúskodik, hogy a múzeum 75 forintot fizetett Talabér Gyulának ugyanezen év decemberében „3 db. korabeli, a Jókai-villát ábrázoló fényképért”.⁴⁰ A példákat még hosszan lehetne sorolni.

E szakmai sikerek, amelyeket 1958–1960 között aratott Talabér Gyula, azt látszanak alátámasztani, hogy az 1960-as évek viszonylag szabadabb légkörében komolyabb, nemzetközi szintű fotós karrier várható volt rá. Szívbetegsége azonban ekkor már hosszabb ideje kínozza a még mindig fiatal férfit, ami szak-

mai berkekben is tudott volt: egy évvel halála előtt a MADOME küldött neki 1961 elején egy levelet, amelyben biztosították arról, hogy tekintettel súlyos állapotára, határidőn túl is elfogadják jelentkezését egy fotóversenyre képeivel, egyúttal jobbulást kívántak neki.⁴¹ Talabér szakmai (el)ismertségét jelzi az ugyanekkor kelt távirat is, amelyben az elnökség és a tagság kívánt mielőbbi gyógyulást – a táviratot már nem Balatonfüredre, hanem a budapesti István Kórházba címezték a komoly betegségben szenvedő tagtársnak.⁴² A jókívánságok sajnos nem bizonyultak hatékonyak, ahogy az orvosi kezelés sem: Talabér egészsége folyamatosan és gyorsan hanyatlott, 1962-ben, 38 évesen elhunyt. Rövidesen követte őt háromgyermekes özvegye is, aki szintén csak 39. életévében járt halálakor. Gyermekük közül a két idősebbet a nagyszülők, illetve a rokonság nevelték fel Füreden, a legkisebbet a Fejér megyei Mezőszilason (Szilasbalháson). Talabér Gyula sírja a balatonfüredi katolikus temetőben található. Életműve torzban maradt, bár kétségtelen, fennmaradt képei hitelesen tanúskodnak főleg a korabeli Balatonfüred és a Balaton mindennapjairól.

Lipták Gáborról röviden

Lipták Gábor (1913–1985) írói pályája, mint már utaltam rá, az 1960-as évek elejétől teljesebben ki, akkor, amikor Talabéré is szárba szökkenni látszott, ám, mint láthattuk, sajnos csak rövid időre. Lipták születésének századik évfordulóját épp ez évben ünnepeljük.⁴³ Egykori lakóhelye, Balatonfüred méltó módon, kiadvánnyal emlékezett meg róla,⁴⁴ de emlékét egyébként is gondosan őrzik. Halála után ugyanis gazdag könyvgyűjteménye és más gyűjteményei is, valamint vendégkönyvei részben a budapesti Petőfi Irodalmi Múzeumba, részben pedig a balatonfüredi Városi Könyvtárba kerültek: utóbbiak idővel a Helytörténeti Gyűjteményben letek otthonra. Az író egykori házát a Magyar Alkotóművészeti Közalapítványra hagyta oly módon, hogy végrendelete értelmében csak alkotóházként működtethetik. Ma – 1998-tól – a Magyar Fordítók Alapítvány

³⁴ Tarcai Béla titkár levele Talabér Gyulához. Miskolc, 1959. április 25.

³⁵ Talabér Gyula levele Kállai Lászlóhoz. Balatonfüred, 1959. január 12.

³⁶ A Mecseki Fotóklub levele Talabér Gyulához. Pécs, 1958. október 25.

³⁷ Fotokinoverlag Halle értesítése Talabér Gyulának. Halle, 1961. december 6.

³⁸ Ungarische Meisterfotos im Fotos Kabinett. Aus Halle berichtet [újságkivágás].

³⁹ Bence Pál levele Talabér Gyulához. Budapest, 1958. november 12.

⁴⁰ A Petőfi Irodalmi Múzeum szelvénye. 1961. december 23.

⁴¹ A Budapesti Fotóklub (Barna Nándorné aláírással, tisztség feltüntetése nélkül) levele Talabér Gyulához. Budapest, 1961. január 11.

⁴² A Budapesti Fotóklub távirata Talabér Gyulához. H. n. [Budapest], é. n. [1961].

⁴³ Jó példa erre az Eötvös Károly Megyei Könyvtár (Veszprém) kezdeményezése, amely a centenáriumi alkalmával 100 kérdésből álló vetélkedőt indított az író emlékére. Ezúton szeretném megköszönni Végsőné Papp Tünde kedves segítségét, aki figyelmemet felhívta erre. http://www.ekmk.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=340%3A100-nap-100-kerdes-liptak-gaborrol&Itemid=232 (utolsó letöltés: 2013. június 5.).

⁴⁴ PRAZNOVSZKY, 2013.

műhelyeként működik és szolgálja a magyar irodalom minél jobb külföldi megismerését.⁴⁵

Lipták életrajzát, e helyt, mivel az feldolgozott, csak vázlatosan kívánom bemutatni, de személyiségéről sokat elmond *Topolánszky Ádám* jellemzése (egyéb-ként írásának címe is árulkodó: *A nyitottság háza*): „A ház és házigazdája mindig a párbeszédre, nyitottságra és vendégszeretetre tanúskodtak. Gabus⁴⁶ minden-kivel párbeszéd képes volt. Nem csak az úgynevezett sikeres és vagyonos emberekkel, de a szőlősgazdával, a fodrásszal, az asztalossal vagy a Kedves cukrászdában dolgozó felszolgálókkal is.”⁴⁷

Pedig Lipták Gábor számos hírességgel állt az 1960-as években alkotói és/vagy emberi kapcsolatban. Már az 1950-es években összejártak példának okáért *Illyés Gyulával*, akinek Tihanyban volt háza, de például *Németh Lászlóval* is, akinek pedig Sajkodon, stb. Lipták nem volt tősgyökeres füredi, a ház is felesége családja révén lett az övék,⁴⁸ de nagyon megszerette a Balatont, nem véletlenül jellemezte őt *Cséby Géza* így: „a pannon ember”.⁴⁹

Budapesten született, ott járt középiskolába, majd ugyanitt végzett a közgazdaságtudományi egyetemen. Sokáig a kereskedelembe és a mezőgazdaságban dolgozott, majd az 1950-es évek elejétől újságíróskodott, írt például a Pesti Naplóba, a Magyar Nemzetbe és a Népszavába. 1957-től aztán a Veszprémi Szemle szerkesztője lett. Ekkor már Füreden élt és mindinkább bekapcsolódott a helytörténetbe, amelynek első jele az az írása volt, amely 1960-ban jött ki a nyomda alól: *Jókai Balatonfüreden*. 1954-ben lett emlékmúzeummá Jókai Mór egykori füredi villája, ehhez kötődően készült el ez a kötet: „Részben a múzeumot, részben Jókai füredi tartózkodását ismerteti Lipták Gábor: Jókai Balatonfüreden c. munkája, mely a múzeumban kapható.”⁵⁰ E ponton pedig érdemes visszagondolni arra, hogy Talabér Gyulának a Jókai-villát ábrázoló fotóért fizetett a Petőfi Irodalmi Múzeum. Aligha véletlen az egybeesés. Lipták és Talabér életútja ugyanis, ha nem is hosszú időre, de metszette egymást.

Metszéspont: a fotós és az író találkozása

1944 őszétől Lipták Füreden élt.⁵¹ Hogy pontosan hol és mikor ismerkedett meg Talabér Gyulával, nincs rá adat, de ismerte Lipták nyitott személyiségét, könnyű elgondolni, hogy nem okozott nehézséget megismerkedniük. Kapcsolatuk rövid időn belül barátsággá formálódott, hiszen nem lehet a véletlen számlájára írni, hogy Talabér elsőszülött fiának, Tamásnak Lipták Gábor lett a kereszta-pja (neki és feleségének nem volt gyermeke). Abban pedig, hogy Talabér fotós tehetségére az 1950-es évek derekán helyben már felfigyeltek, alighanem fontos szerepet játszott idősebb író barátja.

Vélhetően Lipták révén Talabér 1954-ben *Zákonyi Ferenc* (1909–1991), az 1945 utáni Balaton-kultusz egyik meghatározó alakjával, Balatonfüred talán legjobb ismerőjével dolgozhatott fotósként. Együttműködésük eredményeként jelent meg ez évben az a kis diafilm, ami – *Eötvös Károly* munkájára visszautalva – az *Utazás a Balaton körül Kenesétől Keszthelyig* címet viselte és 105 színes kockából állt. Ezt a filmet a Magyar Diafilmgyártó Vállalat készítette, kiadója a Veszprém Megyei Tanács VB volt. Ami itt és most hangsúlyos: a szövegét Zákonyi Ferenc mellett Lipták Gábor írta. A fényképeket pedig részben maga Zákonyi, részben azonban Talabér Gyula készítette, ami nem kis elismerésnek számított.⁵² Egy évvel később, 1955-ben a közös munka folytatódott, mégpedig hasonló felállásban. Annak eredménye pedig, a 80 színes kockából álló film a *Tihanyi félsziget* címet kapta.⁵³

A szoros együttműködés tehát létezett, bár folytatásáról nem tudunk, csak arról, hogy Talabér hagyatékában fennmaradt egy harmadik, a füredi hajógyárról szóló diafilm tervezete, amihez a fotókat már el is készítette. Lipták és a fényképész barátsága töretlen maradt, de a további szakmai együttműködés terépe immár nem a diafilmek világa lett volna, hanem komolyabb munkák, így például a Jókai-villa kapcsán, legalábbis ezt sejtetik Talabér ilyen tárgyú fotói. Ám, mint már láthattuk, ilyesmire a fényképész korai halála miatt nem kerülhetett sor. Emberi és művészi találkozásuk sajnos csak rövid időt fogott át.

⁴⁵ <http://www.historia-bfured.hu/lipt%C3%A1k-g%C3%A1bor-%C3%A9letrajz,22.html> (utolsó letöltés: 2013. június 2.).

⁴⁶ Lipták Gábor közismert beceneve (K. Cs.).

⁴⁷ TOPOLÁNSZKY Á., 2013. 12.

⁴⁸ TOPOLÁNSZKY É., 2013. 9.

⁴⁹ CSÉBY, 2013. 45.

⁵⁰ ÉRI–VAJKAY, 1970. 19.

⁵¹ TOPOLÁNSZKY É., 2013. 9.

⁵² <http://dia.osaarchivum.org/public/index.php?fs=2261> (Utolsó letöltés: 2012. november 30.).

⁵³ <http://www.irodalmikepek.hu/public/index.php?fs=2119> (Utolsó letöltés: 2012. november 30.).

Összegzés

Ha összegezni szeretnénk kettejük életútjának rövid közös metszéspontját, az mondható el, hogy az 1960-as évek eleje mindkettőjük számára elhozta a művészi alkotás szabadságának lehetőségét. Munkásságuk már korábban találkozott, még korábbra datálható személyes ismeretségük, barátságuk. Ugyanakkor a lehetőséggel csak egyikük tudott élni: míg Talabér Gyula tehetségének kibontakoztatására nem adott lehetőséget a sors, Lipták Gábor íróként az 1960-as években teljesedett ki. Első írását követően – Jókai Balatonfüreden (Bp., 1960) – ebben az évtizedben sorra jelentek meg később nagyrészt több kiadást megért népszerű kötetek: Aranyhíd. Balatoni regék, mondák, történetek (Bp., 1961); Regélő Dunántúl (Bp., 1964); Zirc és Csesznek (Bp., 1964); Délibáb (Bp., 1966); Tapolca (Bp., 1967); Vallomások a Balatonról (Bp., 1969). Később, az 1970-es években sem tört meg lendülete: Amiről a kövek beszélnek. Regék, mondák, történetek (Bp., 1972); Amiről a vizek beszélnek. Regék, mondák, történetek (Bp., 1975); Ezüsthíd. Mesék, mondák, történetek. (Bp., 1977); Hogyan gondozzuk gyémántjainkat? Úti jegyzetek, (Bp., 1979). Haláláig alkotott, utolsó munkája már posztumusz jelent meg: A sümegi fazekas (Bp., 1981); Nyitott kapu. Visszaemlékezések. (Bp., 1982); A soproni ötvös. Elbeszélések (Bp., 1984); A hajómalom kísértete. Elbeszélések (Bp., 1985). Kettejük közös tevékenysége ugyan még az 1950-es évek derekára esett, a felemelkedés lehetőségét azonban az 1960-as évek hozták meg számukra. Az, hogy ez egyiküknek mégsem sikerülhetett, a balsors számlájára írható, de másikuknak – szerencsére – megadatott mindaz, amire írói alkata, emberi karaktere szinte predesztinálta.

Forrás- és irodalomjegyzék

Források

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MNL OL M–KS 288. f. 5. cs. MSZMP Központi Szervei, Politikai Bizottság
MNL OL E 156 Urbaria et conscriptiones
- Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára
MNL PML IV. 79. Pest Megyei Levéltár történetére vonatkozó iratok gyűjteménye

- Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára
MNL ZML V. 1601. Zalaegerszeg város régi levéltára.
MNL ZML XVII. 404. Nagykanizsa II. sz. Igazoló Bizottság iratai
- Vác Város Levéltára
VVL V. 93. c. Vác város polgármesterének iratai. Közigazgatási iratok

Talabér Gyula irat- és fényképhagyatéka (Bp.)

Szakirodalom

- BÉKÁSSY
1930 BÉKÁSSY JENŐ: Zala vármegye feltámadása Trianon után. Zalai fejek. Bp., 1930.
- CSÉBY
2013 CSÉBY GÉZA: Noteszlapok. *A ház és gazdája. 100 éve született Lipták Gábor.* Szerk. PRAZNOVSZKY MIHÁLY. Balatonfüred, 2013. 42–45.
- ÉRI–VAJKAY
1970 ÉRI ISTVÁN–VAJKAY AURÉL: Veszprém megye múzeumai. Veszprém, 1970.
- KATONA
2012 KATONA CSABA: „Távolban egy fehér vitorla” – Talabér Gyula balatonfüredi fotói az 1950-es, 1960-as évek fordulóján. *A közép-dunántúli régió városainak szocialista kori története. A 2011. október 20-án Várpalotán és 2012. május 9-én Pápán rendezett konferenciák előadásai.* Szerk. KATONA CSABA–KOLTAI GÁBOR–RÁCZ ATTILA–SZÜTS ISTVÁN GERGELY. Veszprém Megyei Levéltár kiadványai, 29. Bp. – Veszprém, 2012. 161–186.
- NAGY
1865 NAGY IVÁN: *Magyarország családi címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, XI. Taafe – Török. Pest, 1865.
- PAKSY
2007 PAKSY ZOLTÁN: *A magyarországi nemzetiszocialista mozgalmak megalakulása, tevékenysége és társadalmi bázisa a Dunántúlon 1932 és 1939 között.* [doktori értekezés, kézirat] Pécs, 2007.
- PAPPNÉ BEKE
2010 *Keszthelyi Életrajzi Lexikon.* Főszerk. PAPPNÉ BEKE JUDIT. Keszthely, 2010.
- PRAZNOVSZKY
2013 *A ház és gazdája. 100 éve született Lipták Gábor.* Szerk. PRAZNOVSZKY MIHÁLY. Balatonfüred, 2013.

TOPOLÁNSZKY Á.

- 2013 TOPOLÁNSZKY ÁDÁM: A nyitottság háza. *A ház és gazdája. 100 éve született Lipták Gábor*. Szerk. PRAZNOVSZKY MIHÁLY. Balatonfüred, 2013. 12–13.

TOPOLÁNSZKY É.

- 2013 TOPOLÁNSZKY ÉVA: Szeretet és megbecsülés. *A ház és gazdája. 100 éve született Lipták Gábor*. Szerk. PRAZNOVSZKY MIHÁLY. Balatonfüred, 2013. 9–11.

NYESTE SÁNDOR

A Munkácsytól a Kékesig A székesfehérvári televízió-gyártás hajnala

A televízió „világtörténelmi” szerepe

Egy történelmi időszakot, így a Kádár-korszakot a tárgy- és környezetkultúráján keresztül is meg lehet közelíteni. A szintetikus alapanyagokból kevés széndioxid hozzáadásával 1947-től előállított Bambi, az 1954-től gyártott farmotoros Ikarus 55, vagy a nylonból készített otthonka mind-mind azon termékek egyike melyeket a hétköznapi ember joggal társíthat a Kádár-korszakhoz. Az előbbieken a teljesség igénye nélkül felsorolt tárgyak inkább csak a társadalom életkor, illetve nemek szerint tagolható csoportjainak hétköznapijaiban jelentek meg. A korszak kezdetén megkezdődött televíziós műsorszolgáltatáshoz kapcsolódó készülékek azon kevés tárgyak egyikét jelentik, melyek, ha lassan is, de a társadalom többségének mindennapjaiban és a korszak későbbi hivatalos értékelésében is megjelentek.

Kádár János a Magyar Szocialista Munkáspárt 1980-ban, a XII. kongresszusán elmondott beszédében a legutóbbi két évtizedre visszatekintve az ország lakosságának anyagi és szellemi gyarapodásának egyik szegmensként az általánossá vált háztartási gépek, így a mosógép, porszívó, hűtőszekrény, továbbá a rádió, a televízió, a magnetofon és más tartós fogyasztási cikkek használatát emelte ki.¹

A XX. század második harmadában megalkotott majd elterjedt televízió volt az az információátadást szolgáló találmány, mely a könyvnyomtatást követően leginkább hatással volt az emberiség mindennapjaira. Kubában a *Fulgencio Batista*-féle köztársaság időszaka a televízió aranykorát jelentette.² Az Egyesült Államok több szinten megragadható, aktív jelenlétének köszönhetően a kereskedelmi televízió adások már 1950 végén elkezdődtek. Az Egyesült Államok után másodikként a világon a szigetországot fedték le országos televíziós háló-

¹ Magyar Szocialista Munkáspárt XII. kongresszusának jegyzőkönyve. 1980. 112.

² 1957-ben elkezdődő rendszeres, naponta 16 órás színes tévéközvetítés Batista bukása után 1959-ben szűnt meg, és csak 1975-ben tért vissza a szigetre. (Forrás: <http://cuba1952-1959.blogspot.com/2009/02/cuba-baseball-tv-1955-world-series.html>; utolsó letöltés: 2012. február 01.)

zattal. Latin-Amerika első állandó televíziós műsorszolgáltatással rendelkező államában a nemzeti függetlenséget³ megtestesítő baseball a televíziózásban is meghatározó szerephez jutott. *Fidel Castro* hatalomra kerülése előtti Kuba nagy baseball eseményét, az 1955-ös Világkupa Sorozat döntőjét a kubaiak egy repülőgép úttörő és innovatív mérnöki felhasználásának eredményeként előben nézhetették végig. A kubai légitársaság döntő előtt fél órával felszálló és a mérkőzés végéig, mintegy három óra hosszan Key West és Havanna között levegőben köröző egyik DC-3-as típusú gépén elhelyezett adó-vevő és azon keresztül magának a kétmotoros DC-3-asnak reléként történő felhasználásának köszönhetők a telekommunikációs műholdak korát messze megelőző közvetítést.

Az Amerikai Egyesült Államokban az elektronikus mozgókép technika fejlesztése a második világháború alatt sem szünetelt. A háború után felszabaduló termelő kapacitások hamar a fogyasztási javak, így a tartós fogyasztási cikkek előállítására álltak át. Ennek köszönhetően a televízió készülékek száma gyorsan nőtt. A fekete-fehér készülékek száma az 1946-ban használatban lévő hatezerről 1951-re közel 12 millióra emelkedett, 1955-re pedig az amerikai háztartások fele már rendelkezett egy televízióval.⁴ A bővülő állománynak köszönhetően a televízió a politikára is hatással volt *John F. Kennedy* személyén keresztül. 1960. szeptember 26-án a hivatalban lévő alelnök vetélytársa mellett zöldfülűnek számító Kennedy és a politika öregjének számító *Richard M. Nixon* között a történelem első, tévés elnökjelölti vitája zajlott le. A párharcot követő felmérések alapján a vitát rádió hallgatók körében Nixon győzött, de a vitát televízió figyelemmel kísérők többsége Kennedyt tekintette győztesnek. A nézők szemében a háttérbe beleolvadó Nixon által viselt előnytelen szürke öltöny, továbbá az alelnök rossz testtartása és borostás arca felett a jobban menedzselt, a képernyőn friss, fiatal és életerős benyomást keltő Kennedy nyugodt és békés arca diadal-maskodott.

A film és a rádió sok adottságát ötvöző televízió tömegtájékoztatóban betöltött meghatározó szerepét a hamburgi székhelyű Észak-Német Televízió (Norddeutsche Rundfunk – NDR) Sándor György által idézett némileg korábbi vizsgálata is jól tükrözi. A tartományi miniszterelnök ismertségének forrására irányuló 1961-ben elvégzett felmérésre adott válaszok szerint „a válaszadók 2 százaléka politikai gyűlésen látta a vezető politikust, 4 százaléka rádióból ismer-

te a hangját, öt százaléka az újságban találkozott a nevével, 56 százaléka a megkérdezetteknek azt válaszolta, hogy a televízióból ismeri.”⁵

Mindazok ellenére, hogy a szemben álló nyugati és keleti tömb sok mindenben különbözött egymástól, így a műsorszugárzás frekvenciájában is, a keleti tábor vezető államában és a tömb más államaiban televíziósláz éppen úgy jelentkezett. Sztálin halálát követő első években a Szovjetunióba ellátogató számos külföldi elhűlve tapasztalta a televíziós technológia létezését egy olyan országban, amelynek alapvető problémáját a minőségi élelmiszerek, a ruházat, valamint a lakás biztosítása jelentette. *Margaret Higgins* amerikai újságíró 1955-ös útja során tapasztaltakról akként nyilatkozott, hogy számára az „ország az egyik legfurcsább látványosságát” a Moszkva külső kerületeiben faházak tetején lévő televíziós antennák jelentették. Legnagyobb meglepetésére „bár a házak annyira romosak voltak, hogy szó szerint majdnem összedőltek, mind a két család, akiket egy ilyen kis térbe bezsúfoltak, rendelkezett egy saját televízióval.”

Ekkoriban talán egy millió háztartás rendelkezett a Szovjetunióban televízióval, bár ezek nagy része Moszkvában volt. 1960-ra ez a szám közel öt millióra emelkedett, majd 1963-ra megduplázódott, 10,5 millióra emelkedett, s az évtized végére elérte a közel 25 milliót. A szovjet műsorszolgáltatás fejének *Nyikolaj Meszjacevnek*⁶ az 1960-as évek közepén tett kijelentése alapján „a kormány annak ellenére nem sajnálta a pénzt a tömeges műsorközvetítésekre, hogy az ország nagy szegénységben élt.”

1960-ban, amikor a Osztankinói tévétoronyra vonatkozó döntés megszületett, a vidéki gazdaságok mintegy 30%-a még mindig áramszolgáltatás nélkül volt, és városi családok milliói szorongtak kicsiny társasházakban. Ekkor a Szovjetunióban 200 millió lakosra körülbelül 4,3 millió telefon jutott, aminek a többsége utcai készülék volt. Noha a szovjet autógyártás mintegy 525 000 autót produkált évente, a magánautó vásárlást különböző módszerekkel ellehetetlenítették. Ezzel szemben a televízió-gyártást folyamatosan bővítették, a vásárlást pedig ösztönözték, és ami még ennél is fontosabb, a rezsim a televíziózás ottho-

⁵ SÁNDOR, 1964. 7.

⁶ A Szovjetunió Állami Rádió és Televízió Bizottságának miniszteri rangú elnöke. A második világháború idején kémelhárító tiszt, majd a háború után a Komszomolban és az SZKP KB-ban töltött be különféle tisztségeket. Az 1960-as évek végén a Gosteleradio vezérigazgatója. E tisztségében meghatározó szerepe volt a moszkvai, Osztankinói tv-központ létrehozásában, valamint a Távol-kelet és Szibéria távoli területein történő műsorszolgáltatás műholdas kialakításában. 1970-ben politikai intrikák és rágalmozások áldozata lett. Állását elvesztette és a Szovjetunió Kommunista Pártjából is kizárták, rehabilitálására 14 évvel később, 1984-ben került sor. <http://english.ruvr.ru/2011/09/04/55631426.html> (utolsó letöltés: 2012. március 8.)

³ http://mult-kor.hu/20100415_a_fuggetlenseg_szimboluma_a_baseball_kubaban (utolsó letöltés: 2012. február 01.)

⁴ <http://www.nyu.edu/classes/stephens/History%20of%20Television%20page.htm> (utolsó letöltés: 2012. február 01.)

ni, egyénre szabott formáját propagálta (ami nem feltétlenül következett a technológia jellegéből).

1959-ben emelkedtek a luxuscikkek árai, a televízióké azonban inkább csökkent. Két évvel később pedig a Szovjetunió Minisztertanácsa újabb „adományként” bejelentette, hogy véget vet a televízió tulajdonosok előfizetői díjfizetési kötelezettségének. Az 1950-es évek második felében, de még az 1960-as években is egy új készülék ára 850 és 2600 rubel között, azaz egy átlagos havi fizetés körül mozgott. A legkülönbözőbb fizetésű, beosztású és iskolai végzettségű emberek sokasága várólistákon várakozott arra, hogy a kicsiny képernyőjű, technikailag igen megbízhatatlan készülékeken élvezze az ekkoriban még igencsak gyerekcipőben járó és csak néhány óráig tartó a műsorsugárzást.⁷

A magyar „televíziózás” kezdetei

A sikeres előzmények ellenére magyar televíziózásról csak 1958-tól beszélhetünk. 1958. február 22-éig, amikor *Kossa István* közlekedés- és postaügyi miniszter átadta rendeltetésének az új adót, amely heti tizennégy órás műsort sugárzott, rögzös út vezetett. Az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Részvénytársaságon keresztül hazánk már a második világháborút megelőzően bekapcsolódott elektronikus képátviteli fejlesztésekbe. Az Egyesült Izzó tehetséges mérnöke, *dr. Czúkor Károly* 1936. október 5-én televíziós laboratórium létrehozását javasolta, s ötlete már 1937-ben valósággá vált. Munkatervében elsősorban televíziós vevő berendezések kidolgozását és gyártásának előkészítését, későbbiek folyamán pedig a reménybeli gyártásellenőrzést célozta meg.⁸ A vevőkészülék előkészítéséhez és kipróbálásához szükséges képadó-berendezés hiányában az Izzó laboratóriumának munkatársai maguk állították össze a később hangtovábbításra is alkalmassá tehető szignálgenerátorhoz hasonló adóberendezést, „mely a kísérleti céllal zajló álló és mozgó képek rövid távolságokra történő továbbítását is megoldhatóvá tette”.⁹

⁷ ROTH-EY, 2007. 282–285.

⁸ A készülékek későbbi sorozatgyártását az akkor a társaság érdekkörébe tartozó Magyar Wolframlámpagyár Kremeneczky János Rt. végezte volna, melyet a 220/1949. sz. MT. határozattal Orion Rádió, Villamossági és Üvegipari Nemzeti Vállalatnak neveztek át. 1955-ben az akkor már Orion Rádió és Villamossági Vállalat néven működő gyár készítette el az első magyar televízió vevőberendezést. (Részletesebben lásd: MNL OL Z 622 44. tétel)

⁹ http://www.mol.gov.hu/a_het_dokumentuma/minden_hazbol_mozi_lesz.html (utolsó letöltés: 2012. február 01.)

Az eredményekkel kecsegtető fejlesztéseket¹⁰ a közelgő háború akasztotta meg. A televíziós adó-vevő berendezés készítésével a labor csak 1940. augusztus 1-jéig foglalkozhatott, mert ettől kezdve az Audion-osztály feladatainak egy részét vette át. A háború miatt megszakadt fejlesztési kísérletek és a televíziós képátvitellel már korábban is kapcsolatba hozható számos magyar mérnök és feltaláló ellenére hazánkban a rendszeres műsorszolgáltatás politikai ballasztoktól terhelve későn indult be.

Az 1950-es évek elejére már a béketáboron belül is mind több országban vált élő valósággá a televíziós-műsorszórás. A rendszeres adásokat 1948-ban megkezdő Szovjetuniót 1952-ben az NDK követte, és ekkor már Lengyelország és Csehszlovákia is közeljárt az állandó adás megkezdéséhez. *Rákosi Mátyás* polgári luxusnak tartotta a televíziózást, *Gerő Ernő* egy 1952-es feljegyzésében viszont a jövő útjának, s vélhetően az ő kezdeményezésére és az egyre kínosabb lemaradás miatt kezdődtek meg az adásszolgáltatással és vevő készülékkel kapcsolatos kísérletek az Orion Rádió és Villamossági Vállalatnál 1954-ben. Az első magyar televíziós vevőkészülék 1955 nyarára készül el. Az 1955. június 16-án jóváhagyásra bemutatott, *Antalfi Gyula* és *Laszip Sándor* vezetésével kifejlesztett jórészt külföldi alkatrészből felépített, 43 cm-es (17"-os) átmérőjű, 70 fokos képeltérítésű képcsővel rendelkező készülék az AT 501-es típusszámot viselte. Sorozatgyártása 1956 januárjában kezdődött meg.

Az 1956. november 4-ei szovjet intervenció után a magyar televíziózás ügye egyre inkább gazdasági kérdéssé vált, a lakosság ilyen irányú fokozódó igényei a magyar híradástechnikai ipar fejlődési irányát és méreteit is megszabták.

Az 1956-ban értékesíteni kezdett első hazai televíziókészülékek többségét, 1958-ig mintegy kétharmadát, magasabb keresetű értelmiségiek és káderek vásárolták meg. A rendszer támaszának nyilvánított munkásság és parasztság szélesebb rétegei elégséges anyagi fedezet hiányában a potenciális vásárlókörön kívül rekedtek. A párt és kormánycéloknak megfelelni kívánó Orion gyár ezért az AT 301 és AT 302 típusú kis érzékenységgű készülékek forgalomba hozatalával kívánta a kereskedelmi és fogyasztói igényeket kielégíteni. A reménybeli kereslet a készülékekkel szembeni minőségi kifogások, a készülékek érzékenységből adódó szűk vételkörzete és a viszonylag magas 4600 és 5150 forintos készülékárak, illetve a korlátozott óraszámú és jórészt érdektelen kísérleti adások

¹⁰ Az Újpesti gyár üveggyári toronypületbe elhelyezett adóállomással folytatott kísérletek 1937. június 21-én vezettek eredményre. Az első átvitel alkalmával Walt Disney által megalkotott Miki egér figurát továbbították az egyik szobából a másikba. A további kísérletek ugyanezzel a képpel folytak, majd a Tungsram márkajel és ugyanezen év őszén Maxwell angol fizikus portréja következett.

miatt nem realizálódott. A jelentkező kereslet is inkább az AT 501-es típus irányába mozdult el.

A híradástechnikai ipart felügyelő Kohó- és Gépipari Minisztériumban (KGM) a gazdaságos gyártás érdekében kizárólag az Orion gyárban tervezték megvalósítani az erősen exportorientált termelést. Az 1957. augusztus 13-ai miniszteri értekezleten született határozat a készülékgyártást 1960-ra 160 000 darabra tervezte felfuttatni. Ebből a keretből 50 000 darabot a belkereskedelem, a fennmaradó 110 000 darabot pedig az export útján kívánták értékesíteni.

A székesfehérváriak „szerencséje”

A Székesfehérvári televízió gyártás megkezdése – erősen leegyszerűsítve – egy dolognak az „anyagiai” kérdésének volt köszönhető. Az 1956-ra tervezett 5000 darab után 1957-re 10 000 darab Orion készülék előállításával számoltak. A vállalat 1957-es saját javaslatában csak 5200 készülék gyártását tervezte, végül 6354 darabot készítettek, de 1958-ra belkereskedelem részére tervezett gyártás felét így sem érte el.

Az Orion termelésében csekély részarányt jelentő gyártás felfuttatása jelentős anyagi terhet jelentett volna. Ez ugyanis az Orionban folyó kis- és középkategóriájú rádiókészülék gyártásának átadását jelentette volna a hasonló típusú készülékeket gyártó Telefongyárnak, illetve a Vadásztölténygyárnak. A várható termelés kiesés hatalmas kiadást és veszteséget jelentettek volna. A beruházások terén takarékoságot hirdető, így a híradástechnika fejlesztését célul tűző 1958. évi 2. törvény ezért a Székesfehérváron történő televízió gyártással is számolt. A televízió gyártásba frissen bevont Vadásztölténygyár jóindulattal négy, de leginkább csak három éves híradástechnikai tapasztalattal rendelkezett.

Az 1948-ig három lépésben államosított Vadásztöltény-, Gyutacs- és Fémáru-gyár Rt. Székesfehérvár lovasberényi út mentén fekvő, úgynevezett sárgaföldes gödrök egy részén létesített telepéből 1949-ben létrehozott vállalat¹¹ 1954-ben kezdett kisebb híradástechnikai alkatrészek gyártásával, majd 1955-től rádiókészülékek gyártásával is foglalkozni. Mint KGM/B jelű hadiipari vállalat 1954 előtt csak csappantyúkat, gyutacsokat és különböző típusú tűzérési gyújtókat gyártott, de 1951 és 1955 között folyamatosan veszteségesen termelt. Mégsem a veszteségesség, hanem a katonai termelési programok változása állította a gyárat nehéz feladat elé, ezzel polgári másodprofil keresésre ösztönözve a vezetést.

¹¹ 1949-től 1952-ig Vadásztölténygyár Nemzeti Vállalat, ezt követően csak Vadásztölténygyár elnevezést viselte a székesfehérvári gyár.

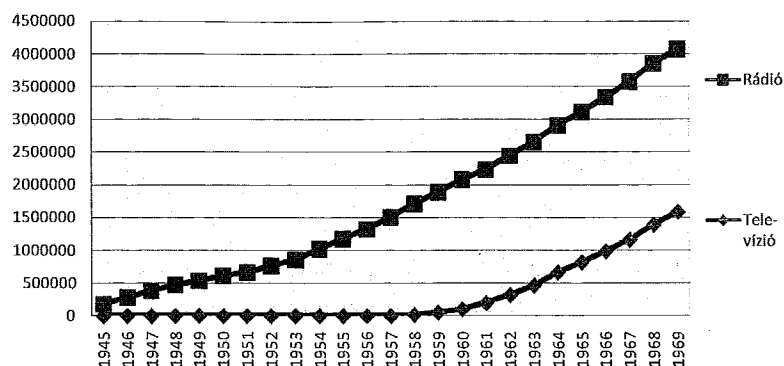
A fehérvári televízió gyártásra vonatkozó első, 1957-es elképzelés még szovjet export reményében támogatta a szovjet képcső és szovjet dokumentáció felhasználásával meginduló termelést. Az 1961-re 75 000 darabos kapacitás kialakítását megcélzó elképzelés a lehető legkisebb beruházással kívánta megindítani a termelést. Az ekkor született döntés értelmében zömmel a Híradástechnikai Gépgyár célszerszámaival kellett megindítani a termelést. Az 1958-ra remélt szovjet export elmaradása miatt a Vadásztölténygyár fejlesztőgárdája alkotta meg a Munkácsy készülék prototípusát, amit először 1958 áprilisában, a Híradástechnikai Kiállításon, majd később a Budapesti Ipari Vásáron mutattak be. Az ipari vásár kapcsán születi meg a később logóként használt VT TV TV VT szlogen.

A nagy sikert aratott készülék sorozatgyártása az 1958 decemberében elkészült két darabbal kezdődött. A folytatásról a Magyar Filmhíradó 1959. februári helyszíni riportja is tájékoztatta az ország közvéleményét: „A Székesfehérvári Vadásztöltény gyár televíziós üzemében készülnek az új típusú, tizenkét csatornás televíziós készülékek. Aprólékos munkával és pontos mérésekkel állítják össze az új készülékeket, amelyek keleti és nyugati adások vételére egyaránt alkalmasak. A képtér szélessége tíz centiméterrel nagyobb az eddig készülékeknél. A kísérleti példányok beváltak, a gyár megkezdte a sorozatgyártást.”

1959 augusztusától már nyereségesen¹² előállított székesfehérvári készülék gyártásának kezdete lényegében a hazai televíziózással esett egybe. Az 1958-ban meginduló műsorsugárzás viszonylag gyorsan bővülő televízió előfizető számot, és így készülékterjedést eredményezett. (1958. február hó 1-től 50 forint volt a havi előfizetési díjat.¹³)

¹² MNL OL XXIX-F-209-d 18. d.

¹³ Az összeg nemzetközi viszonylatban is magasnak számított. Egy 1964-es Nyers Rezsőnek címzett előterjesztés szerint az évi 600 forinttal szemben a televíziózásban egykor úttörő Angliában ekkor mintegy 100 forintnak, a barátinak nevezett Csehszlovákiában évi 250, a Német Demokratikus Köztársaságban pedig kb. 350 forintnak megfelelő volt az éves előfizetői díj. A Szovjetunióban az első három évben fizetendő, hozzávetőlegesen évi 170 forintnak megfelelő összeg befizetése után előfizetői díjmentesség járt.

1. ábra A rádió és televízió előfizetők számának alakulása

Egy emberöltő alatt két világháborút átélt, majd az ötvenes évek internálásait és padláslesöpréseit is megtapasztalt, felejteni vágyó társadalmat mágnesként vonzotta a televízió.

Év	Az előfizetők száma (az év végén)			
	Budapesten	A többi városban	Községekben	Összesen
1958	12 396	1 743	1 899	16 038
1959	38 059	6 728	7 785	52 572
1960	63 596	20 884	19 178	103 658
1961	107 706	55 054	43 043	205 803
1962	147 068	101 017	77 021	325 106
1963	190 909	152 946	127 522	471 377
1964	244 996	222 984	206 698	674 676
1965	285 787	272 176	275 219	833 182
1966	320 384	330 946	344 948	996 278
1967	352 667	379 806	436 328	1 168 801
1968	396 374	437 472	563 635	1 397 481
1969	431 961	486 458	677 146	1 595 565

1. táblázat A televízió-előfizetők számának alakulása¹⁴

A hosszú hatvanas évek elején a Rádió és Televízió újság 1958-as számában megjelent írás még a televíziót kirakatokban bámuló emberekről tudósít: „Fehér sáv jelzi a Városház utca és Kossuth Lajos utca sarkán az autóknak az áll-jt. Az

¹⁴ Statisztikai Évkönyv 1969. 469.

autók azonban az emberek miatt állnak meg, az emberek viszont a megvilágosodó TV-készülék miatt, amely a Keravill-üzlet kirakatában magához vonz vagy 50 alkalmi nézőt – csodálkozót, kíváncsit és sóhajokkal telít.”¹⁵

A készüléktulajdonosok döntő többsége kezdetben a vételi lehetőségek korlátozottsága miatt a főváros és környékének lakosaiból állt. Az 1959-ben sugározni kezdő pécsi, majd a miskolci, illetve soproni, majd az 1960-ban felavatott szentesi, az augusztus 20-án átadott tokaji és a kékestetői állomások hatása az előfizetői létszámban is megmutatkozott. Az előfizetői létszám 1960-as megduplázódása azonban nemcsak a műsorsugárzásba bekapcsolódó új adóknak volt köszönhető. A létszámbővülés lényeges okára a *Ludas Matyi* című satirikus hetilapba az évnnyarán és őszén megjelent karikatúrák címei mutatnak rá. Az 1960. július 28-ai számban megjelent „Tízezer televízió az olimpiára”, illetve a szeptember 1-jei „Nem bízik a továbbiakban” című *Várnai György* karikatúrák, majd szeptember 15-én a „Vége az olimpiának” című rajz találoan érzékeltette, hogy az 1960-as XVII. nyári olimpia igazi nyertese a televízió volt.

A szeptember 11-én búcsúzó római olimpia után az előfizetős szám növekedése egyértelműen a javuló technikai, társadalmi és kereskedelmi feltételeket tükrözte vissza. Az 1858-ban átadott Szabadsághegyi adótorony után az 1962. augusztus 20-án működésbe lépő, a Dunántúl jelentős részét lefedő Kabhegyi-adó nyújtotta vétellehetőség, az elektromos áram mind szélesebb körű elérhetősége és felhasználhatósága, illetve a növekvő reáljövedelmek és reálbérek a készülékek számának bővülését és azok egyenletesebb földrajzi eloszlását eredményezték. A '60-as évektől már a kevésbé tehetősek is megengedhették maguknak készülékek vásárlását. Számukra különféle kampányok, részletfizetési akciók kínáltak kedvező lehetőségeket.

Az Orion Rádió és Villamossági Vállalat és a Vadásztölténygyár, illetve rádiók esetében még a Telefongyár által előállított közszükségleti híradástechnikai termékek az exporton túl a folyamatosan bővülő hazai kereslet számára is bőségen elégségesnek bizonyultak.

A rézzel díszített, magassfényű, barna színű Munkácsy tulajdonságainak és minőségének köszönhetően a szakértők és a vásárlók körében egyaránt fogalom-má vált. A többek között Juhász Miklós, Fister Ferenc, Bozóki Sándor, Bejek János, Dénes István, valamint Bödő Zoltán nevéhez fűződő készülék a Székesfehérváron gyártott későbbi készülékek alapja lett.¹⁶ A Munkácsy sikeréről több, a Magyar Országos Levéltárban található, ma már kordokumentumnak számító levél is tanúskodik, a készülék nyújtotta örömet azonban egy sem tükrözi úgy

¹⁵ Rádió és televízió újság. 1958. 39. szám

¹⁶ Fehér Megyei Hírlap. 1958. november 9. 5.

vissza, mint egy Csergő János Kohó- és Gépipari miniszternek írt levél néhány sora: „Mindketten szégyelljük, hogy még nem köszöntük meg János bácsi kedvességét. Ugyanis a televíziót a karácsonyi ünnepek előtt megkaptuk. A feleségem öröme rendkívül nagy – ehhez hasonló talán csak akkor volt, amikor feleségül vettem – és igen hálátelt szívvel emlegeti János bácsit. [...] A gép jól működik, az eddigiekben látottak alapján a műsor is tűrhető.”¹⁷

A Vadásztölténygyár nevet saját kérésére 1960 januárjától Villamossági Televízió és Rádiókészülékek Gyára névre cserélő vállalat 1958 és 1963 között gyártotta a Munkácsy típust, mely az időközben megjelenő újabb készülékek ellenére is töretlen népszerűségnek örvendett. Tizenkét csatornájával, két normásságával (OIRT-CCIR) a magyar családok igényein túl az export képesség feltételeinek is megfelelt. 1961-ben már nemcsak Lengyelországba exportálták többezres nagyságrendben, hanem a fejlett híradástechnikai iparral rendelkező NDK-ba és az ekkor már francia technológia licence alapján tévét gyártó Romániába is. A külkereskedelemmel foglalkozó Elektroimpex vállalaton keresztül pedig Irakba és Libanonba is eljutottak készülékek.

A később gyártott típusoknál, például a Benczurnál, majd az Orion gyártmányoknál is használt vezetékes három nyomógombos távirányító sajátosan ötvözött a kényelmet és a szocialista realizmust. A hatvanas években (a három televíziós csatornával rendelkező Szovjetunió kivételével) az egy programot közvetítő KGST-tömbből és a hazai adottságokból kiindulva e kiegészítő eszköz csak a hang, a fényerő és a kontraszt szabályozására volt alkalmas. Az országhatár mellett élők, akik külföldi adásokat is tudtak fogni, a rendelkezésükre álló két csatorna között, fotelelől felállva manuálisan kapcsolva válogathattak.

Érdekesség, hogy a lakosság körében elterjedt, fekete-fehér adások megszínésítésre használt sárga celofán mellett használt felül kék, középen barna, alul zöld árnyalatú üveg előlapok először a Munkácsy képernyőjéhez méretezve kerültek forgalomba.¹⁸ Így a Munkácsyval rendelkezők részesülhettek először a tájképek esetében eléggé hatásos álszínes kép, vagy két műsor között a pop-art közeli módon megjelenő bemondó élményében.

A Vadásztölténygyár bekapcsolódása a televízió gyártásba nem eredményezett lényeges árcsökkenést, csupán a választék sikeres bővítését jelentette. A készülékgyártáshoz szükséges importalkatrészek kezdetben magas aránya, továbbá a két vállalat egymástól elkülönült párhuzamos fejlesztései, az egymás közötti alkatrész és szerelvénytípusizálás hiánya, a szériaszámainak változása magasán tartották a készülékek előállítási költségeit.

¹⁷ MNL OL XIX-F-6-a (85. d.) Csergő János levelezése.

¹⁸ VALUCH, 2009. 141.

Noha az importszükséglet – képcsövek, képcsőballonok és egyéb import alapanyagok (pl. elektronikus- és keramikus kondenzátorok, ferrit alkatrészek, vagy hangszóró-mágnes, stb.) – fokozatosan csökkent, az exportképesség fenntarthatósága, azaz a nemzetközi színvonal követése egyes alkatrészek és anyagok átmeneti importját tette szükségessé.

A maga korában korszakalkotó Munkácsy és az azonos kategóriájú, szinte vele egy időben – 1959-ben – gyártani kezdett Orion AT 505-ös készülék néhány tulajdonságának összehasonlítása érzékletesen szemlélteti a készülékek árát döntően befolyásoló tényezőket.

Megnevezés	Munkácsy T 5931	Duna AT 505
A gyártmány kész súlya	46 kg	47 kg
Közvetlen anyagok devizaára dollárban	27,27	25,96
Demokratikus kötés dollárban	134,84	135,32
Közvetlen anyagköltségen kívüli belföldi költségek (Forint)	2943,32	26667,67
Import alkatrészek és részegységek ára dollárban	22,24	12,12
Import alkatrészek és részegységek kész súlya	14,88	8,9
Gyártmány önköltsége (Forint)	6050,52	5469,32
Kézsúlyra eső devizahozam (dollár/kg)	3,74	3,10
Közvetlen anyagok egységnyi devizaértékére eső nettó deviza bevétel (dollár/kg)	3,33	3,55
Devizaár egységre eső önköltség (Forint/dollár)	44,87	40,42
Nettó devizabevételre eső közvetlen anyag-költségre eső belföldi költségek (Forint/dollár)	34,43	28,32
Árkiegyenlítés %	46,0	35,00
Deviza nyereség mutatója	0,63	0,63

2. táblázat. A Munkácsy és az Orion AT 505-ös készülék néhány tulajdonságának összehasonlítása¹⁹

Az 1960 elején készített gazdaságossági számításból jól látható, hogy a Munkácsy készüléknél két kilogrammal nehezebb AT 505-ös gazdaságossági mutatói a készüléksúlyra eső devizahozam kivételével jobbak voltak a több import alkatrész tartalmazó fehérvári gyártmányénál. A gyártmányoknál használt

¹⁹ MNL OL XXIX-F-209-a (1960)

konstrukció, a forma és a készülékek forgalomba helyezésének az ideje a készülékek árán túl a kül- és a belkereskedelmi értékesítési lehetőségeket is megszabta. 1963-ban kezdték gyártani a *Kékést*, a székesfehérvári televízió-gyártás első évtizedének legtöbbet gyártott készülékét, ami az első magyar aszimmetrikus kávjú készülék is volt. A Kubába is sikeresen exportált terméket a nyugat-európai értékesítési lehetőségeket is figyelembe vevő technika alapján készítették, bár a képcsőrobbanástól védő plexi hiányában, illetve a nyugaton már terjedőben lévő résztranzistorizált készülékek mellett elavultnak számító kézi huzalozású áramkörü elrendezése és elektroncsöves felépítés miatt ugyanis csak nyomott áron értékesíthették.

A tudatos vásárlók körében azonban már ekkor is a megbízhatóság volt a döntő. Az import alkatrészek kiváltására berendezkedő magyar ipar által sorozatban gyártani kezdett alkatrészek gyermekbetegségei: az import alkatrészekhez képest rövidebb élettartam és kevésbé egyenletes minőség negatívan befolyásolták az egyes készüléktípusok kedveltségét. Nem véletlen, hogy a kondorfai iskola igazgatója 1961-ben írt levelében a *jelenleg forgalomban lévő televíziók között a legjobbnak* minősítette az akkor már három éve gyártott Munkácsyt. A Munkácsy váltótípusának szánt, számos hazai, korábban csak importból beszerezhető alkatrészt tartalmazó, első 110 fokos eltérítésű képcsővel forgalomba került Alba Regia lényegesen magasabb ára számszakilag is jól kifejezi, hogy a garanciális idő duplájára emelése és a minőségjavító intézkedések az árban is érvényesültek.

Az importalkatrészek, illetve a gyártott készülékek hibáiból és az egyes megrendelések késedelmes teljesítéséből eredő kötbérek az önköltségi szintek viszonylagos stagnálását eredményezték. Mivel a megállapított fogyasztói ár minden esetben az önköltségi áron alapult, illetve 9%-os kereskedelmi árrést és 12%-os forgalmi adót, illetve még különféle járulékokat, így a műszaki fejlesztés, a garancia és az eszközkészítési járulékokat is tartalmazta, a magyar ipar a politika részéről megfogalmazott árcsökkentési igényeknek nem tudott megfelelni.

A hamar népszerűvé váló első székesfehérvári készülék és későbbi testvérei viszonylag magas kereskedelmi áron kerültek forgalomba. A Munkácsy 5900, illetve 5300, a Kékes 5200, a kétféle, 53 és 57 cm-es sarkított képernyővel is rendelkező Alba Regia 6600 Forintos ára egy ipari munkás több havi bérével volt egyenlő.

Az 1964-ig használt technológiának, a konzervatív huzalozásnak köszönhetően a Videoton készülékeinek átlagára 1962-ben 31%-kal, 1963-ban 12%-kal, 1964-ben 18%-kal volt alacsonyabb, mint az 1959-től vegyi marásos eljárással készített nyomtatott áramköröket használó Orioné. Az évente emelkedő számú

készülékvásárlók többsége ezért többnyire a székesfehérvári gyárban készített tévéket részesítette előnyben, 1962-ben 61,4% volt az arány.

A boldog készüléktulajdonosok kezdetben a szomszédokkal, vagy akár az utcában lakókkal, később csak családtagjaikkal együtt élvezhették az 1967-től egy csatornán, heti öt adásnapon napi hét órában sugárzott műsort. A szomszédoló tévénézések csökkenését a kezdetben a nappaliban vagy falvakban sokszor a konyhában elhelyezett készülékek hálósobába történő *vándorlása* követte. A lakótelepi lakások kis mérete a lehetőleg kis méretű, de tetszetős kinézetű készülékek utáni keresletet növelte meg, így a különféle színű készülék dobozok megjelenését eredményezte. Készültek hagyományos és álló, lábakkal rendelkező formában és persze különféle színekben. A bútordarabnak is tekinthető készülékek mérete persze idővel csökkent, mert a méretet a képcsővek is megszabták.

Az idővel kisebb mélységű, de szélesebb készülék felülete a dekoráció széles lehetőségét biztosította. A lakáskultúra akkori állása szerint díszítésre egyaránt szóba jöhetett egy „ízléses” műanyagkeretben lévő családi fénykép vagy egy dekoratív szobrocska, pl. fogfájós kutya, Bambi, vagy a kardját ellenőrző huszár szobrocskája is. Ezek mellett elterjedt volt a konzervatív ízlésvilágúak esetében használt csipkézett, vagy egyenesen kispolgárinak nevezhető horgolt terítő is. Utóbbit még egy további Set Top, azaz készülék tetején álló „elemmel” is kiegészítették a „környezettudatosabb” készüléktulajdonosok. A terítőre helyezett virág kontrasztosabb esztétikai képet és jelentős veszélyhelyzetet is teremtett. A növény túllocsolása ugyanis könnyen az 1962-ben fél évről egy évre emelt készülék garancia elvesztésével, illetve rosszabb esetben egy konszolidált lakástűzzel is együtt járhatott.

Az állandó televízió sugárzás, illetve Munkácsy készülék gyártásának kezdetén 1958-ban használt készülékek túlnyomó része, 77,3%-a még Budapesten volt található, az ekkor vidéken városokban (10,9%) és falvakban (11,8%) található készülékek többsége is a fővárosi agglomerációban, illetve környező országok hálózata által besugárzott határ menti területeken működött. A második öt éves terv lezárásának évében, 1965-ben a *Budapest-vidék* arány az ellenkezőjére változott. Ekkor a Budapesten működő készülékek aránya 34,3, a vidéki városokban 32,7, a falvakban 33% volt.

A televíziózás, mint az életmódváltás katalizátora

A számadatok mögött az emberek mindennapjainak átalakulása rejtőzött. A hatvanas évek nagy vállalati összevonásai, a második öt éves terv iparfejlesztései, a mezőgazdaság termelési struktúrájának átalakítása, a tsz-szervezés utolsó, mindent elsöprő hulláma, a mindinkább elterjedő többkeresős családmodell, a szövetkezeti parasztságra kiterjesztett társadalombiztosítás, az öregségi nyugdíj, a háztáji gazdaságok kiegészítő jövedelem növekedése és a magyar falu elektrifikációja sajátos módon mind a televíziózás katalizátorai lettek. A falvakban újraéledő, illetve újonnan alakuló szövetkezetek, nem egyszer mint közületi készülékvásárlók a televíziózás úttörői voltak, aminek a korabeli propaganda is teret szentelt: „Estére ott szorongott a gazdaság minden dolgozója a kis kultúrteremben. Fejkendős nagyanyák maszatos unokáikkal, piroskötényes, babosruhás parasztlányok, csizmás, pipás-bajszos férfiak álltak körül az új vendéget, a televízió-vevőkészüléket. Tisztelettel és szeretettel néztek rá, vigyáztak arra is, hogy hozzá ne érjen olyasvalaki, aki nem ért hozzá.

[...] Valaki eloltotta a villanyt, a teremben szorongók közül már csak csendesítő pisszegés hallatszott, aztán az sem, s a bemondónő kedves hangon olvasta a műsrot az „istenhátamögötti” puszta: Kedves közönségünk, a moszkvai Sztanyiszlavszkij és Nyemirovics Dacsenko Színház balettagyüttesének vendégjátékát közvetítjük az Operaházból. [...]

A készülék ernyőjén megjelent az Operaház zenekarának a képe, s az áhítattal figyelő munkások között felhangzott a Strauss-zenéből összeállított táncköltmény nyitánya. És a fejkendős öregszülék, az egykori cselédek szívébe a muzsika és tánc szárnyán berepült Bécs, Moszkva, s a Távolság hangulata, zenében kifejezett valósága egy békés, munkás nap estéjén.”²⁰

Az idillikusan ábrázolt kép a hatvanas években a városokban és a falvakban eltérő módon végbemenő társadalmi, kulturális és fogyasztási struktúraváltást vetítette előre. A tér és időhasználatban később jelentkező változásra már 1960-ban reagált a Ludas Matyi művészeti szerkesztőjeként is tevékenykedő *Toncz Tibor*. A realizmust és a humort ötvöző „Az ám”!²¹ című, tévét néző falusiakat ábrázoló karikatúrája aláírásaként szereplő „És az állatokat ki fogja megitatni?” kérdés lényegre tapintóan ragadta meg a készülék időbeosztásban játszott szerepét. Gunda Béla etnográfus Hortobágy környéki falvakban, illetve Szabolcs-Szatmár megye és a Zempléni-hegység néhány falvában végzett kutatásai során a sokadik változást élő magyar falvakban a televízió által keltett változásokat is

²⁰ *Rádió és televízió újság*. 1959. 39. sz.

²¹ *Ludas Matyi*. XVI. évf. 33. sz., 1960. augusztus 18., 12.

feldolgozta.²² Az 1968 és 1974 között végzett terepmunka során szerzett tapasztalatai szerint már az olyan hagyományos társas munkaalkalmak, mint például a kukoricafosztás vagy a csigacsínálás is, a televízió készülékek köré szerveződtek. A magyar falvak hagyományos képéhez tartozó pletykapadok szerepét is annyira átvette a készülék, hogy a beszélgetések színterei, az utcai kispad helyett, a szűkebb, vagy tágabb világot megjelenítő televízió mellé kerültek.

Az 1963-ban még napi 0,4 órát²³ televízió nézésre fordító felnőtt lakosság mind többet ült a készülék előtt, ennek mértéke azonban eltért az egyes társadalmi rétegek között. A jobb vételi és televízió nézési lehetőségekkel rendelkezők, illetve a – diplomások kivételével – magasabb műveltségűek (pl. érettségizettek) a televíziózásra is több időt fordítottak, mint a nyolc osztálynál kevesebbet végzetek.

1968-ban Németh László író nyilatkozott úgy, hogy „délelőtti írok, estefelé a televízió elé ülök. Egy éve leptek meg vele a lányaim, azóta – mint ismerőseim kissé meghökkenve hallják – a televízió nézés, ha nem is szenvedélyemmé, de mindennapi multságommá vált. Mentségemül azt szoktam fölhozni, hogy nem a műsor, hanem a találmány az, ami megigézett.”²⁴

Kádár János nem igen nézett tévét, a nevével fémjelzett rendszer azonban kihasználta a televízióban rejlő adottságokat. Az első élő, külső adás és a Magyar Televízió születésnapja az angol – PYE cég által gyártott – közvetítő kocsinak volt köszönhető: az 1957. május 1-jei budapesti felvonulás és Kádár János Hősök terén tartott beszédének közvetítése. A rendszer legitimáló eszközeként felhasznált televízióadásokat ekkor még majd egy évig a kísérleti jelzővel közvetítették. A kísérleti megjelölés csak a Szabadság-hegyi harminc kilowattos adó üzembeállása után, 1958 márciusától maradt el. „Ezzel a televízió nagykörűvé vált. Az első szabályos műsorhéten kedden, csütörtökön, pénteken és vasárnap volt műsor.”²⁵

A hatvanas évek elején a lakosság jelentékeny részének vágya, kevesek meglehetősen drága szórakozása volt a televízió. Az öregeket és fiatalokat egyaránt ámulatba ejtő műsorvevő berendezés a II. világháborút követő évtizedek legnagyobb életstílus váltásában sajátos katalizátorként is működött. Miközben többgenerációs közösségek bomlottak fel, használati tárgyak, szokások tűntek el és jelentek meg, a ház, az utca vagy vidéki települések első készülékei körül valóságos hokedlis mozik alakultak ki. A készülékek előtt alkalmi, vagy állandó

²² GUNDA, 1980. 315–323.

²³ A KSH 1963-as időmértékgéncik adatait idézi KÖPECZI, 1977.

²⁴ A Híradástechnika 2008.évi különszámában idézi. TORMÁS GYÖRGY. *Híradástechnika*. LXIII. évfolyam, különszám, 18.

²⁵ BABICZKY 2007. 23.

jelleggel összegyűlő generációk, rokonok, barátok, vagy munkatársak sajátos pszichológiai közegbe kerültek. Korábban nem ismert emberek, nem látott városok, tájak, kontinensek úgy kerültek testközelbe, hogy a nézők tudat alatt a szocializmus értékeivel szembesülhettek.

A lakosság mind szélesebb körében kizárólagos tájékozódási forrássá váló televízió műsorai (híradó, hírmagyarázatok, riportok, kisfilmek, helyszíni közvetítések) különösen az alacsonyabb iskolázottsággal rendelkező, kevésbé „betűfüggő”, ezért kép és hang iránt inkább fogékonyabb falusiak, illetve még a fiatalok körében jelentették a tájékozódás egyedüli formáját. Nem véletlen, hogy a televízió 1962-ben heti átlagban 430 percben, 1963-ban heti 628 percben olyan agitációs propaganda műsorokat sugárzott, mely a népgazdaság, az ipar és a mezőgazdaság aktuális kérdéseivel foglalkozva az ipari újításokról, vagy a gép- és építőipar problémái mellett a termelészövetkezetek megszilárdulásával, a háztáji gazdaságokról tudósítottak.

A direkt agitációs programok mellett közvetett politikai tartalmú felnőtt és ifjúsági műsorok is segítették a világnézeti formálást, mint például a *Magyarországról jelentjük*, az *Ismeretlen Budapest*, a *Száz kérdés, száz felelet*, a *Hol tart ma az orvostudomány?*, vagy a KISZ-szel közösen szervezett ifjúsági vetélkedők, a *Ki mit tud, Ki miben tudós*.

A rádióhullámok segítségével hangot és képet közvetítő kommunikációs eszköznek a szocialista tudatot és életmódot népszerűsítő feladata leginkább *Herkó János* 1960-as, „Két emelet boldogság” című, sokszereplős vígjátékában érhető tetten. A szocializmus diszkrét báját árasztó filmben²⁶ két különböző készülék is epizód szerepet kap. A magyar társadalom legkülönbözőbb műveltségű és foglalkozású rétegeinek egyre növekvő televízió iránti vonzalmát a hivatkozott filmen túl még számos újságcikk, nyilatkozat, vagy felmérés is tükrözi. Egy 1965-ös falusi közvélemény-kutatás szerint a parasztság legkedvesebb kulturális tevékenységét a tévézés jelentette.²⁷ A válaszadók 46%-nak már a televíziózás jelentette szórakozást, a tévézés után következett csak az olvasás (25%), illetve a rádióhallgatás (10%), majd minden egyéb.

A Munkácsy a leggyártott 121 261 darabbal a két szériában gyártott Kékes (1961 és 1965 között 199 410 darab) után a második legtöbbet gyártott típus, egyben a vállalat alaptípusa is volt. A később gyártott készülékfajták, így az 1961 és 1962 között gyártott Benczúr, a Kékes vagy a lebutított körzetvevők – az egy csatornás, egynormás Tavasz és Carmen elektromos elrendezései (fokozatai)

²⁶ Vö. KELECSÉNYI, 2007. 91.

²⁷ *Magyarország a XX. században, III. kötet*, 461.

és alkatrészei – a Munkácsyval egyeztek meg. Az 1961 és 1965 között gyártott Alba Regia tulajdonképpen egy 110 fokos képcsővel rendelkező Munkácsy volt.

A második ötéves terv során Székesfehérváron gyártott készüléktípusok – a Kékes és az Alba Regia – magyar technikatörténeti elsőségük mellett is a tervutasításos termelés, a vásárlói igényeket késedelmesen követő, redistributív jellegű gazdaság- és fogyasztáspolitikai tévedését bizonyítják.

A típusválaszték csökkentése, illetőleg a gazdaságos sorozatgyártás kialakítása céljából 1959-ben született KGM döntés nem számolt gyorsütemű technikai fejlődéssel. (Három készülékkategóriával számolva az egyszerűbb népteleviszióból 50 000, az úgynevezett körzetvevőből 30–50 000, a távolsági vevőkészülékéből 20 000 darab éves előállítására tartotta gazdaságosnak a termelést.) A minisztériumi döntés alapján Székesfehérváron gyártott néptelevisziók a Tavasz, illetve annak Carmen nevet viselő, újabb változata a technikai fejlődés, illetve fogyasztói igénybeli változások miatt kevésbé fogytak. A korábbiaknál olcsóbb áron forgalmazott, éppen ezért keveset tudó egycsatornás, egynormás, kisképcsőes készülékek az exportigényeket, de a hazai fogyasztói igényeket sem elégtették ki. 1964 májusában beszüntetett gyártásukig e készülékek egyszer sem érték el a kívánt nagyságú sorozatot. A Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának megfogalmazása alapján „ezért, akik megengedhették maguknak, hogy televíziót vásároljanak, elégedetlenek voltak a Tavasz televízió minőségével és az Orion típusút keresték a boltokban, gyakran hiába.”²⁸

²⁸ TÓTH, 2009. 87.

	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	Összesen
T 5391 Munkácsy	2	16 699	39 151	31 810	26 137	7 462	—	—	121 261
T 4302 Benczur	—	—	15 452	278	—	—	—	—	15 730
T 4303 Tavas	—	—	4 874	42 138	25 482	44	—	—	72 538
TB 631 Kékes	—	—	—	596	34 079	57 200	87 157	20 378	199 410
TA 61 Alba-Regia	—	—	—	2	7 783	43 399	20 481	—	71 665
TA 631 Carmen	—	—	—	—	—	32 162	25 504	—	57 666
TA 643 Favorit	—	—	—	—	—	—	19 649	21 736	41 385
TB 642 Horizont	—	—	—	—	—	—	9 957	19 958	29 915
TA 642 Stár	—	—	—	—	—	—	8	23 608	23 616
TC 652 Stár	—	—	—	—	—	—	—	3 889	3 889
TD 652 Horizont 10	—	—	—	—	—	—	—	47 717	47 717
TB 653 Favorit 10	—	—	—	—	—	—	—	33 143	33 143
Leértékelt televízió ³⁰	—	—	—	45	96	60	114	306	621
Televízió összesen	2	16 699	59 477	74 869	93 577	14 0327	16 2870	170 735	718 556

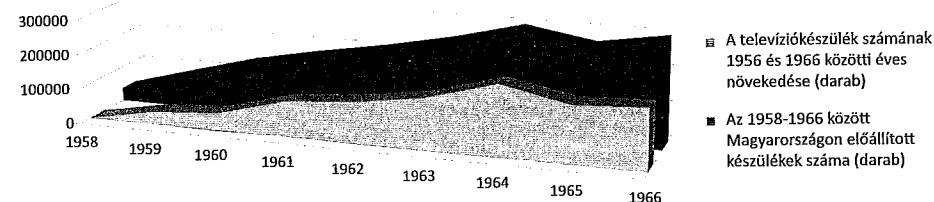
3. táblázat Székesfehérvári televíziókészülék termelés típusonkénti alakulása
1958 és 1965 között³⁰

Az évről évre növekvő mennyiségű közszükségleti híradástechnikai termék (rádió- és televízió) gyártása az export mellett a hazai igényeket is bőven kielégítette. A polgári profilú híradástechnika a vállalat szempontjából helyes dön-

²⁹ A leértékelt televízió készülékek a „0” szériás, próbahasználatra kiadott, illetve vevőszolgálatról lecserélt és egyéb esztétikailag hibás készülékekből álltak. Lásd MNL OL XXIX-F-209-a (24. d.)

³⁰ MNL OL XXIX-F-209-g (54. d.)

tésnek bizonyult. A hadiipari termeléshez szükséges szakembereket a polgári profilban is sikeresen lehetett alkalmazni, és az egyes gyártmánytípusok közötti évenkénti hangsúlyeltolódások szintén kevésbé veszélyeztették a termelés volumenét.

2. ábra Magyarországi televízió-gyártás és a belföldön értékesített készülékek számának 1958 és 1966 közötti alakulása.³¹

A rádiókészülékek 1963-as termelés csökkenését a vállalat a katonai rádió, illetve a televízió gyártás növelésével, az 1964–1965-ös évekre ugyancsak kisebb számú katonai rádió megrendelést a televízió termelésével igyekezett ellensúlyozni, ami a belső kereslet relatív beszűkülése miatt rövid távon túltermeléshez vezetett. 1964. első félévében a korábbiakhoz képest visszaesett TV értékesítés miatt nőttek raktáron lévő készletek. Az év közepén 122 500 darab eladatlan készülék volt raktáron 630,6 millió forint értékben.³² Így az előirányzott termelést 42 ezer darabbal kellett csökkenteni. A vállalat 15 ezer készülék exportjával igyekezett némileg ellensúlyozni a veszteséget. Az 1964-ben bevezetett új konstrukciójú és nyomtatott áramkörű készülékek a hazai piacon ugyan mérsékelt sikert értek el, az elkövetkező évek exportlehetőségét azonban megteremtették.

Az átalakuló társadalmi igények miatt a készülékekben megjelenő változékonyság a gyártót új lépésekre kényszerítette. A hároméves terv végén a vállalat-hoz kapcsolt Újpesti Rádiószekrénygyár, a fajszi üzem, a második ötéves terv elején létesített ajkai gyáregység, a gyártással arányosan megnövekvő, főleg női munkaerő száma egy más fajta vállalatot eredményezett. Az 1963-ban nagyvállalattá minősített Villamossági-, Televízió- és Rádiókészülékek Gyára a részletes tervutasításokkal irányított gazdasági rendszer kevés haszonélvezőinek egyike lett. A véletlennek és a tervek által szabott kereteknek köszönhetően középserű

³¹ MNL OL XXIX-F-209-g (54. d.), illetve MNL OL XXIX-F-293 (200. d.) adatai, illetve Statisztikai Évkönyv 1969.

³² Az eredetileg Budapest ellátására szánt készülékek közül tízezret a nyíregyházi almatárolókban kellett elhelyezni. A szükséghelyzet megoldása több mint egy millió forintot emésztett fel.

üzemből nagyvállalat, a szocialista időszak magyar híradástechnikai iparának egyik fellegvára lett.

Forrás- és irodalomjegyzék

Források

- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MNL OL XXIX-F-209-a Vállalatok. VIDEOTEON Elektronikai Vállalat.
Vezérigazgatóság
MNL OL XXIX-F-209-d Vállalatok. VIDEOTEON Elektronikai Vállalat.
TÜK iratok
MNL OL XXIX-F-209-g Vállalatok. VIDEOTEON Elektronikai Vállalat.
Televíziógyár
MNL OL XXIX-F-393 Vállalatok. Orion Rádió és Villamossági Vállalat
MNL OL XIX-F-6-hb Az államigazgatás felsőbb szervei, Kohó- és Gépipari
Minisztérium, Miniszteri értekezletek
MNL OL XIX-F-6-ja Az államigazgatás felsőbb szervei, Kohó- és Gépipari
Minisztérium, Távlati fejlesztési osztály
MNL OL XIX-F-6-a Az államigazgatás felsőbb szervei, Kohó- és Gépipari
Minisztérium, Titkárság.

Sajtó, lapok

- Fehér Megyei Hírlap
Híradástechnika
Ludas Matyi
Slavic Review, Vol. 66, No. 2 (Summer, 2007), 278–306.
Statisztikai Évkönyv 1969. Statisztikai Kiadóvállalat, Bp., 1970.

Szakirodalom

BABICZKY

- 2007 BABICZKY LÁSZLÓ: *Szabadság tér 17.* Ráday Könyvesház, Bp., 2007. 23.

GUNDA

- 1980 GUNDA BÉLA: A televízió a mai magyar faluban és folklórban. *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat. 1.* Szerk. FRANK TIBOR, HOPPÁL MIHÁLY. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1980, 315–323.

KELECSÉNYI

- 2007 KELECSÉNYI LÁSZLÓ: *Vászon szerelem. A magyar hangosfilm 1931-től napjainkig.* Noran Kiadó, Bp., 2007.

KOCOGH

- 1970 KOCZOGH ÁKOS: *Kulturált környezet, modern otthon.* Népművelési Propaganda Iroda, Bp., 1970.

KOÓS

- 1960 KOÓS JUDIT: *Modern otthon.* Képzőművészeti alap, Bp., 1960.

KÖPECZI

- 1977 KÖPECZI BÉLA: *A Magyar kultúra harminc éve (1945–1975).* Kossuth Kiadó, Bp., 1977.

ROTH-EY

- 2007 KRISTIN ROTH-EY: *Finding a Home for Television in the USSR: Slavic Review* 66/2, 278–306. 1950–1970.

TÓTH

- 2009 TÓTH ESZTER ZSÓFIA: A munkáspolitikai hosszú évtizede, 1956–1970. *Budapest az 1960-as években.* Szerk. FEITL ISTVÁN. Napvilág Kiadó, Bp., 2009. 81–94.

SÁNDOR

- 1964 SÁNDOR GYÖRGY: A televízió helye és szerepe a népművelésben. *Televízió és népművelés.* Szerk. HARANGI LÁSZLÓ. Népművelési Intézet, Bp., 1964. 5–33.

VALUCH

- 2009 VALUCH TIBOR: Hétköznapiak a hatvanas évek Budapestjén. *Budapest az 1960-as években.* Szerk. FEITL ISTVÁN. Napvilág Kiadó, Bp., 2009. 171–188.

G. Vass István (1942-2011) szakirodalmi munkássága

Bevezetés

Egy-egy tudományterület jelentősebb alakjának elhunytá után – mintegy első tisztelgéseként – szokás az adott terület szaklapjában (vagy esetenként más, megfelelő szakmai fórumon), az illető személy életmű-bibliográfiáját közzétenni, nem állítva azonban, hogy az első gyűjtés, áttekintés egyszersmind elérte a teljességet. A jelen összeállítás is ennek szellemében kíván emléket állítani, felmutatva az életmű gazdagságát, egyúttal jelezve, hogy – főleg a korai évekből – még előkerülhetnek itt nem regisztrált, kisebb írások.

Édesapám az – akkor még – *Magyar Országos Levéltár* honlapján is közzétett önéletrajzában utalt a szegedi egyetemi évek alatt kifejtett publikációs tevékenységére, azonban nem nevezett meg minden lapot cím szerint, amelyekben első írásai megjelentek. Az ekkor művelt műfajok – könyvismertetés, kulturális ajánló, kiállítás ismertetése, stb. –, illetve a szóban forgó sajtóorgániumok – napilapok – a nemzeti bibliográfiai repertórium gyűjtőköréből szükségképpen kimaradnak. A *Csongrád megyei hírlap* és a *Délmagyarország* korabeli számain átnézve azt kellett látnom, hogy – az újságírás műfajának, hagyományainak megfelelően – csak monogrammal jelzett cikkek többsége számtalan különböző műfajban és témában íródott, és aligha lehet egyazon ember életművének része. Ezek feltárása nem egy életmű-bibliográfia, hanem egy helyi vonatkozású, alaposabb sajtótörténeti munka feladata, regisztrálásuktól tehát el kellett tekintenem. Fontos segédletet jelentettek továbbá a gyűjtéshez az egyes sajtótermékekhez időközben elkészült repertóriumok, a feltárandó kiadványok közül azonban nem mind-egyikhez készült ilyen. Minden bibliográfus rémálma, hogy gyűjtéséből kimaradnak számban vagy jelentőségben fontos adatok – sajnos, nincs ez másként most sem.

Bár szakmai tevékenysége nagyobb részében édesapám a *G. Vass István* nevet használta, érdekes megfigyelni a korai években a névhasználat ingadozását; a hatvanas évek közepéig előfordul a *Gádorosi Vass István*, *Vass István* (monog-

ramként *G. V. I.*; illetve *V. I.*) alak is, míg a hatvanas évek második felében látszik rögzülni a sokak által ismert névforma. Éppen ezért, és az esetleges további feltárások egyértelműsége kedvéért is – személyi bibliográfiában szokatlan módon –, a cikkek előtt feltüntettem az adott helyen szereplő névhasználatot.

A bibliográfia készítőjének nem feltétlenül feladata az általa feltárt anyag értékelése, de amikor az összeállítás során némi egyenetlenséggel szembesültem a szakmai, tudományos aktivitás intenzitását, volumenét tekintve, óhatatlanul is előkerültek a személyes emlékek. Megfigyelhető, hogy azok az időszakok, amikor édesapám egy-egy nagyobb felelősséggel járó, magasabb hivatali beosztást viselt – például a kilencvenes évek elején, az *Új Magyar Központi Levéltár* önállóságának megszűnése után, a Magyar Országos Levéltár főigazgató helyetteseként; és a kárpótlási ügyekkel kapcsolatos, levéltári adatszolgáltatás intézményen belüli felelőseként –, ezek jobban leterheltek, és kevesebb energiát hagytak a kutatói, tudományos tevékenységre. Emlékszem, nemegyszer példálózott „sóváran” olyan, nála idősebb kollégákkal, akik nyugdíjba menetelük után mintegy „második életművüket” alkották meg... A 2003 utáni időszak termékenysége és gazdagsága mutatja, hogy a hivatali terheket letéve, nemcsak hogy megadatott számára is ez a lehetőség, hanem azt nagy kedvvel és elkötelezettséggel ki is használta.

Újdonság volt viszont számomra a fiatalkori évek kisműfajainak számossága és tematikájuk szerteágazó volta. Fentebb már említett önéletrajzában megemlékezik a tanyán töltött gyermekkoráról, és az egyetemi évek első hónapjainak „sutaságáról”, az akkor az értelmiségi lét küszöbére érő nemzedék első lépéseiről, útkereséséről. Az írás számára egyaránt adta meg az önfeltárás és helykeresés eszközét, a tájékozódás és behelyezkedés lehetőségét az újfajta közegben. Egy széles látókörű, a kortárs művészetek, és egyáltalán minden művészeti ág iránt érdeklődő fiatalember képe rajzolódik ki, aki egyszersmind szorgalmas és alázatos munkával, ismertető, kritikák írásával gyakorolja magát az első években, és készül a későbbi, nagyobb feladatokra.

Az életműben kitüntetett helyet foglal el a helytörténeti tevékenység. Már a békéscsabai letelepedést követő, korai években is helyet keresett és talált – a korabeli keretek között – a helytörténettel foglalkozó városi szervezetek munkájában, majd később ez az irányultság a Gádoroson a kétezres évek elején kibontakozó helytörténeti műhelymunkába való bekapcsolódás lehetőségével teljessé vált ki. Az a szenvedélyes szeretet, elkötelezettség, amelyet a szülőfalu – és ezen keresztül családja – iránt érzett, a *Gádorosi Füzetek* körül végzett szerkesztői, szerzői munkában találta meg szerencsés és méltó kifejeződését. Feltétlenül meg kell még említeni – bár nyomtatásban megjelent, névvel jegyzett segédanyag nem kapcsolódik személyéhez – az oktatási tevékenységet. Közel két évtizeden át oktatta különböző tanfolyamokon a segéd-levéltárosok, iratkezelők nemze-

dékeit, és ehhez jelentős mennyiségű szemléltető anyagot és jegyzetet saját maga állított össze. Korábban említett önéletrajzát azzal fejezte be, hogy számos téma foglalkoztatja még, melyeket szeretne publikálásig vinni. Jóllehet, levéltári hagyatékának rendezése közben láthatóvá vált, hogy voltak folyamatban lévő kutatásai, de sajtókész kéziratról nincs tudomásom, éppen ezért kéziratban maradt műveket az összeállítás nem sorol fel.

A publikációk műfaj szerinti bontásban, három nagyobb egységbe rendezve – szerzőként, szerzőtársként, vagy szerkesztőként jegyzett **monografikus** művek, **tanulmányok**, **cikkek**, végül pedig **könyvkritikák**, kulturális ajánlók –, az egyes műfaji csoportokon belül pedig időrendben követik egymást. Az előbbi tagozódást kiegészíti egy negyedik, a hordozó típusa alapján elkülönített egység, az **elektronikusan közreadott** – és jobbára a forrásközlés műfajába tartozó – **írá-sok** csoportja, melyek a *Magyar Országos Levéltár* online forrásközlő folyóiratában, az *ArchívNet*-ben vagy a levéltár honlapján jelentek meg.

Azzal a megjegyzéssel bocsátom közre a bibliográfiát, hogy ha esetleg hiányos is, az általa felmutatott életmű torzónak semmiképp sem mondható. Megjelenik benne a műfaji gazdagság, az érdeklődés szerteágazó volta, a szakmai közéleti tevékenység iránti hajlam éppúgy, mint az elmélyült forrásmunkán alapuló, tudós tevékenység; továbbá egyfajta szakmai alázat, amely abban nyilvánult meg, hogy mindig az éppen keze alá kerülő anyag foglalkoztatta, és sarkallta írásra, kutatásra. A tudományos tevékenység számára nem öncél, hanem „felmutatás” volt, mellyel a mások által meg nem látott, vagy nem hozzáférhető értéket közkinccsé tette; másfelől „részvétel” és „jelenlét”, mely által egy nagyobb közösség tagjává válva élhette át újra és újra magára találását, önazonosságát.

Vass Johanna

Monografikus művek (szerzőként vagy szerkesztőként)

1968

Békés megye 1918–1919-ben. Válogatott dokumentumok. Segédanyag előadók részére. Összeállította és szerkesztette: SZABÓ FERENC, G. VASS ISTVÁN. Békéscsaba, 1968. 117 p. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból)

1970

XIII. Alföldi Tárlat. Katalógus. Szerk. KOSZTA ROZÁLIA, VARGA ISTVÁN. Bev. G. VASS ISTVÁN Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba, 1970. 16 p.

Vezető a Békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum kiállításaiiban Írta BÖÖR LÁSZLÓ, TÁBORI GYÖRGY, VASS ISTVÁN. Békéscsaba, Munkácsy M. Múzeum, Békéscsaba 1970. 26.

1971

A békéscsabai munkásmozgalom dokumentumai 1890–1944. Összeállította és szerkesztette: BÁLINT FERENC, G. VASS ISTVÁN. Békéscsaba Város Tanácsa, Békéscsaba, 1971. 192 p. (Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból)

1974

G. VASS ISTVÁN: *Békés megye mezőgazdaságának 30 éve.* Vezető a Munkácsy Mihály Múzeum kiállításához. Békéscsaba, 1974. 26 p.

1979

G. VASS ISTVÁN: *A békéscsabai Múzeum története 1899–1979.* Békéscsabai Városi Tanács Végrehajtó Bizottsága, Békéscsaba, 1979. 172 p.

Tessedik városa hajdan és ma. Vezető a szarvasi Tessedik Sámuel Múzeum állandó kiállításához Szerk. PALOV JÓZSEF. A kiállítás forgatókönyvét írták: CZEGLÉDI IMRE, G. VASS ISTVÁN. Tessedik Múzeum, Szarvas, 1979. 58 p.

1983

Néprajzi csoportok Békésben a XVIII–XX. században. Néprajzi – történeti állandó kiállítás, vezető. Szerk. GRIN IGOR. A vezető szövegét írták: BENCsik JÁNOS, G. VASS ISTVÁN. Munkácsy Mihály Múzeum, Békéscsaba, 1983. 24 p.

1985

A magyar állam szervei, 1944–1950. Készült az Új Magyar Központi Levéltárban. Szerkesztő biz. G. VASS ISTVÁN et al. Szerző G. VASS ISTVÁN et al. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1985. 857 p.

1988

A tanácsigazgatás szervei, 1950–1970. Készült az Új Magyar Központi Levéltárban. Főszerk. MÜLLER VERONIKA, szerk. BORECZKY BEATRIX, G. VASS ISTVÁN. A szócikkeket írta G. VASS ISTVÁN et al. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 1988. 325 p.

Az Új Magyar Központi Levéltár fondjainak és állagainak jegyzéke. Szerk. és a bevezetőt írta G. VASS ISTVÁN. UMKL, Bp., 1988. 186 p.

Az Új Magyar Központi Levéltár gyűjtőkörébe tartozó szervek jegyzéke. (Tervezet) Bev. VASS ISTVÁN. 1988. január 1.

1990

Az Új Magyar Központi Levéltár fondjainak és állagainak jegyzéke. Szerk. és a bevezetőt írta G. VASS ISTVÁN. UMKL, Bp., 1990. 137 p.

1991

A személyiségi jogok védelme és a kutatási szabadság: a levéltári kutatási korlátozások kérdései (Az Új Magyar Központi Levéltárban 1990. november 29-én rendezett tanácskozáson elhangzott előadások és hozzászólások.) Szerk. G. VASS ISTVÁN. UMKL, Bp., 1991. 76 p.

1993

A magyar állam szervei, 1950–1970. Központi szervek. Főszerk. BORECZKY BEATRIX, szerk. MÜLLER VERONIKA, PETŐ IVÁN, G. VASS ISTVÁN. Magyar Országos Levéltár, Bp., 1993. 657 p.

2000

A magyar levéltártörténet kronológiája, 1000–2000. Szerk. DÓKA KLÁRA, MÜLLER VERONIKA, RÉFI OSZKÓ MAGDOLNA, szerző G. VASS ISTVÁN et al. Magyar Országos Levéltár, Bp., 2000. 381 p.

2001

Magyar békekötések, 1381–1959. Kiállítás a Magyar Országos Levéltárban, katalógus. Összeáll. G. VASS ISTVÁN et al. Magyar Országos Levéltár, Bp., 2001. 45 p.

2003

Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei, 1944. december 23. – 1947. május 31. Szerk. G. VASS ISTVÁN. Magyar Országos Levéltár, Bp., 2003. 448 p. (A Magyar Országos Levéltár segédletei, 11.)

2004

Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei, 1947. június – 1950. február 25. Szerk. G. VASS ISTVÁN. Magyar Országos Levéltár, Bp., 2004. 576 p. (A Magyar Országos Levéltár segédletei 12.)

Tanulmányok Gádos XX. századi történetéhez. Szerk., bev. G. VASS ISTVÁN. Polgármesteri Hivatal, Gádos, 2004. 135 p. (Gádoszi füzetek 5.)

2005

Tildy Zoltán kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1945. november 15. – 1946. február 4. Szerk., a jegyzeteket és a bev. tanulmányt írta G. VASS ISTVÁN. Magyar Országos Levéltár, Bp., 2005. 724 p. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II., Forráskiadványok)

2006

Adatok és források Gádos történetéhez. Szerk. BÁRÁNY FERENC és G. VASS ISTVÁN. Bev. G. VASS ISTVÁN. Polgármesteri Hiv., Gádos, 2006. 180 p. (Gádoszi füzetek 7.)

Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei. 1950. február 25. – 1952. augusztus 14. Szerk. G. VASS ISTVÁN. Magyar Országos Levéltár, Bp., 2006. 213 p. (A Magyar Országos Levéltár segédletei 11/3.)

2007

Adalékok Gádos történetéhez. Szerk. BÁRÁNY FERENC és G. VASS ISTVÁN. Polgármesteri Hiv., Gádos, 2007. 92 p. (Gádoszi füzetek 8.)

2008

Községtörténeti írások. Szerk. BÁRÁNY FERENC, G. VASS ISTVÁN és TÓTH LÁSZLÓ. Polgármesteri Hivatal, Gádos, 2008. 148 p. (Gádoszi füzetek 9.)

Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei. 1952. augusztus 14. – 1955. április 18. Összeáll. G. VASS ISTVÁN et al. Szerk. G. VASS ISTVÁN, KURECSKÓ MIHÁLY, RING ORSOLYA. Magyar Országos Levéltár, Bp., 2008. 307 p. (A Magyar Országos Levéltár segédletei 11/4.)

Nagy Ferenc második és harmadik kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1946. november 22. – 1947. május 31. Szerk., a jegyzeteket és a bev. tanulmányt írta SZÜCS LÁSZLÓ és G. VASS ISTVÁN. Magyar Országos Levéltár, Bp., 2008. 1552 p. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II., Forráskiadványok)

2009

Helyismereti tanulmányok. I. Szerk. BÁRÁNY FERENC, G. VASS ISTVÁN, TÓTH LÁSZLÓ. Gádos Nagyközség Polgármesteri Hivatala, Gádos, 2009. (Gádos rosi füzetek, 10.)

2010

Helyismereti tanulmányok II. Szerk. BÁRÁNY FERENC, G. VASS ISTVÁN, TÓTH LÁSZLÓ. Gádos Nagyközség Polgármesteri Hivatala, Gádos, 2010. (Gádos rosi füzetek 11.)

Tanulmányok, cikkek

1963

Szovjet állásfoglalások 1943-ban az európai második front megnyitásával kapcsolatban VASS ISTVÁN. Szeged, 1963. 19–50 p. (*Klny. Acta Universitatis Szegedien-sis, Acta historica*)

1967

VASS ISTVÁN: A helytörténeti bizottság feladatai és lehetőségei. *Békés megyei népújság*, 1967. február 12. 8.

VASS ISTVÁN: A honismeret és a szocialista nevelés. a Békés Megyei Népművelési Tanács Helytörténeti Bizottsága nyilvános ülésének jegyzőkönyvéből. *Körösmenti honismereti közlemények*, 1. évf. 1967. 80–84.

V[ASS I[STVÁN]: Történetírásunk és az üzemtörténet. Történész-vándorgyűlés Salgótarjánban. *Békés megyei népújság*, 1967. április 16. 6.

1968

G. VASS ISTVÁN: A csabai évforduló elé. *Békés megyei népújság*, 1968. január 4. 5. (Békéscsaba újratelepítésének [1718] 250 éves évfordulójára.)

G. VASS ISTVÁN: A helytörténeti kutatás és a honismereti mozgalom eredményei Békés megyében (1967. szeptember – 1968. június). *Körösmenti honismereti közlemények*, 2. évf. 1968. 111–116.

G. VASS ISTVÁN: Az őszirózsás forradalom előzményei megyénkben. *Köröstáj*, 1968. október 27. 78.

1969

G. VASS ISTVÁN: A honismereti mozgalom eseményei Békés megyében. (1968. augusztus–1969. május). *Körösmenti honismereti közlemények*, 3. évf. 1969. 150–153.

1973

G. VASS ISTVÁN: A történeti dokumentumkiállítások rendezésének néhány problémája (jegyzetek egy kiállítás rendezése közben). *Békési Élet*, 8. évf. 1973. 2. sz. 302–308.

1974

VASS ISTVÁN: A 75 éves Munkácsy Mihály Múzeum történetének fontosabb eseményei. (1899–1944). *Múzeumi Híradó Békés, Megyei Múzeumi Szervezet*, 1974. 4. sz. 1–5.

G. V[ASS] I[STVÁN]: Az 1973. évi helytörténeti pályázat. *Múzeumi Híradó, Békés Megyei Múzeumi Szervezet*, 1974. 1. sz. 22–23.

V[ASS] I[STVÁN]: Az elmúlt év számokban. *Múzeumi Híradó, Békés Megyei Múzeumi Szervezet*, 1974. 2. sz. 1–4.

G. V[ASS] I[STVÁN]: Mozaikok a „Békés megye mezőgazdaságának 30 éve” c. kiállításról. *Múzeumi Híradó, Békés Megyei Múzeumi Szervezet*, 1974. 4. sz. 6–9.

G. V[ASS] I[STVÁN]: Visszatekintés a múzeumi műemléki hónapra. *Múzeumi Híradó, Békés Megyei Múzeumi Szervezet*, 1974. 1. sz. 11–13.

1975

VASS ISTVÁN: A 75 éves Munkácsy Mihály Múzeum történetének fontosabb eseményei. (1944–1974). *Múzeumi Híradó, Békés Megyei Múzeumi Szervezet*, 1975. 1. sz. 1–4.

G. VASS ISTVÁN: Békés megye mezőgazdaságának 30 éve. (Jegyzetek egy kiállítás rendezése után) *Békési Élet*, 10. évf. 1975. 1. 155–160.

G. VASS ISTVÁN: A békéscsabai múzeum háromnegyed évszázada. *Békési Élet*, 10. évf. 1975. 2. sz. 303–311.

G. VASS ISTVÁN: A Szociáldemokrata Párt, a Parasztpárt, a Kisgazdapárt és a Polgári Demokrata Párt tevékenysége 1944–45-ben és az 1945-ös választások Békés megyében. *Békés megye 1944–1945-ben. A felszabadulás és a népi demokratikus forradalom első esztendeje a Viharsarokban. Tanulmányok*. Szerk. DÉR LÁSZLÓ, SZABÓ FERENC. MSZMP Békés megyei Bizottsága, Békés megye Megyei Tanács, Békéscsaba, 1975. 237–312.

G. VASS ISTVÁN: Képek és dokumentumok Békés megye 1944–1945. évi történetéről. *Békés megye 1944–1945-ben. A felszabadulás és a népi demokratikus forradalom első esztendeje a Viharsarokban. Tanulmányok*. Szerk. DÉR LÁSZLÓ, SZABÓ FERENC, MSZMP Békés megyei Bizottsága – Békés megye Megyei Tanács, Békéscsaba, 1975. 485–548.

G. VASS ISTVÁN: Tizenöt hónap emlékei közt tallózva. a Béke Párt Békés megyében. *Új Auróra*, 1975. 5. sz. 42–44.

VASS ISTVÁN: Történeti források a békéscsabai múzeumban. *Múzeumi Híradó, Békés Megyei Múzeumi Szervezet*, 1975, 3. 16–19.

1976

G. VASS ISTVÁN: 1891 májusa Békéscsabán. *Élet és Tudomány*, 31. évf. 1976. 18. sz. 819–825.

G. VASS ISTVÁN: Mikor ünnepelték először Békéscsabán május elsejét? *Köröstáj*, 1976. május 1.

1977

G. VASS ISTVÁN: Egy békéscsabai újság cikke Leninről 1918 januárjában. *Békési Élet*, 12. évf. 1977. 4. sz. 405–406.

G. VASS ISTVÁN: Egy szamosi orvostanhallgató fényképfelvételei a frontbarátkozásokról 1917-ben. *Békési Élet*, 12. évf. 1977. 4. sz. 309–404.

1978

G. VASS ISTVÁN: A KMP Békés megyei tevékenységére vonatkozó kutatások eredményei és további feladatai. *Békés megyei népiújság*, 1978. november 24. 9.

G. VASS ISTVÁN: Történetek a Téli Palota elfoglalásáról és más forradalmi eseményekről. Weisz Sándor visszaemlékezése. *Új Auróra*, 1978. 2. sz. 23–31.

1979

G. VASS ISTVÁN: 1919. február 20. A Tanácsköztársaságot megelőző forradalmi fellendülés nevezetes napja Békéscsabán. *Békés megyei népiújság*, 1979. február 21. 6.

1980

G. VASS ISTVÁN: A békéscsabai múzeum és az Auróra Kör. *Új Auróra*, 1980. 1. sz. 120–123.

G. VASS ISTVÁN: Účast' slovenských robotníkov a chudobných sedliakov v hnutíach Viharšarku, 1930–1944. *Spoločný osud – spoločná cesta. Stúdie = Közös sors – közös út. Tanulmányok. Účast' príslušníkov slovenskej národnosti v robotníckych a roľníckych hnutíach 19. a 20. storočia na území Maďarska = A magyarországi szlovákok részvétele a hazai munkás- és parasztmozgalmakban a 19. és 20. században*. Szerk. POLÁNYI IMRE. Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége–Tankönyvkiadó, Bp., 1980. 81–120.

G. VASS ISTVÁN: Újabb dokumentumok a két világháború közötti békéscsabai kórusmozgalom és Kodály Zoltán kapcsolatairól. *Békési Élet*, 15. évf. 1980. 1. 88–99.

1981

G. VASS ISTVÁN: Nemzetiségek, nemzedékek. „Honfoglalás” Békésben. *Élet és Tudomány*, 36. évf. 1981. 12. sz., 365–367.

1984

G. VASS ISTVÁN: Mikor alapították a gyulai múzeumot? *Békési Élet*, 19. évf. 1984. 1. sz. 116–118.

1985

G. VASS ISTVÁN: Két vita a levéltári értékhatár kérdéséről. *Levéltári Szemle*, 35. évf. 1985. 4. sz. 3–11.

G. VASS ISTVÁN: Spoločný boj, politické a kultúrne snahy Slovákov južného Zátisia v rokoch 1918–1919. *Spoločný osud – spoločná cesta. Studie = Közös sors – közös út. Tanulmányok. Účast Slovákov v dvoch revolúciách, 1918–1919 = Szlovákok a két forradalomban, 1918–1919.* Magyarországi Szlovákok Demokratikus Szövetsége. Szerk. POLÁNYI IMRE. Bp., 1984. 112–179.

G. VASS ISTVÁN: A vállalati iratanyag gyűjtésének eredményei és problémái az Új Magyar Központi Levéltárban, 1981–1985. *Új Magyar Központi Levéltár közleményei* 2, Bp., 1985. 56–68.

1987

G. VASS ISTVÁN: A Lenin Kohászati Művek „irattermelése” 1983-ban. *Levéltári Szemle*, 37. évf. 1987. 1. sz. 25–32.

G. VASS ISTVÁN: Szocializmus-álmom a századelőn, Gádoson: egy önéletírás érdekes lapjairól. [Jócsák Kálmán kéziratosa önéletírása kapcsán.] *Köröstáj*, 1987. augusztus 20.

1988

G. VASS ISTVÁN: Ami csak vágy maradt. *História*, 10. évf. 1988. 1. sz. 26–28.

G. VASS ISTVÁN: Beszámoló az Új Magyar Központi Levéltár munkájáról, 1985–1987. *Új Magyar Központi Levéltár közleményei* 3, Bp., 1988. 327–339.

DEÁK ANDRÁSÉ – G. VASS ISTVÁN: Mikrofilmezés az Új Magyar Központi Levéltárban. *Új Magyar Központi Levéltár közleményei* 3, Bp., 1988. 127–134.

G. VASS ISTVÁN: Az Új Magyar Központi Levéltár gyűjtőköré és iratbeszállítási politikája. Jegyzetek a levéltár szervjegyzékének és fondjegyzékének összeállítása közben. *Levéltári Szemle*, 38. évf. 1988. 2. sz. 3–15.

1989

G. VASS ISTVÁN: Egy kortörténeti mű 1920-ból. Balás Ádám: A proletárdiktatúra Békéscsabán. *Levéltári Szemle*, 39. évf. 1989. 1. sz. 23–36.

1990

G. VASS ISTVÁN: A kutatási korlátozások kérdésköréhez. *Levéltári Szemle*, 40. évf. 1990. 2. sz. 27–32.

G. VASS ISTVÁN: Mitől „új” az új levéltár? *Köznevelés*, 46. évf. 1990. június 22. 7.

1991

G. VASS ISTVÁN: A kárpótlási törvény végrehajtásával kapcsolatos ügyfélszolgálati munka az Új Magyar Központi Levéltárban. *Levéltári Szemle*, 41. évf. 1991. 4. sz. 97–99.

G. VASS ISTVÁN: Kutatási szabadság és a személyiségi jogok védelme az NSZK-ban. A személyiségi jogok védelme és a kutatási szabadság. [Az Új Magyar Központi Levéltárban 1990. november 29-én rendezett tanácskozáson elhangzott előadások és hozzászólások.] Szerk. G. VASS ISTVÁN. ÚMKL, Bp., 1991. 43–50.

G. VASS ISTVÁN: A levéltár hiteles hely is. *Népszabadság*, 34. évf. 1991. szeptember 2.

G. VASS ISTVÁN: Miért korlátozzuk egymás jogait? A személyiségi jogok védelme és a kutatási szabadság. [Az Új Magyar Központi Levéltárban 1990. november 29-én rendezett tanácskozáson elhangzott előadások és hozzászólások.] Szerk. G. VASS ISTVÁN. ÚMKL, Bp., 1991. 67–76.

1992

BORSA IVÁN – G. VASS ISTVÁN: A levéltári kutatás szabályozásához. *Magyar Tudomány*, 37. évf. 1992. 9. sz. 1130–1134.

1994

G. VASS ISTVÁN: Amerikai kapcsolat. Bakach-Bessenyei György titkos tárgyalásai 1943–1944. *Rubicon*, 5. évf. 1994. 7. sz. 1–9.

G. VASS ISTVÁN: Bakach-Bessenyei György tárgyalásai az Egyesült Államok megbízottaival Bernben, 1943. augusztus 28. és 1944. március 19. között. A

Kállay-kormány béketapogatózásainak újabb dokumentumai. *Levéltári Közlemények*, 65. évf. 1994. 1–2. sz. 153–205.

G. VASS ISTVÁN: Fő veszély a bolsevizmus. Berni tárgyalások az átállásról. *Respublika*, 1. évf. 1994. 22. sz. 29–31.

G. VASS ISTVÁN: A Magyar Országos Levéltár küldöttségének látogatása Macedónia Levéltárában. Megállapodás a Magyar Országos Levéltár és Macedónia Levéltára között az 1994–1996. évekre szóló együttműködésről. *Levéltári Szemle*, 44. évf. 1994. 1. sz. 97–99.

1995

G. VASS ISTVÁN: Vállalati adattár 1945–1950. Kutatási feladat és alkalmazott módszer. *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Szerk. VALUCH TIBOR, munkatársak JUHÁSZ GYÖRGY, VÖLGYESI ZOLTÁN, a szerkesztésben közrem. PÜSKI LEVENTE. Osiris, 1956-os Intézet, Bp., 1995. 156–165.

G. VASS ISTVÁN: Társadalom, nemzetiség, politika. Egy alföldi óriásfalú (Tótkomlós) várossá fejlődésének akadályai a század elején. *Mezőváros – kisváros: a Hajnal István Kör kezshelyi konferenciája, 1990. június 23–25.* Szerk. MIKÓ ZSUZSA. Csokonai, Debrecen, 1995. 311–316.

1997

G. VASS ISTVÁN: Magyar–cseh hivatalos tárgyalások Bernben 1944–1945-ben. *Külpolitika*, 3. évf. 1997. 3. sz. 101–129.

1998

G. VASS ISTVÁN: Gyűjtőterületi munka az országos hatáskörű szerveknél az 1990-es években. *Levéltári Szemle*, 48. évf. 1998. 3. sz. 19–28.

SÁRKÖZI JÁNOS – TILCSIK GYÖRGY – G. VASS ISTVÁN: Az önkormányzati levéltárak 1992–1996 közötti tevékenységéről készült szakfelügyelői jelentések összegző értékelése. *Levéltári Szemle*, 48. évf. 1998. 2. sz. 29–40.

2000

ERDŐS FERENC – TYEKVICSKA ÁRPÁD – G. VASS ISTVÁN: A kárpótlási folyamat során keletkezett iratanyag levéltári értékelése. *Levéltári Szemle*, 50. évf. 2000. 4. sz. 3–16.

2007

G. VASS ISTVÁN: Csalódott csehszlovákok. *Rubicon*, 18. évf. 2007. 1–2. sz. 12–13.

G. VASS ISTVÁN: A csehszlovák revizionisták étvágya: amiről egy térkép árulkodik. *Rubicon*, 18. évf. 2007. 1–2. sz. 14–15.

G. VASS ISTVÁN: A menekültügy kezelése Magyarországon 1945–1946-ban. *Ottbontalan emlékezet. Emlékkönyv a csehszlovák–magyar lakosságcsere 60. évfordulójára*. Szerk. MOLNÁR IMRE, SZARKA LÁSZLÓ. Kecskés László Társaság (Komárom), MTA Kisebbségkutató Intézet, Bp., 2007. 101–113.

G. VASS ISTVÁN: Ravasz Károly beszámolója a Csehországba deportált felvidéki magyarok helyzetéről (1947. január 30. – február 2.) *Kisebbségkutatás*, 16. évf. 2007. 3. sz. 431–440.

G. VASS ISTVÁN: Utópisztikus álmok és napi politikai küzdelmek Gádoroson a XX. század elején. *Adalékok Gádoros történetéhez*. Szerk. BÁRÁNY FERENC és G. VASS ISTVÁN. Polgármesteri Hivatal, Gádoros, 2007. 51–54.

2008

G. VASS ISTVÁN: Gádorosi hétköznapiak a Rákosi-korszakban. 1. *Községtörténeti írások*. Szerk. BÁRÁNY FERENC, G. VASS ISTVÁN és TÓTH LÁSZLÓ. Polgármesteri Hivatal, Gádoros, 2008. 125–135.

G. VASS ISTVÁN: A levéltári anyag kutathatósága a rendszerváltás előtt és után. Változások, eredmények és csalódások. *Rendszerváltás és Kádár-korszak. Távo-lodás és közelítések*. Szerk. MAJTÉNYI GYÖRGY és SZABÓ CSABA. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kossuth Könyvkiadó, Bp., 2008. 77–104.

G. VASS ISTVÁN: A levéltári kutatás esete az adatvédelemmel, *Élet és Irodalom*, 52. évf. 2008. 31. sz.

G. VASS ISTVÁN: Nyílt levél Rainer M. Jánosnak. *Élet és Irodalom*, 52. évf. 2008. 26. sz.

2009

G. VASS ISTVÁN: Gádorosi hétköznapiak a Rákosi-korszakban 2. *Helyismereti tanulmányok I.* Szerk. BÁRÁNY FERENC, G. VASS ISTVÁN, TÓTH LÁSZLÓ. Gádoros Nagyközség Polgármesteri Hivatala, Gádoros, 2009. 3–32.

2010

G. VASS ISTVÁN: Nemzetiségi mozgalom a wilsoni eszmék bővületében és a román területszerzési törekvések erőterében. A dél-tiszántúli szlovákok 1918–1919-ben. *Kisebbségkutatás*, 19. évf. 2010. 2. sz. 211–234.

G. VASS ISTVÁN: Termelőszövetkezetek és emberek az 1950-es évek végén. *Helyismereti tanulmányok II.* Szerk. BÁRÁNY FERENC, G. VASS ISTVÁN, TÓTH LÁSZLÓ. Gádos Nagyközség Polgármesteri Hivatala, Gádos, 2010. 47–68.

2011

G. VASS ISTVÁN: Nationality movements under the spell of the Wilsonian ideas in the focus of Romanian efforts to gain territory. *Minorities Research*, 13. sz. 2011. 151–175.

Elektronikusan megjelent publikációk

2003

G. VASS ISTVÁN: Az illúzióvesztés éve, 1946. *ArchívNet*, 3. évf. 2003. 4. sz.
http://www.archivnet.hu/kuriozumok/az_illuziovesztes_eve_1946.html

2005

G. VASS ISTVÁN: Életkép 1945 októberéből. Magyar táj orosz katonákkal. *ArchívNet*, 5. évf. 2005. 2. sz.
http://www.archivnet.hu/politika/életkép_1945_oktoberebol.html

G. VASS ISTVÁN: A felvidéki magyarok helyzete 1945 őszén. *ArchívNet*, 5. évf. 2005. 5. sz.
http://www.archivnet.hu/politika/a_felvideki_magyarok_helyzete_1945_oszen.html

2006

G. VASS ISTVÁN: Bárányos Károly földművelésügyi miniszter esete a munkás-vadászokkal. *ArchívNet*, 6. évf. 2006. 4. sz.
http://www.archivnet.hu/kuriozumok/baranyos_karoly_foldmuvelesugyi_miniszter_esete_a_munkasvadaszokkal.html

2007

G. VASS ISTVÁN: Csehszlovák külpolitikai dilemmák a párizsi békekonferencia után. *ArchívNet*, 7. évf. 2007. 1. sz.
http://www.archivnet.hu/diplomacia/csehszlovak_kulpolitikai_dilemmak_a_parizsi_bekekonferencia_utan.html

LÁZÁR GYÖRGY – G. VASS ISTVÁN: Csehszlovák revizionista és irredenta törekvések Közép-Európa térképének átrajzolására. *ArchívNet*, 7. évf. 2007. 1. sz.
http://www.archivnet.hu/politika/csehszlovak_revizionista_es_irredenta_torekvesek_kozepeuropa_terkepenek_atrajzolasara.html

G. VASS ISTVÁN: Szabad választások, vagy választási komédia? Propaganda-képsorozat az 1947. évi magyarországi választásokról. *ArchívNet*, 7. évf. 2007. 4. sz.
http://www.archivnet.hu/politika/szabad_valasztasok_vagy_valasztasi_komedial.html

2009

G. VASS ISTVÁN: Parasztpolitika papíron és a valóságban 1953–1954 fordulóján. Panaszevelek Nagy Imre miniszterelnökhöz. *ArchívNet*, 9. évf. 2009. 5. sz.
http://www.archivnet.hu/hetkoznapok/parasztpolitika_papiron_es_a_valosagban_19531954_fordulojan.html [Hozzáférés: 2013. március 4.]

2011

G. VASS ISTVÁN: Dokumentumok a magyar–szovjet jóvátételi egyezmény létrejöttéhez. *ArchívNet*, 11. évf. 2011. 2. sz.
http://www.archivnet.hu/diplomacia/dokumentumok_a_magyarszovjet_jovatteteli_egyezmeny_letrejotthez.html

G. VASS ISTVÁN: Habsburg Ottó és a magyar emigráció (1948–1958). *A hét dokumentuma*. (A Magyar Országos Levéltár honlapjának állandó rovata.) 2011. július 11.
http://mnl.gov.hu/a_het_dokumentuma/habsburg_otto_es_a_magyar_emigracio_19481958.html?preview=1 [Hozzáférés: 2013. február 28.]

Könyvismertetések, kulturális ajánlók

1960

GÁDOROSI VASS ISTVÁN: Fából vaskarika. Csontos Gábor elbeszélései. (CSONTOS GÁBOR: Fából vaskarika. Magvető, Bp., 1960.) *Tiszatáj*, 14. évf. 1960. 12. sz. 10. [Könyvismertetés]

1961

GÁDOROSI VASS ISTVÁN: Szamos Rudolf: Barakkváros. Mária Valéria-telep. (SZAMOS RUDOLF: Barakkváros. Kossuth Könyvkiadó, 1960.) *Tiszatáj*, 15. évf. 1961. 5. sz. 10. [Könyvismertetés]

1962

GÁDOROSI VASS ISTVÁN: Többet ésszel, mint anélkül. Komlós János karcolatai. (KOMLÓS JÁNOS: Többet ésszel, mint anélkül. Szépirodalmi Kiadó, 1962.) *Tiszatáj*, 16. évf. 1962. 8. sz. 14. [Könyvismertetés]

1963

GÁDOROSI VASS ISTVÁN: Fekete föld. Gerő János elbeszélései. (GERŐ JÁNOS: Fekete föld. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1962.) *Tiszatáj*, 17. évf. 1963. 4. sz. 8. [Könyvismertetés]

GÁDOROSI VASS ISTVÁN: A lehetetlen próbája. Polgár István verseskötete. (POLGÁR ISTVÁN: A lehetetlen próbája. Magvető, Bp., 1962.) *Tiszatáj*, 17. évf. 1963. 5. sz. 10. [Könyvismertetés]

1964

GÁDOROSI VASS ISTVÁN: Radnóti Miklós: Törvény. *Tiszatáj*, 18. évf. 1964. 12. sz. 7. [Verselemzés]

GÁDOROSI VASS ISTVÁN: Vasaltnadrágosok. Kőműves Imre regénye. (KŐMŰVES IMRE: Vasaltnadrágosok. Kossuth Kiadó, Bp., 1963.) *Tiszatáj*, 18. évf. 1964. 8. sz. 5. [Könyvismertetés]

GÁDOROSI VASS ISTVÁN: Végh Antal: Kékszemű élet. (VÉGH ANTAL: Kékszemű élet. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1963.) *Tiszatáj*, 18. évf. 1964. 5. sz. 10. [Könyvismertetés]

1965

VASS ISTVÁN: Egy újszerű kiállításról. (Békés megye történetéről a békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeumban.) *Tiszatáj*, 19. évf. 1965. 3. sz. 202–203.

GÁDOROSI VASS ISTVÁN: Gyárfás Endre: Partközelen. (GYÁRFÁS ENDRE: Partközelen. Magvető Kiadó, Bp., 1964.) *Tiszatáj*, 19. évf. 1965. 2. sz. 136–137. [Könyvismertetés]

VASS ISTVÁN: Ízelítő a modern magyar grafika legjobb alkotásaiból. Kiállítás a gyulai múzeumban. *Békés megyei népművészet*, 1966. április 29. 7.

GÁDOROSI VASS ISTVÁN: Kiállítás a gyulai várban. *Békés megyei népművészet*, 1.

GÁDOROSI VASS ISTVÁN: Lengyel József kisregényei. *Mit bír az ember* c. kötetéről (LENGYEL JÓZSEF: Mit bír az ember. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1965.) *Tiszatáj*, 19. évf. 1965. 10. sz. 810–811. [Könyvismertetés]

VASS ISTVÁN: Szeged és a Radnóti-évforduló. *Tiszatáj*, 19. évf. 1965. 1. sz. 77.

GÁDOROSI VASS ISTVÁN: Tanúvallomás a nemzeti önismeret gyarapításához. (MOLNÁR ZOILTÁN: Egy márciusi nap. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1965.) *Tiszatáj*, 19. évf. 1965. 8. sz. 671–672. [Könyvismertetés]

1966

GÁDOROSI VASS ISTVÁN: IX. Alföldi Tárlat. Gyula, 1966. *Tiszatáj*, 20. évf. 1966. 6. sz. 458–459.

VASS ISTVÁN: Bepillantás egy szomszéd nép művészeti életébe. [A zentai művésztelep kiállítása a gyulai múzeumban.] *Békés megyei népművészet*, 1966. április 4. 8.

VASS ISTVÁN: Ezüst György kamarakiállításai. *Köröstáj*, 1966. április 17. 9.

VASS ISTVÁN: Gaburek Károly miniatűr tárlata Békéscsabán. *Békés megyei népművészet*, 1966. május 8. 11.

VASS ISTVÁN: Helytörténetírásunk új nagy eredménye. Az orosházi monográfia első kötetéről. (Orosháza története és néprajza. I. Szerk. NAGY GYULA. Orosháza Város Tanácsa, 1965.) *Békés megyei népművészet*, 1966. április 29. 7–8. [Könyvismertetés]

VASS ISTVÁN: Kondor Béla grafikái Békéscsabán. *Békés megyei népművészet*, 1966. március 19. 6.

GÁDOROSI VASS ISTVÁN: Lipták Pál kiállítása Békéscsabán. *Tiszatáj*, 20. évf. 1966. 12. sz. 1022–1023.

1967

GÁDOROSI VASS ISTVÁN: Dernői Kocsis László: Bajcsy-Zsilinszky. (DERNŐI KOCSIS LÁSZLÓ: Bajcsy-Zsilinszky. Kossuth Könyvkiadó, 1966.) *Tiszatáj*, 21. évf. 1967. 5. sz. 508–509. [Könyvismertetés]

GÁDOROSI VASS ISTVÁN: Október visszhangja Békésben. Szemelvények dokumentumokból és visszaemlékezésekből. *Tiszatáj*, 21. évf. 1967. 11. sz. 1082–1083.

GÁDOROSI VASS ISTVÁN: Munkások, katonák, parasztok! (Rabočim, soldatam, krestânam! = Munkások, katonák, parasztok! Dokumenty prinâtye Vtorem Vserossijskim Sezdom Sovetov Rabočih i Soldatskih Deputatov 25–26 okt. [7–8 noâbr.] 1917 g. Kossuth Kiadó, Bp., 1967) *Tiszatáj*, 21. évf. 1967. 11. sz. 1117. [Könyvismertetés]

1968

G. VASS ISTVÁN: Megjelent a Békés megyei Olvasókönyv első kötete. A honfoglalás utáni nyolc évszázad történetének kitűnő áttekintése. (KRISTÓ GYULA: Olvasókönyv Békés megye történetéhez. A honfoglalástól 1715-ig. Békés Megyei Tanács, Békéscsaba. 1967.) *Köröstáj*, 1968. március 3. 8. [Könyvismertetés]

GÁDOROSI VASS ISTVÁN: Papp János: A békéscsabai színészet története. (PAPP JÁNOS: A békéscsabai színészet története. Városi Tanács, Békéscsaba, 1961–1967.) *Tiszatáj*, 22. évf. 1968. 5. sz. 412–413. [Könyvismertetés]

1970

G. VASS ISTVÁN: Réti László: Így látta az ellenség. (RÉTI LÁSZLÓ: Így látta az ellenség. Adalékok a Magyar Tanácsköztársaság történetéhez a TAGYOB [Tanácsköztársaság Adatait Gyűjtő Országos Bizottság] anyagából. Gondolat, Bp., 1969. 195 p.) *Békési Élet*, 5. évf. 1970. 1. sz. 163. [Könyvismertetés]

1971

G. VASS ISTVÁN: Áchim L. András emlékünnepek Békéscsabán. *Békési Élet*, 6. évf. 1971. 4. sz. 568–571.

G. VASS ISTVÁN: Márki Sándor emlékünnepek Kétegyházán. *Békési Élet*, 6. évf. 1971. 1. sz. 125–126.

1975

V[ASS] I[STVÁN]: Emlékezés és munkaprogram az orosházi múzeumban. *Múzeumi Híradó, Békés Megyei Múzeumi Szervezet*, 1975. 3. sz. 1–7.

G. V[ASS] I[STVÁN]: Munkácsy-emlékkiállítás a békéscsabai múzeumban. *Békés megyei népművészet*, 1975. október 5.

VASS ISTVÁN: Tíz nap Bulgáriában. *Múzeumi Híradó, Békés Megyei Múzeumi Szervezet*, 1975. 3. sz. 9–10.

1976

G. VASS ISTVÁN: Balogh Sándor: Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945–1947. (BALOGH SÁNDOR: Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945–1947. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1975. 631 p.) *Békési Élet*, 11. évf. 1976. 3–4. sz. 505–506. [Könyvismertetés]

1977

G. VASS ISTVÁN: Endrődi csendőrsortűz, 1935. (Tudományos emlékülés az endrődi csendőrsortűz 40. évfordulója alkalmából. Szerk. ORBÁN SÁNDOR és SZAKÁCS KÁLMÁN. MEDOSZ Történelmi Emlékbizottság. Bp., 1975. 179 p.) *Békési Élet*, 12. évf. 1977. 3. sz. 381–383. [Könyvismertetés]

1978

G. VASS ISTVÁN: Gyomai tanulmányok. Folytatódik megyénkben a helytörténeti munkák sora. (Gyomai tanulmányok. Szerk. SZABÓ FERENC. Gyoma Nagyközség Tanácsa, Gyoma, 1977.) *Köröstáj*, 1978. május 7. 8. [Könyvismertetés]

1979

G. VASS ISTVÁN: Balogh Edgár: Szolgálatban. (BALOGH EDGÁR: Szolgálatban. Emlékirat 1935–1944. Kriterion, Bukarest, 1978. 382 p.) *Békési Élet*, 14. évf. 1979. 3. sz. 374–375. [Könyvismertetés]

1983

G. VASS ISTVÁN: Bárány Ferenc: A viharsarki munkásmozgalom az ellenforradalmi rendszer első évtizedében. (BÁRÁNY FERENC: A viharsarki munkásmoz-

galom az ellenforradalmi rendszer első évtizedében. Akadémiai Kiadó, Bp., 1982.) *Somogyi-könyvtári műhely*, 22. évf. 1983. 1. sz. 60–61. [Könyvismertetés]

G. VASS ISTVÁN: Gyula társadalma és munkásmozgalma 1919–1944. (Gyula társadalma és munkásmozgalma 1919–1944. Szerk. SZABÓ FERENC. Városi Tanács, Gyula, 1982. 294 p.) *Békési Élet*, 18. évf. 1983. 3. sz. 394–396. [Könyvismertetés]

1985

G. VASS ISTVÁN: A felszabadulástól a demokratikus újjászületésig. (Kiállítás) *Békési Élet*, 20. évf. 1985. 3. sz. 357–362.

G. VASS ISTVÁN: Mayerné Bors Júlia: Nagyszénás. (MAYERNE BORS JÚLIA: Nagyszénás. Hazafias Népfront Nagyközségi Bizottsága, Nagyszénás. 1983. 94 p.) *Békési Élet*, 20. évf. 1985. 4. sz. 536–538. [Könyvismertetés]

1986

G. VASS ISTVÁN: Négy szabad évtized Békés megyében 1944–1985. (Kiállítás a békéscsabai múzeumban.) *Békési Élet*, 21. évf. 1986. 2. sz. 207–211.

1987

G. VASS ISTVÁN: A *Der Archivar* 1984-es és 1985-ös évfolyamai. *Levéltári Szemle*, 37. évf. 1987. 3. sz. 62–67.

G. VASS ISTVÁN: Tilkovszky Lóránt: A Szociáldemokrata Párt és a nemzetiségi kérdés Magyarországon 1919–1945. (TILKOVSKY LÓRÁNT: A Szociáldemokrata Párt és a nemzetiségi kérdés Magyarországon, 1919–1945. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1986. 175 p.) *Békési Élet*, 22. évf. 1987. 4. sz. 533–534. [Könyvismertetés]

1988

G. VASS ISTVÁN: A *Der Archivar* 1986-os évfolyama. *Levéltári Szemle*, 38. évf. 1988. 3. sz. 65–68.

G. VASS ISTVÁN: Dokumentumok a főváros 1954–1958 közötti történetéhez. (Források Budapest múltjából. Főszerk. SÁGVÁRI ÁGNES; Források Budapest történetéhez, 1954–1958. Szerk. GÁSPÁR FERENC, SZABÓ KLÁRA. Budapest Főváros Levéltára, Bp., 1988.) *Levéltári Szemle*, 38. évf. 1988. 4. sz. 92–95. [Könyvismertetés]

1990

G. VASS ISTVÁN: A *Der Archivar* 1987-es és 1988-as évfolyamai. *Levéltári Szemle*, 40. évf. 1990. 4. sz. 63–72.

1991

G. VASS ISTVÁN: A *Der Archivar* 1989-es és 1990-es évfolyamai. *Levéltári Szemle*, 41. évf. 1991. 4. sz. 72–75.

1993

G. VASS ISTVÁN: A *Der Archivar* 1991. évi évfolyama. *Levéltári Szemle*, 43. évf. 1993. 1. sz. 77–80.

1994

G. VASS ISTVÁN: A *Der Archivar* 1992. és 1993. évi évfolyamai. *Levéltári Szemle*, 44. évf. 1994. 2. sz. 61–66.

1996

G. VASS ISTVÁN: Die Bestände des Sächsischen Hauptstaatsarchivs und seiner Außenstellen Bautzen, Chemnitz und Freiberg. (Die Bestände des Sächsischen Hauptstaatsarchivs und seiner Außenstellen Bautzen, Chemnitz und Freiberg. Band 1. Die Bestände des Sächsischen Hauptstaatsarchivs. Bearbeitet von Bärbel Förster, Reiner Groß und Michael Merchel. Sächsische Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Historische Kommission, 1994.) *Levéltári Közlemények*, 67. évf. 1996. 1–2. sz. 164–168. [Könyvismertetés]

NAGY FERENC – G. VASS ISTVÁN: Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez, 1918–1945. (Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918–1945. Vál., szerk. és jegyzetekkel ellátta PRITZ PÁL. Külügyminisztérium, ELTE Bölcsészettudományi Kar Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszék, Akadémiai Kiadó, Bp., 1994.) *Levéltári Közlemények*, 67. évf. 1996. 1–2. sz. 168–170. [Könyvismertetés]

1997

G. VASS ISTVÁN: Rendőrségi napi jelentések. 1956. október 23. – december 12. (Rendőrségi napi jelentések. 1956. október 23. – december 12. Összeáll. és a bev. tanulmányt írta KAJÁRI ERZSÉBET. 1956-os M. Forradalom Tört. Dok. és Kut. Int. Közalapítványa, Bp., 1996–1997.) *Levéltári Szemle*, 47. évf. 1997. 3. sz. 63–66. [Könyvismertetés]

2000

G. VASS ISTVÁN: Az állampárt első korszaka. (A Magyar Dolgozók Pártja határozata, 1948–1956. Főszerk. Izsák Lajos. Összeáll., jegyzetekkel ell. és szerk. HABUDA MIKLÓS et al. Napvilág Kiadó, 1998. 524 p.) *Múltunk*, 45. évf. 2000. 3. sz. 256. [Könyvismertetés]

2009

G. VASS ISTVÁN: Szabó Ferenc: Két és fél évszázad az Alföld történetéből. (SZABÓ FERENC: Két és fél évszázad az Alföld történetéből. Válogatott tanulmányok. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged – Békés Megyei Levéltár, Békéscsaba, 2008.) *Levéltári Közlemények*, 80. évf. 2009. 1–2. sz. 390–397. [Könyvismertetés]

2010

G. VASS ISTVÁN: A kommunista politika rendőrségének létrejötte. (A politikai rendészeti osztályok, 1945–1946. Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből. Szerk., a bevezetőt és a jegyzeteket írta KRAHULCSÁN ZSOLT, MÜLLER ROLF. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan, 2009.) *Múltunk*, 55. évf. 2010. 2. sz. 264–269. [Könyvismertetés]

2011

G. VASS ISTVÁN: Kisvárosi polgárok. Források, 1866–1919. (Kisvárosi polgárok. Források. 1866–1919. Szerk. HÉJJA JULIANNA ERIKA és ERDÉSZ ÁDÁM. Békés Megyei Levéltár, 2010.) *Levéltári Szemle*, 61. évf. 2011. 1. sz. 71–74. [Könyvismertetés]

Névmutató

Abe Kóbo 16

Ábel László 153

Áchim L. András 338

Adams, Willi Paul 18, 29

Adenauer, Konrad 47

Adriányi Gábor 19, 29

Alföldi Vilma 324

Alsászi Károly 96

Andy, Joshua C. 20, 29

Antalffy Gyula 303

Antonioni, Michelangelo 18

Apponyi, Frank 169, 179

Arató Ferenc 214

Asbell, Bernard 17, 29

Asztalos János 189

Babiczy László 313, 318

Bacev, Ivan 80

Bacsóka Pál 122

Badalik Bertalan 91

Baez, Joan 17

Bakach-Besseney György 331

Balassa Iván 202

Balázs Péter 137

Balogh Edgár 339

Balogh Sándor 339

Bán Sándor 217

Bánkúti Gábor 108

Baraczka István 118

Bárany Ferenc 325–326, 333–334, 339

Baranyi Gyula 114

Báranyos Károly 334

Baráth Magdolna 33, 195

Barlay Ödön 96

Barta Barnabás 222

Batista, Fulgencio 299

Beckett, Samuel 16

Bejek János 307

Békassy Jenő 288, 297

Békés Csaba 30, 50, 63, 179

Bence Pál 292

Bencédy József 201, 205, 213

Bencsik János 323

Benda Kálmán 141

Beneš, Edvard 77

Benke Valéria 201–203, 206, 208,

213–214, 219, 221, 233

Bereményi Géza 12

Berényi István 91

Bergman, Ingmar 16

Bergstaedt, Wolfgang 171–174, 178

Berkes József 111, 116, 130

Bihari Péter 46, 63

Bikila, Abebe 16

Bikki István 134, 142

Biszkú Béla 145, 149–150, 153

Bogdán István 112

Bolza Marietta 98

Borbáth Ilona 288

Bordwell, David 16, 30
 Boreczky Beatrix 324
 Borgos Gyula 116
 Borhi László 17, 30
 Borovi József 107, 130
 Borsa Iván 110–112, 114, 123, 126–127,
 130–131, 139, 331
 Bozóki Sándor 307
 Bödő Zoltán 307
 Böör László 323
 Brattellie, Trygve 36
 Brezanóczy Pál 94, 120–121
 Brezsnyev, Leonyid Iljics 21–22, 27–
 28, 30
 Brunner Tibor 95
 Buda István 228–229
 Bulányi György 88, 97
 Bulganyin, Nyikolaj
 Alekszandrovics 146
 Buzási János 131, 142

Capote, Truman 16
 Castro, Fidel 300
 Ce-tung, Mao 20
 Chandler, Nicola 30
 Charpentier, Pierre 76
 Clay, Cassius Marcellus (Ali, Mu-
 hammad) 16
 Congdon, Lee Walter 33
 Couve de Murville, Maurice 65–66
 Czeglédi Imre 323
 Czene-Polgár Viktória 93
 Czente Miklós 125
 Czinege Lajos 51, 58–60
 Czukor Károly 302
 Csapody Etele 96, 98
 Csatári Bence 17, 30
 Cséby Géza 294, 297

Cseh Tamás 12
 Csergő János 308
 Csizmazia Károlyné 200, 222
 Csontos Gábor 336

Dalos György 167, 179
 David, Vacláv 76
 de Beaumarchais, Jacques 71
 de Gaulle, Charles 64, 69–71, 73–75,
 78–79, 82–83
 Dcák Andrásné 330
 Degré Alajos 139
 Dejean, Maurice 66, 69
 Dénes István 307
 Dér László 328
 Derényi Károlyné 289–291
 Déry Tibor 35, 257, 290
 Dernői Kocsis László 338
 Di Stéfano, Alfredo 16
 Dóka Klára 324
 Dragovecz Jánosné 97
 Drozdy Győző 289
 Dubček, Alexander 21, 28
 Dudás Miklós 106, 120, 126
 Dunai Andrea 167–169, 179
 Dürrenmatt, Friedrich 16
 Dylan, Bob 17

Ebert, Friedrich 56
 Eisenfeld, Bernd 19, 30
 Ember Győző 11, 127
 Emődi László 96
 Endrényi Ferenc 117
 Endrey Mihály 94, 96, 106
 Engelmann, Roger 19, 30
 Eötvös Károly 293, 295
 Eperjesi László 101

Erdélyi Károly 40
 Erdész Ádám 342
 Erdős Ferenc 332
 Éri István 297
 Erlander, Tage Fritiof 36
 Erőss István 122
 Esze Tamás 127
 Ezüst György 337

Fábián István 95
 Farkas Lajos 288
 Farkas Mihály 35
 Faulstich, Werner 16, 30
 Feitl István 319
 Fejérdy András 19, 30, 85, 108
 Fejérdy Gergely 65, 82
 Fekete József 205
 Feksz László 153
 Fellini, Federico 16
 Fenyő Imre 290
 Finta Béla 290
 Fister Ferenc 307
 Fock Jenő 87, 247, 256
 Forman, Milos 16
 Forte, Karel 157
 Földes György 30
 Földes László 157, 165
 Förster, Bärbel 342
 Francfort, Pierre 67, 72–73, 82
 Frank Tibor 319
 Frei, Norbert 30

G. Vass István [Gádorosi Vass Ist-
 ván, Vass István] 5, 9, 11, 13, 320,
 323–342
 Gaburek Károly 337
 Gagarin, Jurij Alekszejevics 17
 Galambos József 88

Gáldi Zoltán 96
 Garadnai Zoltán 64–65, 72–74, 82–
 83, 111, 116, 130
 Gáspár Ferenc 340
 Geccsényi Lajos 33, 111, 130, 166, 195
 Geijer, Lennart 36
 Gerő Ernő 303
 Gerő János 336
 Giscard d'Estaing, Valéry 75
 Glenn, John 17
 Golding, William 16
 Grecskó, Andrej Antonovics 51, 54
 Greiner, Bernd 20, 29, 31–32
 Gromert, Thomas 69, 83
 Groß, Reiner 342
 Grósz József 94, 102, 121, 188
 Gunda Béla 312, 319
 Gy. Papp László 16, 31
 Gyalmos János 210, 216
 Gyárfás Endre 337
 Gyarmati György 108
 Gyémánt András 41
 Gyurkó Lajos 153

Habsburg Ottó 335
 Habuda Miklós 342
 Háda Béla 83
 Hagmann, Stuart 18
 Halliday, Jon 20, 31
 Hamvas Endre 94, 102, 105, 122
 Harangi László 319
 Haspel Pálné 288
 Havas Géza 96–97
 Havasy Gyula 108
 Heideimayer, Wolfgang 45, 63
 Héjja Julianna Erika 342
 Hendrix, Jimi 17
 Herskó János 314

Higgins, Margaret 301
 Hindrichs, Günter 45, 63
 Hirman István 288
 Hobsbawm, Eric John 17, 31
 Holl Béla 122
 Hollós Ervin 86, 88–89, 103–104
 Hoppál Mihály 319
 Horváth István 63
 Horváth János 86
 Horváth Jenő 172–173, 178
 Hrotkó Géza 95
 Hruscsov, Nyikita Szergejevics 17,
 20–21, 27, 30–31, 47–48, 50–51,
 53–54, 60, 66, 80, 146
 Husák, Gustáv 21

Ikvay László 96
 Ilku Pál 201, 203, 206
 Illyés Gyula 294
 Iván László 95
 Ivanyos Lajos 124
 Izsák Lajos 342

Jancsó Miklós 16
 János XXIII. pápa (Angelo Giuseppe
 Roncalli) 101
 Járó Miklósné 204, 215, 217
 Jobst Ágnes 179
 Jócsák Kálmán 330
 Johnson, Paul 17, 31, 36
 Jókai Mór 294, 296
 Joplin, Janis 17
 Judák Margit 113
 Judt, Tony 17, 31
 Juhász Miklós 307
 Juhász Andor 214
 Juhász György 332

Juhász Miklós 307
 Jung, Chang 20, 31

Kádár János 14, 23–28, 30, 35, 37, 46,
 53–56, 72, 80–82, 85, 149, 157–
 158, 160, 180, 223, 264, 271, 273,
 299, 313
 Kafka, Franz 12
 Kahlich Endre 16, 31
 Kajári Erzsébet 341
 Káldy Zoltán 125
 Kállai Gyula 86–87, 100–103
 Kállai László 291–292
 Kántor Éva 113
 Kassánszky Zsombor 106
 Katajev, Valentyin Petrovics 291
 Katona Csaba 286–287, 297
 Katona Klára 143
 Keglevich István 96
 Kelecsényi László 319
 Kennan, George Frost 46
 Kennedy, John Fitzgerald 18–20, 36,
 50, 53, 300
 Kennedy, Robert Francis Fitzgerald 18
 Kenyeres Mária 288
 Keresztes Csaba 196
 Keresztury Dezső 286
 Kertész Tivadar 96, 98
 Kéthly Anna 37–38, 40–42
 King, Martin Luther 18
 Király Béla 33
 Kisberk Imre 106
 Kisházi Ödön 234, 243, 247, 257
 Kiss András 17, 45
 Kiss Lajos 122
 Kiss László 96, 98
 Kiss Réka 108
 Klein, Thoralf 20, 31

Koczogh Ákos 319
 Kocsis Piroska 223
 Kodály Zoltán 329
 Kollega Tarsoly István 113
 Kollega Tarsoly Sándor 117
 Koltai Gábor 297
 Komlós János 336
 Komornik Vilmos 101
 Kondor Béla 338
 Koós Judit 319
 Kornatz, Elke 170–171, 174
 Korom Mihály 153
 Kossa István 302
 Koszta Rozália 323
 Kovács Sándor 122
 Köhler, Karin 176–177
 Kölm, Lothar 22, 31
 Kőműves Imre 336
 Köpeczi Béla 202–203
 Körmendy Szilveszter 96
 Köteles István 103
 Kővágó József 37
 Krag, Jens Otto 36
 Krahulcsán Zsolt 179, 342
 Kreisky, Bruno 80
 Kuklay Antal 95
 Kulcsár Kálmán 187, 190
 Kun Miklós 21, 31

Lakos János 11, 131
 Lakos Sándor 52–53
 Laloy, Jean 66
 Lange, Gunnar 36
 Lányi János 88
 Lányi Ottó 290
 Laszip Sándor 303
 Lázár György 335
 Lemnitz, Alfred 57

Lénárd Ödön 85, 97–98, 108
 Lénárt András 179
 Lengyel József 337
 Ligeti Dávid 83
 Lipták Gábor 287–288, 293–298
 Lipták Pál 338
 Little, Malcolm (El-Shabazz, El-Hajj
 Malik vagyis Malcolm X) 18
 Lukacs, John 17, 31

MacCloy, John Jay 53
 Majoros István 83
 Majtényi György 13, 82, 333
 Mandl Sándorné 110, 112–114, 125,
 127–128, 130
 Marcheschi Károly 95
 Márki Sándor 339
 Marosán György 185
 Márquez, Gabriel García 16
 Marton József 288
 Maruzsa Zoltán 83
 Marx, Christoph 20, 31
 Masát Ádám 45, 63
 Másik János 12
 Maurer, Ion Gheorge 77, 79
 Mayerné Bors Júlia 340
 Mazower, Mark 17, 31
 Medvegyev, Roy Alekszandrovics 22, 31
 Menzel, Jiří 16
 Merchel, Michael 341
 Merényi Krisztina 83
 Mérő Károly 106
 Mészáros István 19, 32
 Meszjacev, Nyikolaj 301
 Mészner Ferenc 95
 Miklós Béla 122
 Miklós Imre 114, 117, 127–128
 Mikó Zsuzsanna 11, 13, 32, 180

Miskolczi Miklós 262, 284
 Molnár Antal 33, 195
 Molnár Imre 333
 Molnár János 203–205
 Molnár Zoltán 337
 Mühlleitner Kálmán 288
 Müller Rolf 342
 Müller Veronika 324
 Müller, Christian Th. 29, 32

Nagy Ferenc 341
 Nagy Ferenc min. eln. 326
 Nagy Imre min. eln. 23, 92, 335
 Nagy Imre rk. pap 92, 95, 99, 185–186, 188
 Nagy Iván 297
 Nagy Jenő 95
 Nagy László 220
 Nagy Tibor 122
 Názer Ádám 32
 Nemes Béla 290
 Nemes Dezső 39–40, 157
 Németh István 56, 63
 Németh László 294, 313
 Németh László Sándor 167, 173, 178–179
 Némethné Vágyi Karola 43
 Nezvál Ferenc 183
 Nilsson, Torsten 36
 Nixon, Richard 17, 300
 Nobilis Gábor 96
 Nógrádi Sándor 87
 Nolte, Hans Heinrich 17, 32
 Nyeste Sándor 299

Ochab, Edvard 76
 Ólmosi Zoltán 13

Olt Károly 101–103
 Oltvai Ferenc 139
 Orbán László 40–41, 216–217
 Orbán Sándor 339
 Ortutay Gyula 58
 Ö. Kovács József 28, 32

Pagniez, Yves 69
 Paksy Zoltán 297
 Pál VI. pápa (Giovanni Battista Enrico Antonio Maria Montini) 17
 Pál Zoltán 189, 195
 Palme, Olof 36
 Palos György 96–97
 Palov József 323
 Pantazis, Joannis 170–171, 178
 Papp János 338
 Papp Kálmán 88
 Pappné Beke Judit 287, 297
 Pasolini, Pier Paolo 16
 Pataki László 122
 Pataky Iván 28, 32
 Péter Ernő 204
 Péter Gábor 35
 Péter János 73, 81
 Petes Róbert 88, 108
 Pető Iván 324
 Petrovics Ede 122
 Podgornij, Nyikolaj Viktorovics 22, 76
 Polányi Imre 329–330
 Polgár István 336
 Popovic, Kocsa 79
 Prantner József 104
 Praznovszky Mihály 297–298
 Presser István 40–41
 Pritz Pál 341
 Prokopp Gyula 122

Pröhle Gergely 63
 Puskás Ferenc 16
 Püski Levente 332
 Rác Attila 263, 285, 297
 Rác Béla 115
 Rác György 112
 Radnóti Miklós 336
 Rainer M. János 24, 28, 32, 108, 333
 Rákosi Mátyás 23, 26, 303
 Rapacki, Adam 76
 Ravasz Károly 38–39
 Ravasz László 106
 Rédly Elemér 95
 Réfi Oszkó Magdolna 324
 Reisz T. Csaba 110
 Reményik Sándor 9
 Réti László 338
 Richter Gedeon 248
 Ring Orsolya 326
 Roche, Pierre 80
 Rogács Ferenc 122
 Román János 127
 Romsics Ignác 23, 32
 Rosdy Pál 96
 Rostás István 45, 56–57
 Rothermund, Dietmar 20, 32
 Roth-Ey, Kristin 302, 319
 Rózsavölgyi László 96
 Rudnyev, Konsztantyin N. 76
 Ruff Mihály 45, 63

Ságvári Ágnes 340
 Ságvári Magda 183
 Sándor György 300, 319
 Sárközi János 332
 Sartre, Paul 16

Schariot, Peter 174–178
 Schimmer József 95
 Schlachta Krisztina 167
 Schneider Miklós 139
 Schopenhauer, Arthur 9
 Segev, Tom 21, 32
 Semprun, Jorge 16
 Shvoy Lajos 105, 121
 Sigmond László 96
 Simon István 34, 44
 Sipos Levente 43, 195
 Soós Viktor Attila 84, 108
 Soutou, Georges-Henri 64, 75, 83
 Spaak, Henri-Paul 42
 Spenser, Daniela 20, 32
 Steinbeck, John 16
 Subert Zoltán 16, 31
 Sulyok János 122
 Szabó Csaba 11, 13, 15, 33, 108
 Szabó Ferenc 323, 328, 339–340, 342
 Szabó Juliet 36
 Szabó Klára 340
 Szakács Kálmán 339
 Szakolczai Attila 26, 33
 Szalva János 157
 Szamos Rudolf 336
 Szarka László 333
 Szederjesi Cecília 179
 Szedő Antal 114–116, 118–120, 122, 133, 135, 139
 Székely Dezső 101
 Szélig Imre 40–42
 Szepezdi Ervin 126
 Szigeti László 108
 Szigetvári István 137
 Szíjártó Károly 188–189
 Szilágyi Vilmos 263, 285
 Szirmai István 35, 40, 57–58
 Szommer Károly 122

Szőnyi Tamás 17, 33
 Sztálin, Joszif Visszarionovics Dzsuszgásvili 21, 301
 Szűcs László 326
 Szűts István Gergely 297

Tabódy István 95
 Tábori György 323
 Takács Tibor 108
 Talabér György 287
 Talabér Gyula 287–297
 Talabér Ignác 287
 Talabér István 287
 Talabér János 287
 Talabér Lajos 288
 Talabér László 287
 Tarcai Béla 291
 Tarkovszkij, Andrej Arszenyjevics 16
 Tausz János 255
 Thiry István 96
 Thompson, Kristin 16, 30
 Tihanyi Margit 96
 Tilcsik György 332
 Tildy Zoltán 11, 325
 Tilkovszky Loránt 340
 Tímár Ágnes 98, 108
 Tischler János 179
 Tollas Gábor 47–48, 53, 63
 Tomka Ferenc 85, 99, 109
 Toncz Tibor 312
 Topolánszky Ádám 294, 298
 Topolánszky Éva 295
 Tormás György 313
 Tóth Eszter Zsófia 167, 173, 178–179, 262, 319
 Tóth János 97
 Tóth László 325–326, 333–334

Török Jenő 88
 Trautmann Rezső 41
 Turgonyi Júlia 220–221
 Tyekvicska Árpád 332
 Ujváry Gábor 63
 Ulbricht, Walter 46, 52–55, 57
 Updike, John 16
 Urbán Károly 35, 43

Vadász Sándor 83
 Vaïsse, Maurice 65, 74–75, 83
 Vajkay Aurél 294, 297
 Valkó Márton 73
 Valuch Tibor 308, 319, 332
 Varga István 323
 Varga Lajos 96
 Varga-Kovács János 205
 Varjú Imre 95
 Várnai György 307
 Vasarely, Victor 16
 Vass Johanna 322
 Vécsey György 290
 Végh Antal 336
 Vénusz Gyula 95
 Vető Lajos 125
 Vigh Szabolcs 95
 Vilmon Gyula 240
 Vince József 71, 73
 Vinogradov, Szergej 70
 Viszket Zoltán 111, 116, 130
 Vogelei, Gisele 174
 Voslensky, Michael 22, 33
 Völgyesi Zoltán 332
 Vörös Géza 85, 89, 93, 109

Walt Disney 303
 Walter, Dierk 29, 32
 Warhol, Andy 16
 Weisz Sándor 329
 Werner Alajos 30, 98
 Wetschel Jenőné 176–177
 Wetschel, Rudolf 176–177
 Wetzlangk, Udo 45, 63
 Willy Brandt 36, 56
 Wilson, Harold 36
 Wirthné Diera Bernadett 93
 Wittwer, Ursula 171–173
 Wordell, Kurt 176

Zadravetz István 105
 Zákonyi Ferenc 295
 Zöldi Sándor 95

X 214 185

A 60-as években fellazult tételben fogalmazódott meg a világ.
Kafkában, Sartre-ban és távoli bölcsekben csodálta meg önnönmagát.
Ő, a régi, ő, a Balaton, régi nyarakon, bár nem volt vitorlás hajónk.
Ő, a régi, ő, a teraszon, ültünk nyarakon, úgy néztünk végig a tavon.

(Levél nővéremnek Bereményi Géza, Cseh Tamás, Másik János, 1977)

Cseh Tamás mélabús, melankolikus ragyogó dala régi emlékeket idéz fel. Mit is jelentettek a „hatvanas évek” nekünk, magyaroknak? A máig talányos, mágikus, érdekes „hatvanas évek” politikai, gazdasági és társadalmi, mindennapi életébe engednek bepillantást a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára munkatársainak írásai. A szerzők válogattak az általuk kezelt iratokból, illetve kutatásaik eredményét tárják első alkalommal az érdeklődők elé.

Az 1960-as évek elejétől fokozatosan enyhültek az 1956 utáni félelmek, a börtönökből lassan hazatértek az '56-os elítéltek, a rendszer ugyanakkor továbbra is keményen fellépett ellenzékével szemben. Minden átmenetinek, bizonytalannak tűnt, ugyanakkor mindenki telve volt valami alig meghatározható változás reményével. Alig látszottak még azok a gazdasági és jóléti kedvezmények, amelyek aztán néhány évtizedre a stabilitás látszatát keltették, ma pedig irreális nosztalgikus vágyakozást támasztanak a lakosság egyes részeiben.

Az egyes tanulmányokban felsejlik a XX. századi magyar történelem talán legellentmondásosabb politikusának, Kádár Jánosnak alakja, gondolkodása, politikai problémamegoldó képessége is.

Szomorú aktualitása a kötetnek, G. Vass István címzetes főigazgató váratlan halála, aki lelkesen támogatta terveinket. Jelen könyvet az 1942-ben született, 70. életévében elhunyt barát, kiváló kolléga, egykori levéltári vezető emlékének ajánljuk.

ISBN 978 963 236 740 8

3600 Ft

L'Harmattan

Amikor "fellazult tételben fogalmazódott meg a világ"

943.9-19

A55

Amikor "fellazult tételben fogalmazódott meg a világ"

Magyarország a hatvanas években

Szerkesztette:

Ólmosi Zoltán és Szabó Csaba

L'Harmattan